Лазо М. Костић

СПОРНЕ ТЕРИТОРИЈЕ СРБА И ХРВАТА

ДОСИЈЕ

Лазо М. Костић:
Спорне територије Срба и Хрвата
Издавач:
АИЗДОСИЈЕ
Београд
Вишњинка 50
За издавача:
Бранислав Бркић, директор
Вељко Топаловић, главни и одговорни уредник
Рецензенти:
Србољуб Којадиновић, Дејан Лучић
Корице:
Студио "Overdrive"
Штампа:
Графички атеље "Дерета"
Тираж:
1000 примерака
Београд, новембар 1990. године
1 издање

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Једним чудним случајем рукопис ове књиге био је завршен скоро у исто време кад је у Чикагу основан Амерички институт за балканска питања. Нити је писац, радећи на делу, знао да се тај Институт оснива, нити су оснивачи Института знали да се баш овако нешто пише. Рукопис је био намењен другом издавачу. Али се и овде обистинила стара изрека да ствар припада ономе коме је суђено а не речено.

Ја сматрам за дужност да кажем неколико речи о генези дела и приликама под којим се раде овакве ствари у емиграцији.

Дело је имала да објави једна српска патриотска организација у Америци. Постојао је већ формалан споразум о томе. Али је писац дао двапут већи рукопис него је то било утаначено и патриотска организација финансијски недовољно јака, није се усудила да га штампа, бојећи се да тако велико дело неће моћи да растури.

Сваки издавач може и сме да калкулише и своје материјалне шансе одмера, писац националних дела у српској емиграцији то није у стању. Јер, кад би то радио, ниједна српска књига не би изашла, ниједан српски интерес не би био литерарно заштићен.

Писац дела из српске националне тематике и бранилац српских интереса не сме уопште да рачуна нити да своје жртве и своје напоре одмерава. Он не сме да води никаквог рачуна ни о времену, ни о новцу, ни о здрављу.

Ни о времену, јер се овакве ствари раде месецима и годинама, без одмора и без другог запослења. На самој овој књизи писац је употребио више од 3000 сати. Разуме се: стари писац, рутиниран. Младоме би требало неколико пута толико.

Треба тражити материјал свуда по свету, читати стотине дела да би се у сваком десетом нешто нашло, онда то преписати на оригиналном језику, после превести, откуцати, прекуцати итд. Нема нико писцу да помаже, он је сам на себе упућен. Кад би хтео да чини временска ограничења, он не би далеко доспео. Рокове не сме да поставља никакве.

И свак жив сматра да је то природно да писац жртвује за општенационалне сврхе хиљаде и хиљаде сати без икакве награде или хонорара. За сва своја дела досад није писац ове књиге добио ниједан цент хонорара. За много хиљада сати.

Кад то човек прича странцима они не могу да верују и стварно не верују тим "причама“. Страни правници позивају се на начело равномерности терета: зашто не би њих три хиљаде жртвовало по један сат рада за такво дело, него да Један сам човек жртвује три хиљаде сати? Ако неће њему да накнаде дангубу, нека бар допринесу да се дело изда. Та он то не ради за себе, већ за све, и, ако успе у послу, сви ће од њега имати користи. Но џабе би било

пред нашу емигрантску публику излазити са тим аргументима. Они цене своје сатове рада а не туђе.

Писац не губи само време, већ има и ефективне трошкове. Он мора трошити за превозна средства одлазећи у библиотеке, мора трошити за хартију, за писаћу машину итд. Надасве, пак, за књиге. И на овом делу које сад излази пред српску публику утрошено је неколиоко стотина долара. Треба ли то да сноси сам писац који је махом радник без запослења и живи од социјалне помоћи? Мора ли он трећину својих бедних прихода да издаје на опште циљеве, поред толико хиљада дарованих часова, док други нису вољни ни један долар годишње да на то издају?

Ваш писац ове књиге није за сва своја досадашња дела добио ни један цент накнаде трошкова, иако му месечни приходи нису премашали 60 долара.

Онда долази питање здравља. Сталан рад на једном оваквом послу пореметио би и челично здравље, а камоли здравље човека кога су лекари прогласили неспособним за рад. Јер послови ове књиге не дају уопште мира. Чим је човек сам, а писци су скоро увек сами, он мисли шта је пропустио, шта је погрешно рекао, шта би могао боље да рекне, да исправи, да допуни итд. И тако каткад по целу ноћ. Долази онда болест, махом болест срца, и писац нема долара да оде на одмор. Здравље је изгубио због општих послова, а паре је страћио такође на опште послове, паре које би му дозволиле макар кратку промену ваздуха.

Но ни ту не престају све муке и све жртве. Треба написани рад "пласирати", треба наћи издавача, па макар све било џабе. А то је скоро најтеже, теже него написати дело. На стотине писама мало ко и одговара.

Ја сам имао овде срећу да наиђем на људе око новоснованог Института за балканска питања, код којих сам заиста нашао у изобиљу разумевања за моју ситуацију, људе једнако интелигентне колико и национално загрејане, који су рукопис без речи усвојили, па ми чак одредили и накнаду за један део трошкова око издања дела. Ја им од срца на томе захваљујем, целом Управном одбору Института, а нарочито његовом претседнику и мом, иако лично непознатом ужем земљаку, доктору Урошу Сеферовићу, и секретару, уваженом колеги проф. Станку Драгосављевићу, који је око овога водио велику и стрпљиву преписку са мном.

Без њих ово дело не би угледало света, и ја сам се, у моментима очајања, носио мишљу да га целог предам ватри. Јер, ако никоме другом не треба, не треба ни мени.

Институт ми је, чак, ставио до знања да постоји могућност да се дело изда и на енглеском, истина мало модификовано. Разуме се да бих ја био срећан кад би се то остварило.

При изради дела један део материјала је остао неискоришћен, да се не би опсег дела сувише ширио. А кад је рукопис већ био послат пресумптивном издавачу нашао сам још материјала. Управа Америчког института за балканска питања овластила ме да и тај материјал употребим приликом коректуре уколико представља битне и значајне допуне. Ја

сам то овлашћење искористио у великој мери, и тако је рад испао двоструко већи. Можда ће архитектоника дела мало страдати услед ових накнадних додавања, али садржајно рад ће тиме немало добити. Ја захваљујем усрдно управи Института што ми је то дозволила, и тиме своје трошкове знатно повећала, али сразмерно, свакако, и вредност дела.

Пошто дело није било првобитно намењено Институту, то није при изради узиман у обзир циљ Института ни његове посебне жеље. Вероватно би, иначе, неке појединости биле друкчије обрађене (друкчије по форми и опсегу а не по суштини). За прилагођавање нити има времена нити код писца нарочите духовне настројености. Код других дела, ако их дочекамо, више ће се о томе водити рачуна. Сада треба само нагласити да су сва мишљења изнесена у књизи искључиво пишчева и да он за њих сноси пуну личну одговорност, нарочито одговорност пред научним и националним форумом.

Несумњиво да ће књига имати непотпуности и недостатака, али се у емиграцији једва да више постићи. Уосталом треба почети, и тек кад је дело пред многима, дају се запазити мањкавости и исправити одн. допунити пропусти.

Треба почети, јер је доста чекано и оклевано. Овим делом започињу уопште едиције Америчког института за балканска питања. И то је особита почаст за писца. Дај, Боже, да следећа дела других писаца буду још боља, свако даље све боље. И да буду од ефикасне помоћи за наш мили и напаћени српски народ.

Нека је у велики и добри час!

Л.М.Костић

Ветинген (Швајцарска).
На Светог Василија Острошког, 1956.

О ОВОЈ КЊИЗИ

1.

У овој књизи намеравао сам да дам сличну грађу као и у оној о Босни ("Чија је Босна"), која је изашла у Торонту 1955. г. али сад у односу на друге спорне области између Срба и Хрвата (ван Босне и Херцеговине). У ствари, подаци су за све области прикупљени упоредо и заједно али је стицај прилика учинио да одељак о Босни изађе раније и особено.

Но, пошто сам за овај рад нашао издавача још унапред, то сам своје белешке и списе надопунио. Имао сам, као и код Босне, само мишљења страних писаца, која су несумњиво од највећег значаја, али која су случајно прикупљена, па према томе и мањкава. За многе проблеме који интересују јавност није било никаквог страног мишљења, или га ја нисам нашао, па би проблеми остали необрађени. Ја сам се потрудио да пронађем домаћу литературу о томе или да употпуним страну, тако да је овај рад испао више заокружен и комплетиран, али зато, ваљда, мање сензационалан (јер има у њему и доста познатих ствари).

2.

Рад се односи на три области одн. покрајине, на Хрватску, Славонију и Далмацију, у ствари на тзв. Троједницу" или, како се данас каже, "Народну Републику Хрватску". Прилике, садашње и прошле, у свакој од тих покрајина су различите, па их је требало и посебно третирати. Има, разуме се, и заједничких феномена (као нпр. принудно унијаћење, негирање Српства, злочини према Српству итд.), и то је онда приказано на једном месту где одвајање није изгледало могуће или није изгледало целисходно.

Територијални опсег ових покрајина је узет у њиховом историјском размеру а не административном. Тако под Далмацијом нису обухваћени Дубровник и Бока Которска, а под Славонијом није обухваћен Срем. Јер су то заиста посебне области у историјском току и само су у прошлом веку неприродно и вештачки прилепљене тамо где не спадају.

Сем тога, ти крајеви нису за Србе ни спорни, јер не само што су чисто српски, већ се и држе српске националне територије тако чврсто да их ни најљући челик не би могао одвојити. То не значи да се о тим пределима неће говорити и њихови етнички односи да се неће третирати. Доћи ће и они на ред, само Боже здравља.

Они ће се третирати на други начин и у другој асоцијацији, о чему не изгледа упутно унапред говорити.

Да се ови крајеви изоставе из опсега књиге која се сад презентује јавности, говорили су и други разлози. Пре свега, књига је испала ионако превелика, а са тим пределима испала

би, можда, и двапут већа. Затим, то је захтевао и научнички fair play и чистота излагања. Кад би сви ови крајеви били третирани заједно са провинцијама којима су били принудно придодати, српске позиције би изгледале у читавој провинцији ("Далмацији" или "Славонији") кудикамо јаче и снажније. Али, тај начин приказивања ствари није ни веран ни отмен. Он одговара Хрватима и њиховим научницима. Србима он не доликује.

То не значи да ови крајеви (Бока, Дубровник, Срем) нису уопште нигде у књизи визирани и споменути. Такво потпуно издвајање и сепарирање није било могуће у пракси извести.

Многи писци третирају поједине односе у административним јединицама као целини и њихова мишљења се морају репродуковати онако како су дата. Иначе би то били фалсификати кад би се рашчлањавали како ти цитирани аутори нису желели. Зато ће таква мишљења морати бити изнета и овде и у другим едицијама које се односе на изостале пределе. Зато су овде изнета и нека мишљења која већ садржи књига "Чија је Босна". То тражи потпуност излагања, а таквих мишљења (где је издвајање појединих области немогуће) нема много.

3.

Овим смо се приближили једној другој теми која тражи разјашњење. У књизи која се пружа јавности, поред посебних делова о Далмацији, Хрватској и Славонији, налази се у један заједнички део, заједнички за све те три области, заједнички за претходну књигу о Босни, заједнички за остале које би имале следовати овој.

Тај заједнички или општи део приказује укупан размештај Срба и Хрвата, према мишљењу страних писаца, и њихов бројни опсег од почетка XIX века, кад се народност хрватска стварала, а српска афирмирала и нарочито снажно манифестовала.

Он је подељен удве "главе. Уједној се износе мишљења највећих европских капацитета ко све сачињава један, а ко све други народ (ко Србе а ко Хрвате) и какав је критеријум употребљен да се то установи. А у другој су изнети бројни подаци о једној и другој народности у току прсшлог и овог века. Обе главе се логички и садржајно допуњују.

Тај општи део, по мом сазнању, имао би да представља новост у нашој науци. Није ми познато да је неко други те проблеме обрађивао у њиховој укупности. Било је свакако појединачних цитата у понеким расправама, већином стручним (нпр. филолошким одн. лингвистичким). Али цео комплекс међусобног просторног бројног односа Срба и Хрвата није, колико ја знам, нико од Срба обрадио, нарочито не документовано, употребив сва изнета мишљења стручњака, фундирано на подацима из прве руке.

За другу главу (бројни односи) потребно је и специјално знање Статистике (Статистичке методологије и Историјске статистике), које је нашим етнографима скоро у потпуности недостајало (не искључујући ни самог Јована Цвијића). А статистички подаци су нешто налик на историјску грађу одн. историјске изворе. Не може се сваки бројни податак сматрати као

прави и сугуран извор, као што се не може сваки "докуменат" из прошлости сматрати као несумњив историјски извор. Има и код статистике фалсификата, монтирања, обмана. Треба унапред утврдити, пре него се реципира неки бројни податак, од кога је, како се до њега дошло, какав степен веродостојности може да му се призна, у каквој релацији стоји са другим бројевима из истог домена, да ли је уопште било могуће прибавити те врсте бројева, на основу какве статистичке операције су бројеви добивени, какви су методолошки принципи и поступци употребљени приликом добијања бројева, да ли су оригинални или преузети однекуд, да ли су преузети слепо или критички, са колико стручности су прикупљени, обрађивани, слагани, да ли им је нека тенденција била у позадини итсл. Једнако као што историчар поступа код тзв. критике извора.

Нарочито ако се ради о подацима из дугог временског периода, који су се појавили на разним странама, од разних лица, на разним језицима. Треба све њих конфронтирати, видети колико је један "аутор" био инфлуенциран од другог, колико је његовог а колико туђег, шта је плод инвестигације на терену, а шта шпекулације и рачуна у кабинету. Итсл. Свак сматра да може читати и употребљавати бројеве, а то није тако. Статистичар зна да ли је у једном временском периоду, или чак уопште, било могуће добити податке једне врсте. Нпр. податке о народности, о имању итд. Све то лаици не знају. Он зна где се налазе који подаци, где бољи а где гори. Он зна да ли је изнето бројно стање после демантовано или исправљено (једнако као историчар са изворима у историји). Он ће, статистичар, умети да потражи и да пронађе едиције које су нестручном лицу потпуно непознате. Зато треба врло обазриво примати и употребљавати бројеве из прошлости (а и из комунистичке садашњости).

Онај први део мени је био много мање познат (просторни размештај и знаци распознавања Срба и Хрвата), али сам ту имао срећу да наиђем на прворазредне писце и да њихова мишљења пренесем без икаквог додатка. Ко хоће, нека их ставља у везу и критикује, ако је то у стању. Ја сам ове податке сабрао такорећи из прве руке. Овако јукстапозирани они пружају слику неслагања која је у овом научном домену владала, али ипак зато омогућују укупан преглед тих гледишта и њихово конфронтирање, што много олакшава даљи рад. Ја нисам имао нигде нечег сличног да се њим послужим.

4.

Баш овај општи део имаће, ваљда, најтрајнију вредност, јер је он мање-више потпун и дефинитиван. Ситне допуне једва да ће мењати нешто у укупном резултату и општој структури рада. Оне ће пре понављати, а тиме и потврђивати оно што је изнето, него износити нешто сасвим ново и супротно овде изнетом.

Међутим, посебан део (о Далмацији, Хрватској, Славонији) само је такорећи кадровски. Тј. он пружа оквир у коме су подаци сакупљени и изнети, али остављајући велике празнине у

том оквиру за доцнија истраживања, моја или туђа. Ту потпуности једва може и бити. А и оно што аспирира на релативну потпуност изискивало би на хиљаде страна и употребу најразноврсније литературе. Нарочито домаће литературе, српске и хрватске, која је писцу овог дела била једва доступна.

Не треба, свакако, потцењивати оно што је дато. Али то није све. И даља истраживања неће смети да се прекину и обуставе. Због тога то специјално наглашавам. Није још све речено, и веома је могуће да се и у страној и у домаћој науци нађу још многи јаки аргументи у корист тезе коју књига заступа.

Разуме се да литературу треба тражити у времену од пре 1918. Доцније се сматрало за национални грех, или бар националну некоректност, износити неке аргументе који не би били интегрално југословенски. У данашњој Југославији то је злочин који се кажњава робијом (због повреде начела "братство-јединство", које у ствари само Србе обавезује, а не и њихове непријатеље).

Зато су послови ове врсте могући само у емиграцији. А емиграција не пружа довољне услове за овакав, или уопште за научни рад. Писци су упућени сами на себе. Нико их у томе не помаже ни најмање. О некој материјалној помоћи не може се ни говорити. Сви су фондови исцрпљени, а да ни пара није дата на послове ове врсте. Одмах после рата неколико младих људи прогласише себе најпатриотскијим и најзаслужнијим за српску ствар (а са малим изузецима били су најмање заслужни) и исцрпеше све фондове за своје студије итд. У то време прави научни радници морали су радити у фабрици, и они који су једини били вољни и кадри да развију и обраде националне тезе у емиграцији. И тек сад, кад су здравствено оронули и постали неспособни за физички рад, они се, несебично, посвећују овом послу, док ранији корисници фондова не само што не враћају примљене паре, него нису ни чланови организација које су их помагале. Неки од њих чак нападају ове организације које су тако вешто глодали док је било чега у јаслама.

Незапослени физички радници, који живе од социјалне помоћи, имају заиста доста слободног времена на располагању да се посвете националним проблемима. И они, као прави патриоти, не траже за то никакву награду. Али се не ради само о времену, већ и о новчаним средствима која треба утрошити за овај рад. Потребни су многи реквизити: хартија, писаће машине (бар две) итд. Али више од свега књиге.

5.

То је главни проблем: набавка књига. И у земљи је данас тешко доћи до потребних књига, јер су све српске библиотеке или уништене или декомпозиране (на жалост, највећим делом уништене). У иностранству је то још далеко теже. Нарочито ван Аустрије и Мађарске (чије библиотеке ипак морају да имају велики део потребних дела). А како је тек ономе ко живи у једном алпинском селу као писац ове књиге?

То морам да истакнем ма колико год то било непријатно. На крају ове књиге видеће се списак употребљених дела. Несумњиво је тај списак импозантан. Највећи део литературе сам непосредно користио. А морам рећи да ни једну једину од тих публикација нисам имао код себе, да се ни једна једина није налазила у селу где живим, да ни једна није дошла к мени на го позив и звиждук.

Требало је јурити за сваком публикацијом, за сваким бројем у списку Литературе. Неке је требало тражити по швајцарским градовима, друге по иностранству. Требало је писати једанпут, двапут, пет, десет пута и више за само једну књигу. Неке нису могле бити добивене мада је писано и двадесет пута. Колико је трошкова тиме проузроковано, моћи ће читаоци да бар донекле претпоставе. (Посећивање библиотека било је ван места живљења).

А како је све то друкчије било до рата, кад човек није морао ниједан најмањи напор да учини за књиге. И кад му је још плаћен био сваки други напор (за писање итд.).

Скоро све књиге сам морао или да у библиотекама потражим или да купим. Често се није смело ни постављати питање цене (код антикварница које су књиге наручивале из иностранства). Само сам неколико књига добио на послугу, и то од свог уваженог колеге г. др Мил. С. Филиповића једну књигу коју ни на какав други начин нисам могао добити; од свог драгог млађег колеге дра Миодрага Ал. Пурковића, који ми је без икакве резерве слао све што је он имао (и без накнаде трошкова). Мада није било много књига, оне су ми олакшале посао. Две књиге ми је ставио на располагање г. др. Павле Ивић, неке г. Рада Милосављевић. Извесне ми је у току штампања послао колега Станко Драгосављевић и др Љуб. Дурковић-Јакшић. Ја свима њима изражавам велику захвалност.

6.

Кад се то има у виду, онда ће се још боље разумети да је посебан део ове књиге само оквиран. Већ и због немогућности да се добију све потребне књиге он није могао бити потпун.

За потпуност су потребна мала дела, часописи, новински чланци, често плакати, позиви на акцију итд. А писац није имао ни већа дела апологетичког карактера која имају сличну садржину као овај рад (само територијално ограниченију). Понешто је из тих књига употребљено посредно, кроз цитате из других књига.

Но, ипак сам имао среће да набавим неке друге ретке књиге, без којих би овај рад био много мањкавији. Нпр. О српском имену проф. Вас. Ђерића, - Сеоба Срба у Хрватску и Славонију од проф. Алексе Ивића; Срби у Хрватској и Велеиздајничка парница од Љуб. Ковачевића; једно дело проте Дим. Руварца; Етнографија Карла Чернига, у току рада књиге епископа Милаша, проте Грбића итд. Сва се та дела виде из списка Литературе.

7.

Јесте: у Литератури ја сам не само навео све што сам од другога узео, него сам увек казао кад сам нешто посредно узео. То ми је налагао мој морал научног радника.

Но, други то не раде, одн. веома мали број лица тако поступа. Обично писац нађе навод у цитату и цитира првобитан извор који ни очима видео није. Или не цитира ништа, већ даје помислити да је оригиналан став његов.

Ја сам у своје време изнео у "Савременој општини" (Београд) бројеве становника Београда кроз цео XIX век, на чему сам радио месецима. Већ после неколико недеља, па и до дана данашњега, ти се бројеви износе, али нико не каже да су из моје научне радионице. Кад сам у Статистици избора народних посланика (за 1923, 1925, 1935 итд.) дао веома опширне и стручне аналитичке коментаре, то је употребљавано на све стране, али ретко кад са ознаком аутора. Један колега са Београдског универзитета је цитирао: "Издање Народне скупштине СХС". Као кад бих ја неку књигу г. Слободана Јовановића цитирао просто као "издање Геце Кона" не спомињући аутора.

Ово овде сматрам нарочито потребним да нагласим, јер знам шта чека наводе из ове књиге. И они ће се красти и саопштавати као да је неко други читао Миклошића, Шафарика итсл. Ја, истина, то забрањујем на другој страни ове књиге. Али се тим забранама ћуди нашег света не мењају.

У сваком случају, ја тако не поступам, него чак цитирам писца где сам први податак нашао и онда кад пронађем после његов извор. Тако сам поступао увек, тако поступам и овде. Научна вредност дела тиме само добива. Ја чак сваки став у новинским чланциима цитирам једнако као дела Фикера, Радонића, Цвијића итсл. У том погледу не верујем да ће ми се моћи нешто замерити.

8.

Пало је, сигурно, у очи да ја овде много пута наглашавам научни рад, научни метод, научни морал итд. Нека ми читаоци на томе опросте, јер и сам знам да то није сувише укусно. Али ме искуство натерало. У својој књизи о Босни, ја сам казао да то није "научна расправа", при чему сам хтео нагласити реч расправа. Јер је то заиста била збирка мишљења страних научника и публициста, без ичега мога (у тексту). Један рецензент нагласио је два пута у свом приказу како дело није научно према самом мом признању. Ја верујем да је он био добронамеран, али да не зна шта је научни рад.

И ова књига аспирира на пуну научност. Друкчије се не би ни појавила на свет. Једно овакво дело без научних тенденција и научне методе било би сасвим промашено, не би служило ни за шта нити би користило ма коме. Нико то дело не би могао употребљавати, нити се њиме користити. "Аргументи" таквог дела били би прекарни или у најмању руку суспектозни.

На једном другом месту одговарам рецензенту и износим шта је научни рад и научна метода. Не желим да овде понављам. Али дозвољавам свакоме, и тражим од сваког рецензента, да слободно жигоше све оно што у овом раду не би било научно, почевши од методе па до закључака. Другим речима да књигу посматра и цени са угла научности.

Само научни резултати, научно прикупљени и обрађени, имају трајну вредност и могу се у даном моменту пред светом искористити. Тираде, декламације, ексхортације, ексклaмације и њима слични списи могу да произведу једно стање заноса потребно за моментану акцију, али не за прилике у којима све аргументе треба мирно измерити и кад треба утицати на разум а не сентименте људи, често на разум странаца који сентименте немају ни за своје а камоли туђе потребе. Наука је једина која пружа аргументе за ово стање. И њени резултати нису такорећи временски ограничени.

Изнео сам колико је тешко радити у изгнанству на науци, где човек нема ни потребне књиге, ни топлу собу, ни писаћи сто, нити чију помоћ (дактилографа, асистента итсл.). Где не може ни са ким да продискутује ствари које претреса. Све је то тачно, али то све ипак не дозвољава научном раднику да се спусти на ниво неодговорног публицисте. Ако не може да да нешто научно, боље једа не даје ништа. Не сме никад и нигде да се појави као шепртља или шарлатан. Једнаки смисао одговорности мора да гаји у туђини као у земљи.

Истина је да ја нисам умео увек да сачувам потребни мир, да научник у мени није могао да убије патриоту. То је нарочито случај кад сам приказивао хрватске злочине из последњег рата. Ту је пала нека грубља реч која би се иначе морала избегавати у научним радовима. Али је мени било психолошки немогуће прелазити преко те разбојничке "НДХ" као преко једне нормалне творевине. Трудио сам се и у томе, али нисам успео.

Но ипак овај рад није се нигде спустио на ниво хрватских радова сличне врсте, на ниво радова једног Павла Остојића, једног Динка Томашића, Влаха Раића, Богдана Радице, оба Мештровића, Цилиге и дружине. То би било недостојно Србина и научника. Негирање факата, извртање чињеница, пребацивање кривице са злочинца на жртву, срамоћење и грдња, место аргумената, то има да остане специфични хрватски метод "научног излагања". Писац овога дела се свуда чувао да не падне на тај ниво, свестан колико би тиме осрамотио не само себе него и народ свој и науку којој служи.

Научност не значи комплетност. Научно се могу третирати сасвим мали и периферијски предмети једнако као главни и основни. Главно је да се ту ништа не обмањује, не лаже, не скрива и не фалсифицира. Да се не употребљавају сумњиви аргументи, а још мање монтирани. Треба поштено и отворено омеђити тему и савесно је обрађивати. Омеђити је јасно, а не дати утисак да је шира или друкчија.

9.

Све је то баш случај овде. Ова књига има један ограничен циљ који се мора истаћи. Она има за циљ да пружи јавности грађу и аргументе у корист српске тезе о становништву делова Далмације, Хрватске и Славоније. Да утврди да тамо постоји српско житељство већ од давнина, да је оно дошло у те крајеве да их брани, да је позивано да дође, да се држало добро и одбранило више пута границу, да је ипак гоњено и третирано незахвалношћу, да су му признаване привилегије и после крњене одн. игнорисане, да је у последње време злочиначки третирано од становништва које га опкољава итд.

Док је књига о Босни имала један не толико истакнут колико иманентан задатак да покаже српска права на Босну и Херцеговину у целости, овде то није случај. Не сматрамо ми да Срби имају права на сву "Тројედницу" (мада би њихова "права" на све те пределе била хиљаду пута основанија него "права" Хрвата на Босну, Херцеговину, а нарочито Санџак и области "од Митровице и даље"). Али Срби имају несумњива и света етничка права на велике делове тих области и права у тим областима уколико се она не би могла придружити српској матици. Права у тим областима која су им гарантовали бечки ћесари и која су својом крвљу и својим жртвама заслужили.

Реч је, разуме се, о оним пределима који су удаљени од српског континуелног етничког "подручја", где такође Срби нити су уљези нити просјаци. Све би ово било сувишно кад би се имало посла са једним нормалним народом и нормалном народносном идеологијом. Са једним народом који поштује и туђа права. Данас чак нико и не тражи ослонац у прошлости за признавање оваквих права. У културним и цивилизованим државама света сваки је појединац заштићен правним поретком зато што је човек, а сваки колектив (национални, верски итд.) зато што он такође постоји у свету стварности. Код Хрвата тога нема. Они не поштују никога до себе (а слабо и себе), и за сваку своју аспирацију, и за сваки свој поступак, конструишу нека небулозна "права". Није узалуд речено да је то народ који је највише на свету иамо странака "права".

Ето, нека види онда и туђа права, ако му очи уопште нису заслепљене да код другога тако нешто види.

Ја понављам да књига садржи углавном грађу, туђа мишљења, али сигурно покупљена и сигурно, лојално, приказана. Себе сам и овде склањао у позадину где год је то било могуће.

Главно је што су рекла друга, компетентна лица, тако да се у даном случају, у потребном моменту, могу та мишљења одмах наћи и без икакве сумње употребити.

Због тога што је углавном изношена грађа, што су сакупљена туђа мишљења редом на који су наилажена, несумњиво ће остати трага крпљавине, и литерарна страна је морала бити често жртвована сувопарном материјалу до кога ми је било највише стало.

10.

У том погледу, моја књига би могла имати и неки практичан успех.

Поводом издања "Босне" мени је примећено са више страна зашто нисам књигу дао на енглеском него на српском језику, јер ми, забога, немамо потребе да један другога уверавамо да је Босна српска". Несумњиво ће се и овде учинити исти или слични приговори.

А немају баш право они који приговоре чине, или барем немају сасвим право.

Јер, пре свега, мени је лакше књигу написати српски него на неком страном језику. Овде су употрбљени цитати из пет-шест језика. Све то превести директно на један туђ језик, живећи у једном селу без ичије помоћи, скоро премаша снагу појединца. Али, и кад би то било могуће, кад би било и лако, треба мислити и на издавача. Ако је књига написана на српском језику, има изгледа да је купи бар један део лица, бар они који имају националног осећања и који желе да дознају нешто из националне проблематике. На страном језику књигу неће купити нико. Ко ће да изда књигу за коју унапред зна да је неће набавити нико?

Не само то: нико на страни не чита те књиге па макар им даривали. Не треба се ни ту заваравати. Не бисмо ни ми читали књиге о границама Курда и Перзијанаца, о Арменији и Турској, о Сауди Арабији и околним шеикатима. Ко је код нас пратио спор Турске и Сирије о санџаку Александрети, итд.? Спор око Палестине и острва Кипра се прати јер прети да доведе до крви.

Ту је проблем. Не значи да странци неће никад те ствари читати, већ да их неће читати док не постану "актуелне", док не добију политички значај и сл. Тада се њихов интерес наједанпут појављује.

Рећи ће се: баш због тога треба то имати готово за моменат који може наступити. То је тачно. Зато се писац толико и мучио око ових књига. Али је довољно да се материјал има на ком било језику. Јер га је после лако превести на језик који буде изгледао најцелисходнији. То може бити енглески, али не мора бити. Може бити немачки, француски, руски, или сви ти језици заједно (са енглеским). И за месец-два дана може се превести књига на један од тих језика, или упоредо (од разних преводилаца) на све. Али да материјала нема, он се не би могао ни по чијој поруци да сакупља и обрађује. То није посао који се ради по наруџби, и није посао који се може свршити за месец-два, већ годинама треба сакупљати и слагати податке. То је посао који се једва може платити, јер њега треба да покреће нека много јача снага него што је жеља за новцем. (Истина је да су се за Конференцију мира у Паризу 1918-1920. ове ствари плаћале сувим златом, али нових података и оних које је требало дуго тражити у њима није било. Те студије су се односиле на наше спорове са суседима, а не унутрашње српско-хрватске. Тада би био злочин овако нешто прикупљати.)

Ове књиге издате на српском могу да читају и Срби и Хрвати. То је значајно. Странци који се специјално баве нашом проблематиком такође читају српски, и они ће књиге пронаћи ако желе да се свестрано са проблемом упознају и да светској јавности пруже неке податке

до тада непознате. Поред тога, овакве књиге, које несумњиво морају имати празнина, дају другима могућности да те празнине попуне. То могу да чине многи, они који, разуме се, не би били у стању да пруже основу грађу. Тиме се слика употпуњује и у случају нужде постаје комплетнија.

Преводиоци могу онда да узму у обзир и те додатке, као што могу да изоставе из основног текста оно што сматрају да за публику једног страног народа није од специјалног интереса. Другим речима, да на основу исте грађе удесе за Немце други текст, за Енглезе други, за Французе и Русе опет посебан. То је важно: Немцима би се могло нпр. највише указивати на привилегије немачких царева у борби Срба за њих, а Французима то не би чинило неки нарочити интерес. С друге стране, ако би дошло до васпостављања националне Русије, требало би на руском језику изнети шта је све српско православље имало да поднесе од нетолерантног, загриженог и разбојничког суседа. Французима и Енглезима треба сервирати верност Срба њима у оба рата. Итд. Главно је имати грађу на ком било језику, а превођење и сажимање не представља онда никакву тешкоћу.

У строго научним радовима, намењеним најужем кругу стручњака (нпр. издањима академија наука) цитати се наводе у оригиналу (грчки, латински, немачки итд.). Јасно је да се овде морало од тога одустати. Ко би онда у емиграцији књигу разумео?

Већа је штета то што се није бар понекад, кад је превод сумњив, или израз оригинала особен, могао дати поред превода и став у оригиналу. То је лако урадити, но то повећава обим књиге, а и отежава знатно слагање (раније, код монотипа, то није био случај, али линотипско слагање није нимало погодно за строго научну апаратуру).

Но, кога интересује, наћи ће оригиналан став према цитату. А највећи део ја имам у својој архиви директно преписан на језику из којег је узет.

11.

Баш због тога што се овде мора пружити грађа за ситуације и прилике које се не могу унапред поуздано претпоставити, грађа треба да је што обимнија. Разуме се: она која одговара циљу. Јер кад би се давала сва грађа, етничког карактера, књизи не би било краја. Но и овако, као што је речено, књига мора бити мало обимнија.

Ја сам покушао био да дам знатно краћу књигу, али - не иде! Не може се национална карактеристика једне покрајине дати на 20-30 страна. Таква књига би садржавала скоро саме спискове, или шлагворте, или нешто слично томе. Без појединости нема убедљивих доказа (опште тврдње су сувише слободне), а појединости захтевају простор.

Зато је ова књига испала већа него је било пројектовано, а испала би још већа да није било ограничења која налаже емигрантска књижевна пијаца.

Ако би икад дошло до другог издања, ваљало би већ ову књигу поделити у три или четири засебне књиге, од којих би прва била резервисана за први део (општи), друга за

Далмацију, трећа за Хрватску или Хрватску са Славонијом. Јер би, свакако, онда и материјала било више па ма ко та друга издања радио (надовезана на ово).

Но и ова књига представља систематску, заокругљену целину, и могла би послужити циљу скоро сасвим и кад не би дошло до другог, потпунијег издања.

Јер нико не зна шта носи дан а шта ноћ. Овај рад мора да угледа света, јер може бити потребан кад човек и не мисли. А није лако сачувати ни материјал већ готов за штампу. Нема писац ни своје куће ни своју сигурну собу где би тај материјал безбедно могао да држи. И нико га не би нашао у хиљадама замота хартије ако би писац неочекивано нестао. Зато одлагања овој књизи нема.

Несумњиво су велике тешкоће и око штампања кад се писац и слагач налазе на разним континентима. Али се свему мора наћи лека ако се жели послужити Српству!

12.

Материјал који се овде даје није пишчева примарна домена. То би био посао историчара и етнографа. Али и једних и других, евентуално и трећих.

Но, има овде и "статистичких" делова, има и правних контемплација. Није ово баш за писца тера инкогнита. Разуме се да би било боље да је више лица ово радило, поделивши материјал. Али до тога није могло доћи, јер је у емиграцији веома мало научних радника, и јер нису сви у могућности да се послу одају (а неки нису ни вољни).

Но, сваки научни радник, после малог труда, уђе у посебне методе приказивања сродних предмета. А много тога, и у методи и у резултатима, заједничко је свима работницима на терену националних наука. Науке су повезане, а савесност истраживања није монопол ниједне научне гране. Зато се треба само систематски и поштено спремати пре него се приступи једном послу.

Писац ових редова је то чинио колико год је то било могуће. Он је најсавесније бележио сваки податак, упоређивао податке разних извора, тражио ако је то иоле било могуће да дође до праизвора, одбацивао сумњиву грађу, исправљао цитате, па чак и латинске одн. друге преводе, ако му нису изгледали тачни (и то махом на српску штету). Једном речју, он мисли да се није огрешио о моралне постулате научног радника, и да овај рад неће стога бити ни омаловажен а камоли одбачен (као што ни рад "Чија је Босна" нико није могао да научно оповргне ни за један милиметар).

Ја не могу, разуме се, да сносим одговорност за материјалну исправност сваког цитата, да је увек тачно све што се тамо тврди. Нисам чак способан да ван Статистике и уочим многе недостатке. Али за формалну исправност сваког цитата ја сносим пуну одговорност: да је он дат од наведеног писца, да је пренет из означеног дела, да је најсавесније преведен

и поштено цитиран (без монтирања и задњих намера).*

Постоји, заиста, толико аргумената у корист Срба у "Тројединици" да би био грех не прикупити их и не публиковати их. Ја сам их сакупио знатан број. Ко зна да ли ће неко други имати прилике, имати воље, имати и среће да их све покупи? Сме ли се дозволити да они у једној фиоци "очајају"?

Писац је свестан свих тешкоћа публиковања књиге у емиграцији, чији чланови имају да воде тешку борбу за живот, па за књигу имају и мало времена и још мање интереса. Али свака друга издавачка делатност сем чисто националне, усмерене заштити српског народа и његових интереса, не може доћи у питање док се ове потребе не задовоље.

13.

Мојој књизи "Чија је Босна" учињен је и тај приговор да о њеној судбини неће решавати овакве књиге, већ сам народ који тамо живи.

То је, заиста, српско опште схватање да тако треба да буде (са корекцијама хрватских злочина). Али ко гарантира да ће тако бити? До данас није било никад тако. Народ се уопште није питао ни 1878, ни 1918, ни 1939, ни 1941, ни 1944/45. Ко онда може тврдити сасвим поуздано да ће се следећи пут народ питати? Па и ако се пита, зар томе наводи у књизи могу да шкоде?

Међутим, кад бисмо то сасвим сигурно знали, опет, подаци ове врсте не само да могу да буду корисни него су, чак, неопходни. Јер се не ради само о изношењу српских ставова и српских "права", већ о побијању хрватских лажних представљања тих односа у крајевима где, по несрећи, заједно живимо.

Они бесконачно лажу, и обмањују једнако своје сународнике колико и странце. Ови не читају ни то, али може доћи моменат да читају. А на нама је да те лажи разоткријемо и разбијемо. То је такође један од циљева ове књиге

Ако има мало разума код Хрвата, може ова књига утицати да и они увиде стварност, бар донекле, и да се трсе својих фатаморгана и фантазија. Не да траже од Срба пределе где

---

* Код хрватских писаца и "научника" запажа се сасвим други поступак. Они код цитата једнако лажу и фалсификују као и код својих "закључака". Ово додајем у коректури, јер ми је баш ових дана дошла до руке књига "Далмација" од Пера Диговића, са предговором Ивана Мештровића и са претензијама великог научног дела. (Књига означена у Литератури под 402). Скоро сваки цитат је фалсификован, и на хиљаду места се наводи како страни писци говоре о "далматинској Хрватској", тамо где су они споменули само "Далмацију". То је светогрђе за једног научног радника. то је страшно и читати, то су само Хрвати у стању да чине. Ја сам цитате тако верно преводио да сам увек казао грчка вера ако је то стојало у оригиналу (мада је писац јамачно мислио на православну веру), казао сам шизматици где тако стоји, казао сам Морлаци место Срби, Власи или Илирци где је то речено; мухамеданци где то стоји, муслимани ако је та реч употребљена. Ја не желим да се ни најмање приближим хрватској пракси цитирања.

нема ниједног Хрвата и где нико неће да буде Хрват, већ да признају Србима права нације, права самоопредељења која се данас признају и најзаосталијим колонијалним народима, право на реституцију штете од хрватских злочина. Не тражити накнаде за те злочине у Босни, Херцеговини, Санџаку, Митровици и даље, већ уступити Србима што је њихово и накнадити им штете почињене хрватским злочинима.

Ова књига указује на српске интересе и српска права у тзв. Тројedници. Она има да покаже да Срби тамо живе, откад живе, како живе, зашто живе. Из ње ће се видети да су они на пределима у којима живе стекли давно најправеднију узукапију. Књига не жели ни да смањује ни да увеличава те односе, већ да их прикаже у истинским пропорцијама, у правим димензијама од часа када су Срби почели да се афирмирају као народ.

Из ње ће се видети да ови предели не могу да мењају господара без питања Срба и против њихове воље. Не сме више да се понови ни 1939. ни 1941. Нити Срби хоће да буду ма чије робље, нити предмет трампе, а најмање стока за клање.

Али књига има да скрене и Србима пажњу на поступање Хрвата према њима кроз сав ток заједничког живота, има да покаже ко их је гонио а ко узимао у заштиту. Има да покаже неприродан пораст хрватског народа, као плод принудне асимилације, плод прозелитизма и инквизиције, плод злочина, и сталне опасности које Србима од тога прете.

Видеће се колико је хрватски народ неприродно саздан, састављен махом од стране "натруне". колико је лажног и у његовј историји и у његовом бићу. Колика је опасност заједничког живота са њима! То је главни, иако посредни, циљ ове књиге.

Видеће се како су њих и Срби и други народи таксирали у прошлости, како им је све саздано на лажи и у прошлости. Итд.

Све се ово може постићи са књигом на српском језику коју могу да читају и Срби и Хрвати. Засад је боље да је нико други не чита. А ако дође време да и други народи треба да буду упознати са резултатима изнетим у књизи, наћи ће се ко ће и то извести. Ваљда су и Срби нешто научили од блиске прошлости!

ПРВА ГЛАВА

ПРОСТОРНИ РАСПОРЕД СРБА И ХРВАТА

А) ПРЕМА МИШЉЕЊУ СЛАВИСТА ИЗ 19. ВЕКА

1.

У XIX веку почеле су се тек формирати европске народности и,упоредо с тим, почела је била наука да са своје стране указује пут том формирању. Док још није било нација у субјективном смислу, наука је сматрала за потребно да, по објективним критеријима и аргументима којима она располаже, утврђује постојање појединих нација, установљава њихов опсег, њихово пространство (територијални распоред), њихову бројну снагу итд. Другог погоднијег и адекватнијег пута и начина није тада било нити је могло бити.

И цео XIX век је испуњен тим занимањем науке. Нарочито што се тиче Словена, који су тек почетком тога века почели били да се "национално" буде, како се то каже. Упоредо са политичким и националним акцијама, и наука је са своје стране допринела дефинисању и опредељењу појединих народности. Нарочито баш код Словена.

Разни су научници у томе учествовали, али у првом реду слависте и етнографи, па је при томе било лутања и колебања, о томе не треба нарочито ни говорити, то се разуме по себи. Свака млада наука чини грешке. А баш Славистика као наука, а такође и модерна Етнографија, појавиле су се заједно са овом политичком активношћу за образовање нација. Појавиле су се као њихово помоћно средство или њихов корелат. Акција је стимулирала науку, наука је одуховљавала акцију и олакшавала јој посао.

Данас може та улога науке изгледати као туторска, као спречавајућа, као недозвољена. У XIX веку то није био случај. Напротив, многе су ствари помоћу ње рашчишћене и многи проблеми решени. Да није било науке, хаос у питању националности био би већи него што је. Па и дан-дањи за спорна питања не постоји други објективан пут већ тражење помоћи од науке. Она неће данас да да сва и дефинитивна решења, и њене аспирације и њена улога знатно су смањене, али ће дати путоказ којим ће се олакшати практична решења.

Слависти су се питањем броја и опсега словенских народности бавили кроз XIX век. од почетка до краја, па су неке дискусије пренете чак и у XX век (нпр. питање македонске народности).

Нигде тешкоће нису биле веће него на нашем националном подручју. Ту живе, као што се зна, бар два народа са сличним или чак једнаким језиком. Земље су мењале, и политички и демографски, прошлост, па је учињена једна национална збрка, коју није могуће лако разрешити. То је за научнике био стимуланс а не запрека истраживања. И они су истраживали и своје закључке обелодањивали. И то буквално кроз цео XIX век, од почетка до краја.

Сви велики слависте прошлог века бавили су се, хтели - не хтели, питањем просторног распореда и међусобног разграничења Срба и Хрвата. На основу историјских и других, али нарочито на основу језичких аргумената.

Њихови резултати се не подударају, то је тачно. Има много, чак и принципијелних размимоилажења међу њима. Али сви они - то је симптоматично - дају Хрватима веома мали национални простор, а Србима веома велики.

Појам Хрвата се ограничава на само једну сасвим уско обележену "скупину" на подручју рецимо данашње Југославије. Једни слависте - а то су махом северни Словени, у првом реду Чеси - признају као Хрвате само кајкавце. Други, Словенци, нпр, сматрају кајкавце за Словенце а Хрвате ограничују на чакавце.

Према свим тим писцима Срби су бар пет-шест пута, ваљда и десет пута бројнији од Хрвата и настањују толико пута већу територију.

Зато није нимало чудно да један од највећих европских етнографа прошлог века Гијом Лежан каже у својој Етнографији Европске Турске (11,24):

"Хрвати (Хорват, Херват) не образују један јасно уочљив саставни део "југословенске" расе, јер нема ваљда два слависта чија се мишљења о географском распростирању Хрвата подударају..."

Ово је преведено дословно из његовог немачког текста књиге, који је једнако аутентичан као и француски. У француском тексту почетак гласи. "Les Croates ne sont pas un element tres distinct dans la race "Yougoslave"..."

Нема баш ниједне, ама буквално ниједне, области данашње Југославије коју су сви велики слависти XIX века признали као несумњиво хрватску. Велики слависти, као што су Копитар и др, оспоравају чак Хрватима као нацији сам Загреб са околином. Једино у чему се сви слависти слажу, то је да су заиста чисти Хрвати они који су напустили Хрватску при појави Турака и пребегли дапеко у Мађарску и Аустрију, чак до Моравске. Данас су они већим делом претопљени у народе међу којима живе.

С друге стране, сви значајни слависти XIX века признају као неспорни српски национални териториј скоро све што Срби ревиндицирају, бар пет шестина онога што највећи српски "шовинисти" за свој народ траже.

Ова мишљења могу бити неактуелна, али безначајна она нису, нарочито кад се са друге стране не признаје право самоопредељења народа, већ се траже (а слабо налазе) неки објективни аргументи за своје тезе. Ево, нека и ови аргументи томе нешто допринесу.

Пошто нисам слависта. а иначе не живим у крају где су публикације те врсте доступне, моји исписи имају ограничен домашај. Па ипак, главне представнике словенске науке ја сам пронашао, иако не увек у њиховим најрепрезентативнијим делима. Негде сам их хватао искоса, посредно. Па ипак, они су ту, и њихове главне мисли на овом домену биће овде пренете. Детаљна испитивања може да продужи неко други.

Ја износим мисли тих великих слависта онако како су дате, у деловима писама, у строго научним радовима итд. Разуме се да ће у том облику оне бити прилично сувопарне и слабо сварљиве за нашег лросечног човека и избеглицу. Али се морало тако поступити, да би књига остала на научној висини. Свако симплифицирање, свако изношење својим речима, може читаоца да удаљи од лисца а тиме и његово мишљење да мало модифицира. А нама то није потребно. Јер нам та мишљења иду у корист иако их је мало теже пронаћи. Само где су други неспорни ауторитети и слависте упрошћавали мишљења других (као Јагић и Решетар мишљења Миклошића), ми се служимо и њиховим излагањима. Научност дела тиме нимало не трпи.

2.

Прво ћемо навести Добровског, тзв,. "оца Славистике". (Јосиф Добровски је живео од 1753. до 1829. Био је католички калуђер, језуит. Чех по народности, по занимању професор и ректор Богословије у Моравској).

Он се први хронолошки бавио проблемом у својим збиркама "Славин" и "Слованка" (по две) све у почетку прошлог века. Ја немам те збирке и мораћу Та цитирати индиректно или из мањих радова.

Сам Јагић каже у једној својој расправи из 1895. (7) ово:

"Добровски је...држао само кајкавски дијалект Хрватске, према фактичким односима оног времена као хрватски, све друго билоје за њега илирски или српски".

Само Хрватско Загорје са околином сматрао је отац Славистике као предео Хрвата; свуда друго живели су за њега Срби.

Сад неке посебне изјаве Добровског у писмима Јернеју Копитару (18). У једном писму из почетка прошлог века пише Добровски између осталога: Крањци, Доњоштајерци (Безјаци тј. Загребачки Хрвати) по Салагиусу су они Хрвати Константина (Порфирогенита, ЛМК) који су се оделили од Далматинских и повукли у Панонију. Угарски Словенци, то су емигранти (новији) из Штајерске, Доње Крањске итд. само они говоре ие место у. Панонски Хрвати би се могли, дакле, поделити у а) праве (загребачке) Словенце, б) угарске Словенце, и в) крањске, штајерске, корушке. Далматинци су напола Срби (глаголаши), а ћириличари су чисти Срби"...

"Географски називи ме мало интересују. Та Дубровчани, Македонци и Босанци су Срби. Крањци, Безјаци *****, Панонски Хрвати су по пореклу Хрвати"...

Тада су, разуме се, при опредељивању "милета" доминирала географска имена. Кад су некога питали шта је, он је одговграо: Босанац, Далматинац, Бокељ, Истранин итд. Слависти се против тога буне: они тражеи пропагирају генетске или етнографске називе базиране на роду (крви), јер се само тако може определити народност.

6. марта 1810. Добровски пише Копитару (19, 308): "...Прави хрватски језик, то је загребачки, и према томе су сви Ваши Винди (Словенци) Хрвати, пошто су (према Вама) Хрвати Винди. Земља која се сада зове Хрватска, с ове стране Саве, није се никад звала Хрватска, па ипак је била насељена од Хрвата, а право су имали да је разликују од новонадошлих Славонаца, што су овај део назвали Славонијом... Човек се навикне на географска имена а опште називе збаци. Босанац се неће звати Србином, то важи и за Далматинце; па зар ипак зато нису Срби? Водене Хрвате ја не познајем. То би ипак могле бити праве хрватске колоније, као што их има у Моравској (од 1590) и недалеко Пожуна. Они се такође називају Хрватима, али не и Ајзенбуршки Винди..."

Гпаголаши су оно што су сви Граничари. Помешани од Хрвата и Далматинаца (Срба)"

Добровски пише Копитару 30. јануара 1811. (19 стр. 636): "...Као сад, тако је било и у старо доба, да су хрватски (словеначки) и српски (илирски) јако сродни, и једном Крањцу се не може замерити ако он верује да је методски језик његов. Али ни сам Србин не може друкшеда суди, а он нма и историју са собом..."

У једном много доцније саопштеном писму (13), али писаном 27 марта 1811, позива се Добровски Копитару на аналогију Чеха и Moравaцa (Добровски је сам Моравац), али каже да његов језик треба називати чешким и у самој Моравској, мада Моравци кажу да они говоре "Моравски газик", али је "чешки" генетско означење. Онда каже да исто треба рећи "хрватски" за све Хрвате у Панонији који су се оделили од Хрвата из Далмације. Они су сви

Словени али генетски Хрвати..." А далматински Хрвати јако су се помешали са Србима, поради њиховог дотицаја, и само севернији су по језику чисти Хрвати". (13)

У књизи "Славин", коју сам пронашао доцније (и ово додајем за време коректуре), "патријарх Славистике" Јосип Добровски казао је (363):

Границе између правог хрватског и српског (илирског) језика у Далмацији могао би најбоље да наведе неки Хрват који је добро вешт у оба дијалекта. Ако некоји, као Златарић у предговору својих Песама (Млеци 1597.4.) далматинско-илирски (српски) језик називају

---

*__Именом Безјаци (и Безјаки)__ називају се неки становници у Хрватском Загорју, Истри и Словеначком Приморју, највише кајкавци и полукајкавци. Израз има погрдно значење. Овако хрватски штокавци називају кајкавце око Вараждина и у другим деловима Хрватског Загорја. Тим надимком подругљиво зову штокавце и кајкавце западно од Купе, и између Купе и Муре. Затим, тако се називају сељаци из горњег тока Мирне до Разина и Жмиња у Истри, где се мешовито говори чакавско-кајкавски. И становници села Св. Мартина, северно од Тржича, могу да чују да их тако зову суседи. Код италијанског историографа Марина Сануда у XVI веку је кајкавска Словенија тј. кајкавска хрватска "La Besiathia". Назив је, дакле, узет као етнички и топографски термин. Чувени хрватски књижевник П. Р. Витезовић у XVII веку тумачи тај израз као подругљив, за глупе људе. Неки етимолози тумаче ту реч као да потиче из немачког. а други као да је из млетачког дијалекта. У сваком случају, не зна јој се право значење.

Харвацки језик, то није тачно говорено; то се догађа због политичке везе са Далмацијом. Далматинско-илирски и српскија држим у суштини још увек као исти језик. Ја знам добро да далматински и српски нису сасвим истоветни говори. Али, у основи, оба припадају, без обзира на разне провинцијализме и друга мања отступања, ипак само једној језичној врсти, као што су и становници обе земље по свом пореклу српског стабла..."

(Први део ове изјаве дао је Добровски раније, а сад га, другом и трећом реченицом, потврђује. Он је до краја живота остао на гледишту да су Далматинци и по језику и по пореклу углавном Срби).

Хрватски историчар Фердо Шишић каже (449, стр. 124)."Опат Добровски први је стао градити етнографички систем словенских народа према језчној сродности, у којем је систему Јужне Словене подијелио у ове скупине: 1) Винди Словени Корушке, Крањске, Приморја, Штајерске, Прекмурја) и провинцијални Хрвати тј. сви кајкавци); 2) Срби, Бошњаци, Славонци, Далматинци, Црногорци иХрватска Крајина или једним именом Илири (тј. сви штокавци); и 3) Бугари. Ова раздиоба остаде за славенску науку у главном мјеродавна све до Миклошића (у другој половини XIX вијека). Према томе, дакле,бијаше код интелигенције у првој четврти XIX вијека име хрватско ограничено искључиво на кајкавце, наиме на сјеверни дио жупаније загребачке до Купе, читаву вараждинску с Међумурјем), западни дио крижевачке... "

3.

После Добровског дошао би на ред Јернеј Копитар, Словенац, цензор словенских и грчких књига у Бечу, велики пријатељ и заштитник Вука Караџића. Он је нешто млађи савременик Добровскога.

Већ у наставку Јагићевих излагања о Добровском мало пре цитираних (7), Јагић прелази на Копитара и каже: "Ни Копитар није могао да се од горе означеног гледишта (Добровског, да су само кајкавци Хрвати ЛМК) које је (гледиште) са његовим дуализмом примио уздигне до неког другог гледишта које би било правилније..."

Ни Копитарова главна дела немам, али у самом Јагићевом Архиву за 1882-1884. штампан је један мали број писама Копитаревих Добровском из којих се да назрети Копитарово гледиште о овом питању. Сва су писма писана око 1810 године.

У једном од првих публикованих писама одговара Копитар Добровском: "Сигурно ће се при ближем испитивању установити да се крањски дијалекат има пре да подвргне српском (језику) него хрватском... (20,677).

Мало даље стоји: "Хрвати и Срби долазе из Пољске и Саксонске, и њихови језици су не само другог реда у вези са њиховим првобитним седиштем, него је чак далматински језик...једна подврста српског не хрватског наречја".

У писму од 6. фебруара 1809. он полемише даље са Добровским: "Које су границе хрватског дијалекта in spacie? Ко су Хрвати? По Труберу и историји, данашњи Далматинци су управо Хрвати. Јер се ту настанила хрватска колонија. Један део остадеу Pannonia favia, тј. у данашњој Славонији. Отуда далматински и славонски дијалекат спајају у један генус.

А данашњи провинцијални Хрвати, који се тек отпре 200 година зову Хрвати (географски, не етнографски), по Труберу су Доњи Винди (Словенци, ЛМК), у противности са Горњим Виндима, наиме Крањцима, Корушцима, Штајерцима." (20,687).

"Госп. Фон Енгел каже да су Хрвати дошли преко Корушке и Крањске, а Ваша Пречасност преко Мађарске?" (20,692).

Даље пише Копитар Добровском нешто доцније (15,277): "Прави Хрвати, којима ово име припада генетски, налазе се с оне стране Купе, у Горњој Далмацији и данашњој Граничној Хрватској (Хрватској Крајини, ЛМК).

Словени с оне стране Куле код Загреба и дубље у Панонском углу нису генетски Хрвати, већ само од Фердинанда I географски".

Стр. 280: "Зар није никоме пало на памет да при "Срему" мисли на Србе, Сармате?"

У једном писму пише Копитар Добровском: "...Тек од Фердинанда I и Леололда I почео је да се употребљава географски назив Хрватске и с оне стране Купе. Чак ни Константинова pars Chrobatorum quae Illyricum et Pannoniam occupavit нису према Крчелићу садашњи Хрвати, него Истрани... Славонци су српски насељеници и говоре "крух" и "брез" место "без" право крањски..." (19,286).

У писму од 1. фебруара 1810: "Ја више верујем Труберу и Крчелићу него Салагиусу што се тиче Хрвата, да наиме северно од Купе у ствари нема генетских него само географских Хрвата, а генетски то су Венди (Словенци): онај став Pannoniam Illyricumque occupavere објашњава Крчелић не без разлога conspirante linguae quoque indicio као Хрватску Крајину и Истру где је Ријека: није дакле неисторијски кад Словенци неће да буду Хрвати већ је то veritatis causa. Или се ја варам? Кад бих ја имао пробе језика тзв. Хрвата (Водених Хрвата) у Чаладској и ост. жупанијама (у садашњем Бургенланду, Аустрија, ЛМК), кладим се да бих и њих нашао да су Словенци..." (19,293).

"...Ја сам сигурно толико праведан према Хрватима као Ваша Пречасност према Словенцима, али погрешан назив вређа ме (саблажњава ме): не ми Словенци треба да се зовемо Хрвати, него они сами треба да се зову оно што су, тј. Словенци..." (19,269).

"...Јер Истрани говоре као јужнији Далматинци, а не Загрепчани (о сасвим новим Сремцима не може бити овде ни говора): како уопште долазе Загрепчани итд. ка хрватском пореклу? Не дајмо се дакле заваравати административном поделом земаља и назива..." (19, 297).

Копитар пише Добровском 21. априла 1810. (21,438): "Ако су Далматинци Хрвати, qui certe sunt према Константину, а такође и Загрепчани, откуд то долази да први, главни Хрвати, српски говоре, а последњи не говоре?"

Копитар пише Добровском 24. априла 1811. (21, 641): "Хрвати у Панонији, који су се одвојили од Хрвата у Далмацији, не могу да се траже у Славонији, Штајерској и Краљској, него, по самом Крчелићу, у Истри и у Хрватској јужно од Купе..."

Хрватски публицист и "претеча Илиризма" Јурај Шпорер обратио се био 1816 Копитару за дозволу да изда први хрватски лист у Хрватској под насловом "Огласник Илирски" (до издања није дошло, јер је одзив био веома слаб). Шпорер много доцније (344) саопштава свој разговор са Копитаром. Овај му је из. ос. рекао: "Ми само строгом и вјерном слогом можемо напредовати. Зато ће бити врло корисно ако доспијете до издавања новина, да не мислите само на Хрватску, него на све југославјанске народе, јер нити Далматинац, нити Словенац, нити Истријанин, па баш ни Славонац, камоли ини Југословени, не би радо пристали на искључиву народност хрватску..." (342, стр. 44).

4.

Нешто мало доцнији слависта Павле Јосиф Шафарик бавио се овим проблемом нарочито у свом Народопису, који се цитира на другом месту (јер садржи бројне податке), али посредно и другим делима (која су сва посвећена Словенству).

Шафарик је у почетку свога књижевног стварања, у Историји словенских језика и књижевности издатој 1826, делио Словене на два главна стабла: југоисточно и северо-западно. Гране првог стабла су: Руси, Срби, Хрвати и Словенци. Русе и Србе дели Шафарик даље при чему Србима прибројава: Бугаре, Србијанце, Босанце, Црногорце, Славонце, Далматинце.

Интересантно је што му на тој подели замера Ватрослав Јагић 1898. године. Он каже (22):

"Шафарик је превидео Бјелорусе, а с друге стране је погрешно рачунао Бугаре као Србе, док је ове последње расцепао према ознакама земаља (у којима живе)".

Ниједном речју није Јагић замерио Шафарику што је нпр. Славонце и Далматинце, а да не говоримо о Босанцима, уврстио међу Србе. Напротив, замера му што их је регионално цепао.

Хрватски историчар Фердо Шишић написао је пре неку деценију (449, стр. 124):

"У марту 1826. изашло је у Будиму Шафариково дјело "Geschichte der slavischen Sprache und Literatur..." У трећем и четвртом отсјеку изнесена је историја српске и хрватске литературе, и то понајприје у Geschichte der Sprache und Literatur der Slawo-serben griechischen, а онда исто то "der hatholischen Slawoserben (Dalmatiner, Bosnier, Slavonier) und Kroatien.

Према томе видимо да либерални протестант Шафарик није дијелио Хрвате од Срба по вјери, већ по дијалекту и азбуци (ћирилици одн. латиници). Ова књига Шафарикова, прва у којој су приказани сви Словени у прошлости и садашњости... бијаше од необичног утицаја на све сувременике..."

Шафарик је недвосмислено сматрао Босанце, Далматинце и Славонце "католичким Славосрбима", а Хрвате им стављао као опреку.

Проф. Ђуро Шурмин саопштава у истом Јагићевом Архиву за словенску филологију 1905. нека писма Вука Караиића Игњацу и Андрији Брлићу, Хрватима из Славонског Брода. У једном писму стоји и ово (24):

Ваља да већ имате Шафарикову Историју Славенског језика и литературе? Како вам се допада? Ја му особито благодарим, што и Славонце и Далматинце и Рваћане (наше, не Кекавце) узима (по правди) међу Србе, као и Бошњаке и Црногорце."

У једној својој мало доцнијој књизи, под насловом "Српска зрна за читање", издатој у Пешти 1833, П. Ј. Шафарик исказује ту мисао још јасније и разговетније:

"...јер, то је историјски и лингвистички утврђена чињеница да, као што Срби у Србији, Босни, Славонији, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији, заједно сачињавају само једну грану великог словенског стабла, па припадали они источној или западној цркви, исто тако њихов језик сачињава само један дијалект (не више њих, ЛМК) иако са много незнатних варијетета...“ (23)...

У тој истој књизи стоји даље: "...Стара Хорватска на југу Купе, са резиденцијама Бихаћ у данашњој Босни и Биоград у данашњој Далмацији, припадала је од увек што се језика тиче српској народној и језичној посебности. Оно што стари писци ових области зову хорватски, то је чисто српски, док се дијалект на насловима књига из XVI века, данас тзв. хорватски, од урођеника самих још увек зове словенски"...

Сад треба још нешто навести из две остале његове веће књиге, из Словенских Старожитности (43) и Историје јужнословенске писмености (посебан отисак о српској писмености), (8).

У Старожитностима II. 277 каже Шафарик: "Најстарија историја Хрвата и Срба стоји у најтешњој узајамности: оба народа су се готово едновремено иселила из суседних северних земаља и настанили су се опет један до другог у најближем суседству у Илирику с оне стране Дунава"...

Шафарик је казао даље у својим "Словенским Старожитностима" (под 43, стр. 11257):

"Сва српска племена, која су се настанила између Хрвата и Бугарских Словена на сливовима Босне, Дрине, Колубаре, Западне или Српске Мораве, Ибра, Неретве и Мораче, припадали су на основу особина њиховог заједничког језика једном и истом народу. Због тога се овде може говорити само о разним гранама једног истог моћног племена, а ниуком случају о разним народима у правом смислу речи".

У Старожитностима се још позива Шафарик на изреку Далимила која гласи: W srbskem jazyku gest zemie gieyšto Charwati gest innie. (У српском језику постоји једна земља која носи назив Хрвати). То наводи у II књ. стр. 103, а у 1,97 објашњава: "Непознати састављач тзв. римоване хронике Далимила око 1310, али несумњиво црпљене из много старијих извора употребљава реч Србин у најширем значењу кад пева..." (цитира горњи верз).

У Историји српске литературе (стр. 12 и даље) стоји:

"Првобитна, стара постојбина Срба беху Источни Карпати и Црвена Русија. Онај део Срба који је седео на Карпатима добио је локално име Хрбати, Хрвати, Хорбати, Хорвати од планине Хрби, сад Хорби, и задржао га је чак и после исељења. Хорвати и Срби били су приликом њиховог усељења у Илирикум генетски само једно племе иако се оно повиновало разним старешинама и разне пределе настанило и разне локалне називе водило. Због тога није нимало неправилно кад је нпр. Скилицес око год. 1070. рекао "Serborum gens quos etiam Chrobatos vocant" који став је Зонарас после преокренуо у обрнути облик "Gens Chrobatorum, quos nonnulli Serbos vocant". То је само тропска игра са genus Србин и species Хрват".

Напослетку се може цитирати и овај став из Шафарикове Историје српске писмености, који се сасвим на почетку књиге (стр. 3) наводи:

"Историја српске књижевности би морала, да би била потпуна, обухватити равномерно литерарне продукте свих грана овог племена, наиме Србе у ужем смислу и Босанце, Далматинце, затим Граничаре хрватске и Славонце; јер све ове народне гране говоре у суштини само једно наречје ма колико год оно било различито нијансирано према пределима, и њихова књижевност сачињава по језику, а то значи по суштини, једну велику целину која заједно спада".

Јасније се ово једва могло рећи.

5.

Хронолошки долази сад на ред мишљење Франца Миклошића, најпознатијег слависте друге половине XIX века и најрепрезентативнијег професора Славистике на Бечком универзитету (он је ту учинио светски центар славистичких студија). На више места је Миклошић износио своје мишљење о опсегу и пространству појединих словенских народа, али је та своја гледишта концентрисао после и кондензовао у својој епохалној Упоредној граматици словенских народа (12). При томе, он је Хрвате редуцирао на сасвим мали и незнатан простор, а Србима признао и њихов географски и њихов бројни значај.

Мада сам ту Граматику имао у рукама, ја ћу тек доцније, на крају ових излагања, саопштити неколико директних исписа, а главни део приказа Миклошићевог схватања пренећу из написа друга два веома значајна слависта и то Ватрослава Јагића, његовог директног наследника на катедри у Бечу, и Милана Решетара, његовог доцнијег наследника

(зета и директног наследника Јагићевог). Јагић је Хрват из Загорја (Вараждин), Решетар је Дубровчанин.

Јагић је у свом Архиву за год. 1889. (9) дао приказ другог издања Миклошићеве Упоредне граматике словенских језика, која се баш годину дана раније појавила. Тамо Јагић наводи:

По Миклошићу, "хорватски" се говори у Истри, у Приморју (вероватно Хрватском приморју? ЛМК), у Далмацији северно од Неретве, говоре га католици Босне и Херцеговине, раније Војне Крајине и Славоније (Будмани XIII), а затим га говоре Хрвати насељени у више жупанија Западне Мађарске и још Хорвати Доње Аустрије (Леита-Марофелд и Таја) и они који станују у Моравској. К њима долазе још и Хрвати Јужне Италије. Затим се каже: "Ко упоређује вести Константина Порфирогенита у седиштима Хрвата и Срба са географском поделом ијекаваца и икавца, биће склон примити да су последњи Хрвати Константинови, а они други Срби. Овај однос је поремећен сеобама Срба, нарочито од оснивања Турског царства у Европи и оном неодољивом асимилационом снагом српског народа, по којој су србизирани на западу Хрвати, на југу Шћипетри посвуда Власи (Румуни), а на истоку и југоистоку Бугари. Напослетку читамо: Овде треба још приметити да за нас српски и хорватски важекао два језика и даја израз језик српски или хрватски сматрам погрешним".

Ту престаје директно цитирање Миклошића од стране Јагића. Али, износећи његова мишљења индиректно (обликовно), Јагић каже: "По њему Хрвати су управо у Далмацији допирали само до Цетине". (Горе каже: до Неретве одн. северно од Неретве).

У свом истом "Архиву" две године доцније Јагић, једном другом приликом, овако резимира Миклошићев став (45): "Миклошић, у својој Упоредној граматици (12) стр. 391 говори о два српска дијалекта (е и је) и једном хрватском (и); узима, дакле, да поред икавштине коју би он хтео да прикаже као карактеристично обележје хрватског језика, ступају још паралелно екавштина и јекавштина као две групе српског језика."

Проф. Милан Решетар у једној својој стручној студији с краја прошлог века о распро-страњености чакавштине (16) каже:

Стр. 162: "Према Миклошићу су штокавци Срби, или српски Хрвати, чакавци су Хрвати, док кајкавци важе као Словенци". (12).

177: "У некадашњој Цивилној Хрватској деле се становници на кајкавце и чакавце. Први допиру до севера приближно до вододелнице између Купе и Јадранског мора (Ришњак - Велика Капела)... Штокаваца овде има само као колониста, и то су сви православни (који су јекавци) и католици у парохијама Мркопољ, Луч и Загон (који су икаквци)... У деловима некадашње Војне границе (Крајине) које сам ја проучавао ("узео у обзир"), становништво се дели на чакавце и штокавце; први заузимају северозападни а последњи југоисточни део тог предела. Сви су чакавци католици, и линија која их раздваја од штокаваца, колико сам ја могао дознати, ова је: Генералски сто, Тржић, Плашки, Синац, Лешће, Кутерево, Сењ. Од

ових места, Генералски сто је мешан, Тржић и Плашки су штокавски, остали чисто чакавски"...

179: "Што се, напослетку, Далмације тиче, то се за ову земљу може поставити правило: на острвима према југу све до Ластова и у приморским местима северно од Цетине говори се чакавски (или њихове резидуе); напротив у осталој Далмацији важи и дан-дањи штокавштина." ..."На континенту је чакавски дијалекат скоро ишчезао; нигде се наиме не говори више тако чисто чакавски као на острвима, а и тамо где се овај дијалекат још говори, он је са штокавским елементима тако прожет, да се стварно може говорити само о извесним чакавским особинама које су преживеле штокавску поплаву..."

385: "Ми слободно можемо да изразимо начело: чакавштина није никад допирала до Дубровника, и овај град је био од почетка чисто штокавски..."

На страни 387 Решетар даје "завршни резултат" својих истраживања на следећи начин:

"Првобитно је чакавски говорено не само на целом подручју Старе Хрватске (Северна Далмација, Хрватско Приморје, Западна Босна, Источна Истра са Кварнерским острвима), веТ) и у још неким пограничним пределима. који делом тек доцније (вероватно у XI веку) доспеше под хрватску власт (Средња Далмација, слив Купе), или чак никад не дођоше под хрватску власт (Пељешац, Корчула, Ластово, вероватно и један део Западне Истре). Пошто се у Старој Хрватској говорило искључиво чакавски, пошто су становници Старе Хрватске сачињавали масу чакаваца, и што се у првим историјским вековима хрватско име појављује само у чакавским пределима и језичним споменицима, то је потпуно оправдано, заједно са Миклошићем, узети, да је хрватски истоветно са чакавским, и обрнуто. И пошто је с друге стране доказано свим старијим језичним споменицима да се у свим областима које су краће или дуже време биле делови српске државе само штокавски говорило (Стара Србија, Србија, Црна Гора, Зета, Херцеговина, Јужна Далмација, Источна и Јужна Босна, Срем), и да се у овим областима српско име употребљавало за народ и за језик, често чак и у време кад није постојала државна припадност Србији - онда се опет мора дати право ономе ко са Миклошићем изјављује да су штокавски и српски појмови који се поклапају."

Директно из Миклошића навешћемо ова два-три става (стр. 391/392): "Источна зона српског језика обухвата Срем, Банат, Северну Србију, Ресавску, Источну и Стару Србију. Западна зона обухвата Црну Гору са Боком Которском, Северну Арбанију, Дубровник, Херцеговину, Босну, чији католички становници ипак хорватски говоре, и један део Славоније. Овде спадају и Срби у Маџарској".

"Икавци нису ипак сви Хорвати, чакавци; има икаваца који чисто српски говоре... Ови имају са Србима исте нарави и обичаје..."

"...Хрвати су остали свуда католици; то може и за Србе да се каже (да су остали делом католици, ЛМК), ка којима је ипак, миграцијама са Истока, продирала грчка црква".

Као што се види, Миклошић сматра као Србе све штокавце, све ијекавце, све православне, све муслимане српског језика, али и многе икавце и многе католике. Шта остаје за Хрвате нека читаоци утврде.

У једном свом другом делу (О народном песништву, 17), каже Миклошић: "Неспорном продирању српског елемента према Западу, и према Северу треба по својој прилици приписати да је ишчезао хрватски епски метар и да су многе песме србизиране, али се тако може објаснити и чињеница да има предела чији се становници зову Хрвати иако говоре српски..."

6.

Мишљење Миклошићево свакако не демантује хрватски филолог - слависта проф. Томо Маретић, бар уколико се на прошлост односи. У својој књизи из младих дана "Славени у давнини" (255), Т. Маретић дели, према Порфирогениту, српске и хрватске области. Он цитира Порфирогенита који каже: "Хрватска се земља почиње од ријеке Цетине и допире до Приморја све до границе Истрије или до града Албона (данас: Лабин), а у горњој страни прелази нешто и преко покрајине Истрије; при Цетини и Хлијевну приближава се српској земљи".

Сада Маретић додаје са своје стране: "Познато је да ријека Цетина утјече у море испод града Спљета, али је њезин ток кривуљаст. Зато треба додати да је само најдоњи тијек те ријеке чинио границу хрватске државе, а остали се њезин дио налазио у хрватској држави. То се посве јасно разабира из другијех Порфирогенитовијех биљежака. Тако би нам јужна и сјеверна граница далматинске Хрватске била позната. Да је на западној страни лежало

Јадранско море, то је ствар коју је доста само споменути. Најтежи је посао са источном границом. Толико је сигурно да је Хрватској на истоку лежала Србија, само је дакако питање гдје је престајала Хрватска а гдје је почињала Србија? Нама се чини да Хрватску од Србије раставља вода Врбас, која тече кросред данашње Босне и утјече у Саву". (Онда се позива писац на Порфирогенита посредно). "Тако је данашња Босна Врбасу на истоку била дио српске државе..." "По оном што је већ речено, западна граница српској држави Порфирогенитова времена била је вода Врбас, а од Врбаса се има потегнути црта јужноисточнијем правцем од прилике све до данашње Подгорице. Сјеверна је граница Порфирогенитовој Србији дакако ријека Сава, и то онај дио њезин који је између ушћа Врбаса па од прилике до ушћа Дрине". "Осим правијех Хрвата и правијех Срба налазе се у Порфирогенита још 4 племена, која су сачувала особита своја имена, те у Порфирогенитово вријеме нијесу припадала ни под хрватску ни под српску државу. Свако је од речених племена живљело у својој земљи по селима и по градовима. Захумљане имамо тражити у јужнозападном дијелу данашње Херцеговине. Требињани и Конављани живјели су у истој земљи која је лежала између Дубровника и Котора, а на источној је страни допирала до

српскијех граница. Дукљани су били јужни сусједи Требињанима и Конављанима; они су пребивали и најјужнијем дијелу данашње Далмације почевши од Котора, а били су разасути и по данашњој Црној Гори, Неретљани или Незнабошци (Пагани) живјели су између ријека Неретве и Цетине..." "Порфирогенит о Захумљанима, Требињанима (с Конављанима) и Неретљанима изријеком вели да су српске народности; о Дукљанима не вели (ваљда је заборавио забиљежити или није знао) ништа које су народности, да ли хрватске, да ли српске. Али ако помислимо да су Дукљани најјужнији од она 4 племена и да су прави Хрвати досезали до ријеке Цетине, онда ће нам бити веома вјеројатно да су и Дукљани били исте народности које и Срби."

"Ни данас нијесу разлике између правијех Хрвата и правијех Срба баш врло знатне, а у X вијеку биле су зацијело незнатне, а што их је било све су биле, како се чини, само дијалектичке. Мислимо да је у оно доба морао говор наведенијех четирију племена бити ближи српскому него хрватскому, док је Порфирогенит, или боље говорећи његов (нама незнани) поузданик, убројио Захумљане, Требињане и Неретљане међу Србе. По свој прилици, главна је говорња разлика између Хрвата и Срба стјала у изговору гласа јат (нпр. бијела, пјесма); Хрвати су говорили "и" (била, писма), а Срби "е" (бела, песма), али поред тога такође "ије-је" (у западним крајевима). Она су 4 племена говорила такође овим пошљедњим начином (како се још и данас говори по њиховим негдашњим земљама) - и то је био, како ми мислимо, узрок те су Захумљани, Требињани и Неретљани убројени међу Србе. На оном земљишту, истина, гдје су у Порфирогенитово доба живљели Неретљани, изговара се и данас глас јат као "и", али то може значити да се хрватско - икавско племе послије Порфирогенитова времена протегло даље на југ и преко Цетине, а у X вијеку је допирало само до ове ријеке. Тако би тамошњи Срби били похрваћени, а гдјегдје су опет прави Хрвати посрбљени..."

Према свему овоме, изгледа поуздано да је Тома Маретић. најбољи хрватски филолог после ЈагиЋа, сматрао, једнако као Миклошић, да су Хрвати у чистом облику само икавци. Све друго, сви остали "Хрвати" су само мешавина нечег туђег.

Славонски научник, фрањцисканац, Матеја Петар Катанчић, који је писао с краја XVIII века, изгледа да тумачи Порфирогенита још уже, да хрватску област пружа само до извора реке Цетине. Он изрично пише (328):

"Црта пружена од Драве кроз Мославину к извору реке Цетине у Далмацији. У крају на запад од ове црте настанише се Посавци, и њихови потомци Хрвати до данас (тамо) живе".

У једном другом делу (326, стр. 107) каже да су се Хрвати населили у западној (римској) Далмацији, као што је очевидно по опису Константина Порфирогенита "и по насељима за која се показало да су доцније на њима живели Хрвати". (Оба податка према Ђерићу, 116, стр. 129).

7.

Ципријан Робер, највећи француски слависта прошлог века и наследник Мицкијевића на катедри Славистике на Француском колежу, више пута је дао и текстни и бројни опсег Срба.

Тако у првој од две своје значајне књиге о Словенима, оној која се односи само на Словене у Турској (368, II, стр. 339), Робер лише: "Српска грана, ван Кнежевине Србије, обухвата Црну Гору, Босну и бројне пределе Арбаније и Македоније. Ако нека европска сила не успе да их подели, српско становништво које говори цело истим језиком, ујединиће се пре, а после у само једну државу јаку од два и по милиона становника домаћих..."

На другом месту у истој књизи каже Робер (стр. 208-209): "Једва може у постојању Кнежевине Србије да се види нешто друго него први уступак господара који пропадају, Турског царства, најнестрпљивијим међу пјт милиона потлачених, од којих се данас састоји српска раса, подразумевајући ту и онај део који се у своје време иселио у Угарску. Осокољени успехом и постајући из дана у дан достојнијим слободе, Срби се неће устезати да од султана извуку нове уступке. Кнежевина Србија не представља, дакле, него ембрион државе предодређене да једанпут постане пространа и снажна, ако достигне физичке границе које припадају раси која настањује грчке планине и Јадранско море..."

Мало подаље вели: "Српска раса заузима трећину Европске Турске и цео Југ Угарске. У Турској, њене покрајине су: Босна, Херцеговина, део Македоније, североисток Арбаније, Црна Гора и Кнежевина специјално названа Србија. У Аустриском царству, Србин обитава Далмацију, Хрватску, Славонију, део Исте, Војну Крајину, Банат, Срем и Дунавску обалу од Беча до Сент-Андреје код Будима."...

8.

Да су и највећи српски филолози, у првом реду Вук и Даничић, били истог мишљења, о томе не може бити сумње. Кад је нападнут Вук што је у своме "Ковчежићу" 1861 казао "Срби сви и свуда", он је одговорио да није тиме хтео рећи да су свуда само Срби, већ да је реч "о Србима макар ђе становали", да је њима упућен Ковчежић. Он ту лимитише "да су Срби само они који говоре српскијем језиком без разлике вјерозакона и мјеста становања, а за Чакавце и Кекавце нијесам казао да су Срби". (136).

Ђура Даничић је мало потом у Гласнику Српског ученог друштва (137) дао овај увод својим излагањима о разлици између српског И хрватског језика: "Колико је име хрватско чувено у свијету, сам је народ хрватски врло непознат. У истој књижевности која се највише зове хрватска распра је које су Хрвати.." Дакле сами Хрвати нису били начисто ко су Хрвати, и једанпут су ове, други пут оне проглашавали Хрватима. Даничић хоће да ту ствар изведе на чистину, утврђујући шта је језик хрватски, који је посебан према српском.

Б) ПРЕМА МИШЉЕЊУ ГЕОГРАФА, ЕТНОГРАФА И СТАТИСТИЧАРА 19. И 20. ВЕКА

1.

Одређиваље народа и њихових сместишта, то је примарна улога Етнографије и од ње нераздвојне Географије (Антропогеографије). Само код Славена ту су функцију првобитно били заузели за себе слависти.

Средином прошлог века, а и нешто раније, етнографима и географима придружили су се статистичари, који су се испочетка бавити описивањем држава ("стато" - држава), а после прикупљали и обрађивали податке о свим масеним појавама у оквиру државе. Народност је постала један од најинтересантнијих статистичких феномена, нарочито у тзв. "националитетним државама", које су, за разлику од националних држава, обухватале више нација у себи.

Географија и етнографија с једне стране, а статистика с друге, су се после међусобно допуњавале и оплођавале. Али статистика оперише бројевима, то је њен главни начин излагања. Зато ћемо њене податке изнети у следећој, другој глави. Само објашњења уз бројеве, која садрже податке о просторном распореду Срба и Хрвата, и која омогућују разумевање бројева изнеће се у овој глави.

Мишљења етнографа и географа не разликуј се много од мишљења слависта. У много више случајева се потпуно подударају него што се одвајају. То ће све читаоци моћи да утврде.

Етнографи и географи су углавном прихватили мишљења словенских лингвиста и филолога. То су у ствари слависте. Етнографи и географи су признавали приоритет на том пољу славистима.

Статистичари су то чинили a fortiori. Званичне статистике нису постављале питања о народности приликом пописа становништва, што је и сасвим разумљиво док народности нису биле формиране ни национална свест развијена код становништва. Већ за први аустријски успели попис становништва каже директор Административне бечке статистике Фикер (дело под 46, стр. 30): "Народност није била предмет испитивања код пописа народа од 31. oktobra 1857, и само се науци може захвалити да је могуће бројеве овог пописа разлучити и у њихове етничке елементе".

На тај начин је било постигнуто ретко јединство схватања етничких односа Аустрије у прошлом веку.

2.

Француски етнограф и оријенталиста Ами Буе, записао је у књизи цитираној под 34, још у првој половини XIX века (год. 1840), говорећи иначе о Европској Турској, и ово о Србима ван тих предела:

Стр. 12: "Срби, као и Власи, нису концентрисани у једној земљи са природним границама, па су принуђени да, или услед повећања свога становништва или из политичких разлога, прескачу природне баријере земаља које су освојили"...

Стр. 8: "Највеће масе Срба неурачунатих у Србију, налазе се у земљама између ове кнежевине и Јадранског мора. Разликују их: на Србе-Бошњаке, на Србе-Хрваћане, на Србе-Арбанасе."

Берлински професор Хајнрих Бергханс у своме опису свих народа света према пореклу и сродству, дакле у једној сасвим струмној књизи од пре једног века и нешто више (48), врши између осталог поделу Словена на Западне и Источне Словене. У Источне Словене спадају Руси, Бугари "Илиро-Срби".

За Илиро-Србе каже: "У овај одељак словенског света спадају: а) Илири под аустријском влашћу. Они се деле на 1) Словенце или Винде, 2) Хорвате или Кроате, у пределу названом по њима Хрватска, али такође и у многим људством богатим колонијама западног дела Мађарске;

б) Србе, који настањују сав предео који граничи на северу са Илирцима и Мађарима, на југу са Арбанасима, на западу са Јадранским морем, а на истоку са Бугарском. Тамо, дакле, спадају: највећи део Истре, цела Далмација, аустријска Војна Граница скоро цела, један део Јужне Мађарске (ту је спадала и Славонија, ЛМК), цела Босна, и цела Србија. Срби су, дакле, подељени под аустријско и османско суверенство. Локални називи су: Далматинци, Морлаци, Црногорци, Босанци; они не указују на неку деобу језика, јер Срби говоре свуда један исти дијалект, који се од Илираца тамо-амо разликује у изговору".

У великој француској Универзалној географији од Реклија, која је у своје време била врло цењена, стоји у издању отпре 80 година (25):

I, стр. 285: "Србија (мисли Краљевина) не обухвата него једну слабу пропорцију свих Срба Источне Европе..."

III, 247: "Истрани са брда и Далматинци из Приморја и са планина по раси су браћа Босанцима, Србима, па чак и самим Русима. Они су њихови блиски рођаци по језику, али тамо где фанатизам пламти, вера их чини у основи друкчијим или чак непријатељима православних; јер због суседства Италије приморски Словени исповедају скоро сви римокатоличку религију..."

У III књизи стр. 277 стоји: "Идући узводно од Београда, у источном углу Славоније, сво је становништво састављено до Срба, изузев Румуне, разасуте Мађаре и две мале групе Арбанаса из племена Клименти, који живе близу Митровице. Даље ка западу, у ужој

Хрватској, страни елементи су још малобројнији. Срби, Србо-Хрвати, чисти Хрвати, затим Хрвати-Словенци и Словенци, сви се додирују..."

Још крајем прошлога века Географска и Етнографска наука једнако су приказивале етничке односе Срба и Хрвата. То можемо утврдити из стандардног дела Опште географије од Адријана Балби. Та је књига само на немачком имала више издања. Седмо је из 1883. а осмо из 1894. У њима (47) стоји једнако написано следеће:

"Словенци живе као "Венди" у Доњој Штајерској и Корушкој, као "Крањци", "Карстер" (Кршани?), и "Појкер" (?) у Крањској, Горици и Випаху и околини Трста, као "Беркинци" и "Савринци" у Истри и као "Вандали" у једном малом западном појасу Мађарске.

Хрвати (као Словенцо-Хрвати и Србо-Хрвати) заузимају провинцијални предео Хрватске, западни део некадашње Војне крајине, један мали део југоисточне Крањске, источну Истру са Кварнерским острвима и више колонија западне Мађарске, Баната, Доње Аустрије (на моравско-мађарској граници) и Моравске (на Таји).

Срби настањују Далмацију (као "Далматинци", ""Морлаци", "Дубровчани", "Бокељи"), један велики део Војводине и Баната заједно са пределом некадашње Српско-банатске војне крајине (Срби, Шокци, Буњевци), Славоније и један део некадашње Хрватско - славонске војне крајине ("Славонци"), један појас Јужне Мађарске ("Раци"), и југозападни део Истре ("Морлаци)."

Па чак и неколико научника из најновијег доба, етнографа и географа, не напушта утврђена мишљења својих претходника из прошлог века. Само два-три примера да то потврде:

У стандардном етнографском делу "Народи Европе" од два бечка професора Хабер-ландт, изашлом између два велика рата (35), стоји на стр. 87/88: "Шарено сакупљено и помешано словенско становништво Истре - Хрвати, Срби, Ускоци, Ћиће, словенизирани Румуни - јако заостаје у значају по етнографији иза знатно чистије изражене српске националности, коју налазимо у Далмацији, као и у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Србији..."

У најновијој Етнографији на немачком језику изашлој 1954. од Хуга Бернацика (36), стоји на стр. 218: "Не само православни Срби, већ и католички Срби Дапмације, Босне и Славоније - поштују извесног свеца као заштитника породице, мада тај обичај код католика све више ишчезава... "

(Писац мисли на славу. Из овога се може бар то закључити да писац сматра не само све православне Босне и Херцеговине, већ бар један део католика као Србе. А можебит да све босанско-херцеговачке католике као Србе сматра).

У најрепрезентативнијем систему укупне светске Географије изашлом на немачком језику између два рата у много томова, сваки том, повећен посебном географском региону, обрађивао је други професор, најбољи стручњак за ту област на немачком језику. О Југу

Европе писао је професор Географије на Универзитету у Грацу Ото Маул, велики стручњак, несумњиво, у тој области, али загрижени аустриски хофрат и, као такав, непријатељ Срба, који су Монархију срушили.

Из те књиге (83), проф. Маула преносимо одељак који се односи на наш предмет.

Стр. 495: "...Јер Динарске планине су неспорно најдествителнија зона раздвајања на Полуострву Југоисточне Европе: она сачињава границу између римо-католичких Хрвата, који су у култури и вери римо-католички инфлуенцирани, и грчко-православних Срба..."

Говорећи о првобитним насељима Словена на Балкану, проф. Маул каже (стр. 376): "На рубу земаља Крша, под обронцима Динарских планина које растављају, на северу где се Планине заравњују у ниже пределе, који припадају окрајцима Панониe, закорачујући тамо даље ка другој страни, настају Хрвати, који се још и данас у народу издвајају на праве Хрвате, Славонце, Истарске Хрвате, ћиће и Морлаке Далмације. У северном средишњем пределу Срби се образују. И они се још увек јасно деле на Херцеговце, Босанце, Црногорце и Србе..."

Стр. 525: "У великим потезима, Срби су грчко-православни, Хрвати римо-католици, али се ипак раширеност вере не поклапа на неки начин са раширеношћу народа. Босанци и Херцеговци су знатним делом мухамеданци. Има и католичких Срба..."

376-377: "Хрвати исповедају римо-католичку веру и употребљавају латинску азбуку (коју употребљавају и мухамеданци Босне и римо-католички Срби), док су Срби постали грчко-источни хришћани и, као такви, попримили ћириловску азбуку. Западни руб динарске земље се на тај начин приклонио културној страни Рима, а цео Исток страни Византије..."

Теорија проф. Маула мени изгледа нова. Али јој треба поклонити велику пажњу, јер је и најскорија и постављена од једног неспорног капацитета. По њему, све што је западно од планине Динаре, то је хрватско, све што је источно, подразумевајући ту целу Босну и Херцеговину, то је српско.

3.

Говорећи о етничкој граници Срба и Хрвата половином прошлог века, највећи етнограф Аустрије Карл Черниг каже из. ос.: "(Србо-)Хрвати и Срби се језиком тако мало међусобно разликују да се језична граница међу њима не поставља, нарочито због тога што се језична одступања оба начина говора појављују у постепеним прелазима. Па ипак постоји између Србо-Хрвата и Срба једна вишеструко маркирана разлика, и обележавање линије раздвоја међу њиховим насељима не подлежи потешкоћама. Они граниче на три стране једни с другим: у Истри, на истоку Јадранског мора и у Славонији".* (80,1).

Граница између Србо-Хрвата и Срба у Истри тек је у XVII веку узела свој садашњи облик... Српско-хрватско-српска граница тече од Верма и Св. Мартина ка Арзи, док је Монтона опкољена Србима и Србо-Хрватима..."

"На истоку Јадранског мора граница између Војне Крајине и Далмације у исто време је српско-хрватско-српска деоница..."

"Напослетку линија која дели Ђурђевачки и Крижевачки пук од Цивилне Славоније и други Бански пук од Градишког сачињава у исто време етнографску границу Србо-Хрвата према Србима у Славонији."

Мало пред тим говорећи о границама Словенаца и Хрвата, Черниг каже: "...Код Потомаче на Драви Словено-Хрвати се суочавају директно са (славонским) Србима, а југоисточно од линије Сисак према Иванићу Словено-Хрвати са Србо-Хрватима живе помешано све до Јасеновца код утока Уне у Саву, а од Јасеновца преко Липовљана граниче са Србима..."

Из овога је очигледно (а после ће то он разложити) да Черниг целу Далмацију и целу Славонију сматра српским. Поред тога и један део Истре. Он каже на стр. 60: "Све што лежи ван ових језичних граница (спомињући и Мађарску итд.), припада српским језичним племенима која допиру до Јадранског мора у прилично компактној маси под разним именима: Славонци, Славонски Граничари, Срби (заједно са Шокцима и Вуњевцима), Далматинци (Морлаци, Дубровчани, Бокељи) итд.**)

Говорећи о распрострањености српског народа, Черниг означује и сва српска острва по Мађарској, што овде није нужно репродуковати.

4.

Први директор Административне статистике аустријске, др. Адолф Фикер је описао стање народности у Аустрији одмах после првог модерног пописа становништва у Аустрији који је извршен 31. октобра 1857. Он је издао две за то време нарочито значајне књиге, од којих је прва, под насловом "Становништво Аустриске монархије у његовим најважнијим моментима претстављено статистички" изашла 1860. (46), а друга под насловом Народности Аустро-Угарске монархије, њихова подручја, границе итд..." изашла 1869. (44). Обе су рађене на основу истог статистичког материјала, резултата истог пописа, али је прва издата

---

*Барон Черниг говори о Србо-Хрватима за разлику од Словено-Хрвата, кајкаваца, и строго разликује језичне од етничких елемената. По језику, он вели, Србе је тешко одвојити од Хрвата, али етнички веома лако.

** Колико је Черниогов ауторитет био велик, може послужити и један став из иначе фалсификаторске књиге Мештровићевог питомца Пера Диговића "Далмација" (402, стр. 220). Тамо стоји: "Кад ми узимамо за 1850 г. број од 14.646 Италијана, ми се ослањамо на резултат испитивања Чернига, еминентног етнографа и статистичара, који је дао званичан карактер резултатима које је постигао..." Али Диговић ниједном речју не каже да Черниг далматинске Словене убраја у Србе. Напротив, он на стр. 557 све Србе Чернигове просто претвара у Хрвате!

пре Нагодбе са Маџарима и односи се на јединствену Аустрију, а у другој су резултати прерачунати према двојном карактеру Монархије.

У првој књизи (46) он каже, између осталога, (стр. 39): "Хрвати и Срби по језику су мало различити између себе, па и одступања која постоје између два начина говора, појављују се тек у постепеним прелазима... Само у Истри наступају оба племена упоредо, иначе Краљевина Хрватска са њених осам пуковских срезова Хрватско-славонске Војне границе припада Хрватима, а сви предели који леже источно од тога припадају Србима, и једно продужење према северу тако постављене деобне линије одваја сасвим тачно хрватска и српска језична острва.

До Турских ратова биле су Загребачка и Вараждинска жупанија претежно словеначке. Тек жеља да избегну османску владавину натерала је већину Хрвата да пређу из земље јужно од Купе овамо, одакле је утицај словеначког народног карактера узмакнуо. Баш на исти начин допреше Срби, тек поновљеним усељавањем од XIV до XVIII века, у Славонију, у Војводину која носи њихово име, и у одговарајуће делове Војне крајине (писац несумњиво мисли на Славонску и Банатску војну границу, ЛМК), често пута наилазећи на друге колонизације са Севера. Тако се само у Хрватско-словеначкој војној крајини образовао предео који искључиво припада Србима и Хрватима...

Још је преко половине домаћег становништва у Новосадском округу српско и у Немачко-банатском пуку, скоро половина у Илирско-банатском пуку, трећина у Бечкеречком округу, четвртина у Сомборском, шестина у Барањи, десетина у Темишварском округу.

Ако Истра стоји једнако као Илирско-банатски пуковски округ (ја мислим да писац тиме хоће да каже да је тамо скоро половина Срба, ЛМК), то се захваљује чињеници, да се међу њеним (истарским) шарено измешаним становништвом Хрвати и Срби заједно срећу откад су потоњи (тј. Срби) насељени од Млечана на Југозапад Полуострва после једне болести која је поморила становништво.

Српска колонизација је значајна само око Блатног језера и у близини Будима; хрватска која највећим делом потиче из XVI века, у жупанијама Визенбург, Оденбург и Ајзенбург. Њихово приближавање крајевима испод Бечке шуме и испод Манхартних планина представља у исто време један повезујући ланац између Северних и Јужних Словена" (као и словачко у Јужној Маџарској).

У својој другој, десет година доцнијој књизи (44), Фикер понавља многе ствари из прве књиге, али даје и нека нова објашњења, а извесна пређашња објашњења модификује. тако да се она могу и овде изнети. Фикер каже између осталог:

Стр. 24: "Кад један део праве Хрватске постаде османски, дођоше Хрвати у тако великом броју у земаљске пределе који нису били постали турски, у пределе између Купе и Драве, да су Словенци који су ту још увек били премоћни, помало попримили хрватски национални карактер. Они посташе Словенци-Хрвати. Загреб и Вараждин средиштима

хрватског народа, чије се продирање осетило чак и у Доњој Крањској. Док су се до тада жупаније Загреб, Вараждин и Крижевци, територије Беловара и Иванића, обухватале често под именом Горња Славонија", и још при образовању установе Војне границе ова се рачунала као "виндска" (Словеначка) граница, постепено се човек привикнуо да то све означава као 'Хрватску'.".

Стр. 71: "У Истри Хрвати се простиру од границе Словенаца између Савињака и Липе (на жалост, морам употребљавати овде италијанске називе места, јер домаће не знам, а писац наводи само талијанске, ЛМК) према југу, заузимају углавном тзв. земљиште ћића са обронцима брда с којима граниче на југу, и од Срба се одвајају са једном линијом која кривуда ("час се увлачи, час извлачи"), а која тече преко Верма (у близини Пизина) до Св. Мартина на Арзи и поред ње ка мору. Околина Монтоне има мешано становништво Хрвата

и Срба, док континентални појасеви који су се налазили под млетачком влашћу и били су насељену далматинским Србима на Југоистоку Полуострва претрпеше у XVII веку болест која их је покосила, и сада имају за становнике само тзв. Морлаке, јако помешане између Пареца и Орзере са славизираним Арбанисима.

На истоку Јадранског мора допиру Хрвати до земаљске границе између Војне Хрватске и Далмације. Напослетку сачињава границу између Срба и Хрвата у исто време она линија која дели Ђурђевачки и Крижевачки пук (некадашња Вараждинска граница) од Цивилне Хрватске и Други бански пук од Градишканског, дакле некадашњу област Загребачког генералата од Петроварадинског. Само један део Пожешке жупаније, који је уосталом од осталог, главног њеног дела, одељен, држи на конаку Хрвате."

(Стр. 72): "Чињеница да је један знатан део Хрвата настао тек крајем XVI века од хрватизираних Словенаца, а други део баш стога стоји Србима још сада несравњиво ближе, оправдава разликовање Словенцо-Хрвата и Србо-Хрвата... Па ипак, живе Словенцо-Хрвати још и југоистично од линије Сисак-Иванић помешани са Србо-Хрватима све до Јасеновца прекопута ушћа Уне у Саву, и граниче у овом мешаном саставу уздуж Саве директно са Србима... "

Стр. 73: "Разликовање Срба на огранке чини се или с обзиром на територију коју настањују (Славонци, Далматинци, Дубровчани, Бокељи) или с обзиром на веру коју исповедају (грчко-источни Раци, грчко-католички Шокци и Буњевци). Само назив Морлака у Далмацији има још утолико-етнографско обележје, што се под њим појављују такође и последњи, уосталом давно већ славизирани остаци Авара"...

Стр. 76: "Хрватска војна граница припада скоро искључиво Хрватима... У Славонској војној граници (крајини) имају само срезови Градишка и Брод скоро искључиво српско становништво... Још преко половине домаћег хришћанског становништва је српско у Бачкој, Немачко-банатском и Српско-банатском пуку; једна трећина у Торонталској жупанији (Банату); по једна шестина у Истри и Барањи, мање од десетине у Темишварској жупанији.

Напослетку пада проценат српског становништва у Шомоћској жупанији, Ријечкој, Арадској, Стоно-београдској и Пештанској од три и по на један и по од сто"...

Према овим излагањима. део територије који тадашња аустријска управа и званична аустријска наука признаје Хрватима више је него мизеран. Једва се да на картама и приказати. Па не само то: ни ту чак, ни скоро нигде иначе, ови статистичко-географски научници не налазе чисте Хрвате, већ некакву мешавину или са Словенцима или са Србима.

5.

Професор Статистике на Бечком политехникуму у средини прошлог века Бракели издао је 1861. Приручник Географије и Статистике Аустрије (14). У њему даје, на стр. 106 и даље, овај географски распоред Срба и Хрвата:

"Хрвати (као Словенцо-Хрвати и Србо-Хрвати) заузимају Хрватску, западни део Војне крајине, један мали део југоисточне Крањске, Источну Истру са Кварнерским острвљем, и више колонија Западне Мађарске, Баната, Доње Аустрије и Моравске. Срби настањују Далмацију (као Далматинци, Морлаци, Дубровчани и Бокељи"), велики део Војводине и Баната са Српско-банатском Војном крајином ("Срби, Шокци, Буњевци"), Славонију и један део Хрватско-славонске војне крајине ("Славонци"), један појас Јужне Мађарске ("Раци") и југозападни део Истре ("Морлаци")."

Исти професор Бракели излаже у једној својој другој књизи под насловом "Европске државе" етничке и верске односе Аустрије. Та је књига имала више издања. У III издању од 1876. (10, стр. 54) каже и ово:

"На хрватско-српско племе отпадају у земљама мађарске круне 15,7 процената, а у земљама заступљеним у Царевинском већу само 2,7 од сто становника тих државаних делова. Хрватском језичком племену припадају становници Хрватске, али је ово заступљено у већем броју у јужним земаљским деловима Мађарске, у Истри и на Кварнерском острвљу, у мањем броју у Крањској и у извесним језичним острвима Доње Аустрије и Моравске. Срби настањују Славонију ("Шлавонци"), веће појасеве Јужне Мађарске ("Раци"), Југозапад Истре ("Морлаци"), и целу Далмацију ("Далматинци")."

Књига је изашла мало пре окупације Босне и Херцеговине и сматрана је као стандардно дело у овој научној грани.

6.

У објашњењу своје чувене Етнографске карте Балкана, које је дао у најмеродавнијем стручном часопису тога доба, Јован Цвијић прелази и на специфицирање Срба и Хрвата (165), које у самој Карти није диференцирао. То чини у одељку о религијама и конфесијама, где каже између осталога:

"Под Србо-Хрватима сачињавају православни готово две трећине. И католици су у знатном броју заступљени, много мање има исламизираних Срба. Ипак се сви служе, са изузетком неколико исламизираних и албанизираних, само српским или српскохрватским језиком.

Исламизираних Срба има само у Старој Србији и Македонији, као и у Босни и Херцеговини..." (Онда говори о албанизираним Србима)... "Католика, као што је познато, има у Далмацији, Хрватској, Босни са Херцеговином; њих редовно зову Хрвати. Само у Далмацији има католика који се српски осећају. Уосталом, католици Босне и Херцеговине су све до Окупације 1878. били без националне свести, једнако као македонски Словени. Сад су ипак највећим делом постали Хрвати и биће све више.

Сем религије, католици се разликују од православних још и писмом, јер први се служе латинским, а ови други ћирилским знацима..."

Према Цвијићу, дакле, православни Срби су чинили почетком овог века две трећине укупног становништва српскохрватског језика. Са исламизираним Србима далеко више од две трећине. Па чак ни ону слабу трећину Цвијић не резервише сву за Хрвате, јер у њој има много национално несвесних лица српског језика. Споменуо је Босну, имао је у виду Буњевце и Шокце итд.

Напомињемо да је Цвијић то написао у најауторитативнијем светском стручном часопису, чиме, разуме се, његове тврдње добијају далеко већу важност него да је писао у неком домаћем часопису. Јер пре свега уредништво само одбацује агитаторске написе, а затим сваки стручан човек са друге стране, рецимо хрватске, може ту да одговори и да оповргне погрешна мишљења. До тога није дошло у овом Цвијићевом случају. Зато се ми највећим делом и служимо страним часописима. А још због тога што су написи у њима далеко више читани и употребљавани него исти написи у домаћим, макар и стручним, часописима.

В) ПРЕМА МИШЉЕЊУ ОСТАЛИХ НАУЧНИКА

1.

Овде ће се изнети неколико мишљења и представника других научних грана, који су ипак у својим разноврсним студијама дотицали и ово питање: просторног распореда Срба и Хрвата.

Они то нису радили ex professo, и њихова мишљења су ретко оригинална: махом они усвајају једно или друго мишљење неког слависте, неког етнографа, географа и сл.

Па ипак, мишљења ових научника ван струке о којој се ради нису без научног значаја и ауторитета. Ти људи нису слепо прихватили неко туђе гледиште, већ само онда кад им је оно изгледало убедљиво, научно поштено, логично. Не треба заборавити да се све науке унеколико дотичу, нарочито друштвене науке, и да ће један страни лингвиста, нпр. германист или романист, један историчар књижевности итд. лакше разумети славистy него сопствени сународници друге струке или ван науке. У целој науци влада један дух акрибије и морала, без кога праве науке нема. Један страни научник ће одмах увидети да ли је примењена научна метода искрена, поштена и адекватна. Ту може само научник научника да контролише и нико други. Зато је од приличне важности шта су и други научници мислили о територијалном распростирању Срба и Хрвата.

Над домаћим ови научници имају чак и предност непристрасности, објективности и хладнокрвности. Они не прилазе проблему са предубеђењем, већ хладно одмеравају све пружене аргументе, дајући предност или признајући важност само онима који им изгледају научно довољно фундирани. Код њих страсти не играју никакву улогу.

Затим треба знати да су мишљења ових нестручних и посредних научника више читана и примана од писменог света у иностранству него мишљења првобитних оригиналних стручњака, нпр. слависта, да су, према томе, имала веће практично дејство. Све то чини да их и ми овде изнесемо. Бар нека од њих, која нам изгледају важна и до којих је могуће доћи. Сва их не може прикупити нико. Али то заиста није ни потребно. Јер новога у њима нема много, а она која су вршила на читалачку публику знатан утицај свакако су прикупљена. И о њима ће бити овде речи.

2.

Прво ћемо навести, као што им и хронолошки и по значају припада, два велика представника немачке Науке о језику из почетка прошлог века, кад су се тек појављивали и први слависти.

Отац немачке филологије, један од двојице браће Грим, Јакоб, писао је 1815 (28): Србима правилније називамо оно што се иначе Илирцима назива, словенску народну грану, јаку око пет милиона, која станује почев од крањске границе на југу Купе и Саве доле све до старог Акроцераунија и Хемуса (Балкана, ЛМК), и од Јадранског мора до бугарског Тимока, и по својим колонијама такође је насељена у Славонији и Јужној Мађарској до Сент-Андреје код Будима"...

Прелазећи на језик, Грим каже у предговору Вукове граматике 1824. (29): "Утврдивши да горе Купа, доле Котор, позади Тимок деле српски дијалект од словенског, арбанашког, бугарског, то се његов предео простире на следеће земље:

1) . Југоисточна Хрватска, јер провинцијални Хрвати спадају ка Крањцима, чији (слове- начки) дијалект често говоре.

2) . Далмација. Становници су делом латинског делом грчког вероисповедања.

3) . Славонија између Хрватске, Босне и Србије; у овом малом крају, који једини проду- жује да носи име целог великог племена, влада, као и у Хрватској, скроз латински обред.

4) . Босна, великим делом турске вере, али има и латинских и грчких Бошњака... Она обухвата, узевши уопште, и југоисточне земље српског језика, Херцеговину и Црну Гору.

5) . Србија у ужем смислу, највећим делом подложна Турцима, али ипак један део стоји под Аустријом, нарочито Срем и Банат, а у XVII и XVIII веку извршене су велике сеобе турских Срба у Мађарску, у чијим су се јужним пределима населили". (Под Банатом и Грим, као и многи други тадашњи писци подразумевају и Бачку. У једном писму Копитара Августу Поту стоји: Шафарик је био тада директор школе у Новом Саду, Банат). (30).

Велики немачки филолог Јохан Северин Фатер писао је пре више од сто година (27) и. о.: "Ми бројимо у Славеносрбе:

1) . Србе у ужем смислу или Србијанце, у некадашњој краљевини Србији, садашњој турској провинцији Серф - вилајет, на обе стране Мораве, између Тимока, Дрине, Балкана, Саве и Дунава. Један велики део одселио се још раније у аустријску Славонију и Јужну Мађарску. Они су готово сви грчког обреда.

2) . Босанци између Дрине, Врбаса, Саве, Далмације и Балкана. Многи су прешли на Ислам, али су ипак највећим делом сачували словенски језик и обичаје. Највећи део, међутим, исповеда грчки култ, само мало њих западни.

3) . Црногорци, у Турској и Арбанији између црногорских брда, од Босне према морској обали до Бара, сви грчког обреда.

4) . Славонци, у аустријској краљевини Славонији и војводству сремском, делом грчког делом латинског обреда.

5) . Далматинци, уздуж Јадранског мора, у окрузима Задар, Сплит, Дубровник и Котор, као и прибрежним острвима, готово сви исповедају римски обред.

Српски језик говоре сви они народи са неким веома малим одступањима у дијалекту... Прави српски језик дели се у три дијалекта; херцеговачки, ресавски и сремски. Босански се не разликује од српскога готово ништа. Славонски је само једна нијанса српскога. Далматински је дијалект прилично модифициран утицајем суседне Италије, нарочито у језику обичног народа".

3.

Кад смо већ код Немаца, да цитирамо и два-три доцнија немачка научника, који су врло блиски филологији.

Немачки научник Карл Екерман, који се нарочито бавио историјом религија свих народа, каже, говорећи о Словенима, ово (63): "Један део Хрвата између Драве и Саве у околини Загреба неправедно носи тај назив ("Хрвати"). Они говоре словенски, док језик осталих Хрвата нагиње ка српском. И Далматинци говоре већ три века српски". (Књига Екерманова је изашла пре више од сто година. Према томе, по њему је србизација Далмације настала пре пуна четири века. ЛМК).

Карл Браун у предговору Герхардових српских народних песама (33), на страни 33, каже следеће: "Изван (Србије) ми налазимо српско племе бројно заступљено и у Турској и у Аустро-Угарској. У Турској се налази: у Босни, у Херцеговини, Горњој Македонији, Старој Србији, у североисточној Арбанији и у Црној Гори. У Аустро-Угарској: у Далмацији, Хрватској, Славонији, једном делу Истре, некадашњој Војној Граници, Банату и у горњем току Дунава све до Сент-Андрејских острва."

Професор Виганд, у једном свом научном предавању, (31) каже на стр. 17: "Српски народ је веће племе балканских Словена, он је такође много већи него што широка публика у Немачкој обично прихваћа, јер Срби краљевине Србије само су мањи његов део; ту спадају још Срби из Јужне Маџарске (Банат, Срем), даље Хрватска и Славонија, онда Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација и унутрашњост Истре"...

Стр. 18: "Ако ви (каже публици) посматрате предео повезан заједничким језиком, онда се показује једно далеко пространство са 7-8 милиона становника, који ће се пре а после сјединити у једну политичку целину; бар национална настојања Срба томе стреме".

4.

Сад прелазимо на два словенска научника првог ранга, за које се такође може рећи да су "слависте", иако не у истраживању језика, а оно литературе опште словенске.

Руски и пољски књижевни историчари Пипин и Спасович у другој половини прошлог века издали су заједно Историју словенских књижевности, најбољу која је до данас изашла. У уводу тог свог великог дела у три тома дају писци обавештења о историји и етнографији Словена, па наводе и њихов географски распоред и њихове бројне односе према резултатима науке до њиховог доба. Њихово дело, првобитно на руском језику, преведено је на неколико страних језика. Из немачког превода (2) даћемо неколико цитата:

Стр. 1,9: "Према етнографским обележјима, према језику и историјским судбама, цело Словенство се раздваја у два главна одсека: југоисточни и западни. Првом припадају Руси са свим њиховим подврстама, Бугари, Срби са њиховим подврстама (прави Срби, Хрвати и Словенци или Корутани)..."

I, стр. 12-13: "Западно од Бугара шири се српско племе све до Јадранског мора и образује компактно становништво у северозападном делу Балканског полуострва као и југу Аустро- угарске монархије"...Срби ужем смислунастањују, изузев кнежевину Србију и Црну Гору, још Босну, Херцеговину, Турску-Хрватску, Далмацију, један део Истре, Славонију, негдашњу Војну Границу, Срем, Бачку, Банат и допиру прилично далеко у унутрашњост Мађарске. То су, дакле, Срби, Босанци, Херцеговци, Црногорци, Далматинци, Дубровчани, ћиће (у Истри), Ускоци, Граничари итд. Сем тога, постоје српске колоније у Русији, Херсонска губернија (куда је 1751-1753. емигрирало српско становништво Славоније и Јужне Мађарске), затим уТурској, под Бугарима и Арбанасима, у тзв. Старој Србији. - Једна друга грана Срба, Хрвати заузимају у ужој Хрватској целу вараждинску и крижевачку жупанију, даље један велики део загребачке, саладске и шомоћске. Сем тога, њихове насеобине допиру још и у западну Мађарску чак до Пожуна; језик ових последњих разликује се мало од чисто хрватског. Уосталом име Хрват допире далеко иза правог племенског предела његовог, јер се и српски становници Турске Хрватске, северног Приморја и острва тако називају..."

Трећа грана Срба, Словенци (такође називани Корутани или Корошци, Винди, Штајерци, Крањци итд.) настањују један део Штајерске, Корушке, скоро целу Крањску, Илирско Приморје, један део уже Хрватске и Истре... Најкрајњи трагови допиру у овом правцу све доле до Јужне Италије"...

Даље кажу Пипин-Спасевич на сасвим другом месту исте књиге (1,258-259):

"Име Хрват простирало се у старо доба тамо далеко у Далмацију... Заиста су историјски односи дали имену Хрват широко пространство, али у ужем смислу то име припада само једној грани западносрпског стабла, правим Хрватима, који заузимају нарочито тзв. Провинцијалну Хрватску..."

Сад Пипин-Спасевич додају тексту једну примедбу (аднотацију, "фусноту"), која гласи:

"Дијалекат правих Хрвата је тзв. кајкавштина. Далматинска литература... којој се такође често даје назив "хрватска литература" (у ширем смислу), написана је у другом дијалекту,

тзв. чакавштини. Овај дијалекат се много разликује од правог хрватског и тзв. штокавштине или правог српског дијалекта... иако није с њим идентичан, ипак веома близу стоји...

Далматинско-дубровачки писци називали су њихов језик различито: најчешће "илирски"... онда "словински", чак просто "далматински" и "дубровачки"; био је примењиван и назив "хрватски" с обзиром на политичку везу. У новије време је непријатељство између припадника католичке и грчке цркве довело народ у још већу забуну, православци се уопште зову "Срби", а католици (иако су и они Срби) зову се "Латини", чак и "Шокци", при чему усвајају назив који су им православни Срби дали, или и једни и други употребљавају локална обележавања."

Завршавајући са примедбом, ови писци кажу даље у главном тексту (сад сасвим као књижевни историчари):

"Хрватски дијалекат у ужем смислу није имао велику литературу. У ужој Хрватској су недостајали повољни услови за књижевни развитак, као што су постојали у Далмацији. Спајањем са Угарском, Хрватска је била политички одвојена од Далмације и имала је с њом само слабе трговачке везе. Од Србије била је одвојена религијом. Као и у Угарској, и овде је латински језик, језик цркве, владе, књижевности и образовања. Прави дијалекат се показује први пут у књижевности у XVI веку, кад је Реформација продрла била до Хрвата и Словенаца..."

1,263: "Хрватски писци, међу којима је у првом реду деловао Људевит Гај, узеше као књижевни језик онај дијалекат у коме се западно - српска књижевност била развила и чија је делатност (те књижевности) постигла била велики значај по цело Српство и на Западу и на Истоку. Специфични хрватски дијалекат препуштен је својој судбини и ретко кад у њему излазе књиге за обичан народ. Озбиљна питања политичког и друштвеног живота дођоше до изражаја у новом књижевном језику ("илирском"), који је имао да повеже у једну целину све гране српског племена, не само западне него и источне".

5.

Кад смо већ код Руса, да завршимо још једним руским научником иако друге области.

Руски историчар Нил Попов каже у свом магистралном делу "Србија и Русија" (55) дословце ово:

"Зна се да српски народ не живи само у оним земљама које сад називају Србија. Становници Босне, Херцеговине, Црне Горе, њима пограничних аустријских земаља и тако назване Старе Србије, сви су подједнако Срби и српског су племена"...

То своје гледиште Нил Попов понавља и на другим местима књиге (нпр. I, III итд.).

6.

Дубровчанин гроф Медо Пуцић, који је пишући на страним језицима употребљавао своје романско име Огза!о Рогга, написао је 1867. у угледном тосканском часопису "Нова Антологија" (392, према 391, стр. 227) и ово:

"Ако је наречје довољно да обелодани један народ, онда Словени Хрватске и Славоније припадају српској грани у Славонији и Војној Крајини, а крањској грани у Цивилној Хрватској. Али су Хрвати, формулисавши своје погледе на будућност, примили српски језик као званични језик, српску литературу као своју, српску земљу као своју рођену, обеле- жавајући их само хрватским именом. Ова замена имена не мења ништа у стварности чињеница..."

И он је канда сматрао да су само икавци Хрвати, јер је у истој студији (глава XV) писао да је Далмација "једина земља где живе Хрвати изузети од сваке мешавине на територији

Задра, Шибеника, Сплита и јадранских острва". Тим је, разуме се. из хрватског делокруга испало Далматинско Загорје и јужно Јадранско Приморје.

То пише дубровачки кућић, за које Хрвати тврде да су Хрвати.

Хрвати и сами, у моментима искрености, признају своје веома оскудне етничке границе бар у прошлости. Тако је на једном говору у рану јесен 1955. казао највећи "живући Хрват" др Јурај Крњевић: "Пред једно 120 година Хрватска је била врло малена: Загорје и околица, то је била Хрватска... Онај крај гдје се говори "кај", то је била Хрватска..." (345).

Г) ПРЕМА МИШЉЕЊУ ПУБЛИЦИСТА, ПУТОПИСАЦА, КЊИЖЕВНИКА

1.

Мишљења ових лица су углавном секундарна: не извиру из сопственог истраживања, већ из истраживања других лица, од којих су преузета.

Али ни она нису слепо преузимана: требало је створити утисак истинитости или бар велике вероватноће па да се та мишљења усвоје. Јер су их усвајали људи од пера, од ерудиције, од специјалног угледа.

Због тога је потебно да се та мишљења изнесу. Писана нестручно, она су баш зато писана живо, лепо, примамљиво. Она су далеко више читана него мишљења чистих стручњака. Она су на масе још јаче деловала. Она су стварала "јавно мишљење", од кога је увек у другој половини прошлог века много у Европи зависило. Кад нешто тврди један истакнути литерат, један водећи публициста, једна угледна ревија, томе се а приори верује. Народ нити пита нити уме да оцењује откуда су та убеђења.

Разуме се да таквих писаца има безброј, и овде ће бити изнет један веома мали проценат њихов. Нити имам могућности да их све потражим, нити би било места да се сва изнесу. Зато треба изнети што више њих репрезентативних, а празнине се могу увек доцније попунити.

2.

Кад је реч о публицистима уопште, људима од живе речи, од литерарног излагања, од уметничког укуса, најпре се мисли на Французе. И заиста, на овом пољу као и на другима сличне врсте, они носе рекорд. Немци дају суву науку, Французи живо, контепорено приказивање ствари.

Гледаћемо да их прикажемо што више хронолошки.

Француски публициста Де Клервал, описујући Црну Г ору пре скоро сто година, каже на стр. 584 расправе под 32: "Поставимо се на Јадран, у Бар, и с те тачке повуцимо две линије: једну уздуж далматинског архипелага према северозападу у циљу да се постигне јужни најистакнутији део Истре, другу према североистоку уздуж брда која деле Србију од Арбаније и Македоније; локушајмо савити ову другу линију према Дунаву да бисмо стигли до утока Тимока. Широк простор обухваћен између две стране угла тако повученог наста- њен је само једном расом људи, српском или илирском расом"...(И даље каже: "На крају

српских земаља, са јужне стране, на врху овог троугла, налази се мала независна држава: то је Црна Гора". Даљи је опис њој посвећен. ЛМК).

Француско-италијански публициста Убићини писао је пре 90 година (26): "Србија се не завршава на границама мале државе чија је престоница Београд. С ону страну ових граница простиру се предели чисто српски и по раси и по историји: на југу Стара Србија; на западу Босна, Херцеговина, Црна Гора; на северу, одељено од Кнежевине током Саве и Дунава, старо Војводство српско, састављено од Срема, једног дела Славоније и Баната..."

На следећој страни стоји: "Праведни и према њиховим непријатељима, они (Срби) респектују права својих суседа, и не сањају да силом анектују Хрвате или Бугаре"...

Француски академик Таљандије написао је 1870. у својој темељној студији: "Србија у XIX веку" (61) и ово: "Војводина, Славонија, Срем, Банат, све ове покрајине настањене Србима, нису од Кнежевине одељене него Савом и Дунавом..."

Француски дипломат и публицист Огист Дозон писао је 1888. уз српске народне песме (49): "Растављена вером на три окрњка, подељена политичком нуждом под разне власти, српска раса има још и ту несрећу да се распростире на бројне пределе, чија различита имена прикривају њено јединство. Србија, Стара Србија, (у садашњим турским вилајетима Косова и Скадра), Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација са Дубровником, јужни предели Мађарске (Бачка, Срем, Банат), Славонија, Хрватска (делом и са различито обележеним дијалектом), сви ови крајеви, од којих су неки створили краљевства, сви су, у потпуности или делом, обитавалишта српског народа а да ништа не упућује иностранство на то, ако се изузме име нове краљевине која има Београд као престоницу. Етничко и морално јединство, које су вера и политика разбиле, доказује језик и, ако то није много речено, одржава народна поезија".

Спомињући горе Хрватску, писац даје аднотацију: "Хрвати, који имају одељен развитак историјски, верски и литерарни, држе се уосталом битно свога народног имена Херват, Херватска". (Они се, дакле, не узимају у обзир при горњем набрајању. ЛМК).

Француски дипломат и књижевник Рене Мије (посланик Француске у Београду од 1885. до 1888.) описао је 1889. један свој пут "Од Дунава до Јадрана" (62), који своју кондензацију налази у овим речима: "Све од Варне па до Дубровника, свак вам каже на српском "Добро јутро"... "

У једној расправи Рене Пинуа, који се као мало који странац почетком овога столећа бавио проблемима Балкана, а у којој се специјално претреса аустро - српски спор годину дана пре Анексије (57) стоји: "На (географској) карти, садашња краљевина Србија далеко је да испуни простор запремљен расом, народношћу и језиком српским. Он се чак не поклапа више ни са старом, историјском Србијом; готово све земље које окружују произвољне границе које су јој (међународни) уговори дали, српске су као и она сама. Црна Гора је, једнако као Србија, српска држава. Између Дунава и Саве, онај Срем који се открива са висине београдске тврђаве, простране и богате равни, и на северу од Дунава, многи јужни предели старог Темишварског Баната настањени су срлским становништвом. На југу, Стара

Србија, све до Шар Планине, настањена је Србима православним вечно децимираним од муслиманских Арнаута, она чини део турског Косовског вилајета. Босна и Херцеговина, које номинално зависе од Турске царевине, али које Аустрија окупира и управља, настањене су Србима. Српски је, такође, са једном мешавином Арнаута, стари Новопазарски Санџак, којим управља Турска"...

Још се може изнети што је Рене Пину, писао у студији цитираној под 50. На страни 871 стоји: "Мала српска краљевина је далеко од тога да обухвати све људе који знајуда су Срби и тако се изјашњују и који имају свесну жељу да се прикључе једном заједничком центру.

Срби који живе ван терена бројнији су него они којима је Европа дозволила да уђу унутра. Има, око мале Србије, једна пространа Србија "још неослобођена"...

Напослетку, да цитирам још једну студију Ренеа Пину у истом угледном часопису (53), посвећену Црној Гори, у којој стоји и. о.: "Од Јадранског мора до Дунава постоји само један народ и то српски, под разним властима" (писано 1910).

Француски публициста Рене Анри писао је негде почетком овога века (54): "Срба има на југу Далмације, у Краљевини Хрватској и Славонији, на југу Краљевине Мађарске, у Македонији. Срби сачињавају најважнији део становништва Босне и Херцеговине..."

Француски историчар Ернст Дени, у једном свом заносном еложу Србији, писаном за време Првог светског рата (59), говори о прошлости територија где Срби живе, па каже баш за римско доба: "Земљиште које Срби данас заузимају беше онда обухваћено провинцијама Далмације..., Панoније..., Мезије". Очигледно је да он признаје пространству Срба највеће размере.

3.

Сад ћемо цитирати два швајцарска професора са изјавама које су учинили баш у почетку Рата за ослобођење 1876. године.

Познати војни писац Ристов, раније пруски а после швајцарски пуковник и професор војних наука у Цириху,каже у опису рата 1875-76. (60),страна 30: "Српска племена по језику и по пореклу заузимају далеко највећи део западне половине Европске Турске. Источно се простиру до Нишаве и Карашу (Струме), Стримиона старих који се улива у Орфански залив, јужно до северне границе распрострањености грчког језика и народности. Они обитавају Босну, Херцеговину, стару Македонију. Црногорци и Далматинци, иако нису потчињени Турцима, српског су племена."

Швајцарски професор Кинкел (58), говорећи о Санџаку и пределима западно и северно од њега, каже: "Одавде према североистоку и западу простире се словенско становништво, јужно Срби, а северно тамо према Дунаву, Хрвати. Северозападно лежи Босна, западно Херцеговина" (стр. 7).

Стр. 16: "Успомене на старо српско славно доба још су врло живе, и вечером седи један певач под стаблом и прати са гуслама од три жице песму о једном националном јунаку".

4.

Напослетку ћемо навести једног румунског писца, у ствари једну списатељку Румунку, која је највише писала на француском, и чија је публицистичка делатност у половини прошлог века била предмет европске пажње.

Она је махом писала под псеудонимом Дора Дистрија, а девојачко име јој је било Јелена Гика (ћерка бана Михаила Гике). Она пише пре 90 година (52): "Устанак Срба против отоманске власти у почетку нашег века и образовање кнежевине Србије, што је било последица тога, изазвали су пажњу Запада на један од најважнијих народа источног полуострва. Одељак словенске расе који носи име Словена југоисточних нема достојнијег представника да буде проучаван него што је то српски народ (Хрвата нема него један милион лица), који (српски народ) заузима Кнежевину (Србију), Црну Гору, Босну, Херцеговину, извесне срезове Бугарске и северне Арбаније, Метохију (раније Србију), Славонију, Далмацију, један део Истре, и који се простире на још неке друге покрајине Аустрије (Бачка, Срем, Банат)"... Затим говори о "ових шест милиона људи"...

Видело се из досадашњих излагања да сви писци без изузетка сматрају православне Словене у данашњим границама Југославије као Србе, и ни једном једином није на крај памети пало да ма кога од њих сматра Хрватима. То важи скоро без изузетка и за све муслимане српског језика. Највећи део писаца их сматра изрично као Србе, други конклудентно, но нико као Хрвате. Католике српског језика сматрају и као Хрвате и као Словенце, и такође као Србе. И то велики део њихов, нарочито у Славонији и Далмацији. И то многи значајни писци.

Они су већ наведени кад су говорили о комплексу народности у нашем етничком пределу. Неки су, опет, успут казали, тврдећи само то, па ћемо их exempli gratia навести.

Тако нпр. нико мање него кнез Бизмарк, један од највећих државника XIX века, каже на једном месту (476) о руској традиционалној политици која се заснива час на сродности вере, час крви, да жели да ослободи грчке а каткада и римо-католичке Србе који се под разним именима налазе на обе стане аустроугарске границе".

Професор Географије на Универзитету у Марбургу Теобалд Фишер пише у једној расправи (477) 1908. године: "За Србе је скоро исто тако судбоносно као и за Арбанасе да су делом римски а делом грчки Хришћани, а делом опет Мухамеданци, да су политички разбивени на две националне државе, Црну Гору и Србију, затим на Далмацију, Босну и Херцеговину, док у Старој Србији један знатан део живи под турском влашћу..."

Опет један немачки географ писао је за време Првог светског рата кад је његова отаџбина водила рат са Србијом и ово: "Великосрпски и великохрватски покрет појављују се претежно као конфесионални, иако има и унијатских и римо-католичких Срба" (478).

ДРУГА ГЛАВА

БРОЈНИ ОДНОСИ СРБА И ХРВАТА

А) ПРЕТХОДНЕ НАПОМЕНЕ

Кад је народносна идеја почела да крчи себи пут и да утиче чак на ток политике, не само спољне, него и унутрашње, код национално хетерогених држава појавила се и необуздана тежња да се утврди волумен сваке посебне народности. Није доста да се дозна које области она насељава, већ и колико је јака, колико припадника броји. Поред просторног, желео је свет да дозна и нумерички, бројни опсег сваке народности. Што се мање о њој тада знало, то је будило већу радозналост.

А стварно у Европи се најмање знало о Словенима и о народима под Турском. Сваки нови податак о томе просто је гутан. Но подаци су били оскудни и парцијални. Могло се претресати колико једна ограничена област има приближно становника, али не колико износи цео један народ, нарочито ако је тај народ подељен на више држава и ако се ни најпримитивнији пописи не могу ту спровести.

То је био баш случај са српским народом, а није много боље стајало ни са хрватским.

и тада се подаци о народности не прибирају директно.

Али, као што је речено, радозналост је била велика и потреба бар приближног утврђивања овог стања практично ургентна, тако да су се одмах нашла и лица која су ову потребу почела да задовољавају.

Приступило се проценама. Данас се процене сматрају само као сурогат праве статистике, кад се не могу применити строги прописи статистичке методологије. И оне се нерадо гледају, и не поклања им се пуна вера. Али пре појаве праве статистике и њеног пуног развоја, ове процене (евалуације) биле су једине на које се могло аспирирати.

Само, разуме се, има процена и процена. Не може се свакој од њих признати једнака веродостојност. Зависи од лица које их врши, од његове компетенције, од његове савесности, од подлоге којом располаже. Бројеви се не фабрикују ни из чега: морају да се ослањају на извесне податке (матичне књиге, путописне белешке, парцијална пребројавања итсл.). Кад је реч о народности, мора бити претходно прејудиционо, угврђено који је симптом "меродаван" за опредељење ове појаве (вера, језик или нешто треће, кад субјективна осећања не могу да се утврде).

Одмах после Наполеонових ратова почеле су да излазе и процене о бројном стању Словена, Срба специјално. Оне су биле доста примитивне и мада им се у суштини не може приговорити пристрасност и произвољност, биле су углавном лишене неког темељног

проучавања. Биле су више плод научничке шпекулације (у најбољем смислу речи) него детаљног обзирања на сва могућа факта.

Овом последњом методом послужио се велики слависта Павле Јосиф Шафарик и његова истраживања, његова публикација о бројним односима словенских народа из првих година пете деценије прошлог века, представљају прекретну тачку у том научном домену.

Зато ми чинимо даљу поделу пронађених процена према датуму Шафарикове књиге и утицају који је она могла да врши.

Петнаестак година после појаве реченог дела Шафариковог јављају се и прве званичне статистике, резултати обављених пописа. Само уколико се народности тиче, и ту треба бити опрезан. Саопштили смо већ да се у Аустрији 1857. није питало ко је које народности, већ су укупно добивени бројеви појединих области рашчлањени по народности према резултатима других наука. Зато су ти резултати напред показани. На основу њих ће се и следујући бројеви лакше разумети.

Па ипак је од немале важности дознати како су цењене поједине народности још док није било модерних пописа и који им је опсег придаван. То је било гледиште науке, то су усвајали државници.на томе су се базирале разне политичке мере и вршили међународни преговори. На основу тога су и ратови навештани и вођени. Да Србија и Црна Гора нису сасвим поуздано знале да је народ Босне и Херцеговине српски, не би ваљда ни ушле у рат 1876. Зато ови подаци имају велику ретроспективну вредност.

Б) ПРОЦЕНЕ ПРЕ ШАФАРИКА

1.

Ради се о проценама српског народа, док о проценама хрватског народа ја нисам могао наћи ништа.

Прва страна процена бројног волумена српског народа на коју сам наишао потиче од Вуковог пријатеља и заштитника, иначе Словенца, Јернеја Копитара.

Јернеј Копитар пише званично као цензор врховној управи свога надлештва још 1817, (57): "Пет милиона говоре српски, од тога половина аустриски а половина турски поданици... Од аустриских, више него половина је неуједињена..." (То значи православна, ЛМК).

Подтурским поданицима Копитар јамачно узима и становнике тада тек створене вазалне Србије, а вероватно и Црне Горе.

Кад Копитар налази два и по милиона Срба у Турској, то је очигледно да овде убраја све Босанце и Херцеговце, којих је тада могло бити највише три четврти милиона, а толико исто Срба у Србији. Додавши још сто и више хиљада Црногораца (нека су и они рачунати под

Турском), преостаје још опет три четврти милиона у Старој Србији и Македонији. Његови обли бројеви су брижљиво израчунати.

Два и по милиона Срба налази Копитар у тадашњој централистичкој Аустрији, али од тога нешто више од половине је православно: нешто више од милион и четврт. Скоро толико исто Срба католика налази Копитар. Из његових других излагања (саопштених напред), очигледно је да он ту рачуна све католике који нису чакавци (по њему су чакавци Хрвати), ни кајкавце, јер су то по њему Словенци.

Затим долази нешто прецизнија евалуација Јакоба Грима (јер се она налази у једној штампаној књизи, док је процена Копитарева у писму, у ствари званичном акту врховној цензорској власти, којим има да се постигне један практичан ефекат). Гримова процена се налази у Предговору Вукове граматике српског језика издате 1824. године. Зна се данас поуздано да је ту Граматику дотеривао, ако не и саставио, сам Јакоб Грим. Али формално, то је дело Вуково. Предговор је, међутим, Јакоба Грима, који га је и потписао.

У том Предговору Јакоб Грим описује потанко где све српски народ живи, а онда у примедби даје ове бројне податке (29):

Становништво од около пет милиона да се овако израчунати: три милиона несје-дињених Грка (тј. православних, ЛМК) (један милион у Србији, један у Маџарској, један у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији); од остала два милиона живе две трећине у

Босни, који се зову Турци према својој вери, мада ни хиљадити међу њима не говори турски; једна трећина је католичка, и станује у Босни, Далмацији, Славонији и Хрватској".

Посматрани данас, кад располажемо са много више контролних средстава, ти тако обли бројеви не изгледају нимало вештачки. Подаци о три милиона православних Срба у наве-деним покрајинама сасвим су близу вероватноћи. Око милион их је било у Србији заиста, око милион у широј Мађарској (са Војном границом, Хрватском и Славонијом), један милион сигурно у Босни, Црној Гори и Далмацији. Једино што је погрешно, то је да муслиманских Срба у Босни има милион и трећина једног милиона. Толико је укупно могло бити Срба православних и муслимана у целој Турској (Старој Србији, Македонији, итд. заједно са босанским муслиманима). Око 660 хиљада налази Срба католика, првенствено у Босни, онда Далмацији, Славонији, Хрватској. То се слаже са другим писцима.

Грим је заиста заборавио да посебно наведе Србе из саме Рашке (Старе Србије). Њих је могло бити стварно око једне трећине преостала два милиона (око 660 хиљада), толико Срба муслимана, толико Срба католика. Са овим корекцијама Гримова евалуација би била веома блиска стварности, што се сада може сигурније утврдити него тада (али посматрано под тадашњим околностима).

Да ли под утицајем Грима или иначе, тај податак о пет милиона Срба у првим деценијама прошлог века прихватају и остали научници, и то разних струка и разних

народности. Истина, не сасвим слепо, већ са неким малим коректурама, али укупан број и основна подела остају исти.

Тако нпр. француски етнограф Ами Буе пише у своме великом делу "Европска Турска", изашлом 1840. у четири тома (34, стр. 12):

"Ако се скупе сви Срби из Турске, из Мађарске, Срема, такође они из Славоније, Хрваћани и Далматинци Срби, стићи ће се до народа од пет милиона. Од тог приближног броја, три милиона су грчке вере, то јест: један милион у Мађарској, 900 хиљада у Србији и један милион у другим земљама. Између остала два милиона, половина (по неким две трећине) постали су мухамеданци у Босни, у Херцеговини, у Арбанији, у Горњој Мезији (Стара Србија, ЛМК), а добра трећина римско-католичка чини Шокце у Славонији, Турској и аустријској Хрватској, централној Босни, Далмацији и Дубровачкој земљи".

Стр. 6: "Садашња Србија броји, према последњим пописима, мало нешто изнад 900 хиљада душа, међу којима фигурирају 11-12 хиљада муслимана, од којих су 7-8 хиљада Босанци". (Тада су још Турци били у границама Србије и у неким предграђима. ЛМК).

Он сам запажа да недостаје једна трећина од два милиона, а то су јамачно Срби из Торње Мезије".

После даље две године, исте године кад се појавило прво издање Шафариковог Народописа, за које он сигурно није знао, пише у своме делу о народном песништву (56) велики италијански књижевник, родом из Далмације, Никола Томазео ово: "Од пет милиона Срба (писано 1842) који разасути живе у Турској, у Мађарској, у Срему, и Славонци, и Хрвати, и Дапматинци, један милион следи турску веру, један латински обред, а три милиона грчки. Желећи уједињење разасутих чланова и да сви по својој вољи слушају једну вољу (да буду потчињени једној власти) ја желим славу и Грчкој и Србији, двојим одабраним деловима људске породице".

Канда иједан Хрват одн. Славонац, како би он радије за себе казао, сматрао је у првој половини прошлог века да има пет милиона Срба. То је био Игњат Алојз Брлић, привредник из Славонског Брода. У својој Граматици илирског језика, штампаној у Будиму 1833 (135), пледирајући за усвајање ћирилице, каже и ово: "К тому још не треба ни ово заборавити, да је од ових пет милиона што говоре српским језиком, већа половина грчког закона, која се држи кирилице и њоме своје књиге штампа, да она неће никад пристати на то да латиницу усвоји..."

За "илирски језик" у самом наслову своје Граматике каже да је то онај који се говори "у Босни, Далмацији, Славонији, Србији, Дубровнику итд.", али не спомиње ни једном речју Хрватску, јер је она заиста говорила други језик.

Број Хрвата, као што је наглашено на почетку овог одељка, наведени писци не износе. Али, кад се анализирају дати бројеви Срба, види се да за Хрвате преостаје још веома мали опсег. Не изгледа да их може бити више од једног милиона ни по коме од ових писаца.

Ето, такво је гледиште владало у европској науци прве половине XIX века.

2.

Тридесетих година прошлог века изашао је у Немачкој један "Статистичко-географски опис Краљевина Маџарске, Хрватске, Славоније и Маџарске војне границе". Дело је анонимно, а већ 1834. је изашло друго издање. Оно је пуно детаљних података по жупанијама, градовима итсл. Али то нису резултати неког пописа, нити тој публикацији приличи придев "статистички". У њој има веома корисних података о вероисповести становништва појединих делова шире Мађарске. Изгледа да су подаци махом добијени од црквених власти. Зато ће се навести доцније код приказивања појединих области. Изјашњења о народностима (и то увек појединих области) сасвим су неуједначена и неконзеквентна, тако да се збирно апсолутно не могу употребити. (Дело под 66).

У општем опису европских држава од Ф. В. Шуберта, у одељку посвећеном Аустрији (67), највећи део података је очигледно преузет из предње анонимне, тобоже званичне, публикације. И ту има само драгоцених података о вери, који ће се напред изнети. Али и ту су употребљиви подаци само из шире Мађарске, и то издвојене по жупанијама.

В) ПРОЦЕНЕ ШАФАРИКА И ЊИХОВА НЕПОСРЕДНА ПРИМЕНА

1.

Први који је преузео да пружи јавности прецизну, научно фундирану бројну слику словенског света и његов географски распоред, био је један од првих и најбољих слависта уопште, Павле Јосиф Шафарик. Он је то учинио у свом епохалном Словенском народопису у четрдесетим годинама прошлог века, делу које је за три године доживело друго издање (1). Много година, чак и доцније, ово дело се сматрало као једини и најаутентичнији извор сазнања околности које описује.

За Народопис Шафарика каже Хрват Ватрослав Јагић, највећи слависта с краја XIX века, да је "та златна књижица била уопште дуго времена најбоље што је човек могао о томе предмету дознати"(3).

Познати хрватски публициста Имбро Ткалац, који је имао око 20 година када је то дело изашло, а који је био један од хрватских младића највише жељних знања тога доба, пише у својим мемоарима (4):

"Одакле бих могао сазнати статистичке податке о свим гранама словенске расе, да није опет Шафарик у свом дјелу Народопис словенски и у својој етнографској карти укупне словенске расе дао Европи исказ тада савременога положаја Словена?"

Фран Курелец је писао 1860. године једном чешком научнику: "Ми сви Хрвати in corpore достојни нисмо да Шафарику само пету обликемо, пак се и над нами нашло псићев који су на њега шћекнули, на човјека без икакве жучи и којему ако је дужан вас учени свијет, све колико је словенство, а то најпаче ми Словињани јужни". - Фердо Шишић, цитирајући овај став према Францеву, истиче да је Курелец под "псићима" разумео Старчевића и праваше (449, стр. 127).

И Мирко Боговић, како на истом месту износи Шишић, признаје много заслуга Шафарику за отпор Хрвата према Мађарима, нарочито у делу "Историја словенског језика и књижевности."

Ја ово цитирам из још једног разлога: да покажем како су ранији Хрвати резултате Шафарикових истраживања примали без поговора, као нешто чему се не може противуречити, као утврђену научну истину.

Говорећи о Шафариковом Народопису, највећи аустријски етнограф и историчар из половине прошлог века барон Карл Черниг, каже (80, I, стр. VI): "Једва се икад досад догодило да је један једини научник, чак и уз најраспрострањеније везе као што их је писац умео да искористи, могао на једном тако пространом пределу да пружи углавном тако тачне податке".

На жалост, ја немам то дело Шафариково, али је оно цитирано на стотине места. Ја сам овде употребио два цитата, од руских историчара књижевности Пипина и Спасевича (2), као и од немачког путописца и социолога Ј. Кола, јер је овај у једној својој расправи (5) репродуковао детаљан табеларни преглед Шафарикових података. Кол је само заобљавао бројеве на десет хиљада, док су их Пипин и Спасович давали заобљене на хиљаде, како је несумњиво и Шафарик чинио. Јер ни он није дао праву статистику, нити је она у то време била могућа, а само у правој статистици морају да буду дати прецизни бројеви без икаквих заобљавања. Шафарик је очигледно прво установио који народ где обитава, па онда сакупљао податке о бројним количинама тога краја. Народ је опредељиван према објективном критерију, првенствено језику, што се од једног слависте друкчије није могло ни очекивати. Народна свест још није била развијена код великог дела словенских народа, тако да би се субјективни критеријум могао да употреби.

По својој форми, међутим, Шафарикови бројни подаци имају изглед модерних статистика. Он даје табеларне прегледе и врши груписање одн. класификовање материјала по државама у којима Словени живе, по вероисповести итд, тако да је лако разазнати које је делове народа имао у виду.

Ми се овде морамо ограничити само на делимично репродуковање Шафарикових резултата. Шафарик је нашао Словена укупно близу 80 милиона. Од тога садашњих Југословена округло седам милиона и четврт (док Бугаре цени на преко три и по милиона). Од Југословена Срби броје, по њему, 5,294.000 лица, Хрвати 801.000, а Словенци или, како он каже, Винди, 1,153.000. По њему, сви су Хрвати католици, а и сви Словенци, сем 13 хиљада протестаната. Што се Срба тиче, он је нашао православних 2 милиона 880 хиљада, католика милион 864 хиљаде, муслимана 550 хиљада.

Делећи поједине народе на државе, Шафарик је све Хрвате унео у рубрику Аустрије, а исто тако и све Словенце. Срба је, међутим, нашао у Аустрији два милиона 590 хиљада, у Србији 950 хиљада, у Црној Гори 160 хиљада, Русији сто хиљада, и у Турској милион 490 хиљада, округло милион и по.

Срба је, дакле, Шафарик нашао шест до седам пута више него Хрвата. Хрвати су, после Лужичких Срба, по њему најмањи словенски народ на свету. Сви други су имали преко милион становника: Словенци 153 хиљаде више од милиона, Словаци и Белоруси по два милиона и три четврти, Бугари, као што је речено, нешто више од три и по милиона, Чеси близу четири и по, Пољаци близу десет и по, Малоруси преко 13, Великоруси преко 35 милиона.

Што се специјално Срба тиче, Шафарик није демантовао своје, овде већ споменуте, претходнике. Они су оперисали са округло пет милиона, Шафарик додаје непуних триста хиљада више. Он је прецизнији и не жели да оперише са округлим милионима, а поред тога он је и доцнији од неких за пуне две-три деценије.

Из његових табеларних података је очигледно да није заборавио Рашку и Стару Србију. Заједно са Босном и Херцеговином он је тамо нашао милион и по Срба.

Да рекапитулирамо његове податке по државама. Срба је навео:

У Аустрији	2,590.000
У Турској	1,490.000
У Србији	950.000
У Црној Гори	160.000
У Русији	100.000
Укупно	5,290.000

Што се Хрвата тиче, то је за мене први податак о њиховом укупном броју.

2.

Професори Пипин и Спасевич (први Рус а други Пољак) релродуцирају скоро исте податке по Шафарику, само што су они, свакако опет по Шафарику, на кога се позивају,

рашчланили српско становништво Аустрије по покрајинама, тј. требало је четрдесет година прошлог века да има Срба:

У Војводини и Банату	532.000
У Славонији и Славонској војној граници	738.000
У Хрватској и Хрватској војној граници	629.000
У Јужној Крањској	40.000
У Истри и мађарском приморју	254.000
У Далмацији	391.000
Укупно у Аустрији	2,584.000

(Према Пипину и Спасевичу укупна сума треба да је десет хиљада већа. Сигурно је нека грешка у преписивању појединачних бројева, али је она без практичне важности).

За Хрвате кажу Пипин-Спасевич просто ово: "Хрватско племе, искључиво католици аустријски, обухвата по Шафарику 801.000".

Ови их нису према покрајинама рашчланили. Међутим, изгледа скоро поуздано да је свих осамсто хиљада Хрвата нашао Шафарик у самој Хрватској. Изгледа да су сви Словени и Далмације и Истре рачунати као Срби, а вероватно и сви или бар претежни део Словена

Славоније. У Босни сасвим поуздано, и у свој тадашњој Турској, Шафарик није нашао ниједног Хрвата. Ни "до Дрине", ни "до Митровице и даље."

3.

Узимајући за подлогу Шафарика, Ј. Кол изводи даље у поменутој студији (под 5, стр. 188): "Срби су више него други Словени разасути у многа мала племена, у Бошњаке, Раце, Далматинце, Морлаке, Црногорце итд. Заједно образују једну масу од пет милиона триста хиљада душа, повезаних јединством језика, крви и обичаја..."

На истој страни каже: "Хрвати станују на Средњој Драви и Сави, броје само 800 хиљада душа..."

У једној другој студији, писаној 1847-48. и прештампаној у истој књизи (6), даје податке само о Србима у области Дунава (у сливовима Дунава), дакле без Јужне Србије, Ниша, Далмације, Црне Горе, итд, и каже: "Број Срба у оквиру Дунавског подручја износи близу три милиона, тј. 750 хиљада у Угарској, 200 хиљада у Војној Граници, више од милиона у Србији и више од 700 хиљада у Босни". Он је под тим бројем Срба у Босни врло вероватно схватио целокупно становништво Босне и Херцеговине, које је тада једва прелазило три четврти милиона душа.

4.

У једном словеначком листу који је средином прошлог века излазио у Цељу реципирани су били ови Шафарикови подаци без ознаке извора као нека ствар у коју се сумњати не може. Тамо (481) стоји да укупно има Словенаца 1,150.000, Хрвата 800 хиљада, Срба пет милиона, Бугара 400 хиљада.

Г) ПРОЦЕНЕ ПОСЛЕ ШАФАРИКА СРЕДИНОМ 19. ВЕКА

1.

Оснивааоци модерног комунизма, Маркс и Енгелс, понекад су узгред дотицали и питање количине припадника народа о којима су говорили. Тако на једном месту, после појаве Шафарикове књиге али јамачно не знајући за њу, Маркс и Енгелс кажу, између осталог, и ово (76):

"Од 70 милиона Словена који живе источно од Чешке шуме и Корушких Алпа, отприлике је 15 милиона потчињено аустријском скиптру, укључујући ту представнике скоро сваке врсте словенског језика..."

Прелазећи на Јужне Словене, они кажу: "...Јужнословенско племе (представљено) кроз приближно три милиона Словенаца и Срба укључујући још неке разасуте Бугаре", спомињући Словенце, ови писци у загради кажу "Корушани и Хрвати". А заграда после целог горњег става гласи: "Словенци, иако их има једва милион и по, разасути су по разним покрајинама: Крањској, Корушкој, Штајерској, Хрватској и југозападној Мађарској..."

Овде се морају учинити нека мала објашњења. Сви се Словени налазе источно од Чешке шуме и Корушких Алпа; западно од њих Словена нема уопште. Истина је и то да је у Аустрији било представника скоро свих словенских народа (изузевши Великорусе и Лужичке Србе).

Укупан број Словена је за десет милиона нижи него код Шафарика. Откуд настају разлике не може се дознати, јер Маркс и Енгелс нису своје бројеве били рашчланили.

Само је број Јужних Словена у Аустрији сувише мален. По Шафарику износи преко четири и по милиона, по Марксу-Енгелсу око три милиона. Па ипак и од тог броја они половину признају Србима, а другу половину Словенцима, чији су Хрвати само један огранак, као Крањци, Штајерци итд. Они су, по Марксу-Енгелсу, део Словенаца, а не Словенци њихов. Према томе, њих може бити само мање али не више од Словенаца. Срба у самој Аустрији има, према Марксу и Енгелсу, бар толико колико свих других Јужних Словена заједно. Ако су ова два социјалистичка теоретичара и погрешно проценили укупну суму,

имали су несумњиво смисла за пропорције, како се то каже: делове су умели да према целокупној маси прилично добро одмере.

2.

Сипријан Робер, познати француски слависта из половине прошлог века, кога смо цитирали у првом делу, даје и бројне податке о Србима и Хрватима, иако у облој форми. У првој књизи, О Словенима у Турској, издатој 1844, каже за Србе (368, стр. 210):

"Пошто ова раса, тако децимирана, ипак и данас броји пет милиона лица, зар се не може веровати да ће, ако јој успе да своје разасуте делове понова повеже једном конфедерацијом и да постигне егзистенцију мање прекарну, да ће ускоро подвостручити број своје деце?"

У другој књизи, изашлој осам година доцније, где се говори о Словенима уопште (367,1, стр. 79-80), Робер говори и о Илирском покрету, па каже: "Центар Илирског покрета је Хрватска. Не бројећи више од осам стотина хиљада лица, хрватски народ не би заслужио са стране Европе више од осредње пажње, кад он не би био призната авангарда борбеног одреда од милион људи (мисли на Илирце)..."

Али у средини Југославије диже се један народ далеко слободнији него Хрвати, народ српски, чији је један део већ потпуно независан под кнезом своје крви, кога је сам бирао. Срби, који међу Словенима Југа чине најмногобројнију и најмилију грану, на неку руку краљевску грану, на броју су од 5,300.000, од којих су 2.600.000 под аустријским скиптром, а остатак у Турској".

На страни I, 356 каже Робер: "Поред Хрвата, и много слободнији него они, подиже се усред старог Илирика српски народ, чији је један део потпуно независан под кнезом своје крви који је од њих самих изабран. Срби, који међу Словенима Југа, сачињавају најбројнију и најумилнију грану, пењу се на близу шест милиона душа, једни су поданици Аустрије, други поданици Турске..."

(Диференција бројева потиче несумњиво отуда што је овај део Робер писао доцније. Но основни његов став и према Србима и Хрватима остао је увек исти).

3.

У једној париској докторској тези из почетка овога века која говори о Мађарској буни (77), писац каже да је, по скоро сложеним мишљењима Чеха Шафарика и Мађара Фењеша, било у то доба (око 1848) у Мађарској заједно са Хрватском и Славонијом (али без Ердеља) становника

Укупно	10,522.800
од чега Хрвата	660.000
од чега Срба	740.000

Дакле, у цивилним крајевима Мађарске било је прилично више Срба него Хрвата, али ту није урачуната Војна граница. У њој је требало да буде

Хрвата	692.960
Срба	203.000

На целој војној и цивилној територији Мађарске имало је бити пред Буну:

Хрвата	1,325.960
Срба	943.000
Бугара око	10.000
Грка око	10.000
Црногораца	2.800

Ја и ове последње бројеве наводим, јер су од тих малих представника других православних народа после постали већим делом Срби.

Ти бројеви се не слажу са Шафариковим наводима. По Шафарику, Хрвата уопште, у целом свету, није било више од 801 хиљада, а Срба је било у широј Мађарској скоро милион и 900 хиљада, равно двоструко више него је овај докторанд навео.

Према томе, то мора да су подаци овог Мађара Фењеша (Репуез). који су јамачно мађарски публиковани и који су независни од Шафарика. Врло вероватно су настали и не познајући Шафарикове процене. Утолико они имају, као и процене Маркса-Енгелса, своју посебну вредност.

И по том Мађару, дакле, у целој најширој Мађарској Срба има око 400 хиљада мање него Хрвата, мада се ту налази језгро Хрватства (краљевине Хрватске и Славоније), а за Србв ти крајеви представљају само северну периферију. Свега око 30% било је у свим тим об ластима више Хрвата него Срба, по Мађару Фењешу. који је морао у својим излагањима поћи од других поставки него Шафарик (од историјских а не језичних). И то је највећи број Хрвата који је уопште изнет пре Мађарске буне.

4.

1860. је издао први том Историје мађарског устаничког рата 1848. швајцарски војни писац проф. В. Ристов (78). У њему даје сасвим детаљне податке о становништву укупне Мађарске средином XIX века, бројеве без икаквог заобљавања. На жалост, не наводи одакле је те бројеве црпео.

Нас овде интересују само бројеви Јужних Словена. Њих је требало да буде половином XIX века:

Хрвата	1,248.617
Срба	1,043.988
Словенаца	49.667
Укупно	2,342.272

Словена уопште је било још безмало толико (Словака и Украјинаца).

По Ристову, Хрвата има ипак око сто хиљада мање него по Фењешу, Срба равно сто хиљада више. Диференција између једних и других износи мање од двеста хиљада.

Али и овде треба поновити што је малопре речено: ради се о језгру и главној домени Хрватства, а ваљда и о целокупном Хрватству по мишљењу тог писца, а код Срба само о њиховом периферном исечку, који је тада културно био најважнији, али бројно представљао само један не много велики разломак целокупног Српства (око једне петине).

И Ристов, и још више Фењеш, несумњиво су од Срба одвојили највећи део римокатолика, који су раније, нарочито од Шафарика, били као штокавци и јекавци сматрани за Србе.

Д) ПРЕТЕЧЕ МОДЕРНИХ СТАТИСТИКА

1.

У педесетим годинама прошлог века излазиле су неке назови "статистике" о стању у Аустрији. Изгледа да је заиста почетком друге половине прошлог века вршен један попис становништва, али да он није сасвим успео. То би био "попис" од 1851, који се често цитира. Говори се и о неком пописивању од 1846. Све су то рудиментарна пребројавања, која не заслужују назив статистике.

Али релативна вредност им се не може оспорити. За нас су подаци из педесетих година утолико важни што јетада, на папиру бар, постојала Српска Војводина, и ови бројни подаци, административно класирани, дају бар приближну слику бројног стања те друге Србије, како је онда званично звата. Уколико би подаци и били нетачни, они нису мање тачни него други подаци тада скупљени у другим областима Монархије.

2.

Према саопштењима тада најмеродавнијег "Најновијег описа земаља и обавештења о државама, или Геграфско-статистичко-историјског Приручника" од Унгевитера III издање 1853, (79), било је у Српској Војводини укупно становника око један и по милион. Од тога је било Срба 402.890, Хрвата 3000 (сигурно највише у Срему). Било је још 23.900 Бугара, 2960 Грка итд., док је Влаха (Румуна) било чак мало више него Срба. Ово је само цивилна Војводина, без Границе (Сремске, Шајкашке, Банатске итд.), где је несумњиво било још преко 200 хиљада Срба. Буњевци и Шокци су очигледно приказани као Срби.

У то доба краљевине Хрватска и Славонија (опет провинцијалне или цивилне, без Крајине) имале су 868.456 становника, не много више од половине Српске Војводине. На

Цивилну Хрватску је отпадало 608.426 становника, на Славонију 260.030. У обема је било по Унгевитеру Хрвата 631.081, Срба 224.180.

Целокупна Војна граница имала је више становника него Хрватска са Славонијом, али мање него Српска Војводина. Округло милион становника ("тачно" 1,009.109), од чега на хрватско-славонски део отпадаше 670.655, а на српско-банатски 338.454. На жалост, нису наведени етнички односи Границе, али је Срба у оба дела било доста.

Далмација је тада требало да има становника 401.541.

3.

Из тога доба, или можда и нешто мало раније, а можда и из истог извора, потичу официозни подаци Хаина (479), кога сам, при последњој коректури ове књиге, нашао цитираног у Географској Енциклопедији Хофмана (473). Овај га дословно цитира:"Срби. Они, као Срби онд. Славонци држе Славонију и велики део Војводства и Баната (као Шокци, Буњевци итд.); највећи део Истре са Кварнерским острвима (као Морлаци, Далматинци, Дубровчани, Бокези итд.), сем тога разасути у гомилама по Угарској. - Године 1846 пребројено је Срба у Војводству и у Банату 402.890, нарочито у дистриктима Рума и Илок, иначе распрострањени на 136 аустријских квадратних миља; у Славонији 224.180 на 135 а. кв. миља; У Истри и Кварнерском острвљу 134.445. У Угарској 69.170; у војсци приближно 19.000, што чини укупно 1,534.134 лица".

4.

Средином педесетих година била је нарочито на гласу за етничке односе Хабсбуршке монархије књига дра Чернига "Етнографија Аустријске монархије", изашла 1855-7 (80). То је сматрано стандардним делом из ове области, и необично много је цитирано. Још и данас се најчешће цитира за ондашња стања.

На жалост, ту књигу нисам могао да набавим, и могу само посредно да је цитирам, и то према наводима из две друге књиге. Њу цитирају руски литерарни историчари Пипин-Спасевич (2) и велики аустријски политичар и публициста Јосиф Редлих (81). Али се њихови цитати не слажу сасвим.

Што се броја Хрвата тиче, ту је слагање потпуно. По Редлиху нашао је Черниг у целој Монархији средином прошлог века 1,329.814 Хрвата. Пипин и Спасевич заобљује то на 1,330.000, чему се не може приговорити. Али они спецификирају и кажу да се то односи на "Словено-Хрвате, Србо-Хрвате и далматинске Хрвате". Први пут фигурирају као посебна рубрика "далматински Хрвати". На жалост, не могу да знам колико је Черниг сваке од ових деноминација посебно нашао.

Што се Срба тиче, Редлих каже да их је по Чернигу било 979.952, дакле непун милион. Он додаје још 22.987 Бугара, 9195 Грка итд. А по Пипин-Спасевичу Черниг је нашао Срба 1,427.000. Скоро 450 хиљада више него што Редлих наводи и скоро сто хиљада више него Хрвата.

Несумњиво да су оба савесно употребила Чернига, али је ваљда Редлих испустио неке спорне рубрике, које руским научницима нису изгледале спорне.

(Ово је само један евидентан доказ како је тешко књиге посредно цитирати).

У сваком случају у броју Хрвата писци се слажу. То је несумњиво највећи бројни домашај који се у то доба могао надувати. А Срба је било и у Аустрији толико, можда више него толико, а било их је још у неколико држава (Турској, Србији, Црној Гори), док Хрвата није више нигде било.

Може се још додати да је број Словенаца Черниг ценио на 1.172.000. По њему је њих мање него Хрвата, али не много мање.

Кад је овај рад био сасвим завршен и готов за експедицију, успело ми је да набавим сва три огромна тома Черингове Етнографије, па сам скоро цео рад морао још једанпут да ревидирам. Ове укупне податке остављам како сам раније стилизовао, да се види ток рада а такође и тешкоће посредног цитирања. Јер професор Бракели, који се непосредно цитира за овим, просто је слепо реципирао табеларни рад Чернига, тако да би се двапут износили исти подаци кад би се још Чернигови овде навели.

Само треба утолико допунити Бракелија што је Черниг дао за Далмацију потподелу Срба, коју ћу изнети у одељку о Далмацији. За Српску Војводину дао је такође потподелу, означивши тиме Србе православне са 321.110 (разуме се без Војне Границе), а онда је додао "такозване Буњевце и Шокце" као Србе католике у броју од 62.936. Укупно Срба у цивилној Војводини 384.046, тачно како је репродуковао Бракели.

Мора се додати и то да се Черниг заиста позива на неку "конскрипцију" из 1851, али је етничке прилике ипак удешавао према резултатима науке (није се код пописа питало за народност директно).

5.

Бечки професор Статистике из средине прошлог века Бракели даје ове бројне податке о Хрватима и Србима у Аустрији (он је издао књигу -14 -1861, али се бројни подаци треба да односе на годину 1851):

Словено-Хрвата у цив. и војној Хрватској	625.028
Србо-Хрвата у хрватској војној крајини	480.494
Србо-Хрвати у Крањској	17.583
Србо-Хрвата у Истри и Кварнеру	88.343
У Мађарској	71.962
У Војводини	2.860
У Аустрији	6.460
У Моравској	720
У војсци	36.400
Укупно Хрвата	1,329.750

Срба, пак, професор Бракели је нашао:

У Далмацији	378.676
У Војводини	384.046
У Славонији	222.062
У Војној Граници	310.964
У Мађарској (ван Војводине)	62.880
У Истри	44.160
У војсци (по целој Аустрији)	25.000
Укупно	1,427.788

Као што се види, проф. Бракели налази у Аустрији више Срба него Хрвата. Чак чистих Хрвата нема уопште по њему, као и по многим писцима тога доба, већ мешавина или Словенаца и Хрвата или Срба и Хрвата. Он је дао и текстуална објашњења распореда, која су наведена на другом месту. Овде се она и бројевима потврђују. У Далмацији Бракели не признаје никога као Хрвата.

Моје се укупне суме слажу са сумама Бракелија скоро у потпуности (само код Хрвата неколико десетина разлике, свега 64 лица).

Пипин-Спасевич, међутим, репродукује у своме делу о Историји словенских књижевности (2) Бракелијеве податке из године 1867, по којима је Срба у Аустрији без војника било 1,554.000. Вероватно се ради о другом издању Бракелијеве књиге. Разлика је од 151 хиљаде, која се не би никако могла приписати природном прираштају за свега шест година. И Хрвати су за то време сразмерно порасли, тако да однос остаје исти. Изгледа да је Бракели доцније своје резултате прилагодио Фикеровим, званичним, док је прве реципирао од Чернига.

6.

У Блунчлијевом Немачком Државном речнику, првом политичком речнику на немачком језику, који је излазио почетком друге половине прошлог века, (Блунчли је био Швајцарац, али професор у Немачкој), даје се у IX тому 1865. г. бројни приказ Словена од Адолфа Бера. Посебно се износе бројеви Словена у Турској, а посебно у Аустрији. У Турској писац налази Срба 3,100.000, од којих милион и по у Србији (тада трибутарној), а исто толико у самој Турској (са Босном), док би их у Црној Гори било око сто хиљада. Хрвата налази само сто хиљада у "Турској Хрватској" (73). На другом месту (74), међу аустријским Словенима Бер утврђује Словенаца 1,171.000, Срба 1,727.000, Бугара у Ердељу и Банату 22хиљаде, а Хрвате је заборавио да бројно искаже (вероватно штампарски пропуст). Али овако објашњава где живе Срби а где Хрвати: "Срби у Далмацији (Морлаци, Дубровчани, Бокељи), у Војводини и Банату, у Славонији и Војној Крајини, истарски Срби, даље српска језична острва у Мађарској". На Хрвате се односи овај став: "Српско-хрватско племе и то Словено-

Хрвати у Цивилној и војној Хрватској, Србо-Хрвати у Хрватској Војној Крајини, Крањској, Истри и на Кварнерским отрвима, хрватска језична острва у Аустрији под Емсом, Моравској, Мађарској."

Ђ) РЕЗУЛТАТИ ПРВИХ ЗВАНИЧНИХ СТАТИСТИКА

1.

Први озбиљан попис је изведен 1857. године. Тада је Аустрија била централистички уређена и попис, вођен из Беча, проведен је на целој територији Царства једнако.

На основу резултата тога пописа издао је тадашњи директор бечке званичне статистике Адолф Фикер две публикације, о којима је већ било речи. Прва је изашла 1860, у тада централистичкој Аустрији под насловом "Становништво Аустријске монархије у његовим најважнијим моментима представљено статистички" (46).

После Аустро-Мађарског поравнања издао је исти директор Административне статистике у Бечу Адолф Фикер публикацију о "Народностима у Аустро-Угарској монархији, њиховим областима, границама итд." Књига је изашла 1869. (44) и може се сматрати првим званичним извештајем о народносној статистици у Аустро-Угарској. Она је и за нас од необичне важности.

2.

У првој књизи има података о Српском Војводству, али, на жалост, не по народностима већ по верама. Па ипак су ти подаци значајни. Укупно је по њему било на дан пописа, тј. 31. октобра 1857. у Војводству српском становника 1,540.049,

Од тога православних	691.605
Католика	698.189
Унијата	26.126
Евангелика аугспуршких (лутерана)	56.871
Евангелика калвиниста	29.281
Јевреја.	23.203
Осталих	14.774

Међу православним био је један знатан део Румуна.

У тој првој књизи наводи Фикер као укупан број становништва провинцијалне Хрватске и Славоније 865 хиљада, од чега је било католика 757.602, а православних 83.026. Унијата је било укупно 842.

У Далмацији је било укупно становништва 404.490, од чега римских католика 337.800, фчких католика (унијата) 341, а православних 77.139. (Овде је укупна сума преко 415 хиљада; морала се поткрасти Фикеру нека мала грешка при рачунању. У Хрватској и Славонији укупан број је мањи него сума посебних. То је разумљиво; имало је тамо и других вера, првенствено Јевреја. У Далмацији једва је и било других вера сем наведених).

У целокупној Војној крајини било је становника 1,064.922, и то:

У Хрватско-славонској	674.864
у Српско-банатској	390.058

Од ових последњих је било

у Пуковском округу Петроварадин	92.525
У Банатском делу	270.523
Батаљонском срезу Тител	27.010

Овај последњи се односи на Шајкашку. То су били махом Срби, а и Сремци (Петроварадин) највећим делом. Банатски граничарски кор је био састављен од "Немаца, Илираца и Румуна". Али је и ту било много Срба. У целокупној Војној крајини било је:

Православних	587.269
Римокатолика	448.703
Унијата	5.533
Евангелиста лутерана	15.864
Евангелиста калвина	4.274

Међу православним било је подоста Румуна, а тако исто међу унијатима. Но гро обе те групе су јамачно представљали Срби. Видеће се на крају овога одељка да је њих било скоро 340.000, дакле око три петине целокупног броја православних и унијата. Може се слободно тврдити да је тада, средином прошлог века, у самој Аустрији било близу милион православних Срба.

3.

Фикер не даје у у публикацији од 1860. податке о народности, јер они нису били код пописа од 1857. ни прикупљени. Тек, при доцнијој обради тога пописа крајем шездесетих година, он интерполира податке о народности ослањајући се, као што је речено, на научне резултате обележења народности.

Према другој публикацији (44), шеф Бечке статистике је официозно утврдио ово бројно стање Јужних Словена у целој Аустро-Угарској:

Словенаца округло	1,260.000
Хрвата округло	1,424.000
Срба округло	1,520.000
Бугара округло	26.000
Јужних Словена укупно	4,230.000

Није било много разлике између Срба, Хрвата и Словенаца. Ипак су Срби били на првом месту и у самој Аустро-Угарској имали сто хиљада становника више него Хрвати. У самој Аустро-Угарској, понављамо, док је гро Срба био у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Старој Србији, Санџаку итд. Словенаца није било ван Аустро-Угарске* а и Хрвата једва (у Босни се нико није називао у то доба Хрватом, а другде им ни трага није било).

У ужој Аустрији ("краљевинама и земљама заступљеним у Царевинском већу" одн. Цислаитанији) било је у процентима

Хрвата	0,52%
Срба	2,17%

То значи углавном у Далмацији, Истри и оближњим пределима: Срба је званична статистика нашла четири пута више него Хрвата. И заиста, та најодговорнија и најкомпетентнија статистичка личност тадање Монархије налази у Далмацији 69,56% Срба, а у Истри 18,85% (док у Истри наводи Хрвата 37,39%, а Словенаца 12%). (Остатак треба да је италијански).

Али кад се посматрају посебне табеле у детаљима истог Фикеровог дела, изгледа да је у Далмацији било:

Срба	88,92%
Италијана	10,84%
Арбанаса	0,24%
Укупно	100.000

Хрвата је, према томе, нашао у Далмацији 1857 годині 0,00%.

У земљама "круне Св. Стефана" било је од укупног становништва Хрвата 5,14%, Срба 5,03%, Бугара 0,19%.

У тој половини "Двојне Монархије", где је Фикер Хрвате једино нашао, имало је Срба скоро исто колико Хрвата, а са нешто мало Бугара још више.

---

*У првом издању књиге (1860) Фикер каже на једиом месту: "Укупан број Словенаца Аустрије допире до близу милион и двеста хиљада, од којих две трећине припадају Круновинској земљи (Аустрији, ЛМК). Словенци данашње Хрватске скоро су потпуно хрватизирани;хрватизирање прелази чак местимице, и на саму Доњу Крањску"...Значи да би Хрвата иначе морало бити далеко мање да нису тако велики број Словенаца асимилирали.

У провинцијској Хрватској и Славонији Хрвата 62,71%, Срба 31,85%, Мађара 1,55%, Немаца 2,85%. У целој Хрватској и Славонији било је око трећина Срба, према званичној статистици Аустрије из почетка друге половине прошлог века (пре сто година).

У целој Војној граници укупно Фикер налази Хрвата 50,71%, Срба 30,91%, Румуна 12,73%, Немаца 3,94%. Остаје свега 1,7%, који отпадају на остале народности, вероватно један веома мали део на Мађаре. Фикер је несумњиво овде узео целу Војну границу, јер на другом месту каже да је у Војној граници хрватско-славонској било Хрвата 80,08%, а Срба 19,46%, док је у Српско-банатској граници нашао Срба 51,74%, Хрвата ништа. Значило би да је у Банатско- српској Крајини било око 200 хиљада Срба, а у Хрватско-славонској око 135 хиљада. То су несумњиво све Срби православни.

Е) ДОЦНИЈЕ РЕЦЕПЦИЈЕ И ПРОЦЕНЕ

1.

Чак ни после званичних података бечке Административне статистике процене појединих писаца не престају, нити Шафарик може да се заобиђе. Из простог разлога што Шафарик приказује цео бројни волумен српског народа, а Бечка статистика смо онај део који је под Аустријом.

Има писаца који се и даље директно позивају на Шафарика, има их који га само садржајно употребљују не наводећи извор, има их који га и заобилазе (вероватно не знајући за њега).

Кад говори о етнографији Европске Турске 1861. г. француско-немачки етнограф Лежан, (11, стр. 25) полази од Шафарика приказујући бројно стање Срба под Турском, и каже:

"Све заједно цени Шафарик на 1,490.000 душа, што ипак, врло вероватно, заостаје за правим бројем, који ми ценимо на 1,660.000". (Разлика је у времену кад су ове две еволуције настале. Шафарик је своју процену учинио неколико деценија пре Лежана, зато је мања ЛМК).

Овде је требало то споменути, мада се ради о становништву које ова књига не узима у обзир, да се види како Шафарикови подаци не само да нису од компетентних научника сматрани као претерани, већ чак као ниски. Бар у извесним деловима, али то може служити као доказ колико је Шафарик био обазрив дајући своје бројеве.

2.

Три године доцније, опет један национално мешани публициста, Убићини, каже да се српско становништво "дели на два скоро једнака дела: 2,300.000 становника за Турску, 2,700.000 за Аустрију". Очигледно је да је податке црпео из Шафарика, само је додао 110

хиљада за Аустрију, колико би становништво природно порасло за то време (око 20 година од појаве Шафариковог Народописа - дело под 475).

Такође, цитирана румунска списатељка Дора Дистрија (52) каже просто како Срби износе број од "шест милиона људи". Она је то писала 1865, годину дана после Убићинија, и очигледно је да је нешто додала, импресионирана ипак општом бројном снагом Срба.

3.

Од 1859. до 1861. излазио је у Сплиту на италијанском језику тзв. "Далматински алманах", у коме су сарађивали Никола Томазео, Константин Војновић (доцнији професор Загребачког универзитета, отац конта Ива и конта Луја Војновића), Иван Аугуст Казначић, дубровачки писац итд. Баш у том алманаху за 1860. изашао је један чланак под насловом: 0 будућим правцима култивиране класе Далмације. Потписао га је неки ипсилон (псеудоним) (403). Али је за њим стајао ауторитет самог Алманаха, најрелрезентативније едиције учене Далмације тога доба. И ево шта је тамо, између осталога, стајало: "Што се посебно Србије тиче, она је предодређена да васпостави судбину нације, приводећи јој, надмоћношћу њеног језика, све народе Словенског Југа.

Стварно српски језик говори, са неким веома малим варијацијама у форми, ништа мање него пет милиона људи: у нашој Далмацији тај језик преовлађује. Словеначки језик, хрватски, а такође и бугарски, могу се сматрати као племенити дијалекти, или, ако се баш то хоће, као сестрински језици српског језика. Уосталом, иако ови разни дијалекти имају мање-више сопствену литературу, њихови писци показују у најновијим публикацијама тенденцију да се приближе српској књижевности, и ми верујемо да ће она једнога дана заузети међу нама оно место које заузима тоскански говор у Италији..."

4.

Професор Бракели у свом опису европских држава (10, стр. 67) каже колико је у Аустро-Угарској било православних, али, на жалост, не одваја Румуне од Срба. У Ердељу утврђује православних 653 хиљаде; то су сами Румуни. У Мађарској ван Ердеља 1,414.282. И ту је већина Румуна, али свакако више од трећине Срба. У Хрватској и Славонији, међутим, налази православних 511.821. То могу бити само Срби православне вере, јер других православаца практично није било у тим "краљевинама". Он се позива на стање од 31. децембра 1869. Педесет година доцније било их је само 660 хиљада, док су други делови становништва знатно више порасли.

Немачки географ Вилхелм Хофман, у својој географској енциклопедији на алфабетској бази, у другом издању 1866. (473) каже под речју Хрватска: "Хрвати обитавају Хрватску (без Крајине, која овде није обухваћена, ЛМК), хрватско Приморје и град Ријеку са његовим

подручјем, а Срби напротив Славонију. Хрвата је било 1846. г. 631.081, Срба 224.180..." (Мислим да се ови подаци однооe на целокупну провинцију Хрватску и Славонију ЛМК).

Под речју Срби пише Хофман: "У Аустрији су најмногобројнији међу јужним словенским народностима. 1846. било их је 1,584.134 лица без Србо-Хрвата",

Говорећи о становништву Европске Турске, познати немачки етнограф Фридрих фон Хелвелд, каже у свом компендију "Земља и њени народи" (480) ово:

"Словени су претежно грчко-католици (мисли православни, ЛМК), сем једног малог дела у Босни који су муслимани... Према језику се разликују западни Словени, наиме Срби, становници не само Кнежевине Србије, него још и Босне, Херцеговине и Црне Горе; они дакле, заузимају предео измеЂу Бугарске Мораве, Саве, далматинске границе све до Арбаније... Број Срба се може проценити до 1,142.000, од чега 470.000 исповедају ислам... Међу хришћанским Србима у Босни има и 200 хиљада католика".

Професор Географије у Марбургу Теобалд Фишер пише 1908. о Балкану (477): "Број свих Словена југоисточно-европског полуострва може да се наведе на десет милиона, по пет милиона Срба и Бугара. Хрвати на северозападној граници могу да остану ван овог посматрања". Фишер даје податке само о Балкану, не узимајући у обзир број Срба у Мађарској, а вероватно ни у Хрватској и Славонији.

5.

У репрезентативном француском приручнику Свеукупне географије ("Земља и људи") од Реклија изашлом крајем седамдесетих година прошлог века (25; III, 139) дају се ови "апроксимативни бројеви", како тамо стоји, становништва Аустро-Угарске у год. 1869:

Срба	1,520.000
Хрвата	1,424.000
Словенаца	1,260.000
Укупно	4,204.000

Није тешко увидети да су то буквално преузети официозни подаци Фикера, чак без и најмање измене иако се тобоже односе на време 12 година доцније. (Разлика је само у укупној суми Југословена, јер Рекли није ту унео 26 хиљада Бугара).

И Французи су, као и Немци, једнако сматрали Србе као најјачу групу Јужних Словена у Аустро-Угарској, а укупан број Хрвата на свету ценили на испод један и по милион.

Професор Сорбоне Емил Оман писао је почетком 1914 (472): "На крају крајева Срби су најмногобројнији (међу Југословенима), и, како је њихов наталитет најјачи, ово преимућство биће једног дана још јаче испољено".

6.

Француски публициста Едмон Плоши дао је 1881. статистику Јужних Словена у Ревији оба света (68). Он налази да Јужних Словена има више од 12 милиона. Од тога даје за Бугаре округлу суму од шест милиона, Хрвате наводи укупно са 1,350.000, а Словенце са 1,210.000. Србе, међутим, рашчлањује на следећи начин:

Кнежевина Србија (по одбитку 100.000 Румуна)	1,140.000
Црна Гора	200.000
Херцеговина	227.000
Босна.	780.000
Нови Пазар	120.000
Мађарска, Хрватска, Славонија	1,000.000
Далмација и Истрија	425.000
Укупно	3,892.000

Срба је нашао три пута више него Хрвата. Колико год је становника босанско-херцеговачка статистика тада показивала, и Плоши, као и већина тадашњих етнографа Европе, рачунао их је у Србе (док је нпр. у Хрватској, Славонији и Мађарској рачунао само православце као Србе). Далматинци и већи део Истрана за њега су Срби, као и за скоро све друге статистичаре, социологе, етнографе и публицисте тога доба.

7.

Анри Гедо даје потпуно истоветан табеларни преглед Срба у студији наведеној под 69, истичући да то чини "према г. Пикоу, који је ову деликатну статистику подвргао минуциозној критици"; та табела показује "садашњи распоред српске расе" (односи се на време око 1875, ЛМК).

Под делом Пикоа писац разуме једну књигу коју је писао француски публициста Емил Пико, али је издао анонимно г. 1873. у "Прагу и Паризу", под насловом "Срби Мађарске" итд. Цео наслов дат је у литератури под 70. Књигу, на жалост, нисам могао да добијем.

Изгледа да су и Гедо и Плоши просто реципирали бројеве Пикоа. Гедо саопштава, вероватно опет по Пикоу, да Хрвата има (у то време) око 1,350.000.

8.

У исто време пише аустријски путописац и етнограф Александар Хекш у својој студији о дунавском пределу и његовом становништву, издатој 1881. (89): "Суседи Словенаца на истоку су Хрвати или Словено-Хрвати, који себе зову Хорвати. Они насељавају пределе средње и доње Драве, у међуречју између Саве и Драве, на средњој Сави и неким њеним притокама, у речним пределима Купе, Уне и Врбаса, делом под аустријском, делом, доскора, под турском влашћу (БиХ). Они не броје пуна два милиона душа: наиме, у Хрватској и

ранијој Војној Крајини по 700.000, у Мађарској број наведен у нашој табели (на жалост, табелу нисам нашао, ЛМК). Остатак седи у горњим провинцијама некадашње Турске.

Источно, опет, од Хрвата граниче Срби, који имају домовину у речном пределу Босне (Босанци), Дрине и Мораве (Срби у ужем смислу), и одатле су се проширили у предео ушћа Мораве, Саве и Тисе... Њихов број у оквиру дунавског предела износи близу три милиона. Управо тачно према последњем снимању 2,954.430".

(Ту нису урачунате: Херцеговина, Црна Гора, Јужна Србија, Далмација итд. ЛМК).

Интересантно је да се писац позива на последње "снимање", тј. попис становништва. Врло је вероватно да је он располагао резултатима доцнијих званичних пописа, који нису били јединствени (већ засебно вршени и публиковани за Мађарску са Хрватском и Славонијом, а засебно за Цислаитанију), а за Србију су били сасвим независни од ових. Писац се не може контролисати већ и због тога што појам дунавског слива није сасвим одређен. Али су његове пропорције између "дунавских" Срба и Хрвата веома поучне: Срби некако испадоше у јачем броју везани за Дунав и Запад него Хрвати.

9.

Више пута се Бечки двор позивао на велики број Срба под његовом влашћу, и тиме мотивисао неке своје ревендикације (нпр. окупацију Босне и Херцеговине). Али је најинтересантније било 1882, кад је краљ Милан намеравао да се прогласи краљем и то претходно нотификовао заинтересованим силама. Милан је хтео да се назове "српски краљ", али је Аустрија протестовала против тога, јер она има више Срба у својим границама него Србија, и Милан је морао да се назове "Краљ Србије", али не Срба. (360). Бечки ћесар је мислио: ако неко има права да се зове "српски краљ", то би био он.

На једном месту сам нашао и преписао овај став: "1885. је учињени (из Беча, ЛМК) протест против продора Бугара образложен тиме да Франц Јосиф "влада над три милиона Срба, који су настањени у Аустро-Угарској"." На жалост, у исечку ми недостаје извор. Али он овде није ни неопходно потребан, јер је несумњиво то забележено у дипломатским историјама. То није мишљење писца већ чињеница која се може лако контролисати.

Према томе су најмеродавнији органи Аустро-Угарске монархије признавали тада да у њој има Срба округло три милиона, и да се досадашњи подаци у овој књизи тиме потврђују.

10.

Највећи чешки етнолог овог века Лубор Нидерле издао је 1910. своје капитално дело "Словенски свет", у коме се подробно бави истраживањем свих делова словенске расе. Дело је већ идуће године превео на француски члан Института Луј Леже. У том преводу (75) на стр. 156 ограничава се територија Срба и Хрвата. За Србе пише:

"Срби имају своје главно језгро на Балканском полуострву. Они су настањени у свом независном краљевству, у Босни-Херцеговини анектираној од Аустрије, једном делу Далмације, у независној кнежевини Црној Гори, у северним деловима турских вилајета Скадар и Скопље, на северу Славоније, и сачињавају значајна острва у Јужној Мађарској".

На стр. 165 наводи да Хрвата има према званичним статистикама 2,300.000, али, он каже, према самим Хрватима, има их 2,700.000 "кад им се додају босански католици, Буњевци и Крашовани". То је максимум који су сами Хрвати наводили, не претендирајући на друго сем католике.

Лубор Нидерле налази почетком овог века укупно 8,550.000,"Србохрвата" (дело под 75. стр. 217). На страни 165 сматра као највећи број Хрвата према самим хрватским изворима 2,700.000*. Остаје, дакле, Срба 5,850.000 душа, више него двоструко.

Нидерле је своју књигу издао 1910, али он није могао да искористи резултат општег пописа становништва који је те године извршен у Аустрији, у Мађарској, у Босни и Херцеговини, у Србији, тј. на највећем делу српског националног подручја и на целокупном хрватском националном подручју. Попис је вршен тек 31. децембра, а први резултати тешко су могли бити дати пре 1912.

Али је Нидерле своје евалуације, брижно састављене и базиране на стварним подацима, довео до 1910, или бар до у њену највећу близину. Његови подаци се односе на крај прве деценије овог века. Ближих свеукупних података до избијања Првог светског рата једва да има.

А не треба заборавити ни ово: пописи од 1910. нису прикупљали директне податке о народностима, већ само о матерњем језику, тако да је опет потребно било једно кабинетско прерачунавање да се дође до података о народности.

11.

Ово је требало нарочито рећи, што је укупан број Хрвата тобоже према попису од 1910. дао мађарски етнограф Александар Сана, и то одмах после Првог светског рата, пре југословенског пописа од 1921. (90). Он каже на стр. 14-15 речене књиге:

"Према последњем попису становништва од 1910. било је округло три милиона римокатоличких Србо-Хрвата, дакле просто Хрвата. Више од половине отпада на Хрватску = Славонију, по пола милиона Хрвата живе у Далмацији и у Босни са Херцеговином, остатак у Западној Мађарској и Моравској, у округу Знајмо. Постоје још напослетку појединачна

---

*То потврђује углавном и једна изјава Франа Супила, који је 1908. писао: "Нити ће Срби посрбити 2,800.000 Хрвата, нити ће Хрвати похрватити 1,500.000 Срба у овој монархији..." (94) Српски број је несумњиво знатно смањио, али је број Хрвата изнео према максималним хрватским рачунима, а донекле и сновима.

хрватска насеља на Лајти у Доњој Аустрији. Моравске и доњоаустријске Хрвате народ зове просто Водени Хрвати..." Шта је с Истром?

Његове евалуације, онако обло дате, нису без основа, мада је заокруживање пре извршено на корист него на штету Хрвата. Званичне податке за Аустрију немам из те године, а у Босни је утврђен само број католика, међу којима је било пуно странаца. Што се Мађарске у ширем смислу тиче, ту сам срећом нашао податке, који гласе овако: Срба укупно 1,106.471, Хрвата 1,833.162. Ту спадају и Хрватска са Славонијом и Сремом. Од укупног броја "Србо-Хрвата" у целој Мађарској Срби су чинили скоро две петине а Хрвати нешто више од три, груб однос је 2:3. А за Србе је то била њихова национална периферија.

У сваком случају, према прорачунима Сане, у Југославију није ушло више од два и по милиона Хрвата према попису од 1910. Апопис од 1921. скоро се ни у чему не разликује од пописа 1910: у бившим аустроугарским покрајинама укупан број становника је остао исти, а и њихова структура није могла бити битно измењена. О томе у следећем одељку.

И за Нидерлеа и за Сану Хрвати су сви они који су то хтели бити, независно од научног и објективног утврђивања народности. Број Хрвата се на тај начин знатно повећао, али ипак није допро ни до половине Срба.

12.

Хрватски јавни радник др Иван Гмајнер држао је у Женеви 1917. једно предавање о Хрватској и Славонији, које је два пута штампано. На крају другог издања (346) налази се и једна табела под насловом "Статистика Југословена", и то према попису од 1910. По Гмајнеру је било на почетку друге деценије овог века:

Срба	7,171.946
Хрвата	3,038.614
Муслимана	612.240
Словенаца	1,358.560
Југословена	12,181.360

Очигледно је Гмајнер оперисао са највишим бројевима који су се могли конструисати, за све компоненте Југословена. Он је поделу дао по државама одн. покрајинама тако да је контрола лакша.

Хрвата је нашао у овим крајевима и оволико:

У Хрватској – Славонији	1,638.354
На Ријеци	12.926
У Далмацији	505.334
У Истри	168.143

У Босни и Херцеговини	442.301
У Мађарској (ужој)	269.160
У Трсту	2.396
Укупно	3,038.614

Ту је много тога надувано. Писац се позива на попис од 1910. И заиста су крајем те године извршени пописи у целој Аустро-Угарској монархији, у свим пределима где Хрвати живе. Али подаци о народности нису дати, већ их је Гмајнер посредно конструисао (на основу података о језику и вери). При томе није могао избећи произвољности, које прави стати- стичар не би смео да чини.

Ми немамо овде могућности да проверимо све његове податке. али већ неки даће рђаву слику о његовој савесности. Тако он налази Хрвата у Босни и Херцеговини. без муслимана 442 хиљаде, а свих католика је било у те две провинције 434 хиљаде. Много десетина хиљада били су странци.

Мађарска статистика из 1910. није нашла ни пети део Хрвата које је Гмајнер навео. Он је ту свакако рачунао све Буњевце, Шокце. Бошњаке итд. Али ни њихов број није био издвојен, већ садржан у рубрици остали (egyeb). Он је, изгледа, целу ту рубрику употребио као хрватску. У Истри и Трсту је узео као Хрвате све који су означени да говоре српскохрватски. Али међу њима беше и нешто Срба, што он није узео у обзир (јер је у те две провинције означио Србе 0).

И у Хрватској одн. Славонији обележио је као Хрвате многе иноплемене католике, док је Србе у целој Угарској тачно означио.

Па ипак, и поред свих тих монтирања, он није успео да пребаци три милиона Хрвата пред Први светски рат. А Срба је сам признао далеко више од двоструког броја.

13.

Између два рата је такође број Хрвата означаван са три милиона. Тако стоји и у немачком лексикону "Брокхаус" (тзв. Велики Брокхаус између два рата). Том X, изашао 1931, каже уз име Хрвата "укупно три милиона" (стр. 643). Разуме се и оних у Југославији и ван ње.

Хрватски првак из Далмације, који се највише бавио нашим националним проблемима, др Јосип Смодлака, изнео је 1939. приликом оснивања Бановине Хрватске, податке "с краја августа 1939." (351), по којима је тада било Хрвата у Југославији, равно три и по милиона, а Срба 7,300.000, доста више него дупло. (Још муслимана Југословена 1,035.000). У Бановини Хрватској имало је Срба 850 хиљада или 20% од укупног броја становништва, а у преосталим деловима Хрвата 460 хиљада (преко три милиона у Хрватској Бановини).

Ово су били, канда, полузванични бројеви, добивени од Статистичке државне управе екстраполацијом (јер пописа становништва није било после марта 1931). Али су то јамачно били бројеви које су обе стране усвојиле као приближно тачне и на основу којих се

ферисало. Поступак је био тајна (као кад стока мења господара), али је са хрватске стране доста тога изнето после "Споразума" (са српске стране ништа; ту се уопште није сматрало да Срби треба нешто о томе да знају, већ само да се повинују наредбама једне недостојне власти).

У сваком случају, те бројеве прихвата и њима оперише сам др Смодлака, који је већ у то време био један велики противник Срба. Он нема шта да им приговори. А у њима изгледа да су већ Буњевци и Шокци сматрани као Хрвати, јер иначе ван Бановине Хрватске не би било никако близу пола милиона Хрвата. Вршени су још и фалсификати да би испало бар приближно Хрвата ван Хрватске колико Срба у Хрватској (па ипак је разлика скоро двострука).

Јер, у целој широј Србији нађено је 1948. мање од 170 хиљада Хрвата, од чега у Србији ужој 30 хиљада (махом у Београду). Ту су рачунати сви Буњевци и Шокци као Хрвати (и који то нису хтели). У преосталом делу Босне и Херцеговине није могло бити више од 100 до 150 хиљада католика уопште. Према томе, свих могућих и немогућих Хрвата 1939. није било ван Бановине Хрватске ни пуних 300 хиљада. Српски експерти нису вероватно ни знали то нити су уопште ишта знали о овим питањима и Хрвати су их вукли за нос.

14.

Познати француски географ Ив Шатењо описао је одмах после Првог светског рата нове државе у Европи, и то у водећој географској ревији Француске "Географски анали" у више бројева 1920. и 1921. године (406). У броју од марта 1921. описао је посебно Југославију, па је ту, између осталога, казао и ово (пре првог пописа од 1921):

"Равнотежа међу верским групама доприноси многонационалној стабилности. Православни су мало надмоћнији (5,310.000 или 43%) према римокатолицима (4,975.000 или 38%). Области ове две групе подељене су линијом која иде од Јадранског мора између Дубровника и Метковића преко Брчкога и преко извора Босне до Саве, али северозападно од ове линије православни су у већини у извесним окрузима: Бања Лука, Бихаћ, Лика..."

Писац је смањио знатно и проценат православних и проценат католика, али православних много више. Јер је баш у време кад је овај његов напис изашао вршен прави значајни попис у новој Држави СХС и утврђено је православних 46,6%, а римокатолика 39,4%. Православни су били скоро све сами Срби, од римокатолика је било бар 40% нехрвата. Но Шатењо не одваја Србе од Хрвата у своме раду.

Апсолутни бројеви су му бољи. Но и ту је изнео католика више него попис (овај их је нашао 4,735.154), а православних је изнео равно триста хиљада мање. Попис их је нашао 5,602.227. Остале вере је прилично тачно погодио. Највећа му је грешка била у израчунавању квота (процената).

Линија коју провлачи доста је произвољна чим сам признаје да с њене леве стране остају читаве велике области "православних". Брчко, свакако, није по њему завршна тачка, већ полазна тачка деобе на северу: прва линија иде преко Винковаца, западно од Вуковара до приближно утока Драве у Дунав.

15.

Напослетку ћу навести и два највећа српска стручњака о овом питању: Цвијића и Ердељановића.

Код Јована Цвијића ја нисам могао да наиђем на посебно третирање питања о бројном опсегу Срба и Хрвата. Узгред је он то питање додиривао, то је извесно. Ја могу овде само да наведем неке разбацане реченице из његове II књиге "Балканско полуострво и јужнословенске земље- (361).

Настрани 10каже: "Срби, који чине готово две трећине јужнословенског становништва, продрли су миграцијама у Хрватску и Славонију, у Далмацију и у Јужну Крањску".

Његова књига проучава Јужне Словене, а не "Југословене". Она се односи и на Бугаре. На страни 2 истог дела каже Цвијић: "Врло је пространа област коју насељавају Јужни Словени. Она се простире од Целовца и Љубљане до Солуна, и од Јадранског Мора до Црног. Има шеснаест милиона становника и подељена је на више држава и покрајина".

Несумњиво да он ту обухвата и Бугаре. Но ипак, кад каже да Срби чине "готово две трећине јужнословенског становништва", Цвијић канда мисли на "Југословене" без Бугара.

Дело је изашло после његове смрти (1931), али је писано много раније. Оригинал је француски, изашао за време првог рата. Тада је било свих Јужних Словена око 16 милиона, а тада су били подељени "на више држава и покрајина".

Тада је свих лица са српскохрватским и словеначким језиком било између десет и једанаест милиона. Број Срба је Цвијић ценио јамачно на око седам милиона, и то без обзира да ли се они као такви признају или не.

Још на једном месту у истој књизи, Цвијић је дао један релативан бројни податак о Србима. Он је казао на страни 17: "Срби чине три четвртине динарског типа". У тај тип спада цело Јадранско приморје са Истром и Далмацијом и Хрватским приморјем, јужна Словенија (Долењско), цела Босна и Херцеговина и Србија до 1878. Али ту не спадају Војводина, Стара Србија, Македонија, ни Хрватска изнад Саве и Купе. Католика у овој области мора бити више од два милиона. Несумњиво да неке међу њима Цвијић убраја у Србе, као што убраја и све мухамеданце без разлике.

Изгледа да је Цвијић у књизи о анексији Босне, изашлој 1908. на неколико језика, дао и број Срба одн. Србо-Хрвата. Ја ту књигу немам, али је цитира Владан Ђорђевић у расправи о Српском питању (455). По њему (стр. 115), Цвијић је, у српском издању књиге о Анексији (457) казао да је "српска нација" тада, 1908, бројила 9,566.200 људи "или у округлом броју

десет милиона". Но даље каже: "Од овог броја католици су 2,915.600, који се посебно зову Хрвати... "

Према томе, по Цвијићу је у првој десетини овог века било укупно у свету Хрвата скоро три милиона, Срба, пак преко шест и по милиона (управо 6,650.600). Он даје детаљне бројеве по свакој покрајини, али не одвајајући Србе од Хрвата сем у укупној суми.

У Македонији он налази свега 300 хиљада Срба, али их зато у Старој Србији налази 730 хиљада, рачунајући данашњи северни део "Народне републике Македоније" у Стару Србију (то објашњава на другим местима).

Професор (тада доцент) Етнографије на Београдском универзитету Јован Ердељановић специјално је проучавао број Срба и Хрвата почетком овога века и дао о томе једну обимну и запажену расправу у Српском књижевном гласнику за 1911. (405). Он је критички посматрао све написе дотадашњих стручњака о овоме питању, и све их је анализирао. На крају дао је он сам, као резиме, своје студије један табеларни преглед Срба и Хрвата у години 1905. (резултате пописа од 1910. он није могао узети у обзир, јер му је рад одштампан јануара 1911, ато значи да је писан најдаље 1910, а пописи су били махом 31. децембра 1910).

Пошто студија носи наслов "Број Срба и Хрвата", ја нисам имао мира док сам је набавио (кад је овај рад већ био дат у штампу). Но садржај ме прилично разочарао: Ердељановић испитује укупан број Срба и Хрвата заједно, а не појединачно. Није му циљ да једне бројно одваја од других већ да их у укупности обухвати.

Према минуциозном истраживању о сваком крају где се српски одн. хрватски говори, писац је дошао до закључка да је Срба и Хрвата крајем 1905. године било близу десет милиона, детаљно 9,761.550. Од тога броја отпада на Америку и уопште земље ван Европе 318 хиљада. У Европи је, дакле, по Ердељановићу заједно свих лица српскохрватског језика било 9,443.550.

Међу њима православних нешто више од пет и по милиона (5,596.400), католика нешто мање од три милиона (2,928.650), а мухамеданаца мање од милион (918.500).

То нису само муслимани из Босне, чији број наводи са 610 хиљада, већ и из осталих делова тадашње Турске (296 хиљада) и Црне Горе (12 хиљада). Њих он без икакве резерве убраја у Србе. Према њему би, дакле, број Срба православних и муслимана заједно износио 1905. године преко шест и по милиона. Томе се може још прибројити 7.800 "Срба унијата".

Међутим, Ердељановић не сматра ни све римокатолике српско-хрватског језика као Хрвате. Пре свега, одваја у Турској 12 хиљада "католичких Срба", у Угарској 145 хиљада оваквих Срба, а у Италији 5.300. То је већ чистих Срба 6,684.100.

Но, ни остатак Ердељановић не признаје као несумњиве Хрвате, већ највећим делом као "католичке Хрвате и Србе".

Ж) ЕКСТРЕМНА ГЛЕДИШТА У КОРИСТ СРБА

1.

Било је европских писаца прошлог века који су укупан број Срба приказивали на седам-осам милиона. Очигледно је да су они под Србима разумели и Хрвате, тако да њихови бројни искази не могу да служе као поуздани аргуменат, ма колико иначе били пријатни. Симптоматично је само да ти писци ипак свуда виде Србе и да су Хрвати за њих затурени ако не сасвим ишчезли, да су невидљиви, да се не појављују на површини. Они или да не знају да постоје Хрвати или игноришу њихову егзистенцију. И то се чак саопштава у приручним лексиконима. Ја лично нисам те књиге имао у рукама, али о њима се дају подаци у озбиљним научним делима.

2.

Тако, према саопштењу Спиридона Гопчевића у књизи "Истина о Македонији" (71), Француз Лавале ценио је 1873. године " илирску или српску породицу" на осам милиона душа, од чега спада на Србију милион и по, на Црну Гору 125 хиљада, на Босну и Херцеговину 900 хиљада, а на Аустро-Угарску сасвим округло четири милиона.

Гопчевић каже даље да Мајер такође у свом Ручном лексикону (72), цени године 1875. илирско-српско племе на око осам милиона, и то у Србији, 1,310.000, у Црној Гори 197 хиљада, у Босни и Херцеговини 1,101.000, а Аустро-Угарској 4,204.000.

Врло је вероватно да су обе ове публикације црпле бројне податке из неке треће, коју на жалост још нисмо могли утврдити. Према броју Срба одн. Илираца у Аустро-Угарској, очигледно је да су ту обухваћени и сви Хрвати. То још више важи за тврђење швајцарске списатељке Катарине Штурценегер, која је за време Првог светског рата писала: "Јер још и данас живе седам милиона Срба као аустријски поданици на аустријском тлу..."(134)

3.

Већ је мање сигурно да ли тако поступа и француски публициста Рене Пину, кад на стр. 875 своје студије под 50 каже ово: "Српски народ је подељен на две велике масе скоро једнаке, од којих свака броји приближно по три и по милиона душа. Једна је у Аустро-Угарској, друга образује Краљевину Србију и Црну Гору."

Пину је то писао 1908, у време Анексије, 35 година после раније цитираних писаца. Тада је Аустро-Угарска имала под собом Босну и Херцеговину, у којој су француски писци видели само Србе. Он је вероватно под три и по милиона аустроугарских Срба разумео само Србе,

али не искључиво православне. То је било скоро опште гледиште француске публицистике тога доба.

4.

Али је у наше доба, у другој деценији овог века на пример, тврдио један озбиљни немачки писац да Хрвата нема као етнички посебне групе, већ само као једне подврсте Срба, као што су Херцеговци, Босанци, Морлаци итд.

То је немачки публициста Албрехт Вирт, који у својој великој информативној књизи "Балкан", писаној одмах после балканских ратова (82), наводи бројна стања у разним одсецима области које описује. Тако на стр. 27 говори о "Југоисточној Европи", где налази Румуна 11 и по милиона, Срба 9,6 милиона, Мађара 9 милиона, Бугара 4, Грка око пет и осталих народа знатно мање. Хрвата нула. Уопште их не спомиње.

На стр. 34 ограничава се само на Балкан. Тамо налази укупно становника близу 28 милиона (у "Југоистоку Европе" 53 милиона). Румуна и Куцовлаха броји 8 милиона, Срба 6,25, Г рка и Бугара као горе, итд. О Хрватима ни помена.

На стр. 267 он текстуално објашњава свој став. Тамо дословно каже: "Првобитно су биле само две гране Југословена - Срби и Словенци... Друге гране не постоје, јер сва друга имена која се разликују једно од другога, као нпр. Хрвати, Ускоци, ћиће, Херцеговци, Босанци и Црногорци, једнако као и Морлаци, само су месно ограничени делови Срба... Далеко су најјачи по броју Срби; њих има 9,6 милиона, од чега више него половина на Балкану, рачунајући браћу у Далмацији, Босни и Херцеговини. На Балкану до босанске границе живе њих око 3,8 милиона..."

5.

Ми ова екстремна гледишта наводимо ради куриозитета и да хрватским мегаломанима отворимо очи и расхладимо њихове мозгове који фантазију производе. Ми на томе не базирамо ништа, зидамо још мање. А шта би све Хрвати дали да имају ма какавог страног писца од угледа који би све Србе прогласио Хрватима! Или бар већину!

Немајући га, то су они сами учинили преко свога Анте Старчевића, оца теорије геноцида, коју су Хрвати у последњем рату покушали да спроведу. А шта би радили да су имали потпору страних угледних научника?

Нека то имају у виду они који буду критички разматрали садржај ове књиге. Ми чак и у наслову одељка означујемо ова гледишта као екстремна, што значи научно неприхватљива. Јер ми не желимо да Хрвате крадемо, као што су они вечно с нама радили.

3) ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА У ЈУГОСЛАВИЈИ

1.

Највиши степен националног биланса постигли су Хрвати у Југославији, где су се бројно попели до неслућених граница, док су Срби у односу на Хрвате баш у тој Југославији показали најслабију релацију уопште, да би, најзад, у другој Југославији, доживели губитке које ни најгори песимисти, ни најгори непријатељи Срба, нису могли очекивати.

Пре него пређемо на бројна излагања, морају се учинити неке напомене историјског и методолошког карактера.

У Краљевини СХС, одн. у Југославији били су први пут окупљени скоро сви Срби и огромна већина Хрвата. Срба ван те државе било је још само у Румунији (око 5030 хиљада) и Мађарској (око 10 хиљада). Ови последњи су се великим делом после преселили у

Југославију. Другде Срба практично није било. (Неколико стотина у Трсту, Перoју, Задру или Бечу практично не долазе у обзир). Хрвата је остало било у Италији подоста. Број ја не бих умео да дам: талијанским статистикама се не може веровати, а наше статистике после последњег рата избегавају да са своје стране тај број искажу. На основу статистике од 1948. немогуће је чинити закључке, јер је тада пописано много нових лица у Истри итд, а Италијани су били побегли. Од укупног становништва Истре мање је од половине било Хрвата, као што ће се видети доцније.

И данас их има у свим тим новим областима нешто преко 150 хиљада (са Задром, Ријеком, Кварнером итд.). Нека их је и тада било 150 хиљада. Било их је још нешто у Бургенланду. Ни ту не знамо колико, али не верујем више од десетак хиљада. У Мађарској их практично није било нити их има. Остало је тамо десетак хиљада, ваљда и 20 хиљада, Буњеваца, Шокаца, Бошњака итд. Али њих није уопште захватио процес хрватизирања, нити су се као такви икад осећали. Данас се све више мађаризирају. Слободно се може тврдити да у Мађарској практично Хрвата нема. А оазе у Доњој Аустрији, Моравској итд. такође су национално ишчезле.

Остаје, разуме се, емириграција, стара и нова. Ње има и на српској и на хрватској страни. Старих емиграната Хрвата има свакако двоструко-троструко више него Срба. Али ни једни ни други не могу се више рачунати у национални волумен, не зато што немају своју територијалну област, што није битно али није ни без значаја, већ зато што се они више не мисле враћати у Отаџбину, ни једни ни други. Њих из националног биланса треба исписати.

Друкчије ствар стоји са новом емиграцијом. Она је принципијелно везана за земљу, за своју Отаџбину, и боравиште ван земље сматра за један немио провизоријум. Она улази,

итекако, у општи етнички волумен. Али не можемо знати колико је има. Релација је канда обрнута код ове "политичке" емиграције према старој "економској": српска је два-три пута већа од хрватске. Али, апсолутне бројеве је немогуће сазнати. Број избеглих Хрвата цени се на око 20.000, Срба на око 50-60.000.

Практично, дакле, пописи становништва у Југославији обухватили су скоро све Србе и безмало све Хрвате. Код последњих двају пописа више је Срба везаних за земљу измакло попису него Хрвата.

2.

Ови пописи су имали и ту особину: да се истог дана и под истим условима пописују обе националне групе о којима је овде реч.

У Југославији су извршена четири пописа становништва: године 1921,1931,1948,1953. Прва два у Краљевини Југославији одн. Краљевини СХС, друга два у комунистичкој Југославији. Вршени су у разне дане, али увек почетком године.

Први попис, од 31. јануара 1921, није извршен у северној Далмацији, која је била окупирана од Талијана. Али су у укупном резултату употребљени за те области резултати аустријског пописа од 1910. Стање у погледу укупног броја и поделе по народности било је скоро једнако код та два пописа у осталим деловима Далмације, тако да се овој супституцији нема шта да замери. А и становништво непописаних области било је мешано: скоро једнако српско колико и хрватско (Книн је био окупиран, и Бенковац итд.).

У Краљевини Југославији није приликом пописа становништва постављано питање о народности, већ само о матерњем језику, као симптому народности. Такав поступак је имао свог дубоког смисла и оправдања, о чему се овде не може говорити. Ти бројеви о матерњем

језику могли су да дају приближиу слику свих народности у Југославији, сасвим блиску стварности, осим Срба и Хрвата. Ови имају исти језик и обухваћени су били заједно, у истој рубрици. У тој рубрици су још и Муслимани српског језика.

Издвајање Срба од Хрвата на основу ових пописа није сасвим лако, али није ни сасвим искључено. Мора се прибећи једној рачунској операцији, која ће дати стање приближно, веома приближно, али опет не сасвим поуздано. Треба од броја лица српскохрватског матерњег језика издвојити број православних, у Босни и број муслимана, да се добије број Хрвата. Имаће потешкоћа у пракси, као што ће се видети, али приближан број ће се ипак добити.

Тај број ће бити углавном на штету Срба, јер ће и Срби католици, којихје баш 1921. било веома много у Далмацији, да се прикључе Хрватима. Али другог излаза нема.

Сад треба учинити две даље рестрикције. Резултати пописа од 1931. по матерњем језику нису уопште публиковани. Краљевске југословенске власти су оклевале са публиковањем, али су материјал имале спреман и сигурно би дошао на ред баш кад је рат

започео. Њега су комунистички управљачи добили и онда су дали умножити један ограничен број примерака, не знам у ком опсегу, pro fora interno: само за себе, за комунистичке управљаче.

Да ли је баш све савесно ту пренето, тешко је рећи, јер ја тај примерак немам (мада бих као члан Међународног статистичког института имао право да га добијем). А резултати пописа од 1953. нису још публиковани. Тако да за питање бројног опсега Срба и Хрвата у Југославији можемо да употребимо само попис од 1921. и 1948.

По солидности та оба пописа заостају за следећим, другим у истом државном типу. Попис од 1921. био је донекле мањкав, као што је речено, а и сама администрација није онда функционисала као доцније. За попис од 1948. кажу сами комунистички статистички органи да није сасвим беспрекоран.

Све су се ове чињенице морале навести да би се правилно ценили бројни подаци који ће се затим изнети. Прави статистичар мора да се према бројевима који се сервирају опходи много обазривије него нестручни људи, мора да према њима врши скоро исту активност коју историчари зову "критика извора": мора знати како су настали, каква им је методолошка подлога, какву веродостојност уживају, какве недостатке пружају итд. Зато се и не може свако служити правилно статистичким подацима.

3.

Хрвата је, према томе, било 1921:

У Хрватској и Славонији (са Крком, Каставом, Међумурјем)	1,785.195
У Далмацији	506.933
У Босни и Херцеговини	408.764
Укупно	2,700.892

У осталим покрајинама практично није ни било Хрвата. Буњевци у Војводини су се похрватили тек далеко после 1921. У Србији их такође није било, а ни у Црној Гори. У Словенији није било ни Срба ни Хрвата.

Број Срба би се могао добити кад би се рачунали сви православни са одбитком Румуна, Влаха и Руса. Свих православних је било 5,602.227, од тога Румуна и Влаха 229.398. Руса

тада још није било много, тек доцније, после пописа, њихов укупан број је износио око 75 хиљада. На дан пописа једва их је било 30-40 хиљада. Тако је Срба почетком 1921. било у целој Југославији око 5,350.000, рачунајући ту и све Македонце.

Значи да је Срба било скоро тачно двоструко колико Хрвата. То је било после огромних жртава у крви Србије, чије је само цивилно становништво страдало за једно пола милиона.

Некад је, дакле, долазило шест-седам Хрвата на једног Србина. Сад ни пуна два, али се може рећи два.

У Југославији се српски живаљ брзо биолошки опоравио: његов прираст становништва био је много већи од ма које друге етничке групе. Ја сам то једанпут доказао на основу података о рађању и умирању.

Број православних је порастао у десет година више него за један милион, а католика за близу пола милиона. Почетком 1931. било је у Југославији православних 6,785.501, а римо-католика 5,217.847. Процентуално првих 48,70%, других 37,45%.

Та тенденција развоја одржала се стално, тако да је у стручним статистичким круговима Југославије сматрано да попис од 1941, који није одржан, има да покаже бар 50% право-славног становништва. И то би било, такоЂе, највећим делом српско становништво, бар за 90%. Рачунало се: округло осам милиона православних (пре више него мање).

Али је онда дошао Други светски рат и комунистичка владавина. За време Другог рата на стотине хиљада Срба је убијено од стране Хрвата и њихових савезника (при чему су сами Хрвати убили бар 80% несталих Срба). А кад је дошло "ослобоћење", онда је указом Српство декомпозовано. Власт су преузели најгори непријатељи Српства: Јосип Броз, Милован Ђилас, Моша Пијаде и дружина. Први им је акт био да распарчају и разбију Српство. Указом су створили две нове народности: македонску и црногорску, и уопште прокламовали принцип "Што даље од Српства". Припадање српској нацији сматрало се после њиховог преузимања власти као у најмању руку зазорно. И настаде оно што је Његош описао после Косова: "Расрби се плахи и лакоми".

Заиста није било лако онда остати Србин и као такав се отворено опредељивати. Али гро српског народа се није дао застрашити. И остало га је доста.

Према статистици од 1948, попису од 15. марта те године, Срба је нађено 6,647.190, а Хрвата 3,784.969. Срба процентуално 41.5%, Хрвата 24%.

Они су се знатно приближили. Сад ни издалека не долази један Србин на два Хрвата.

Али сад овде треба нагласити две ствари: број Срба по попису становништва у Југо-славији 1948. представља фалсификат, и то двоструки фалсификат; с једне стране, он је последица декретираних народности и антисрпске политике режима, а с друге стране принципа по којима је попис становништва спроведен и обрађен. А затим: по том попису су Хрвати достигли зенитну тачку са које могу само да падају, а Србима предстоје несумњиве коректуре и регенерација.

Све то треба сад мало поближе показати, жалећи што простор не дозвољава да се сасвим детаљно претресе.

4.

У детаљном приказу резултата пописа од 1948. по народности, (84) званична публикација садржи и један "Увод". Немци то зову "текстуална објашњења", Французи "аналитички коментари". То треба да је научна студија раг ехсе11епсе, где се дају методолошка објашњења, а у исто време врши стручна анализа података. За то се у свету ангажују најбољи стручњаци, чак и ван саме статистичке установе ако их ова нема. Ту је начин излагања скроз научан, ту се претресају проблеми као да је једно издање какве академије наука. Коментатор мора да има одрешене руке да пише по својој савести и даје само научну истину.

Али Увод у публикацији о којој је реч не одговара ни најмање тим опште усвојеним постулатима Статистичке науке. То је једнако нестручан колико и скроз необјективан приказ стања које бројеви имају да изнесу.То је обичан комунистички памфлет, достојан партијског листа, нпр. "Борбе или "Комуниста", али никако једне стручне и наоко научне публикације.

Требала би још једна опширнија анализа тога Увода да се покаже све његово дилетантство и партаичност, што овде није могуће. Али се не може мимоићи цитирање неких почетних ставова из тог Увода. Тамо стоји из. ос.: "...треба констатовати да је попис становништва од 1946. године први пут у историји југословенских пописа омогућио да се добије стварна слика о националном саставу становништва Југославије. Директно постављање питања о народности, невезано за некакве претходне групације (?) и неспутавано политичким и сл. ограничењима, пружило је могућност сваком појединцу да слободно изјави којој народности припада. Претпоставке за овакво постављање ствари у попису од 1948. биле су створене демократским решењем националног питања кроз народну револуцију и правно загарантоване Уставом од 1946. године и другим одговарајућим законским прописима... "

"Припадност сваког становника једној одређеној народности зависила је искључиво од исказивања по његовом слободном убеђењу. Никакве објективне чињенице или документа нису били постављени као услов..."

"Субјективни критеријум као такав може дати исправну слику о народности само у земљама са високо развијеном демократијом, као што је то случај у нашој земљи где је Уставом обезбеђена потпуна слобода и зајамчена права грађана свих народности (sic!). Под другим условима субјективни критеријум може да представља, међутим, средство политичког притиска за искривљавање слике о саставу становништва по народности..."

Не зна човек чему више да се чуди кад прочита ове ставове: неписмености излагача, нејасности ставова, дрскости и лажи тврђења. Човек добива утисак да се налази на неком збору комуниста.

Испада да само код комуниста, пардон: југословенских комуниста, може да се утврди права слика народности и нигде другде на свету. Тамо је све слободно и свака слобода загарантована.

Сад, ја сам се специјално бавио питањем злоупотреба у статистици, и то баш нарочито злоупотреба у домену етничке статистике, па сам о томе написао и једну студију у "Летопису Матице српске" за 1936. или 1937. И нека ми је дозвољено да одмах кажем: оваквих фалсификата као што их показују резултати пописа од 1948. у Југославији није још било ни у једној модерној статистици*.

На жалост, мораћу бити кратак, али главно ипак треба рећи. Колико је стање било дозрело за "субјективни критериј" доказаће одмах резултати. По њима је било у Југославији преко осамсто хиљада лица "неопредељене народности". И то само муслимана, што се једино саопштава. А колико је других било, то се не саопштава, јер је то туширано. Дакле нигде тако повољни услови а скоро милион лица не зна које је народности!

Затим, Упутства су дала јасан индиц које народности смеју да се искажу: Србин, Хрват, Словенац, Македонац, Црногорац, Мађар, Шиптар, Румун итсл. Пописни органи су инструирани да само један од тих одговора примају.

Ту нема слободног "субјективног критерија". Не могу се постављати шаблони и оквири ако се тражи од народа да се национално определи.

Даље: заиста је било свакоме слободно да искаже коју било народност према датој шеми, свакоме сем Србину. Ко год је желео, у целој држави, смео је казати да је Хрват, да је Словенац, да је Македонац, да је Црногорац, да је Немац, Талијан итд. Али само није смео рећи да је Србин у две тзв. републике, у Црној Гори и Македонији. Тамо је чињен такав притисак приликом пописа да се ретко ко осмелио да каже да је Србин. Пописни органи су имали овлашћење да такво лице упуте на политику власти. Ја имам аутентичне доказе о

---

*Поред тога, још једну методску особеност садрже пописи у комунистичкој Југославији. Они не обухватају присутно већ тзв. "стално становништво", док су сви ранији пописи у Југославији, у Србији, Хрватској, Аустрији, Мађарској о6ављени на бази присутног становништва. То значи да је свако лице пописано тамо где се затекло на дан пописа, у критичком моменту (у поноћ пописног дана). Који су разлози руководили статистичке, а свакако и политичке органе Југославије. да тако поступају ја не могу да увидим. Оно што они наводе не представља уопште неке аргументе. Не смем читаоце замарати методолошким проблемима које не разумеју. али само једно утврђујем: упоредивост статистичких података пописа у комунистичкој Југославији и претходних на истој територији овим је знатно отежана ако не и онемогућена. То се вероватно и желело. То је даља ујдурма антисрпске струје данашњег режима у Југославији, уједно веома прозирна.

томе, специјално у Боки. Тако су и моја породица, моја рођена мајка, итд, били принуђени да кажу да нису Срби, већ "Црногорци".

То не служи на част ни држави у којој се тако поступа, ни стастистици која то толерише, па чак и стимулира, а најмање да се то истиче као недостигнути идеал.

Затим, субјективни критериј не претпоставља комунистички режим, али претпоставља писменост. А у Југославији је пола народа неписмено, са децом ваљда 70%. Нарочито је неписменост велика у те две "републике", у Македонији и Црној Гори. За највећи део становништва испуни формуларе сам пописивач, и он стави народност "Црногорац" или "Македонац" а да пописано лице то и не зна. Код језика то је било немогуће, јер се то да увек, као објективна околност, контролисати и исправити.

Али, и поред свег притиска власти и пописних органа, нашло се лица која су ишла у раскорак са датом шемом, па су народност означавала на свој начин. То је потврдила сама статистичка управа, сам "Савезни завод за статистику", у Уводу поменуте публикације. Тамо стоји да је било одговора на народност који су гласили: "Бокељ, Горанин, Шумадинац, Далматинац, Истранин, Буњевац" итсл. Затим је било "и по два одговора на ово питање: Србин-Црногорац, Србин-Циганин, или српско-хрватска, словеначко-српска итд.". Било је одговора и "Југословен"

Све то признаје статистичка управа комунистичке Југославије. И све се то имало и пре очекивати, па је зато у Краљевини Југославији избегнуто постављање питања о народности. Јер, шта би било да су се нпр. неколико десетина хиљада или стотине хиљада изјасниле као Југословени, а остали као Срби, Хрвати, Словенци? Мењати се не сме ништа, ако статистичка установа жели да остане на непристрасној висини. Испало би да Југославија има, рецимо, свега триста хиљада Југословена, а не би се знало одакле та маса потиче, или би се претпостављало али не би смело утврђивати (то би били само Срби, и за толико би број Срба био мањи). Све су то разлози, и десетине других, да се раније није могло постављати питање о народности директно. Али сад, у комунистичкој Југославији, понајмање. Јер нигде није било мање објективних услова за то.

Али за једну комунистичку земљу и комунистичку установу, све ове скрупуле су само буржоаске предрасуде. Тамо је биро свемоћан, биро који ужива поверење Странке. И то преимућство је "Савезни завод за статистику" у највећој мери искористио: он је просто фризирао податке. Он то, штавише, и сам признаје. Тамо стоји изричено: "Као што смо у почетку навели, као одговори на ово питање давани су и такви који нису били предвиђени упутствима (sic!) а који су означавали ужу локалну припадност, као Далматинац, Бокељ, Истранин, Шумадинац итсл. Упутствима за ревизију било је опредељено да се у таквим случајевима стави она народност, која би омогућила правилно груписање према народностима обухваћеним у обрадним табелама. Услед тога се при ревизији оваквих пописница ово питање морало решавати од случаја до случаја. Доследно датом упутству су нпр.

сви Далматинци стављени у групу Хрвати, исто тако и сви Буњевци ушли су у групу Хрвати..." Ако је неко означио две "националности", принцип је био да се узме прва. Али у Уводу стоји: "Међтим, у ревизији, овај принцип није могао бити доследно спроведен из објективних разлога фс!)...Тако је нпр. лицима која су као одговор на ово питање ставила "Србин-Црногорац" или "Србин-Циганин" узимано као народност Црногорац одн. Циганин, мада је у оба случаја та народност била наведена као друга по реду"... И то "из објективних разлога", а свак је имао субјективно право опредељења!.

Ако је неки Арбанас ставио да је "српског језика", они су му ставили "Шиптар". Тако излази из самих аналитичких коментара.

Очигледно је да се не само на терену већ и у самој статистичкој установи доцније, приликом обраде материјала, продужила политика што већег смањења српског националног волумена. То је консеквентно слровођено и то "руководиоци" не крију. Јер кад је неко казао да је Далматинац или Истранин или Буњевац, он је очигледно хтео да се дистанцира од хрватства, које му је наметано. Он га није желео, али је уз његово име у самом Статистичком заводу накнадно унето оно што је он хтео да приликом пописа избегне. Многи су Талијани приказани тако као Хрвати. Они су из страха рекли да су Далматинци или Истрани, а централни биро их је унео међу Хрвате.

Исто тако, кад је неко казао да је Бокељ (овај се одговор увек у публикацији ставља на прво место, јер је сигурно био најчешћи), то је чињено зато да би се избегло опредељивање као Црногорац". Али оно што је хтело да избегне пописано лице, то му је баш у Београду наметнуто.

С друге стране, "Србин-Црногорац" је хтео рећи да је по народности Србин иако је по региону Црногорац. Он је чак српско обележје ставио на прво место. Али узаман: приказан је као Црногорац антисрбин (контраст Србину). Исто тако Србин-Циганин. Он јесте објективно Циганин, али је хтео да се субјективно искаже као Србин, јер је, како даље стоји у Уводу: "први пут у историји југословенских пописа била дата пуна слобода сваком појединцу да се изјасни како хоће о народности којој припада." То је лаж, ординарна лаж. Али, да је та слобода заиста и постојала, која фајда, кад га централна статистичка установа уврштује где она хоће.

5.

Оваквих случајева у историји статистике нема. Они компромитују сву статистичку делатност данашње Југославије. Ако се прикупљају подаци о народности, има се заиста дати могућност свакоме питаном лицу да одговара како нађе за сходно. Никаква упутства и никакве шеме нису дозвољени. Код обраде може се вршити рестрикција група, али ни тада се не смеју дати одговори исправљати, већ само образовати рубрике "други" и "остали". Овакав поступак данашње статистике у Југославији нема преседана у Европи.

Али ни то није све. Признаје се у Уводу и ово: "Постоји и велика вероватноћа да у попису од 1948. известан број Немаца није хтео да се декларише као Немци... него је изјавио да је мађарске или неке друге народности. Политичке прилике су имале свакако известан утицај на декларисање о народности у таквим случајевима..."

Па лепо, али шта је онда остало од пуне слободе опредељења народности и од праве слике добивене тим пописом? Шимера и ништа друго.

Међутим, нису се Немци декларисали као Мађари већ као Хрвати, нарочито у Хрватској, Босни итд. Тим се још више вештачки надувао волумен хрватског народа. Не у оној мери колико је издуван волумен српског народа, али у прилично великој мери.

Мислим да ме мој статистички инстинкт неће напустити ако устврдим да је попис од 1948. приказао бар двеста хиљада Хрвата више него их је у ствари, и скоро милион Срба мање. И то признајући као Хрвате све њихове новопечене сународнике (Буњевце, Шокце, разне католике Босне итд.)

Према томе, право стање 1948. биће приближно ово: Хрвата три и по милиона, Срба седам и по милиона. (Са самим Црногорцима њих је, по званичној статистици. тако анти-српској, било ипак седам милиона).

Несумњиво би при слободном попису у Македонији било много лица која би означила македонску народност, вероватно и већина. Али да би било и много Срба, свакако стотине хиљада, о томе не може бити сумње. Индикација за то има сувише. Али је у Македонији вршен највећи антисрпски терор приликом пописа, а многе су мањине биле принуђене да се определе као "Македонци". Да би се само тај број вештачке народности што више надувао, да би се оправдало њено национално осамостаљење. (Слично је и са "Црногорцима").

Доказ како се различито поступало у разним покрајинама показује број пронађених Цигана. Ја сам о томе писао чим су се појавили први резултати пописа од 1948. (у Пал-андачићевом "Јединству'" марта 1951), и чудио сам се како то да од 72 хиљаде Цигана у целој Југославији у самој Србији има 52 хиљаде. Сад је то постало јасно, после коментара у Уводу: У Србији су сваког Циганина означавали као таквог, а у другим покрајинама су их прибрајали господарским народностима.

Зато је нађено, у "народној републици Хрватској 405 Цигана, од чега отпада на Барању 264. У целој Хрватској, Славонији и Далмацији остаје свега 141 Циганин!

У Босни и Херцеговини и у Македонији има више Цигана него у Србији, али су тамо означавани или као Муслимани или као Македонци. Зато их у Босни треба да има свега 442 према званичним резултатима, а има их на десетине хиљада у стварности. И што је најва-жније, српски Цигани су једини дециганизирани, ако се сме тако рећи, и не говоре чак ни цигански језик у већини, док су македонски и босански најпримитивнији Цигани, одвојени потпуно од другог света, који уопште не знају народности. Па се српском Циганину одриче

право да се декларише као Србин и кад он хоће, а македонски и босански се увршћују у народности које они и не знају.

Нека не мисле читаоци да се тиме задовољила статистичка служба комунистичке Југославије. Не, ни издалека. Њој је сувише мало Цигана у Србији и у Уводу званичне публикације жали се још Савезни завод за статистику (84, стр. XIII) да су се многи Цигани у Србији декларисали као тобоже Срби. У другим "републикама" тога није било. Тамо је тобоже тачно наведено Цигана колико их је.

После овако дрске констатације Увода, ја нисам имао мира и дао сам се на истраживање података из прошлости, па ово допуњујем.

У Хрватској и Славонији било је, по званичном попису 1781. године 1355 Цигана, годину дана доцније 1285. И то у Цивилној ("Провинцијској") Хрватској. Куд се они дедоше?

Но Босна је много интересантнија. Тамо је било пре окупације 9000 лица, а у Херцеговини 2500 која су плаћала цигански харач. То саопштава један немачки пугописац који је ове покрајине обишао 1870. Он, Франц Маурер, сумња у тачност ових података. Он сматра да су малени, и да је Цигана у Босни и Херцеговини тада било више (388) јер има много Цигана мимикрираних као Турци, Муслимани итд.

После окупације саопштава познати немачки етнограф, родом из Славонске Пожеге, др Фридрих Краус, (пише 1886. год.) следеће (389): "Према званичној статистичкој изјави има у Босни и Херцеговини преко 13.000 Цигана. Свака већа варош има циганску махалу... Има их две врсте: црни и бели".

А 1922. пише познати етнограф, иначе лекар др Ристо Јеремић, о Циганима само једне босанске области, тузланске (390): "Белих Цигана, муслиманске вере, има по свим варошима, варошицама и многим селима. Циганске махале у Бијељини, Сребреници и брчанском селу Шатровићима зову се Киптијак. Тако се једна махала звала до аустријске окупације и у Тузли, а сада се зове Циганлук...Црних Цигана (Гурбета, Фирауна, Чергаша) има у области око 1000 душа. Они живе зими у срезовима брчанском, градачком, кладањском, сребреничком и власеничком..." Њих статистика рачуна у Муслимане, али им Муслимани не дају међу се... "

Да данас у Босни и Херцеговини има далеко више до 20.000 Цигана, можда и 30.000, о томе не може бити сумње. Државна статистика их наводи 442! У целом срезу и граду Тузла нема их ни једног јединог. У срезу и граду Бијељини ни једног јединог. У срезу градачком, кладањском, сребреничком и власеничком ни један једини. И то нимало не буни "Савезни завод за статистику".

Сад, да ли је то незнање, у ком случају стастистички "руководиоци" Југославије дају доказа своје потпуне неспособности, или је то један даљи доказ њихове тенденциозне политике вештачког смањивања броја Срба а повећавања броја свих других "југословенских" компонената?

Изгледа да је ово друго у питању. Али ништа не може да оправда те "руководиоце" од оваквих ствари, које ће историја некад бележити.

И Јевреја нпр. у Македонији нема него 319, а било их је у самом Скопљу 1931. г. 2635, а у Битољу 3778. Бугари њих нису убијали, и вероватно су још тамо. Али су се на силу декларисали као Македонци , док у Србији има Јевреја по народности 4649 од укупно 6861 у целој Југославији.

Све су ово само мали докази антисрпског курса, који данас у Југославији спроводе све власти и све државне установе. Он се запажа и у томе што су све статистичке публикације публиковане само латиницом, и то не само Савезног завода, већ и Завода за статистику Народне републике Србије". Тамо се не сматра за потребно да се Србима пружи материјал о стању у Југославији у њиховом националном алфабету. Срби су грађани другог реда*

6.

Али све ове малверзације неће моћи да стварност изокрену. Она ће доћи до изражаја кад-тад. Фалсификатима се не може стварност преокренути, као што фото - монтажа не мења у стварности слику стања које лажно приказује. Српска виталност је велика, и Срби ће надокнадити жртве које су им Хрвати нанели. А Статистика ће једанпут морати да прикаже истинску ситуацију у свим областима, па и у погледу народности.

Већ се дају најпретходнији подаци о народности према попису од 1953. Истина, "према узорку". Мада ја не знам шта та реч значи, јер је она непозната Статистичкој методологији; претпостављам да се ради о репрезентативној методи (pars pro toto). Ова је ваљда изабрана зато да би се после монтаже могле лакше да оправдају. Па ипак, и ти подаци "према узорцима" кажу нешто. По њима је Срба 1953. имало бити седам милиона и 64 хиљаде, а Хрвата 3,970 хиљада (85). Значи да су Срби за равно пет година порасли за 417 хиљада, а Хрвати за 186 хиљада.

Српски пораст је, дакле, далеко више него два пута већи од хрватског. А откуд то кад Срба нема ни пуна два пута више него Хрвата? Очигледно је да су фиктивни Хрвати почели напуштати своје неприродно гнездо, а исто тако да су многи колебљиви Срби постали одлучнији.

---

*Изгледа да та иста статистичка управа Југославије ову аитисрлску тенденцију још даље развија заобилазно. Јер у лексиконима се налазе још неповољније реализације Срба и Хрвата по Србе, а ти лексикони се увек обраћају државној статистици за податке, разуме се откад је она једна, јединствена (то није било могуће чинити пре нпр. до 1912. јер је велик део Срба био под Турском, Црном Гором итд. где није било пописа). Ја пратим ту појаву необично пажљиво, и верујем да ће ми се дати прилика баш у оквиру Америчког института за балканска питања да ту ствар подвргнем посебној критици. Јер је и основни циљ тога Института да брани свуда угрожене српске интересе.

Али право бројно стање ти подаци не показују. Вероватно ће дефинитивни резултати дати још коју коректуру у корист Срба, али не и право стање.

По њему, Срба је у Југославији 1953. морало бити несумњиво око осам пуних милиона. Већ кад се броју Срба "према узорцима" дода број "Црногораца" по тим истим узорцима, Срба је морало бити седам милиона 540 хиљада. Најмање је још 460 хиљада статистички украдено. Број Хрвата не може никако да премаша три милиона и три четврти. На тај начин, однос 1:2 већ је прескочен у корист Срба.

Ја ово не причам јер ми је пријатно, већ као стручњак, као статистичар, што тако ствари морају да стоје. Ја све ово говорим ex professo, уз пуно познавање околности.

Овом приликом сам дао велики простор, али је то било потребно учинити из више разлога: ради се о садашњости, која мора за свакога имати већи значај него ма како иначе славна прошлост. Сви су подаци из прошлости и навођени да би се само разумела садашњост. - Ово може деловати на званичне статистичке органе у Југославији да своју неправилну и некоректну праксу подвргну ревизији убудуће (евентуално већ код обраде дефинитивних резултата пописа од 1953). - Овако доведени на право стање ови подаци могу само да Србе, који су толико биолошки изгубили баш од самих Хрвата, испуне надом да настају бољи дани, да Српство није пропало, да оно чак напредује и поред свих препрека, формалних и стварних, које се стављају на пут његовом развоју. - Напослетку да се види како Југославија није нимало погодан оквир за очување Српства, да се у њој и због ње губе и отписују милиони Срба, фаворизирајући сваки други милет. Пуно побољшање српског бројног волумена може доћи само са враћањем слободној српској држави.

А речено је такође да су Хрвати 1948. били на врхунцу, разуме се релативном. Тада их је било 24%, а сад само 23%, док је Срба са "Црногорцима" било пре 44%, а сада 45%. И то у овако неповољној ситуацији за Србе.

ТРЕЋА ГЛАВА

ПОСЕБНО О ДАЛМАЦИЈИ

А) НЕКЕ ИСТОРИЈСКЕ НАПОМЕНЕ

1.

Хрвати полажу двоструко "право" на Далмацију: и историјско и етничко. Међутим, оба та "права" су у најмању руку прекарна и сумњива, као што се донекле видело из досадашњих излагања, а што се има још јасније показати у следећим редовима.

Што се "историјског права" тиче, оно уопште данас не значи ништа нити му меродавни фактори придају ма какву вредност. Теорија "историјских права" настала је као утук Француској револуцији. Ова је прогласила национално начело као једино меродавно код образовања држава: сваки народ има право на свој државни кров и сви распарчани делови народа на уједињење под једним кровом.

Али примена тог начела морала би да потпуно преобрати и преврне све европске државе, нарочито велике, оне које су Наполеона победиле. Морала би да их разбије и декомпозира. А једној тако атрактивној идеји као што је идеја права на самоопредељење није се могла супротставити проста идеја силе. И супротставили су јој идеју једног фиктивног и сумњивог "права", исконструисали су теорију "историјских права". Реакција ју је стриктно примењивала, реакција која је Наполеона победила и владала Европом XIX века.

XX век ударио је глогов колац тој идеји, и данас само два народа у Европи, а вероватно и у целом свету, потржу питање "историјских права": Маџари и Хрвати. Оба народа која немају друге, светлије и јаче аргументе да фундирају своје територијалне прохтеве.

Ја нећу овде понављати што је већ ту скоро речено у једној другој књизи (Мегаломанија једног малог и нескрупулозног народа, Хамилтон 1953), али принципијелно морам рећи да су историјска права једнако небулозна колико и неморална, једнако анахронистичка колико и антидемократска. И с њима се далеко не може стићи.

Међутим, колико се Далмације тиче, ту су хрватска "историјска права" још и сасвим суспектозна. Кад би историјска права заиста била дејствителна, онда би Хрвати могли постављати прохтеве само на неке делове Далмације, а не на сву Далмацију, и, поред тога, они би могли доћи на ред тек на четвртом или петом месту и у погледу оних делова Далмације који су били под њиховом влашћу (у ствари хватских владара, којима би једино права могла припадати кад би она била ефикасна). Пре њих је и Византија онд. Грчка, и Мађарска, и Италија одн. Млеци, и Арбанаси као потомци Илира итд.

Ја не разумем како се могу сви прескочити, и претходници и следбеници Хрвата, и они који су држали целу Далмацију бар двапут дуже него Хрвати њене делове, како се могу сви прескочити и права свакога другога неглижирати да би се само допрло до "права" Хрвата.

Далматинац хрватског порекла, Лука Подује, каже на једном месту (397): "Због једног хрватског упада који је у нашој покрајини извршен у једној удаљеној епоси, успело се,

помоћу промућурних и перфидних мистификација, да се створи једно тобожње историјско хрватско право на Далмацију". Он говори даље о њему, и то у једном писму од маја 1893, као "апсурдности и фалсификату".

Немогуће је овде износити детаљну историју Далмације да би се све ово доказало. А нешто се ипак мора конкретно рећи. Зато ћемо се позвати на друге. У једној одличној и беспрекорној публикацији новијег датума о аустријском праву националитета, коју су обрадили најбољи аустријски стручњаци и професори између два рата, правници и историчари (39), дата је ова кратка историја Далмације. Ми је баш износимо што је кратка, да не морамо сами скраћивати, јер би се рекло да смо то тенденциозно учинили. Елем тамо стоји: "Од краја IV века Далмација је представљала јабуку раздора између Истока и Запада.

Напо-слетку припаде Византији, код које остаде све док је нису Словени запоселили. У првој половини седмог века населише Хрвати север а Срби југ Далмације, чија се унутрашњост одсад звала "Хрватска", док су као Далмација означавани само приморски градови. Крајем осмог века потпадоше далматински Хрвати под франачку власт, а Срби, напротив, умели су да своју самосталност одрже. Доцније стави млетачки дужд себи титулу "херцог Далмације". Само је Дубровник остао слободан од млетачког господства.

Средином XI века настаде једно ново хрватско краљевство у Далмацији. Други наследник, Стефана, Звонимир, примио је у феуд од папе, али је ипак морао 1085. да призна суверенитет duždove републике. Сад се обратише Хрвати мађарском краљу Владиславу и потчинише се његовом синовцу Коломану. Отада (1100) остадоше далматински приморски градови кроз цео средњи век предмет спора између Мацарске и Венеције; само Дубровник и Котор су могли да се задрже независни. Један део приморја придружио се доцније Бели III, док је југ био заузет од српских Немањића. Ипак је успевало Млечанима увек с времена на време да градове ставе под своју власт, коју је напослетку и Дубровник морао да призна 1358".

2.

Да на доњу Далмацију Срби имају историјско право далеко сигурније него Хрвати на Горњу, о томе не може бити сумње. То ћемо изнети - Боже здравља - у другом делу, мада Срби не полажу ништа на историјска права. Кад би били као Хрвати, Срби би пронашли и историјска права и на друге делове Далмације.

Овде је довољно напоменути да један ту сасвим скоро пронађен документ ове поставке сасвим потврђује. Хрватски историчар др Михо Барада нашао је у оставштини Ивана Луциуса, далматинског историчара из XVII века, неке од њега сакупљене а не и употребљене документе. Три таква документа која се односе на српску историју он је уступио српском историчару проф. Михаилу Динићу, који их је критички оценио (ради се о

Лучићевим преписима) и објавио са својим коментаром (348). А кратку нотицу о томе дао је и историчар А. Фарчић у београдској "Републици" од 24. јануара 1956.

Једна од те три исправе садржи повељу "краља Стефана Владислава, коју је овај краљ издао 23. јуна 1237. године у Ковачићима крај Омиша, кад се са својом војском налазио на реци Цетини, која је у оно доба била граница између Србије и краљевине Угарске". Тако рекапитулира налаз млади хрватски историчар Фарчић. Цетина је била граница између Мађарске и Србије! О Хрватској нико и не води рачуна на међународном пољу после "присаједињења" са Мађарском. Кукавна су њена историјска права.

Ана Комнен говори о зетским владарима Михаилу и Бодину као "ексарсима Далматинаца (Алексијада књ. I, стр. 40). Сам Јиречек потврђује да византијска царска списатељка Ана Комнен "зове српскога кнеза који је столовао у Скадру кнезом Далмата". (372). А Немањићи су у својој краљевској титули носили име Далмације. (372). Наука утврђује д ато долази отуда што су Словени и Византинци област око ушћа Бојане, Дрима и Скадарског језера још у XI, XII и XI I I веку звали Далмацијом или Горњом Далмацијом (Dalmatia superior)". (Јиречек, 372).

И гроф Лујо Војновић наводи (391, стр. LI) да је Стефан Првовенчани 1220. године узео titulu Totius Serviae, Diocliae, Tribuniae, Dalmatiae atque Chlumiae гех corponatus.

На Пожаревачком миру 1718. названа је Рашка (Стара Србија) Турска Илирија" (Illyricum turcicum), а Далмација "Млетачка Илирија" (Illyricum venetum) (484). Адјектив власти којој су земље потчињене различит је, али етничка ознака је иста.

И ово су историјска факта иако без великог значаја, а не трабуњања као она о Црвеној Хрватској".

3.

Видело се из предњих излагања да је Далмација двапут била под влашћу хрватских владара, који су је мало затим предали другима или изгубили. И то само северни делови Далмације, само континенталне, без острва.

Јер мађарски историчар Лајош Салај тврди, на бази детаљних студија, сасвим категорички, да је "на основу напред реченога недвосмислено утврђено да Задар, Сплит, Трогир, Дубровник итд. никад нису припадали Хрватској"... (Књига под 64, стр. 51).

Мађарском историчару је много било стало да то утврди, јер је он био претставник нације која све базира на "историјским правима" и који је сматрао "историјска права" Мађара на Далмацију бар примордијалнијим од "права" Хрвата.

Он даље каже, у истој књизи стр. 59: Иапослетку, Фердинанд није на Цетини изабран за краља "тројeдне Краљевине", него само за краља Хрватске, то значи није изабран за краља Далмације, јер ова земља није била у његовој власти..."

Оно прво потврђује канда и аустриски научник барон Карл Черниг, кад каже (80, II, стр. 73): "Поред Далмације коју су Хрвати настањивали, час франачке час самосталне, било је још више градова и неколико острва који су, за разлику од Хрватске (старе Либурније и Далмације северно од Цетине) увек били називани Далмација, а њихови становници Романи. То су градови: Задар, Трогир, Сплит, Дубровник; острва: Раб, Осеро (Крк), Црес."

Тома, сплитски архиђакон XIII века, разликује Латине који настањују приморске области (Latinosqui regiones maritimas habitabant) од "Словена или Хрвата" (Sclavi seu Chroatae) и наводи како је 1170. вођена борба између "Латина и Словена", у ствари Сплићана (Spalatenses) у Chrovatorum dux (485). Очигледна ствар да тај хрватски дукс није имао власт над Сплитом, нити уопште над Приморјем.

Тодонекле потврђује и сам Фрањо Рачки, који се у својој књизи о Борби Јужних Словена за државну неовисност (407, стр. 331) жали на "немоћ хрватске и српске државне власти напрама приморским градовима". И онда непосредно продужује: "Ови бо градови не само продужују своју самоуправу, него свој романски значај истичу управо непријатељски проти хрватској и српској државној власти. Ово је непријатељство у далматинских градових унутар граница хрватске државе, тако изразито и оштро, да су се они с млетачком обћином скочили проти земљиштној цјеловитости краљевине хрватске, чием су или немоћ њезину опазили или из вана потицани били. Тием је вањски непријатељ хрватске државе у оних развијених и својом прошлости поноситих градовах нашао доста јака и поуздана савезника".

Новија истраживања иду још даље. Јован Радонић каже у Уводу горње књиге Рачкога (407, стр. IX) да је "застарело мишљење Рачкога да је Задар са византиском Далмацијом доспео био, између 986-992), под власт хрватскога краља Крешимира I..." Радонић се позива на Шишића (408), по коме је краљ Крешимир II само успео био да са далматинским градовима обнови добре везе, док је Крешимир I владао само до 945. А за Крешимира III каже Шишић да му уопште није пошло за руком да стално потчини својој власти далматинске градове (408, стр. 490).

Сам Јован Радонић са своје стране каже (407, стр. XIII): "Ја сам још пре 30 година... тврдио да су приморски далматински градови све до преткрај X века били под византиском влашћу. При томе мишљењу остајем и данас, и за XI век мислим да су византиски цареви могли, можда, фактички препустити далматинске градове Петру Крешимиру IV, али су они ипак формално остали господари тих градова. За то говори та чињеница да се у исправама далматинских приморских градова, поред хрватског краља, помиње и византијски цар, па чак и у једној повељи из год. 1070. у хрватском Нину!..."

Шишић, на основу новијих података, тврди да је византијски цар уступио Далмацију Млечићима 1097. привремено, а да су они вратили цару Задар негде између 1097. и 1107. (408, стр. 626).

Немачки публициста Макс Браун, у једној својој ученој студији о Словенима на Балкану (102), изашлој 1941, каже на једном месту, говорећи о XI веку:

"Далматински градови су отворено симпатизирали са Републиком на лагунима, па су чак и за сувереност Мађарске имали више воље него за власт хрватских краљева..."

То је изашло баш у данима стварања Немцима савезничке, иначе криминалне "НДХ".

У цитираној књизи Хугелмана и другова приказује се историја Далмације до краја XIV века. Почетком XV века Млеци дефинитивно заузимају Далмацију:

"Приморска Далмација, услед мира склопљеног између Републике и мађарског краља 1420. године, дошла је под власт Републике..." (1оо, стр. 156).

Године 1420. имала је Венеција у власти све приморске градове и острва; Карловачким и Пожаревачким миром добила је целу земљу у опсегу данашњих граница Далмације..." (88, стр. 55).

Млеци су владали Далмацијом скоро четири века. "У сукобу с Француском пропаде 1797. Млетачка република, а с њом и њезина власт на источној обали Јадранског мора..." (103, стр. 825). Тада је, миром у Кампофорнију, Аустрија добила Далмацију. "1806. дошла је Далмација под власт цара Наполеона... 1814. вратила се опет читава Далмација с Дубровником и Боком Которском као аустријска провинција под бечку владу, и остала је у том положају до октобра 1918..." (ибидем).

4.

Појам Далмације у данашњем смислу је, дакле, продукт дугог развоја, који је своју дефинитивну форму добио тек у XVII веку. До тада се једва може говорити о Далмацији као политичкој и државно-правној целини. То је био низ територија зависних од по једног приморског града, који никакву солидарност није осећао према другим градовима на истој обали Јадрана.

Пре него што изнесемо шта о томе говоре страни писци, цитираћемо најбољег хрватског историчара Ферда Шишића, који каже (103):

"Под крај XVII и почеком XVII века образовао се и појам данашње Далмације до Неретве, у вези са млетачким владањем. Како се ово ширило на обали Јадранског мора, и по унутрашњости (у Загорју), тако се проширивало и име "Далмација". Дубровник се са својом територијом није сматрао, као независна република, делом Далмације, а тако ни млетачка Бока Которска (од 1420), која је носила име "Млетачка Албанија". Тек од 1815. даље, кад је Аустрија завладала читавом обалом и Загорјем у данашњим границама спрам Босне, Херцеговине и Црне Горе, раширило се службено име "Далмација" на сву земљу од ушћа Зрмање до Будве... "

Немачки географ Шлутер каже у једној својој стручној студији из почетка овог века (101):

"Далмација се релативно доцкан развила у једну јединицу. Испочетка је ту био само низ појединих градова, у којима су били концентрисани саобраћајни односи илирске обале. Земљиште које је ту спадало имало је мало пространство и било је, уз пристаништа, нешто сасвим споредно".

Поп Пизони цитира у својој књизи (98) професора у Грацу Игн. Бидермана и даје му за правокадон каже да је "млетачка Далмација била агломерација области готово аутономних. - Није било две општине са истим законима"...

Аустријски публициста Леополд Мандл потврђује то у једној недавној књизи (91, стр.

"При пропасти Венеције, крајем XVIII века... само је Далмацију, тада конгломерат малих градских република, које су управљане да се не може замислити горе, и које су унутра биле иструлеле, само је њу, све док није скапао, држао Марков лав у својим отупелим канџама..."

5.

И од Венеције и од Француске Далмацију је добила Аустрија као таква, њој је додељена Бечким конгресом. Не Мађарској, а још мање Хрватској. Ни Мађарска ни Хрватска нису уопште биле међународно-правни субјекти, а Аустрија је била централистички уређена.

Можда је код чланова Бечког конгреса узимано у обзир да је Далмација била некад мађарска земља, а да је аустријски цар у исто време и краљ Угарске. Али се Хрвати нигде том приликом спомињали нису, као ни код аустријске окупације Далмације.

Позната је ствар да је и окупација Босне и Херцеговине 1878. г. од стране Аустро-Угарске, коју су многи Хрвати прижељкивали, мотивисана угарским а не хрватским државним правом. Скоро истоветан случај десио се 1797, кад су, после многовековне млетачке владавине, аустријске трупе, под генералом Рукавином, ушле у Далмацију. Народ се бунио и протестовао: Нећемо Немце (98, стр. 67). Али га је генерал Рукавина умиривао, наводећи да је немачки цар уједно и угарски краљ. То наводи и шибенички писац, фратар Јосип Глумчевић (98, на истој страни). А Пизани доноси и један извештај генерала Рукавине министру Тугуту од 31. јула 1797, у коме стоји из. осталога: "Ова покрајина је надахнута чувствима највеће привржености према краљу Угарске..." "Ја и овде понављам што сам казао у мојим претходним извештајима да су сви сталежи посебно, а народ уопште, положили заклетву верности нашем узвишеном суверену, краљу Угарске..." "Ја сам заклетвом потврдио да сам изасланик краља Угарске, носилац реда и власти овог владара..." Следствено, ја сам уверио Далматинце да ће угарска администрација бити уведена у овој покрајини, као што је она функционисала у време њихових предака, поданика угарске круне, и то сагласно правима Њ. Вел. на ове покрајине..."

Он свуда спомиње само угарског краља и његову власт одн. његова права. На томе, а не на неким правима Хрватске, он базира окупацију Далмације.

Кад је дошло до дуализма, 1868, настала је за Далмацију једна куриозна ситуација, непозната у свету: она је по мађарским законима била хрватска и мађарска (преко Хрватске), а по аустријским законима аустријска. Али је она аустријска била и у стварности. Ево шта о томе стоји у најмеро давнијој књизи до сада написаној о тим проблемима (39, стр. 123):

"...Према маџарском законском члану XXX ех 1868. (параграфи 65,66) Далмација је припадала Хрватској, и "право свете угарске круне" било је утврђено и на Далмацију, док је она по аустриском уставу рачуната у краљевине и земље заступљене у Царевинском већу (ужа Аустрија, ЛМК). Она је стварно слала своје посланике у Бечко царевинско веће и као земаљског поглавара имала аустриског намесника (испочетка војног гувернера) а не хрватског бана, који је - уколико се тиче Далмације - имао заиста титулу, али не и звање..."

Бан се заиста звао "хрватско-славонско-далматински", али му се власт није уопште простирала над Далмацијом. Он је једнако имао над Далмацијом власт колико и аустријски цар над Јерусалимом (по својој титули, он је био цар Јерусалима).

А као пандан титули бана "хрватско-славонско-далматинског" кроз цео XIX век је носи, а вероватно и данас носи, титулу "Примаса Далмације" католички патријарх у Млецима (99), а имао је исту власт над клером Далмације колико и хрватски бан над политичким органима и народом.

Све до 1939. Далмација није никада била зависна од Загреба, а много векова није уопште имала са Хрватском никакве државно-правне заједнице.

6.

Мада су Срби Далмације били увек, до 1918, под туђом врховном влашћу, било млетачком или турском, под хрватском влашћу нису били никад, ама баш никад за цело време историје. Кад је образована тзв. "НДХ", једна разбојничка формација без икаквог својства модерне државе, Срби, који су били стављени ван закона, побунили су се, истерали "хрватске власти" и сами de facto вршили власт у крајевима Далмације где они живе. Тако да ни тада нису били фактично под Хрватима.

Но, и за време Млетака, па и за време Турака, имали су далматински Срби знатну аутономију. Ако врховна власт није била српска, локална власт се налазила у српским рукама. Ми имамо из млетачког доба аутентичне документе који то потврђују (збирка Бошка Деснице, 386). Млечани су строго пазили да не повреде та српска права и обичаје.

Ми не можемо овде то детаљно образложити. Али само неколико примера. 1677,17. фебруара, генерални провидур у Задру, одређује за старешину Горњих Котара Стојана Јанковића, а Доњих Смиљана Смиљанића, који ће одредити капетане за сваку општину, и старати се о миру и реду, о јавној и имовној безбедности. Ту се одређује капетанима подробно њихова судска функција. - 1678. потврђује генерални провидур повластице дате од

Сената још новембра 1455, које установљавају лиге (савезе) становништва са самоуправним функцијама. - 26. јуна 1681. сам дужд млетачки одређује Стојана Јанковића "старешином Морлака" са платом од 25 дуката месечно. У указу стоји да се "витезу Стојану Митровићу додељује достојанство и власт старешине Морлака".

У акту од 6. маја 1684. жали се ванредни војни провидур Моћениго на Морлаке, на њихову недисциплинарност и ексцесе. (386, II, стр. 4). Као ремедијум, пише ово: Расправљајући са самим (морлачким) породицама о најпогоднијем начину да се натерају на послушност, изражено је једнодушно мишљење да би једино ефикасно средство било установити у сваком насељу (граду) морлачког поглавицу, који би био личност њиховог поверења.. "

Ни пуна три месеца затим. 28. јула 1684, жале се самом Дужду врховни поглавице Морлака (Стојан Јанковић, Смиљан Смиљанић и још два) да је сам ванредни провидур Моћениго поставио у новим крајевима старешине насеља, и то од лица која нису непријатељу ни у очи погледала нити имала везе са народом, а то ради ванредни провидур у пределима које су сами Морлаци под вођством поменутих команданата освојили од Турака и над народом који су они привели Републици као поданике. Траже да се смене тако постављене старешине. Ако се то не учини, они неће више у Далмацији да ратују него на Леванту.

Види се да та самоуправа није била гола формалност, нити да су Млеци смели просто постављати за старешине своје креатуре или агенте. Види се да врховни старешине "Морлака" могу чак да се жале на одлуку ванредног провидура и војног команданта. Потврђује се да су пределе освојили Срби сами, а Млеци их добили на дар. Ови "Морлаци" нису имали у близини ниједну српску државу да би њој те области припојили, а Аустрија, са њеним још безобзирнијим прозелитизмом од Млетака, није могла имати код српских бунтовника нарочито атрактивну моћ.

Сенатски дукал је умногоме уважио жалбу морлачких врховних вођа и наредио ванредном провидуру да повуче именовања (386, II, стр. 30).

1691. године, 20. фебруара, генерални провидур из Задра ставља у дужност Стојану Јанковићу да хвата разбојнике, убице, богохулнике, отимаче девојака и све остале злочинце... да се сеоским домаћинима пресуђује о крађама, потрицама, утаји итд, као и у свим мањим парницама из надлежности лиге, и то по обичајима и старим земаљским уређењима (secondo le consuetudini et antichi instituti di paese).

Оваквих аката има на десетине у поменутом делу Деснице. Стране овде нису наведене, јер су у књизи акти поређани по датуму, и веома лако их је пронаћи. Не само да су непосредну власт над далматинским Србима имали Срби, него је и суђење било према обичајима земље и народа. О неким робовима и кметовима не може се говорити. То су били католици на острвима и у приморским градовима, чак све до 1918, док није "Србија дошла"

(тзв. колони), али Срби то нису били у Далмацији никад. Ово питање би заиста заслужило да се ближе проучи.

7.

Кад би историјска права икад више дошла у питање (што нормални ум не може претпоставити), морале би се узети у обзир и све попратне појаве које та права или потврђују или негирају. Међу њих несумњиво спадају буне и устанци. Ови, с једне стране, доводе у сумњу и ефикасност и легалност режима који се напада, с друге стране указују на постојање етничких група које желе да се афирмирају, које су ту, које су снажне, које угрожавају или чак негирају државну власт, етничких група које полажу право на територију у којој се буне и за коју се боре, које нису задовољне статусом потчињених.

И то могу бити "историјска права", и то жива и динамична, за разлику од статичних и мртвих права која Хрвати истичу. Но, кад то и не би била "права", били би знаци живота, будности, готовости за жртве, националних претензија итд. Напослетку, ми мислимо увек на буне и устанке националног карактера, ту је субјекат нација као таква, док "историјска права" која Хрвати постављају могу, у најбољем случају и анахронистички, да се поставе само у корист владалаца а не народа (народи пре нису имали никаква права).

А у свим крајевима где су Срби били поданици а не носиоци власти и грађани, у свим таквим државама Срби су се с времена на време бунили и давали изразе свога незадовољства.

То је био случај и у Далмацији, све од момента њиховог пресељења тамо па до појаве криминалне "НДХ", и у тој самој "држави".

Но, и у старини су се далматински Срби бунили, за време Млетака и за време Аустрије (јер, понављамо, Хрвати нису њима никад владали све до 1941. односно 1945).

У збирци докумената дра Бошка Деснице и епископа Никодима Милаша има доста помена о овим бунама (386 и 114). Овде ћемо само нешто мало наговестити из тога.

У књизи Деснице (I, стр. 268) наводи се реферат кнеза Поседарског о устанку у Котарима 1683, разуме се у Горњим Котарима. Људи се побунили и хоће самовласно да се сједине са својом браћом с оне стране границе. Попови иду заједно с народом. Кнез јавља да нема више начина да се побуњени Морлаци умире. Даљи извештаји пуни су детаља.

1704. изазива знатну буну у Буковици, у Котарима и Биоградском приморју поп Петар Јагодић-Курица (II, стр. 379 и даље). Они, побуњеници, сазивају скупштину народа, шаљу писмене поруке "на заиста скандалозан начин" у насеља Задра, Дрниша, Скрадина, Книна и Шибеника "претећи онима који им се не би придружили, да ће им спалити куће, уништити им огњишта и истребити их.."Коловође којима није успело да се склоне у Лику осуђени су били на смрт (што је у млетачком правосуђу надасве ретка казна).

Скоро у исто време појавила се још једна буна далматинских Срба, такође већих размера, са учешћем хиљада наоружаних људи.

Епископ Милаш у својој "Православној Далмацији" (100, стр. 329) даје кратко објашњење свог устанка. Проведитор Јустин Рива наредио је био далматинском епископу Никодиму Бусовићу послушност према сплитском арцибискупу. "Наравно да се Никодим опро тој наредби, а иста је наредба произвела највеће огорчење у народу. Кажу да је тада 7000 Срба устало на оружје у одбрану своје вјере и свога владике. Оружјем је био угушен тај устанак; драговићки калуђер Исаија који је био показан као вођа устанка, осуђен је био на доживотну тамницу, а еп. Никодим се спасао од непријатељских руку тијем, што се уклонио из Далмације".

Б) ЕТНИЧКИ САСТАВ И ЕТНИЧКЕ ПРОМЕНЕ ДАЛМАТИНСКОГ СТАНОВНИШТВА

1.

Изгледа да су се Срби и Хрвати, одмах по свом пресељењу на Југ, населили у Далмацији, и то у VII веку, за време владе византијског цара Ираклија (610-641), који је и једним и другим племенима дао земљу. То тврди византијски историчар X века, цар Константин Порфирогенит. Његова сведочанства су свакако најпоузданија од свих која су до нас допрла и могла допрети.

Он то расправља у свом великом делу "О управљању царством" (византијским), које се, иако писано грчки, махом цитира латински (106). У глави 31 тога дела он каже да су Хрвати населили горњи део Далмације а Срби доњи. Границу која их дели представља река Цетина. И Порфирогенит изрично каже: "Од реке Цетине почиње земља Хрватске... код Цетине и Хлевна граничи (та земља Хрватске, ЛМК) са земљом Србије". (104).

И за своје доба, Порфирогенит наводи као српско-хрватску границу реке Цетине и Врбас. Према томе, Хрвати би још од досељења живели...с друге стране Цетине и Врбаса..." (105).

То казивање Порфирогенита углавном је усвојено од готово свих историчара који су ово питање третирали. Неколико критичких примедаба из новијег доба не може на томе ништа да мења.

Ми не можемо да наводимо све могуће писце који усвајају, изрично или конклудентно, Порфирогенита. Али ћемо навести два-три репрезентативна.

Тако то усваја далматински историчар XVII века Јоан Луциус (родом из Трогира; Хрвати га зову Лучић). Он је написао велику историју у шест књига о Краљевству Далмацији и

Хрватској, која и данас важи као најважнији и најбољи извор хрватске историје. Књига је издата око 1662. После је Луциус дао једно друго дело на италијанском језику које претстављa допуну његовог главног, латински писаног дела, и то Историјске белешке о Трогиру, издате 1673. (349). Е, баш у том свом делу о историји родног места, Луциус потврђује да су Хрвати заузели овај део "Далмације" (тј. обале и залеђа) који се пружа између Истре и реке Цетине, а Срби даље на југу остатак до Драча.

Један католички великодостојник из XVII века, надбискуп барски и ранији опат Пераста, Андрија Змајевић, то такође усваја у свом још нештампаном великом Летопису из 1671. године (147), рађеном у том делу јамачно по Орбинију и Лукачевићу (113, стр. 360). "Срби, вели он, станују јужно од реке Цетине која дели Србе од Хрвата." (Радонић, цит. дело).

То гледиште усваја и сва озбиљна доцнија хрватска историографија. Међу осталима и нестор хрватских историчара, каноник Фрања Рачки, први председник Југославенске академије знаности и умјетности. Он то износи у великим документима хрватске историје (93), а изрично усваја у једном спису о Ћирилу и Методију (126), који цитирам према Ђерићу (116). Тамо стоји за Хрвате:

"Ови у први мах побједивши Аваре посјели су земље од Цетине па према сјевер-западу к Врбасу и Сави, затием уз ову риеку до миеста, гдје у њу Уна утиче, а одавле преко Слуња к Сењу..."

Хрватски далматински историчар Шиме Љубић каже ово о јужној граници хрватског насеља (књига под 127, према Ђерићу 116):

"...јужна граница по нас допирала је само до јужнога међаша Цетинске, Имоћске и Хлиеванске жупаније, т.ј. најдаље до нутрње Неретве, гдје су почимали србски придиели..."

Брачанин, католички свештеник Андрија Ћикарели, забележио је још 1822: "...источни део од Цетине до реке Дрима припао је Србима..." (на италијанском, саопштено у Програму задарске гимназије 1860,128, такође према Ђерићу).

Дубровчанин Лука Свиловић пише 1861: "Земља Србаљах се међу Цетином и Баром лучила у четири жупаније, то јест Неретва или Поганија, Захумље, Травуња са Конавлима и Дукља..." (129, према Ђерићу).

То исто тврди и хрватски слависта Тома Маретић у цитату наведеном у I глави.

Па и страни писци, који нису ни Срби ни Хрвати, немају никаквог разлога да ово гледиште не усвоје. Оно се сматра општим ставом науке.

Ко ће све те стране писце пронаћи и набројати? Ми ћемо се задржати на само два-три до којих смо успут дошли, али који представљају велика имена у својим научним областима.

Француски етнограф Лежан каже на стр. 13 и сл. књиге цитиране под 11 ово о првим насеобинама Срба и Хрвата на југоистоку Европе:

"Од V до VII века Хрвати "се-раширише од Истре до реке Цетине, укључивши у свој предео остатке аварских племена која сујош три века сасвим одвојено постојали"...(После

судошли Срби). Српски колонисти Царства (византијског) раширише се до Дунава и Саве до око Драча. Са главном масом народа беху, према Порфирогениту, дошла и друга такође српска племена, наиме Захумци, Неретвани, Требињци и још многа друга... Прве српске насеобине биле су распрострањеније него се данас јављају, јер су у IX веку се распростирале до Драча... "

Велики слависта, Франц Миклошић, иначе Словенац, то потврђује у једној студији О крвној освети код Словена (107), где каже за стање у Средњем веку:

"Сеоско становништво Далмације беше словенско, северно од Цетине (Цетиње, Зентина код Константина Порфирогенита) хрватског племена, јужно одатле српског... Градови су били настањени Романима..."

Руски и пољски литерарни историчари професори Пипин и Спасевич кажу такође (дело под 2, стр. 219):

Јужну границу хрватског племена чинила је у Хрватској река Цетина; даље ка југу беху Срби. Неколико приморских градова и острва задржали су њихово римско-италијанско становништво и образовали су посебне заједнице под влашћу Византије..."

Као што се види, северно од Цетине били су настањени Хрвати у залеђу, приморски градови су задржали раније романско становништво. Јужно од Цетине били су Срби. Ниједног Хрвата.

2.

У Далматинском континенту северно од Цетине живео је хрватски народ заиста вековима, све до XVI века, до појаве Турака. Тада се разбежао главом без обзира и препустио другима своје огњиште. Он није био истеран, већ је напустио своје боравиште сам из страха од Турака који су тек надирали.

Ево шта о томе пише далматински епископ Никодим Милаш у свом капиталном делу "Православна Далмација", рађеном по најсолиднијој научној методи (100,167-68):

У првој трећини XVI века освојили су били Турци континенталну Далмацију, око 1520-1533). "Према Кончаревићевом рукопису, православни народ се опро Турцима и одржао се скоро нетакнут". "Католики же всје своји мјеста оставиша и церкви их всје опустјеша". Милаш додаје:

"Овај љетописни податак, да је народ римокатоличке вјере у далматинском континенту, а то је хрватски народ, напустио своја мјеста пред Турцима и разбјегао се, потврђују и сви писци који су о Далмацији писали и пишу. Представљају они страшним поступање Турака у Далмацији за вријеме тога рата, и казују да се сав хрватски народ тада иселио из оних предјела које Турци заузеше... Побјегоше тада испред Турчина сви далматински Хрвати заједно са својим свештенством, и пређоше неки у утврђене приморске градове млетачке, а већи дио на питоме далматинске острве, гдје се и настанишe и гдје и данас састављају

искључиво насељење тих острва; а многи у галијама пређоше у Италију, склонише се већином nelle terre degli Abbruzzi. Фратар Златовић спомињући о овоме пише:

"Столне су и жупне цркве биле попаљене, жупе и села разметнута, самостани раскопани и свећенство се разбјегло и расуло. Заклонио се тко је жив утекао да сахрани главу за млетачке бедеме покрај мора. Од Цетине до Зрмање нигдје свећеника, нити светога мјеста, него се усједнула права abominatio desolationis." (92). Ову Златовићеву слику потврђује млетачки синдик Андреа Барбариго у свом извјештају влади од 16. фебруара 1531, жалећи како нема скоро ниједног католика у далматинском континенту. Книн и Книнска крајина били су проглашени тада од римске курије за земљу in partibus infidelium, јер ниједне више цркве латинске тамо није било, ни римокатоличког народа... Једном ријечју, све што је било римокатоличкога у овим земљама које сада заузеше Турци, све се то разбјегло, и остаде пуста од старосједилаца Хрвата сва континентална Далмација, некадашња колијевка и срце хрватске државе".

И многи други писци то потврђују. Тако нпр. хрватски историчар Тадија Смичиклас (Жумберчанин) каже: "Остали су сами градови, а народа толико, колико је могло побјећи у градове..." (430,1, стр. 649; 423.1, стр. 14).

То потврђује на основу многих извора и проф. Јован Ердељановић који каже (347): Старо се хрватско становништво готово сасвим иселило, тако да су још у XVI веку, крај свег досељавања с других страна, многи предели били пусти, а други веома ретко насељени..."

3.

И шта је онда било? Те земље су населили други, они који су се Турака мање или никако бојали. Те земље су населили махом Срби из суседних и даљих српских области. И та појава је забележена на више места, она је историјски несумњиво утврђена.

Ми ћемо овде навести само неколико података. Прво што владика Милаш генерално каже у наставку малопре цитираног става из књиге "Православна Далмација".

Остављене од Хрвата земље у Далмацији од Зрмање до Цетине населио је сада махом српски народ из Босне и Херцеговине, а и из Старе Србије. Ово је била највећа сеоба Срба у Далмацију, коју сви писци спомињу".

Милаш се и овде позива на млетачког синдика Андрију Барбарига, који у свом извештају Млетачкој влади потврђује да је 1527. више хиљада српских породица прешло у Далмацију, и да су заузели сву Книнску крајину, Буковицу и Котаре.

Али сеобе Срба у границе данашње Далмације далеко су старије. Већ 1428, свега неколико година после заузећа Далмације од стране Млетака врховна власт Млетака фаворизира њихово усељавање. Ево шта о томе пише Радослав Грујић (148): "Један од најстаријих, засад, познатих нам докумената који сведочи о великом значењу сеобе Срба у северну Далмацију јесте писмо млетачког дужда Франћеска Фоскари од 20. дец. 1428.

задарском кнезу Александру и тамошњем капетану Марку у коме им нарочито наглашава: да је усељавање Срба у наше земље Далмације веома корисно не само за нашу власт, већ и за наше поданике и верне из тих крајева". (Грујић даје текст и на латинском).

Затим ћемо цитирати највећег стручњака у тој области у целом свету, професора Јована Цвијића, чије податке је цео учени свет Европе примао без и најмање скепсе, а који се овим питањем специјално бавио. Он је написао о томе више дела. У једном, посвећеном Балкану (прво издање на француском, друго на српском језику, 109), он, између осталога, каже:

(Страна 235): "Прве сеобе из динарског залећа у Далмацију почеле су још при крају XII века, али многобројније и најважније десиле су се у млетачко и турско доба и обухватиле су готово цело становништво високих динарских крајева; престале су тек крајем XVIII века. Православне су често доводили Турци да им земљу обрађују; прелазили су и сами у групама и појединачно на млетачку територију".

(Страна 239): "Православни су се населили у Буковици, Равним Котарима, око Книна и у Горњој Цетини; у Врлици и околини има досељеника чак из Црне Горе (овде Цвијић ставља примедбу: Кисић - Јубиларни број Народног Листа. Загреб 1912. На пр. у XVIII веку је дошао из Црне Горе Божо Кулишић са 10 синова и од њега води порекло разграната породица Кулишића). Има поунијаћених Срба. Ово је, са Сењем, најчувенији ускочки крај у Далмацији."

(Страна 236): "Главни је дакле процес: смена средњевековног становништва, које се у Далмацији населило за време сеобе народа, новим динарско-балканским становништвом, које се ту доселило у млетачко и турско доба".

У једном свом другом делу, специјално посвећеном сеобама или, како он каже, метанастазичким кретањима (метанастазис значи, грчки, пресељавање из једног краја у други, у циљу сталне промене боравишта), Јован Цвијић каже следеће (111):

"Скоро све становништво Боке Которске води порекло од црногорских и херцеговачких досељеника; становништво дубровачке околине је у знатној мери босанско-херцеговачког порекла; становништво самога града Дубровника, Макарске, Омиша, Сплита и Шибеника је поглавито босанско-херцеговачког порекла; скоро искључиво тога порекла је стано- вништво Буковице и Равних Котара у Северној Далмацији..."

"Уопште су, према истраживањима Цвијића и других научника, вршене у току времена за време Турске многобројне миграције становништва из Босне и Херцеговине у правцу према Далмацији преко Дрвара, Пролога, Доње Неретве, Крстаца изнад Боке, Кривошија...." (112, стр.19).

4.

Колике су и какве су све биле имиграције Срба у Далмацију и какве су реперкусије оставиле на демографску слику те области?

Ова питања је нарочито детаљно и веома савесно обрадио крајем прошлог века тадашњи далматински епископ Никодим Милаш, и то у два монументална дела: једној збирци докумената, на изворним језицима (114), и другим систематским делом "Православна

Далмација" (100). Обе су те његове књиге много пута цитиране у овом раду, на разним местима. Овде ћемо репродуцирати неке податке из збирке докумената и са извесним новим допунама Деснице (386).

Први би се могао навести број православних и католика год. 1575, према извештају млетачког синдака, који је наведен у одељку "Ђ". Од укупно нешто мало више од 50.000 душа тадашње Далмације, било је нешто више од четвртине православних. Тако мало становника уопште треба објаснити са малим простором Далмације који је тада припадао Млецима, и то у обе провинције: Далмацији и Млетачкој Арбанији (Боки Которској). Ту су спадала само ова места (114, стр. 111): Раб са 4 села, Паг са 5 села, Новиград, Нин, Задар са подручним острвима, Трогир са 13 села, Сплит са 9 села, Омиш, Брач са 7 села, Хвар са 14 села, Корчула са 9 села, Котор са 17 села, и Будва. Срба је православних било у Задру, Шибенику, Трогиру, Сплиту, Хвару, Котору и Будви и неким селима око Котора, Сплита и Будве.

То је стање било до 1669, кад је закључен мир између Турске и Млетака после Критског или Кандијског рата (3. новембра). Сад су Млецима припадала "сва приморска места од Вињерца до Будве, осим Пољица, Макарског Приморја, Херцегновог, Рисна и Дубровника. На Континету Млетачка република није имала готово ништа" (114, стр. 112). Разлика између територије до тог мира и после означавана је доцније као Acquisto vecchio (Стара тековина).

Новим, Карловачким миром, 30 година доцније (26. јануара 1699), Млеци су добили и велико залеђе, скоро до садашњих граница Далмације. То је тзв. Acquisto nuovo (Нова тековина). Пожаревачким миром од 1718. (27. јула), Далмација је добила сасвим садашње границе (без Дубровника). То јетзв. Acquisto nuovissimo (Најновија тековина).

Те "нове и најновије тековине" биле су махом настањене православним Србима. Тј. у: Равним Котарима, Буковици, Книнској Крајини, Петровом Пољу, Косову Пољу, Сплитском Загорју, Цетинском Пољу, Сињском Пољу и даље до Неретве" (114, стр. 113). То су сад Serviani или Morlacchi, о којима су пуни извештаји локалних млетачких власти Централи.

Задарски Котари или Равни Котари (Il contado di Zara) били су у ствари све до пред крај XVII века једини континент (terraferma) млетачке Далмације, једини њен део ван домашаја ратних лађа. Но добар део и тих Котара био је веома близ мору, тако да се разуме млетачка званична подела, која дели Котаре на Горње, Средње и Доње. (386, II, стр. 405). Горњи Котари, највише удаљени од мора, одн. најближи турској тадашњој граници, били су српска насеобина, бар од онда откад се рат водио. И њима су наследно управљали чланови породице Митровић одн. Јанковић (према чувеном сину Јанка Митровића, сердару Јанку). Ова је породица добила доцније титулу млетачких витеза и најпосле конта.

У том логледу имамо више оригиналних млетачких докумената одштампаних у збирци Бошка Деснице, и самог потомка ових Митровића, (386). У вом погледу је нарочито интересантан извештај генералног провидура Далмације Алвизе Моћениго Сенату, којим јавља да је за сердара Горњих Котара, после смрти Завише Јанковића, именован његов нејаки син Илија. Извештај јеод 13. марта 1702, и у њему провидур каже: "Срдачна и пристрасна љубав коју показују према овој породици навела је читаве Горње Котаре, састављене већим делом народом грчке вере, да замоле да се одржи и даље у њој положај сердара", и потом хвали сердара Завишу и "тако ваљаног његовог брата витеза Јанка". Да је кућа Митровића = Јанковића била православна, наводи др Десница читав низ доказа (крштеница, укопница итд.).

У једном извештају далматинског провидура Пијетра Вендрамина од 10. августа 1726. стоји ово: "Задарски Котари су подељени међу старим и новим становницима. Први су скоро сви католици, али већи део ових других су грчког обреда, чак усто и српског". И онда се провидур жали на једну несумњиво антиправославну булу in coena Domini, која би, према њему могла изазвати нереде "у Далмацији, где су оба закона једнако вољена од народа". (Десница, 386, стр. 571,406).

Тачно се потврђују стихови народне песме да је Приморје латинско, а Котари хришћански.

А осорски бискуп Матеја Караман у једном званичном памфлету против далматинских Срба из 1744. (114, стр. 261) каже дословно следеће: "Нарочиту пажњу заслужује устанак 7000 наоружаних Морлака, који се збио 1704. у Далмацији, покренут од једног српског свештеника, који већ 40 година стоји затворен у самици, као живи сведок Јавне правде, и као убедљиви доказ да би епископ тог обреда могао лакше да изазове устанак у тим пределима настањеним већим бројем шизматика него католика, као што су дијецезе Нина, Скрадина, Шибеника у предграђу и околини".

Овај податак има нарочиту важност у више погледа. Он још једанпут показује пањкање Срба од стране месних католика. Он свештеника назива српским, а њему потчињује Морлаке, што је доказ да и њих идентификује са Србима. Он наводи да је био устанак против Млечића одмах на почетку XVI11 века, тек што су Срби у великом броју потпали под млетачку власт. Јасно је само по себи да се радило о устанку за одбрану православља и Српства. Ако је заиста било 7000 устаника, колико је тек Срба морало тада да буде! А сам вели да их је у три католичке дијецезе више него католика.

Караман пише на истом месту како су Срби из Далмације изазвали Морејски рат и губитак Мореје итд. Не знам колико је све то истина, но једно је несумњиво: далматински Срби нису били ни статисте ни марионете ни у чијим рукама. Они су неколико векова творци или бар сатворци далматинске историје. Без обзира на њихов број, њихов удео у знаменитим моментима Далмације и у вођењу судбине Далмације свакако је знатнији него

онај католика. Колико само то показује њихову виталност и активност свуда где се налазе! А ко је крив онима који скрштених руку врше само оно што врховна, увек туђа, власт од њих очекује!

1753. (26. јануара) извештава далматински провидур Франћеско Гримини Владу у Млецима, поводом молбе Скрадињана да саграде цркву (114, стр. 331): "Позната је ствар да се у ове две провинције (тј. Далмација и Бока) налазе многобројни поданици који исповедају грчки закон. У овој Доњој они сачињавају већи део становништва у области Задра и територијама Скрадина и Имотског. Није безначајна количина разасута по територијама Книна, Сиња, Шибеника, Макарске и Неретве, а мало их само има у области Сплита. У Горњој (покрајини) многобројни су у јурисдикцији Херцегновог. Неки су настањени и усред Котора, а много и у његовој контади (области) и у области Будве. Најзад је сасвим грчко становништво Грбља, Мајина, Брајића и Паштровића".

Најбољи доказ о спрском карактеру Загорја Северне Далмације припојеног Млецима на прекретници XVII и XVIII века имамо у једном званичном извештају проведитора млетачког Јакоба Градениго своме сенату о стању православља у Далмацији. Извештај је писан у Задру 18. јуна 1775, и у италијанском оригиналу саопштен код Милаша (114, стр. 470 и даље.). Тамо стоји из. ос.:

"За последња два рата са Отоманском државом, при којима су се проширили јавни поседи у овој покрајини, ступили су под нашу власт, стицањем читаве области Задра и Книна, народи који стењаху под варварским јармом, већи део српског обреда. Налазе се чак читава села која исповедају грчку веру, са црквама и парохијама, а гореспоменути манастири као седишта калуђера, били су јавним доброчинством помагани, са уступањем земаља, да би се достојно одржавали"...

Проведитор је писао извештај по захтеву Млетака, који су питали за узроке због којихје прошле године толико Срба емигрирало, што се фатално одразило на стање у Далмацији.

То је тражено дукалом од 29. алрила, а после 50 дана проведитор одговара. Он почиње свој извештај овим речима: Подложно становништво грчко-српског обреда, разасуто по областима Задра, Книна и Шибеника и осталим местима покрајине, већ је било скренуло моју пажњу чим сам стигао на ове стране..."

5.

У последње време је академик Јован Радонић у једној својој великој расправи најдетаљније описао судбину српског народа доспелог под утицај католицизма, па је дао и многе податке о самим сеобама, највише на основу ватиканских извора, одн. исписа историчара и ранијег посланика краљевине Србије при Ватикану дра Михаила Гавриловића. (113).

Он тамо каже из. ос.: "Велике политичке промене на Балканском полуострву током XV века, када се читав систем хришћанских држава срушио под притиском Османлија, изазва-

ле беху велика етничка померања на Балканском полуострву. Српски елеменат, који је испред Турака измицао, кретао се на север у јужну Угарску, на северозапад и запад на територију Млетачке републике, која је, од почетка XV века, стала чврстом ногом на тле источне обале Јадранског мора. Миграције српске у првој половини XVI века биле су толико интензивне и честе у Далматинском загорју, да су ови крајеви добили изглед скоро чисте српске земље... Већина Хрвата тих крајева склонила се у приморске градове и на суседна острва..." (стр.187).

Стр. 215: 'Прилив српских избеглица из пограничних крајева Турског царства у хабзбуршке земље није био ни близу тако интензиван и снажан као у земље Млетачке републике..." (Писац јамачно мисли на прво време до краја XVII века, ЛМК).

Још износи Радонић (стр. 193): "Српски талас запљуснуо је у XVI и XVII веку далматинске градове, њихову околину и нека острва, као нпр. Хвар, појачавши тамошње старије становништво, док су богатији и угледнији Срби насељавали градове..."

Стр. 340:1662 моли сплитски надбискуп Ватикан да му се што пре пошаље добар и поуздан мисионар да се Сплит не пошизматичи сасвим". (152).

Даље каже Радонић (стр. 435): "Средња и северна Далмација осетиле су, такође, прилив новог становништва после неуспеха царске војске 1690. године. Старије православно становништво појачано беше новим дошљацима из Босне и Херцеговине. У околини Скрадина и Макарске делао је, од 1686. као апостолски викар Никола Бианковић. Његов извештај Конгрегацији од 20. октобра 1692. значајан је због живог приказивања прилика код православних Срба и предлога како да се они дискретно и постепено путем уније приведу католичкој вери"...

"У околини манастира Св. Аранђела (20 миља далеко од Скрадина), каже мисионар Бианковић, има на 500 Срба..." "По викару Николи, у осам села скрадинског краја има око 1500 православних Срба..."

Стр. 436: "Викар Бианковић је много забринут што је у задарску и скрадинску околину дошао још један православни владика, Атанасије, који народ учи да остане постојан у својој вери и да не верује папистима... Када би се у тај крај, где је око 6000 православних Морлака, послали спремни католички свештеници... шизматици би се окренули папи и признали католичке бискупе у Далмацији"...

Стр. 203: Али када су Млеци првих година Кандијског рата забележили видне успехе у околини Задра, освојивши Обровац, Надин, Земуник, Врану, Новиград, па с крајем марта, и тврђаву Клис, читаве масе православних Срба почеше насељавати околину Сплита, Шибеника, Скрадина и Нина, радо гледани од Млетачке републике као помагачи у ратовању против Турака. Поред јужног српског приморја поједине српске породице нађоше уточишта и на суседним острвима, па се известан број склонио чак у Истру..." Кандијски рат је био од

1645. до 1669. Главно насељавање мора да је било прве две-три године рата, јер већ пре новембра 1648. послато је следеће писмо у Рим.

Један српски калуђер, који се претставља као "митрополит Далмације" Епифаније пристаје тобоже на унију (после се испоставило као фикција) и упућује папи Инођентију негде око 1648 писмо баш из манастира Св. Аранђела, у коме стоји: "Ишчупали смо се из турских руку и дошли под власт дужда млетачкога. Стојимо у околини града Задра и довели смо под Вашу власт до 10 хиљада хришћана, а надамо се да ће их стићи још толико ако Бог да..." Разуме се да су то надувани бројеви, али да се радило о хиљадама душа, не може бити спора. (Радонић, цит. дело, 203 и ту наведени извори из Ватикана).

Такође на основу Ватиканских аката Радонић наводи и ово (стр. 209): "Првих година Кандијског рата страдала је много од Турака територија бискупије нинске, северно од Задра. Неограђен и незаштићен, Нин није могао дати отпора Турцима, због чега је, по наредби млетачких власти, био напуштен и запаљен, којом приликом је страдала и катедрала... Убрзо потом Срби, склањајући се на млетачку територију, населише у пратњи неколико свештеника напустили Нин" (док су Нињани побегли на Паг и у Задар...).

Стр. 191: "Поред которске дијецезе (католичке), населише Срби дијецезу Макарску, Сплит, Трогир, Шибеник, Скрадик, Задар и Нин. Даља њихова насеља на северу наслањала су се на српска насеља у сењској бискупији (ускоци) и она у Лици и Крбави..." "Нарочито велики број Срба населио се у Задру и околини за време дуготрајног Кандијског рата..."

Између осталих доказа, Радонић цитира и један став извештаја на италијанском језику који је саопштио Никодим Милаш у једној својој другој књизи. у ствари збирици докумената своје дијецезе (114). У преводу тај став гласи: "У бискупијама Шибеника и Скрадина толико су (православни) многобројни, да у оној првој (шибеничкој) равнају се са бројем католика док их у овој другој знатно премашјују, а у бискупији Нинској биће да је број шизматика пре већи него једнак са бројем католика..."

Као што произлази из даљих излагања Јована Радонића, неколико стотина страна иза ових података (цит. дело, стр. 607 исл.), то је морао бити извештај чувеног прозелите, Сплићанина Матије Карамана, бискупа осорског, који је покушао био да шири католицизам и у Русији.

Јер он исте ствари понавља у својим прозелитским алфабетарима (ћирилским и словенским) издатим 1739. одн. 1741. године.

У свим списима Карамана и актима Ватикана који су их изазвали, далматински православци се називају махом Servi o Serviani; Serviani graeci di rito, scismatici di professione; nel loro rito serviano: Morlachi Serviani; li Morlachi ossia Serviani, (Радонић, цит. дело -113 Стр. 191,194,607,609,611).

У једној својој другој студији, издатој нешто раније (115), наводи академик Радонић сличан податак, можда и истоветан, али са друге стране. На седници специјалног одбора

Конгрегације за ширење вере од 16. септембра 1742. (117), "референт је прво означио крајеве где се говори илирски, па међу њима убраја и "сав онај део Угарске где су рашки народи", па онда истиче потребу учења тога језика који се простире у добром делу Југоисточне Европе. Особито су, каже он, многобројни Срби (Сервиани) грчког обреда, шизматици, који говоре српски. Они се распростиру по Хрватској, Славонији. Угарској, Босни, Србији, Бугарској, Тракији, Маћедонији, Арбанији, Далмацији, где живе помешани са католицима, у Црној Гори, њиховој специјалној домаји, у којој нема католика. Невоља је, вели даље извештач, што Срби насељавају не само крајеве у Турској, него их је много у земљама аустријске куће и Млетачке републике, као у бискупијама Котора, Макарске, Трогира, Шибеника, Скрадина, Задра и Нина где далеко надмашује број Србијанаца број католика..." (Извесне ставове, које је академик Радонић саопштио италијански, ја сам превео на српски, и овде и иначе ЛМК).

Дело 113, стр. 590. Радонић изводи на основу Ватиканских аката да су у почетку XVIII века (око год. 1713) "Срби православни били јако груписани у местима Кистање, Ивошевци, Ђеврске, Доброполъци, Крушево, Брибир, Бенковац, Ислам, Смоковић, Јагодина, Крупа, Карин и другим. У околини Книна српска места беху Петрово Поље, Кричке, Косово, Врбник, Радучић, Мокро Поље и друга. У Скрадину имали су Срби Богородичину цркву... У околини Скрадина било је неколико српских села, као Велика Глава, Дубравица и Сонковић..."

А 1719, пред јесен, пише латински архиепископ из Млетака, на основу извештаја задарског колеге Вићентија Змајевића, Конгрегацији у Рим, да у нинској, шибеничкој и скрадинској дијецези има "много православних парохија". Нарочито тамо, како наглашава. (Радонић, 113, стр. 594).

6.

У документима се веома често спомињу "Грци", а још чешће грчка вера. Да се не би помислило да се под "Грцима'" или "грчком вером" разуме нешто друго а не Срби, цитираћемо саме католичке прелате. 1760. године извештава католичка Архиелископска курија млетачку власт о православнима у Далмацији (114, стр. 398 ид.), па каже: "Шпиро Руђери, грчког порекла из Шибеника, преузео је да живи од других, правећи се као неки верски представник, и хвали грчку нацију, која се састоји из десет породица у Задру и мање него толико у Шибенику. Остатак су Морлаци, или Словинци, који се зову и Србима, и који немају ништа са Грцима"... "Руђери сад тражи потврду привилегија за своју нацију састављену од 15 или 20 кућа, да би их повезао са нацијом морлачком, словинском или српском..."

Задарски архиепископ Вићенцо Змајевић пише у једном извештају непосредно после "Најновијих тековина", 1720. године (114, стр. 124): "Српски обред је исти као московски и русински", и у истом акту говори само о Морлацима или Србима, одн. Морлацима-Србима, а најчешће само о Србима (Serviani).

У једном извештају Млецима непознатог функционера из приближно године 1741. (114, стр. 249) стоји: "Илирци грчког обреда сви се уопште обухватају под именом Срби или Србијанци" (Serbi o Serviani). И даље их само тако назива.

Те исте године пише архибискуп Змајевић Конгрегацији кардинала у Рим (114, стр. 248): "Премештен на ову цркву, нашао сам у мојој дијецези, а много више у околним дијецезама Нина, Шибеника и Скрадина велико мноштво Срба, са својим паросима, који се сви сматрају и третирају као добри Грци. Утврдио сам њихове догме, и нашао сам их у свему једнаким са оним које се јавно исповедају у Србији, на срамоту римске вере"...

У извештају осорског епископа Матије Карамана из приближно године 1744. противу далматинских Срба стоји на једном месту (114, стр. 265): "Иако Срби у Далмацији имају обред и језик заједнички са пећким патријархом, није то довољан разлог да над њима захтева неку јурисдикцију".

Мало даље (стр. 266), каже да Грци са Леванта имају "различит језик и догме од Срба". "Срби говоре и верују различито од Грка"...

Иначе је цео реферат пун вести о Србима или грчким Србима", тј. православним.

Исто тако их назива далматински проведитор Диједо у обзнани да је власт дозволила 1723. једног епископа "грчким Србима" (vescovo dei greci Serviani") (114, стр. 186). А следеће године, шибенички бискуп Донадини пише задарском архиепископу Змајевићу и више пута спомиње "грчко-шизматичке Србе" (114, стр. 187). И стотине таквих примера има у цитираној књизи епископа Милаша (114).

1750,10. априла, даје задарски архиепископ Матеја Караман, веома опширан извештај "О Србима грчког закона" (Serviani di rito greco (114, стр. 271).

А већ одмах после Најновијих тековина пише и латински млетачки архиепископ Ди Роди у Рим (114, стр. 110): "Од господина епископа из Шибеника ми је саолштено да некакав елископ Стефан, постављен за Херцегновског епископа од Пећког патријарха, поданик турски, намерава да се увуче да би посетио све Србе који станују у домену ове Релублике на тим странама, и да је у том циљу добио дозволу далматинског генерала са мотивом да су и другде ови народи посећивани од епископа овог закона".

Млетачки "Мудраци и Саветници" (Savi e Conseglieri) дају око 1770. своје мишљење да ли треба Далмацији дозволити православног владику и кажу из. ос. (114. стр. 454) "200 грчких породица, по прилици, пребеглих са Кипра, Крита и Мореје и настањених у градовима и тврђавама Далмације...не признају другог црквеног поглавара него цариградског патријарха, и сматрају Србе и Русе као своје шизматике и јеретике"... То су свакако насељеници после ратова са Турском.

7.

Нека ми је сад дозвољено да наведем из књиге Василија Ђерића, бившег професора грчког језика на Универзитету у Београду, под насловом "О српском имену у западним крајевима" (116) само неколико из мноштва даљих доказа о ранијој појави Срба у Далмацији, још од првог времена власти Млетачке релублике. Он је сваки податак врло брижљиво цитирао, као што доликује професору универзитета, па ће ти његови цитати бити овде преузети и рецитирани. Милашеве "Списе" накнадно сам набавио и цитате сравнио.

Још 1436. године, на Клису врх Сплита, гроф Х. Франкопан "бан Далмације и Хрват" даје и потврђује Власима око реке Цетине законе, које су имали за време пређашњег господара бана Иваниша Ивановића. У тим законима стоји из. ос. да над њима не буде ниједан војвода "Хрватин", да им суд буде под Сињем. "И да не мора отдати Влах на Влаха сто либар, ки сам нема сто либар... и Срблин да не мора отдати на Влаха, ни Влах на Срблина..." (118).

1579. године била је у Задру црквена скупштина, на коју су позвани сви бискупи из Млетачке Далмације, и на којој је решено, поред осталога, и ово: "Бискупи ће позвати себи српске презвитере" (да их поуче у неким верским стварима). (Presbyteros Servianos ad se evocabunt Episcopi). (119).

1718. пише сплитски бискуп (Стјепан?) и спомиње своју борбу "против оних које зову Србима" у Млетачкој Далмацији. (Contra illos quos Serbos vocant). (120).

1719. пише католички архиепископ Ди Роди неком кардиналу у Риму, да му је шибенски епископ саопштио да владика Стефан (православни) настоји да уђе у млетачку државу и да обиђе све Србе који живе под млетачком влашћу (tutti i Serviani che abitano nel dominio di questa republica in quelle parti). (121).

Неколико дана за тим (2 селт. 1719) пише кардинал Паулући у Млетке нунцију да треба забранити православном владици да обилази Србе (Serviani) у млетачкој држави. (121).

Све докази да је Срба било доста кад су имали толико попова и потребу за владику.

1741. пише задарски католички архиепископ Виђентије Змајевић у Рим: "Кад сам премештен на ову цркву, нашао сам у мојој дијецези, и много више у суседним дијецезама нинској, скрадинској и шибеничкој велико мноштво Срба." (...gran moltitudine Serviani...). (122).

Око године 1744. пише осорски бискуп Матија Караман између осталог: "У време бечког рата није било у задарској околини српскога владике, па је ипак горња страна сва настањена Србима, који су у то време дошли из Босне"... "Иза последњег рата, ти исти Срби, који су сишли из Турске, населише и имотску област иако су знали да у Далмацији нема владике њиховог закона..." (123).

У извештају Задарске надбискупије из год. 1760. стоји да у Задру и Шибенику има само неколико грчких породица, "а остали су Морлаци или Словени, а зову их такође Србијани"... (124).

1775. је штампана чувена књига Фарлатија и другова Iliricum sacrum (Свети Илирик), у којој на једном месту стоји: "О Србима или Морлацима грчког закона, којих је крцата Далмација... (De Serbis seu Maurolachis ritus Graeci, quorum feferta est Dalmatia...) (125).

Млетачки провидур Јаков Градениго тврди год. 1775. да је већина становника на далматинском копну "српског закона", di rito serviano. (Милаш, 100, стр. 437).

И још је навео Ђерић десетине цитата, углавном према Милашу, али и према другима, где се православни Далмације зову консеквентно Срби, ређе Морлаци, и то од стране млетачких власти, од стране католичке јерархије, од стране православног становништва самог (у својим представкама млетачкој власти). Оскудица простора не дозвољава да их овде све пренесемо.

Још један податак скоро објављен, који није могао бити садржан ни код Милаша ни код Ђерића. У задарској православној епархији налазила се забелешка о смрти бунџије и устаника против Млетака, попа Петра Јагодића-Куруџе. Забелешка од 9. априла 1749, дана смрти, на грчком је језику и у преводу гласи: "Сахрањен је разборити јереј Петар Јагодић у околини истог града. Род српски." (To genos serbios, 386II, 420).

8.

Да су далматински православци себе звали Србима има такође безброј доказа. Овде ћемо навести само два-три из XVIII века.

Кад православни Далматинци траже од Дужда 1754. године дозволу да имају свога епископа, почињу представку овако (114, стр. 362): "Ми славено-српски народ грчкога закона источне цркве, који се налазимо под влашћу Ваше прејасне републике..." Предлажу за духовног пастира оца Дионисија Новаковића "који наш српски језик познаје и грчког је обреда... "

Нова представка од 1759. (исто дело стр. 368) почиње скоро истоветно: "Ми славено-српски народ грчког закона источне цркве..." У тексту даље стоји: "Наш је славено-српски народ свагда наклоњенији и вјернији био хришћанској влади неголи отоманском тирјанству, и ради те вијерности и небројени Словено-Срби из многих покрајина, а највише из Босне и Херцеговине и из свега Илирика, који су се налазили под влашћу отоманском, добровољно оставише... сва своја добра и уживања, која су им стекли били њихови стари, и пређоше под крило прејасне Ваше републике, а неки под власт Царскога Величанства." И још се неколико пута спомиње "наш словено-српски народ".

То исто се понавља у једној "прошњи" Дужду од 1795, која почиње овим речима (114, стр. 491) :"Многобројни славено-српски народ грчке вјере, вјерни поданици Ваше узвишене владе, који живи у Далмацији...горко плаче без свога духовног пастира..."

9.

Овде су махом цитирани српски научници, који су своје научне резултате ипак базирали на изворима из прве руке. На изворима туђим (првенствено млетачким) а не српским. Раузумљива је ствар да хрватски научници избегавају да наглашавају српски карактер досељеног и претежног становништва Далмације.

Али страни писци углавном потврђују оно што Срби износе, потврђују и онда кад не знају за те српске списе. И овде би се могла многа мишљења навести, али се морамо, простора ради, ограничити на само два али карактеристична и ауторитативна.

Прво је од Франца Петера, самог Далматинца и професора средњих школа у Далмацији. Он је сматран у првој половини прошлог века као најбољи познавалац Далмације. У свом стандардном опису Далмације (99), каже:

"Далмација је земља Словена, јер су више од девет десетина њеног становништва прави Словени и потомци Срба (Хрвата), који су у следству уступања грчких царева ту усељени..."

На следећој страни дословно каже: "И под маџарском влашћу многи су Срби усељени, а за време млетачке власти Италијани (на обалама). Од пада млетачке републике населили су се у приморским градовима грчки (мисли православни) трговци из Херцеговине и Босне. Кад су Јевреји били избачени из Шпаније (под Фердинандом Католичким 1502) населила се једна колонија Јевреја у Сплиту и Дубровнику... У околини Сиња и Врлике има и циганских породица чије је усељење непознато. Има Арбанаса, који су врло вероватно највећим делом потомци арбанашких хришћана усељених 1713." (Цело је једно село код Задра њихово, оно се зове Арбанаси, а одатле потиче и ранији краљевски намесник Перовић). Даље стоји, стр. 154: "Пошто је Далмација словенска земља, то је и језик већине становништва словенски, заправо српски".

Немачки писац и путописац Ј. Г. Кол, пише у књизи: Путовање у Истру, Далмацију и Црну Гору, I део, 1851, стр. 63, (130): "На југу (Далмације) изгледа да су Срби већ давно седели. А кад су хрватска власт и цват подлегле Маџарима, а још више кад су Срби дошли у сукоб са Турцима, све су чешћа била усељавања српских избеглица у пределе на обали, куда су били бацани од Турака. Тако су, поред јужних области које су још од старог доба припадале Србији, такође и северни хрватски предели све више и више теко речи србизирани. Овде на Јадранском мору догодило се како изгледа нешто слично као на Северу око Дунава, где су такође српски ускоци (избеглице) у данашњој Војводини основали једну нову српску земљу. Према томе је хрватско племе све више уступало, и српско племе влада према томе у целој Далмацији, нарочито у средњој и јужној Далмацији". Онда наставља: "Нарочито су сасвим српског стабла Бокељи, становници Дубровачке области и дубровачких острва, граничари Неретве и Цетине, такозвани Морлаци и Ускоци, док су Морлаци на северу Крке мешавина Срба и Хрвата, али са превлашћу српства, граничари

Зрмање и Велебита морају се посматрати као прилично чисти Хрвати, као што се и на острвима свуда сачувало хрватско племе"... "Храбри Неретљани, који су у средњем веку на Неретви основали једну чудну пљачкашку државу и одржали је у двадесетогодишњем боју са Млечанима, Црногорци који се још увек боре са Турцима, предузимљиви Бокељи, републиканци кантона Пољица, крвни непријатељи Турака, Морлаци и Ускоци, сви су у суштини српског племена...

Говоречи о литератури, коју је проучио на свим језицима пре него је написао књигу о путу кроз Далмацију, овај педантни и врло савесни Немац каже поводом књиге Талвијеве "Српске народне песме": "Пошто су народни живот и поезија највећег дела далматинских становника потпуно исти као и осталих Срба, то се препоручa свакоме ко се Далмацијом бави да ову познату књигу Талвијеве има стално при руци..." (дело о 130, стр. XII).

Кад говори о Далматинском приморју, Кол каже (130, стр. 47): "Уопште се може рећи да није било народа европског који се није једанпут појавио на далматинској обали и неко време своје корење тамо пуштао. Источни и западни, северни и јужни народи тамо су долазили. Норманске експедиције, као и британске, сараценске као и маварске биле су овамо упућиване. Углавном се становништво земље (мисли Приморја, ЛМК) јавља и сад као и у свим другим временима: иста мешавина племена која су настањивала грчко и италијанско полуострво... "

А на страни 66 каже овај ретко интелигентни путописац, од кога имамо такође онако значајни опис Црне Горе и Владике Рада: "Као што од севера на југ, тако и од запада на исток, од приморја ка континенту, цела уска земља бива све оријенталнија, српскија, словенскија, ратоборнија и дивљија..."

Из целе књиге Колове провејава мисао да је Далматинско приморје једна етнографска мешавина свих могућих раса. Он посебно говори о Грцима, Римљанима, Млечанима, Мађарима, Шпанцима, Турцима, Арбанасима, Французима, Норманима и Бритима, Немцима, Словенима, Јапидима, Илирцима, Либурцима, Келтима. А у залеђу налази само Словене, Морлаке, Србе.

Говорећи много даље о Црногорцима (стр. 205), Кол каже да они "једнако као и Морлаци и Дубровчани спадају у велику српску породицу Словена".

В) КО СУ ТО МОРЛАЦИ?

1.

У овој глави су читаоци наишли више пута на реч Морлак или плурал Морлаци. Многи сигурно не знају шта та реч значи, а највећи део не зна њено порекло.

Данас је сасвим поуздано утврђено да та реч долази од грчког израза "Мауро-Влах", што значи црни Влах. Тако су означавали староседеоци Далмације нове дошљаке, који су изгледали мрки и тмурни. У Боки се и данас каже за човека тамне пути да је "Моро". Тако опет далматински приморци називају далматинске горштаке in globo.

Има у том изразу нечег потцењујућег, али има и нечег што застрашује, што импонира. Јер староседеоцима Далмације можете признати сваки квалитет само не јунаштво. Нарочито се острвљани, тзв. "бодули", не могу дичити јунаштвом. Још у прошлом веку је сматрана на једном острву као нарочито истакнута породица чији је члан могао да каже: Прицал ми је дид да је његов дид видил Турцина!!!" Разуме се да су онда морали да импонирају и страх пружају они који су свакодневно долазили у сукоб са Турцима и бојеве с њима били, који су Турцима јаде задавили и неретко их побеђивали.

Зато је реч Морлак и уливала страх и зазор. Староседеоци далматински нису желели радо да се састану на путу са "Морлаком".

Може бити да је та реч била и погрдна све док Алберто Фортис није 1774. издао своју чувену књигу "Пут у Далмацију", која је преведена на више језика (ја сам имао у рукама и италијански оригинал, и немачки и француски превод). У тој књизи је први пут одштампана једна народна песма која је свет задивила. То је Хасанагиница. Фортис ју је дао у српској верзији и италијанском преводу. На немачки ју је превео нико мањи него Гете, а преведена је и на француски и друге језике, све скоро према Фортисовом италијанском преводу. Само је Гете погодио српски трохејски стих и ритам, и од онда се заинтересовао за српску народну поезију.

Фортис је ту песму означио као песму "морлачку". Тако ју је испочетка и Гете окарактерисао. Као такву ју је, са још две-три песме, унео Хердер у своје бесмртно дело "Народне песме", доцније прозвато Тласови народа у песмама" (сасвим разних народа).

Ево шта о томе пишу два најбоља стручњака у области словенских литература, Рус Пипин и Пољак Спасевич (књига под 2, стр. 352): "Као човек широког образовања, финог осећања, упознат са европским књижевностима, поп Фортис је предосећао интерес за литературу који је клијао, кад је он своје студије посветио српској народности, за коју је гајио велике симлатије, и њеној народној поезији. У својој књизи он је објавио неколико примера

српских (или "морлачких") песама... Српске, или - како су их тада звали - "морлачке" песме привукле су на себе пажњу, једнако као и народ из кога су потекле..."

Сад је та песма освојила свет, и цео свет је стао да се интересује за те "дивље" "Морлаке". Шта сад бива? Хрвати прогласише Морлаке Хрватима. Бар у вези са том песмом. Ако је пак допрла у јавност каква вест о морлачким неделима, онда би их опет прогласили Србима. Ко познаје Хрвате, свему се овоме неће чудити.

2.

После је о Морлацима настала читава литература. Ни то нам не дозвољава простор да поближе расправимо. Зато ћемо се ограничити само на три-четири писца из средине прошлог века, пошто смо већ изнели мишљење Руса Пипина и Пољака Спасевича. Прво ћемо навести италијанско дело историо-географа и публицисте Франа Петера, који је тада издао једно велико дело о Далмацији у два тома и одакле је тада учени свет црпео углавном своје знање о Далмацији (99). Тамо стоји (I књ. стр. 179):

"Са именом Морлаци означују се уопште брдски сељаци Далматинског залеђа (континента). Њихов број може да се пење до 150 хиљада душа, чије су две трећине католици, а остали неуједињени Грци... Они имају своје насеобине у окрузима Задар и Сплит. У Дубровнику и Котору су непознати... То су чисти Срби и Босанци. Време њиховог усељавања треба да падне у средину XV века. Изгледа да су се својевољно отргли од турског притиска и отселили се у далматинске висинске пределе, где су мислили да ће им бити боље под хришћанском влашћу... "

Нека кратка објашњења: Мало пред овим текстом Петер даје и статистику становништва Далмације из год. 1864, којаће се одмах за овим навести. По њему у целој правој Далмацији одн. окрузима Задар и Сплит, има укупно становника 328.489, од чега на православне спада 54.738. Ако се узме да су сви православни "Морлаци", онда их је још две трећине католика, како сам каже, око сто хиљада. Од укупног броја од 273 хиљаде тада католичког становништва Петер сто хиљада сигурно убраја у Србе, а за друге не каже којој нацији да се прибroје. У сваком случају, половина становништва тадашње праве Далмације (без Дубровника и Котора) имала је бити морлачка, без обзира на веру.

Други је немачки писац кога смо малопре цитирали, Ј. Г.Кол, који је дао онако драгоцене податке о Његошу (он га је на Цетињу посетио), каже на више места без увијања да су Морлаци у огромној већини чисти Срби, а само на северу Крке мешавина Срба и Хрвата. Разуме се да он ту мисли на католичке Морлаке изнад Крке. Па ипак и за њих каже да српски елеменат у њима преовлађује.

Пре нешто више од сто година је енглески научник А. А. Патон, писац студије "Србија (1845), дао и опис далматинских брда и острва. На једном месту стоји да су далматински

Морлаци "у ствари Срби Јадранског приморја, само што далеко заостају за правим Србима". (337,338).

Патон каже изрично (401): "Морлак показује у свом карактеру још увек многе особине Јужних Словена; он је стварно Србин Јадранског приморја. ...Женидбе отмицом на старосрпски начин догађају се још увек каткада... Положај жене под Морлацима одговара у приличној мери њиховим сестрама у Србији... Многе тачке сличности са Србима проистичу из заједнице језика, заједнице порекла, па чак и обичаја..."

Аустријски најистакнутији етнограф средином прошлог века, Карл фон Черниг, каже да су истарски Срби Морлаци (80,1, стр. 57).

А један далматински писац још много пре ових мислио је канда исто. Тако бележи проф. Ердељановић (347, стр. 317): "Иван Ловрић, родом Сињанин, у свом делу из г. 1776. каже: Они које у Далмацији називају Ркаћима, тј. Грцима, због њихове грчке вере, исте су народности као и Морлаци латинског обреда..., истим језиком говоре и у својим народним песмама опевају Краљевића Марка.

У савременом Политичком речнику, који Немцима пружа објашњења о појмовима и изразима свакидашњег живота (420), стоји и ово: "Један део далматинских Срба зову Морлацима; све су то имена истог народа..."

3.

Највећи део своје друге књиге је Кол посветио Морлацима и "Морлачкој" (од стр. 153 до 400), где потанко описује њихове обичаје. И поред тако мало простора не можемо да не наведемо две епизоде које су "у Морлачкој" и Кол и Петер забележили.

Кол износи потанко како Морлаци обожавају Марка Краљевића и како им је прва реч при певању тај средњовековни јунак, који је "скоро митска личност". "Има нечег чудноватог са тим Марком Краљевићем српских племена. Његова успомена је код њих и дан-дањи свуда веома жива, да тако рећи и брда и долине одјекују од његових похвала". После дугог приказа о томе Кол каже (130, II, 234):

Како је велик решпект који Морлаци још и данас имају о свом Марку Краљевићу, о томе сам ја после прибрао један мали доказ у Задру. Ту се налази један славан музеј римских старина у поседу неког приватног лица, где је у унутрашњем дворишту, поред осталих старина, изложена колосална статуа једног римског цара. Ту су ми причали да морлачки сељаци, кад сиђу у град са својих брда, често зажеле да их пусте унутра. Они тада потражују статуу цара, која, уосталом, изгледа сасвим херкулска, један другом је показују и причају да је то "Марко Краљевић". Онда се побожно прекрсте и поклоне пред статуом као да је то слика светитеља..." (Кол каже српски да учине "поклон").

Мало пре тога каже Кол: "Тако постоји негде у овим пределима, заборавио сам где, једна пећина коју зову "Скакало Краљевића" (и ту реч Кол српски наводи).

Вероватно је то камење које описује Петер у цитираној књизи (99,1,206).

"Једанпут ми показа мој вођ у околини Книна неколико каменова на путу, који су један од другог били по неколико хвата удаљени, и тврдио је сасвим озбиљно да је храбри Марко Краљевић корачао од једног до другог".

И други писци су забележили занос Морлака за Марком Краљевићем. Тако нпр. један од првих гувернера аустријске Далмације барон Велден. Још 1829. он пише у једном, тада веома познатом, немачком часопису "Иностранство" (339), како далматински Морлаци, гацајући по блату до колена, певају песме о Краљевићу Марку, о "другом Херкулу, чуду од јунаштва", па даје у италијанском преводу једну такву песму. (338).

Још у XVI веку.како саопштава Солитро, у самом Сплиту се певало о Краљевићу Марку. И то не макар ко, већ цео град - тако рећи.Солитро саопштава сцену кад један војни ветеран прима дар од Републике: "он га прихвата, поздравља, и одлази певајући по словински о Краљевићу Марку. И цео свет који га је окруживао певаше с њим, јер је цео свет који га је окруживао певаше с њим, јер је цео свет знао ту песму". (400).

А не рече ни Солитро ни неко други да су Далматинци певали песму о Звонимиру, Томиславу, Свачићу и другим, правим или измишљеним, хрватским владарима.

У својој Историји Далмације, Хрватске и Славоније, немачки историчар Јохан Кристијан Енгел посветио је једно цело поглавље Морлацима. И тамо каже (стр. 234) "Њихове народне

песме су махом херојског садржаја. Нарочито опевају једног извесног Марка Краљевића и неког Асан-Агу".

Гроф Лујо Војновић каже (391): "Млеци су морали подносити један дуг рат са српским становништвом, које је било слегло из Босне и Србије на западну обалу Јадрана и које се зове Ускоци".

Даље наводи како је "велики ускочки старешина Даничић поразио млетачке галије певајући о подвизима српског јунака Марка Краљевића и Цара Душана".

Нису ли то, сами за себе, довољни докази српства тога народа, и то интензивног, вазда присутног и неизбрисивог српства?

На крају још само то, да и католички мисионари XVI и XVIII века пишу Ватикану о "Србима Морлацима" (Morlachi Serviani, li Morlachi ossia Serviani, Morlachidi rito serviano etc.). На једном месту јавља надбискуп Змајевић 1719. да је Српски патријарх поставио Стевана Љубибратића за митрополита "над свим Морлацима свога обреда". (Јован Радонић, 113, стр. 194,600,604).

Г) СРБИ ЗАЛИВАЈУ КРВЉУ ГРАНИЦЕ СВОЈЕ НОВЕ ПОСТОЈБИНЕ

1.

Увек, откад је света, било је бегунаца и пребега кад рат бесни. Довољно нам је посматрати из најновијег времена примере у Палестини, Кореји, Вијетнаму. Тако је било кроз целу историју. Тако је било и са Србима све до Косова, па до образовања срамотне и криминалне "НДХ".

Али српска "бежања" показују један спецификум који је тешко иначе наћи: Срби не беже у позадину да би се сакривали и спасли, већ беже да би се организовали и боље припремили за борбу. Пре него се људски сместе, пре него добију стална седишта, мушкарци се већ налазе на фронту, на линији, у борби.Они не траже ни предаха, ни одмора, често чак ни саму опрему. Они ће већ од непријатеља добити оружје.

Зато се сеобе Срба задржавају обично на самој граници. Док су Хрвати од Турака бежали све до Моравске, бојећи се да се задрже негде ближе, Срби се с муком одвајају од границе. Патријарха Чарнојевића су и његову пратњу бацили били у далеку позадину (то је била свесна католичка акција, да би концентрисани Срби на граници остали без духовног главара и без веће помоћи у људству), али су и он и његова дружина увек гледали да се примакну граници кад год им се пружала прилика.

Отуда две крупне последице: свак је радо пребегле Србе примао, свака државна власт, јер су они долазили као борци а не као просјаци, да бране више нове господаре него сами себе. И, затим, на тај начин су Срби, можда несвесно, проширивали своју етничку територију, док би иначе били изгубљени у мору иноверије кад би се много удаљивали од свог националног језгра.

О тим истима пребезима или ускоцима у Далмацију каже Јован Цвијић (361, стр. 89 до 94) (ово је доцније пронађено): "Динарци насељени у Далматинској Загори нису се руководили разлозима економске природе. Остављали су богате и плодне земље, да би се населили у пределе који су, са Црном Гором и Ликом, најсиромашнији на Балканском полуострву. Узроци њиховог исељења моралне су врсте. Пошто се нису могли помирити са тим да подносе мрску насилничку владавину која их је сатирала, напустили су завичај, не обзирући се на материјалне интересе, да потраже гостољубивију домовину. Тако су показали најлепше особине свога карактера; жилавост у борби, упорност у опасностима, и дубоку веру у будућност. Изменили су се под утицајем географске средине и историјских прилика. Али су се њихове битне психичке особине одржале..."

"Сви су нови досељеници, који су у јадранске области дошли од краја XV до краја XVIII века, припадали патријархалном становништву, већином ерског варијетета, и говорили огромном већином штокавским дијалектом... Често је ово био најбољи елеменат динарског становништва који није могао подносити турску управу. Енергични и независни... они су више волели ове сиромашне карстне пределе него богатије крајеве..."

"Ти досељеници су били задахнути националним идеалом...Демократска осећања XIX века су га још појачала: и тако Загора, као и Шумадија, пада међу области са најразвијенијом националном свешћу... Православни досељеници су котлини између Дрниша и Книна у Далматинској Загори дали име Косово, име поља на коме је била чувена битка. На томе се Косову сви загорски Срби скупљају сваке године на Видовдан."

Али је било, разуме се, и негативних последица: Срби су примани само кад је беснео рат или претила ратна опасност. Они су морали прелазити кришом и сву своју имовину, са ретким изузецима, остављати дин-душманину. Њему су остављали, проређену или сасвим напуштену, стару етничку територију. Нису могли да новим господарима стављају пробитачне услове. Напослетку, били су изложени грдном и безобзирном прозелитизму католика, тако да им је вера мање сачувана била неко у Турској.

2.

Као сви други "пребегли" Срби, тако су и Срби пребегли у Далмацију, тзв. Морлаци, продуживали борбу пре него су се људски и сместили у новим насељима. Они су махом за време ратова прелазили границу и одмах бивали употребљени као борци на млетачкој страни. Млеци су имали за своје лађе друге посаде, али за одбрану својих међа, нарочито према Босни и Херцеговини, нису имали на кога другог да се поуздају него на Србе, на Морлаке".

Морлачки одн. српски подвизи на корист и за славу "Пресјајне" (тако су Венецију звали: ЗегепЈБЗЈта) описани су на много места и у многим делима. И сами Млечани су често признавали без резерве витешке подвиге својих "Морлака". Простор нам не дозвољава да много тога изнесемо. Ограничићемо се на један скоро савремени извор, на једну књигу штампану 1686. на старом немачком језику, у којој се описују млетачка ратовања у Кандиском, Морејском и осталим ратовима тога, тј. XVII века, (154) и пренећемо одатле неке ставове, да би се доказало троје: да је Срба тада већ било много у Далмацији. Да су одмах одлазили у рат чим би се доселили. И да су се храбро борили, да њима у ствари Млеци имају захвалити сувоземне успехе. - Сви се подаци односе на Кандијски рат, кад се у ствари велик део Срба доселио у Далмацију.

Године 1648. (стр. 52): Код Клиса Турци су, према споразуму, имали да се повуку. "Одатле су се заиста повукли 400 Турака, али су они од тих истих Морлака, без обзира што су то официри настојали спречити, са голом сабљом у руци, нападнути, и делом заробљени

а делом посечени. Заробили су и санџака (у примедби стоји да је он имао бити сестрић "Великог Турчина", дакле Султана), који је ношен на једном јастуку златом извезеним јер је био рањен..." При пријављеном повлачењу Турака, Морлаци су санџаку отргли чалму с главе, али је он сам одбрањен од грофа Скато..."

Стр. 69 и даље: ..."Ту су баш Морлаци и даље под својим главним заповедником Мардонићем опљачкали велику варош Билава (?, ваљда Бихаћ), многе Турке мачем посекли, 40 заробљеника, 400 коња и 12 хиљада комада мале стоке довели собом натраг... После овог срећно обављеног подвига они су у петодневном ходу, у саставу од 5000 људи, још једанпут продрли у Босну, код Бања Луке шест великих варошица и место Клим (вероватно Книн) опљачкали, убили око 400 Турака, заробили њиховог команданта, више од 300 коња насамарених богатим пленом, са других хиљаду грла стоке, довели собом у Задар"...

Ми смо ово нарочито навели да би се видело колико су Срби већ у почетку Кандијског рата били јаки у Далмацији: на само једном сектору фронта они располажу са пет хиљада ратника, допиру до Бање Луке итд.

Сад неколико година доцније, г. 1653. (стр. 106): "У Далмацији направише Морлаци Турцима велику штету: њихове масе од око 4000 људи учинише један подвиг преко Клима (изгледа да је то Книн?) у земљу (турску), претворише седам турских села у пепео, побише око 600 Турака, заробише око десет хиљада грла велике и мале стоке, такође 200 робова и 250 турских глава..."

Стр. 109:" У Далмацији заробише Турци 60 Морлака, којима одсекоше главе, због чега су Морлаци стотини заробљених Турака најпре одсекли носеве и уши и онда их посекли сабљама... Даље су у јачини од 1700 људи учинили шестодневно крстарење у унутрашњост Босне и донели собом натраг 400 коња, 2000 волова, 14 хиљада мале стоке, са осталим пленом..."

Стр. 111: "Код реке Цетине упало је 700 Морлака пешака и 600 коњаника, са 200 слободних коњаника, у турску земљу; ту су начинили велики плен и око 200 непријатеља било заробили било побили..."

Год. 1657. (стр. 139): "У Далмацији одузеше Морлаци код Клиса око хиљаду грла стоке, и коју су заједно са 150 заробљених Турака и око стотину глава знатнијих Турака срећно собом донели..."

Год. 1666. (стр. 170): "У Далмацији су 2000 Морлака добили од Турака тако тешке ударце да многи нису могли да се подигну. Али остали нису на то обраћали пажњу већ устадоше мало затим на Турке и одузеше им око 3000 грла стоке..."

3.

Све су ово детаљни и ситни извештаји, али они најрељефније показују борбеност новодосељених Срба и њихову готовост да бране границу нове постојбине без обзира на жртве. А Јован Радонић се позива на једног угледног немачког историчара (155), који описујући резултате другог рата против Турака XVII века (тзв. Морејског рата) каже да је Карло VI срећним војевањем са Турцима знатно проширио границе на југоистоку "док Млетачка република није могла повратити Мореју, али је, благодарећи успесима ћесарове војске и својих Морлака, успела да сачува не само Загорје, него и да прошири залеђе далматинске обале" (113, стр. 593).

4.

Пред крај XVII века, после турског пораза код Беча, настало је опште "гибање" међу хришћанима у Турском царству. Разуме се, највише на периферији.

Али први који су се дигли против Турака, то су били Срби у садашњем Далматинском загорју: и они под млетачком и, ништа мање, они под турском влашћу. Тек после се дигла Лика, па Црна Гора итд. Ево шта о томе пише прота Манојло Грбић, српски црквени историчар (421,1, стр. 71):

"Амо, на овијем странама, најприје букне устанак у Дал мацији, гдје далматински Србљи, као турска раја, одмах у прољеће 1684. удари на своје Турке. Народном пјесмом прослављени српски јунаци, Стојан Јанковић и Илија Смиљанић, скупе под оружје до 16 хиљада пјешака и до 4000 коњаника, па ударе једнодушно на своје старе крвнике... За кратко вријеме, али послије љутих бојева, освоје усташе, помагане млетачком војском, цијелу турску Далмацију и покоре је Републици. - Из Далмације рашири се устанак и по сусједној Лици, гдје такође турска раја, и то опет православни Срби... удари на своје Турке..." Али је Лика ослобођена тек кад су домаћим, личким, устаницима притекли у помоћ далматински Срби. (Иста књига, стр. 73).

О томе је пронашао више документа Бошко Десница и објавио их (386). Они се не могу овде репродуковати. Али на неке треба посебно указати. Тако нпр. бр. 358 и даље I књиге.

Али пре свега број 331, где се у акту од 8. нов. 1683. жали далматински провидур Сенату да су Морлаци спонтано устали на оружје, да сва села иступају заједнички, да их млетачка коњица не може спречити да нападну Турке. Турци су сасвим напустили погранични крај и повукли се у утврђења. Средња Далмација је мирна. Разуме се: тамо није било Срба! - Овај акт потврђује тезу да су Срби и с једне и с друге стране први дигли устанак и тако натерали Млечиће на акцију. Улога Млетака је овде била и секундарна и супсидијарна.

26. децембра 1683. појављује се као поглавица великог дела Срба под Турском поп Лазар Драговић, који у име 1500 "морлачких" породица јавља провидуру Далмације које су већ каштеле заузели и тражи да он одреди сталног старешину над овим "Морлацима". На

основу те молбе провидур Донати шаље извештај Сенату следећег дана. Тај извештај почиње овим речима:

Они из Загорја (тако баш стоји на италијанском језику: Загорје. ЛМК), споменути већ раније вашим екселенцијама, који сачињавају хиљаду и пет стотина породица, подигавши устанак у сопственим насељима, приближују се државној граници. Траже хитно старешину који би предузео власт над њима, и стално изричу одлуку да се отресу отоманског јарма. - Молба, која ми је у њихово име презентирана од једног српског попа поближе и са више светлости приказује њихова чувства, па зато не пропуштам да је овде приложим..."

Свуда се у књизи спомињу Морлаци, али у овом акту изрично стоји да су предвођени од "српског попа (da un prete serviano), што најбоље показује национални карактер устаника. Истина се не може дуго замагљивати. Интересантно је да у самој молби подносилац каже: "Ја, поп Лазар Драговић, грчког обреда", а провидур ra означује као српског попа. 1500 породица је било за то време огромна маса, не само зато што је свака породица била многољудна (просечно бар десет чланова), већ што је тада сва Далмација била веома ретко насељена. Породице су биле из Кистања, Бенковца, скрадинског краја, Полаче итд.

У једном даљем писму (22. фебруара 1684) извештава провидура пуковник Радош да број морлачких породица које су се примакле млетачкој територији достиже три хиљаде. Ево имена старешина: Вукадин Жепина, Петар Држић, Јован Ђечић, Раде Мирчетић, Марко Кларић, Сава и Марко Властелица, Матија Начић, Матија Ђуковић, Филип и Марко Сунарић, Марко Буљевић, Раде Николић итд. Најчистија српска имена и презимена.

Најаутентичнију потврду "морлачких" заслуга тога доба имамо у једном сенатском дукалу од 28. јула 1684. Он је био изазван извештајем ванредног провидура за Далмацију Моћенига, од 24. јуна исте године, којим је дао веома неповољну оцену о Морлацима и њиховим старешинама (који му се нису хтели слепо покоравати). И у дукалу изрично стоји: "Интерес отаџбине захтева да ова нација врло заслужна за услуге учињене у прошло време (questa natione benemerita per li servitij prestati ne'tempi passati) и у садашњим приликама има бити сматрана главним нервом покрајине, и од које се... ако се одржи, умешношћу и љубазношћу, у доброј дисциплини, могу да очекују још веће користи, тако да треба да се третира са знацима поштовања и љубави. Треба од ње одстранити све мотиве горчине, који би могли да измене њихове душе и оданост исказивану у свако доба према нашем господству, и нека се са доказима љубави и поштовања цени заслуга њених старешина, која је постигнута дугом службом, са задобијањем (територија) из последњег времена, и са довођењем многобројних породица под нашу власт". (386, II, стр. 31).

Ратови XVII века претстављали би за Млетке скоро саму пасиву да није било успеха "морлачког", тј. српског. Нису ни Србе иабе наместили као браниоце својих граница. Знали су перфидни Млечићи шта раде.

у почетку XVIII века још су више Морлаци учинили за спас Далмације од Турака и проширење њених граница.

Један млетачки писац из почетка XVIII века, описујући Пожаревачки мир (483), одаје признање свима групама заслужним за млетачку победу, а посебно истиче Морлаке за које каже да су нарочито одани Богу и Принципу.

Један немачки писац из прве половине XIX века, кад Млеци као држава већ више деценија нису постојали, познати путописац Штиглиц (који је посетио био и Његоша), каже (483, стр. 140):

"Морлаци који су у већем броју досељени у Далмацију од пропасти Српског царства населили су се претежно у брдским пределима Задарског и Сплитског округа. Заштиту коју су нашли против наступајуће турске најезде они су вековима богато накнадили нелоколебљивом и пожртвованом верношћу у бојевима њихових заштитника".

Без Морлака тешко би се могла одржати Далмација у млетачким рукама, и данас би једва тамо било католичанства а још мање хрватства.

Али је за нас главно да су Срби пресељени на далматинско земљиште то земљиште крвљу својом натопили, да су га бранили као рођену груду, да су се тамо афирмирали. Постали су своји на своме. Јер се само жртвама и крвљу постаје свој. Срби нису ту привремени дошљаци и уљези. Они су домаћини и газде на своме. Други су, који уз њих живе, недостојни тога земљишта, јер нису ништа предузели да то земљиште заслуже, јер су бежали од тегоба, јер су другоме препустили бригу о заштити постојбине. Овај други се борио за њих, али свакако и за себе. Јер Србин није најамник и плаћеник (та својства он препушта својим суседима).

У приватном праву постоје многи основи правилног стицања имовине (iustae causae acquirendi), нарочито нелокретности (земљишта у првом реду). За народе важе други основи, али је главни и основни међу њима: одбрана крвљу те територије и њено привредно опслужење. Другим речима: њено натапање знојем и крвљу. Срби су Далмацију заиста натопили у довољној мери и крвљу и знојем у толикој мери. да имају пуно право аспирирати на њу. Ага не на сву, а оно на велики њен део.

Они имају на њу право: не траже је via gratiae, већ via justitiae. Нека то упамте "јазици".

Д) ПРОЗЕЛИТИЗАМ,ИНКВИЗИЦИЈА И ЗЛОЧИНИ ПРЕМА ПРАВОСЛАВНИМ СРБИМА

1.

Срби који су населили Далмацију нису се могли у потпуности афирмирати и одржати. Налазећи се под туђом, увек католичком и прозелитском влашћу, најпре Млетака а после Аустрије, многи су милом а још више силом напустили веру својих отаца и примили католицизам у једној или другој форми (директно или преко "уније"). А то је консеквентно доводило до њихове денационализације, до расрбљавања. То је нашу националну супстанцу јако ослабило и разјело.

Доказа о преверавању православних Срба у Далмацији има исто онако много као и у Хрватској и Славонији. Временом ће их бити још више, јер су се католички "душебрижници" тиме хвалили својим претпостављеним и државним властима, па су многи трагови остали (само док се све архиве ставе на располагање научницима).

2.

Овде ћемо такође прво навести Цвијића, који је ту ствар брижљиво проучавао, тако да су његови ставови у ствари само закључци научних резултата или рецепције непосредних извора.

У књизи о Балкану (1091) каже:

Страна 407: "При досељавању, у млетачко доба, Срби су се прикључивали грчким православним општинама којих је било само у приморју. Срби из Далматинске Загоре беху под влашћу дабро-босанског митрополита у Сарајеву, а они у приморју под управом филаделфијског митрополита у Млецима; кад су Млечићи заузели целу Далмацију, онда су сви православни остали дуго под влашћу тога митрополита. Немајући својих, они посећују католичке цркве и сахрањују их католички свештеници. Око половине XVII века би им допуштено саградити православне цркве".

Страна 224: "Као што је познато, има крајева у којима је православно становништво прешло на католичку или унијатску веру, нарочито у дубровачкој области (Пељешац, умногоме и у Конавлима), у Далмацији (Дицмо изнад Сплита, околина Макарске итд), у Хрватској (Жумберак), на доста места у Босни и Славонији. То се дешавало много више него што је забележено; јер је у ранијим временима био чест случај да се поједине породице, досељене у католичку средину, без своје цркве и попа, постепено навикну на католичке обреде и приме католичку веру."

Страна409:"Преобраћање православних у католике дешавало се у Далмацији,нарочито у XVIII веку, као што се види из извештаја фрањеваца." (Цвијић се често позива на дело фрањевца Стипана Златовића, цитирано под 92).

Страна 408: Фрањевци наводе многобројне примере, према којима су на хиљаде православних превели на католичанство. Њиховом сарадњом чак 1831. г. прешли су на "католичко сједињење попови села Кричка и Баљка, у Петровом Пољу у Далмацији заједно са сељацима, а у исто време и "различите обитељи у варошицама Дрнишу и Врлики". Али они само тврде да "помињу само оне у већем броју, а предуго би било кад бисмо и поједине биљежили". И збиља је много више православних покатоличено него што се може потврдити записима и историјским изворима".

Прелазећи на појединости, Цвијић наводи и ово (стр. 162):

"У Каштелима, где су сви католици, има породица пореклом с Поповог Поља у Херцеговини, које су се овде доселиле пре 200-250 година и знају за своје сроднике у Попову, који су остали православни; други су од Дувна у Босни и они су одавно покатоличени, али их још зову Ришћанима; трећи су старином из Црне Горе итд.".

Књига академика Јована Радонића о раду Римске курије у земљама Јужних Словена највећим делом је и посвећена мисионарској одн. прозелитској акцији Католичке цркве у свим областима где су Срби живели, специјално у Приморју (113). Само што и одатле можемо узети само веома мали број података због ограниченог простора ове књиге.

Стр. 207: "Долазак многобројих "шизматика" у јужну, средњу и северну Далмацију бацио је у велику бригу ватиканске кругове..." "А када су учестале све јаче емиграције Срба у те крајеве, Конгрегација је, у бризи, разаслала посланице далматинским бискупима да добро пазе на рад шизматика и да што пре поднесу предлоге шта треба предузети (131). На захтев Конгрегације одазвали су се веома брзо надбискупи Сплита и Задра, и бискупи Шибеника и Нина. О њиховим извештајима реферисао је, 14. децембра 1660, кардинал Астали. Скоро сваки од ових прелата посматрао је на свој начин долазак "шизматика" у Далмацију. Од њих је највећи оптимиста стари сплитски надбискуп Леонардо, под чијим надзором је делао мисионар дон Иван Божиновић. По њему, сви Морлаци у његовој дијецези преведени су на католицизам, јер он не допушта да се онде шире шизматици..." (131).

Стр. 437: "То је било још за време Кандијског рата, не чекајући његов исход. У јужнијем делу Далмације, око Макарске, било је канда слично, али је извештај знатно доцнији. Тамо је делао као апостолски викар и мисионар Никола Бианковић од 1686, а на прелому века постао је бискуп Макарске. У једном извештају послатом Ватикану из Сплита 4. новембра 1692, он саопштава да се прошлог рата (очигледно Кандијског ЛМК) спустило у Макарску дијецезу преко 600 Срба, који су пришли католичкој цркви, давши јавно на српском језику исповед католичке цркве. "У том крају, каже викар, према старим царским привилегијама не

смеју се православни свештеници и калуђери задржати дуже од 24 часа, чиме се и тумачи да су православни тако лако прихватили католичку веру". (132).

Стр. 199: "Пошто су се у почетку Кандијског рата склонили у средњу, северну Далмацију и Истру, неки ројеви Срба дошли су онамо без својих свештеника. Како се баш у тим крајевима (Шибенику, Задру, Нину, острвима Осору и Цресу) служила служба Божја на словенском језику, свакако је то такође могло олакшати прелаз православних Срба у католичку веру... "

Далматински епископ Никодим Милаш је у својој монументалној збирци докумената о својој епархији (114, стр. 270 итд.) навео in extenso један извештај задарарског католичког арцибискупа Матије Карамана млетачкој власти о Србима у Далмацији. То је један веома опширан извештај на италијанском језику из године 1750. (10. априла). Сав кипти мржњом на Србе и прозелитским жаром. Из тог огромног реферата не можемо превести више него неколико ставова, али карактеристичних за прилике на које се односе.

"Латински закон... који је основни закон Републике, служи као веза која боље веже вером поданике и његовог природног принципа. Српски закон, мажен од Турака због мноштва поданика који га исповедају, закон туђ, придошли и шизматички, подржава душе поданика различитих од њиховог Принципа латинског, за кога се не може никако веровати да га воле, него га чак, због различитости догме и закона, сматрају Божјим непријатељем.

Пошто се управљач тога закона (мисли на Пећког патријарха, ЛМК) конституисао у посебног старешину, сам закон од госта постаје газда куће, мажен од Турака, дариван од Московљана, управљан калуђерима; све су то обзири који захтевају будност власти ради заштите своје државе и саме вере, да не би латински закон, помоћу кога је бесмртна Република увек проширивала своја освајања, да не би једног дана он био апсорбован од српског закона у Далмацији, као што је апсорбован у Бугарској и Турској.

Ако аустријска Кућа, која на своју штету трпи Лутеране и Калвинце буде и Србе толерисала, опасности које су се показале на другом месту нови су докази да их треба избегавати..." (стр.306).

"Латински закон, основни закон не само провинције (Далмације) него принципата целог, увек ће славити онога Бога, који је, одређујући својом милошћу нашу судбину, изабрао вредност узвишене млетачке управе да би нас заштитио од околних власти, да не бисмо постали Турци или Лутерани, и своју милост показао да нас ослободи српске опасности, да се наши потомци не би рађали као шизматици у српској Далмацији..." (стр. 318).

Овај је меморандум драгоцен из више разлога: из њега се види ко је иницирао прозелитске мере, из њега се види колико је Срба тада било у Далмацији, и, најзад, да су заиста тако, као Срби, означавани и они и њихова вера.

Јован Радонић на страни 411 свога великог дела (113) рекапитулира Милашеве наводе (100, стр. 217-219): Хтање православних Срба било је особито тешко пред крај XVII века у

средњој и северној Далмацији. Босански фрањевци развили беху врло живу акцију у пределу око Цетине. Њихов рад помагао је сплитски надбискуп Стефан Косми, тако да су католици почели да освајају у чисто српском крају око Врлике, Сиња и Дицма".

3.

Али је било, разуме се, и грдног отпора католичком прозелитизму, и пуног неуспеха, који чак и католички прелати признаваху, иако не увек, и нимало радо.

Тако је један католички прелат из Далмације поднео још у почетку Кандијског рата, 1648, Конгрегацији за ширење вере при Ватикану један састав под насловом "Заблуда српске шизме". Писац је непотписан. Он кипти мржњом на Србе, али признаје њихову постојаност вери. "Док ми, каже с болом католички прелат, питамо пред светим умиваоником (ваљда онај суд при улазу у католичке цркве где верни умачу руке у воду пре ступања у цркву, ЛМК; г. Радонић није тај део превео) да ли се одричеш ђавола, његових дела и свих његових свечаности, они (Срби шизматици, ЛМК) - страшно је то чути - питају: "Да ли се ти одричеш римског папе, поста у суботу и латинског крста". Није према томе чудно што Срби из једне провалије падају у другу и претпостављају мухамеданску секту римској цркви". (Радонић, дело 113, стр. 196).

Сто година доцније, 16. септембра 1742, одржана је у Квириналу специјална седница Конгрегације у присуству папе Бенедикта XIV, седам кардинала итд. "На седници је расправљано шта треба предузети да се православни, нарочито у Далмацији, приведу Римској цркви". (Радонић, 113, стр. 609). Референт је говорио потанко о Србима, њиховом пространству, њиховом учењу итд, па је казао и ово: "У Срба је нарочито развијена мржња на Римску цркву, папу и латински обред. Они чак јавно говоре да би више волели бити Турци него Латини..."

Пошто Срби из Далмације нису добили средином XVIII века свога владику и поред свих настојања код млетачке владе, јер је то осујетио Рим, они су се 1759. поново обратили дужду, нагласивши да су "готови прије сваку муку поднијети и свој живот положити неголи свој отачасни закон и обичаје под ноге ставити." (114, стр. 372). "А кад је генерални провидур Диедо 1760, по наредби Млетачке владе, подвргао поново православно становништво у Далмацији римокатоличким прелатима... далматински Срби обратише се за помоћ Русији..." (113, стр. 616).

Није баш било тако лако са "Морлацима" изићи на крај.

4.

Када је, још у почетку аустријске владавине у Далмацији, цар Франц посетио Трст, позван је био и православни владика Краљевић да му учини подворење. Том приликом је посетио и свемоћног грофа Метерниха. Ево шта о тој посети бележи пратилац владичин, млади архиђакон Кирил Цвјетковић, Бокељ (382): "Метерних запита владику у ком је мјесту његова резиденција и колико има душа у његовој епархији и, кад му је казао, онда га упита кога је закона, на које му одговори "православно-восточнога", а он (Метерних) "унито"?, на које му владика одговори овако: "У Далмацији не знају што ће торећи"унито" нитихоће да чујуза такво што. Онда Метерних: Ви држите као што држи и Русија. Владика рече: Тако, Ваше сијатељство, а Метерних: То ми је драго". (страна 89).

Но после је тај исти намет-епископ, иначе Грк - Фанариот, пребегли епископ босански, био главни инструменат подмуклог унијаћења. Опирање које су му показали далматински Срби представља сјајне странице опште српске историје. Оно је детаљно у ситницама приказано у књизи савременика и главног противника епископа Краљевића на том пољу, његовог протосинђела Кирила Цвјетковића (горе цитирана књига, 382). Сва је она томе посвећена и сувише би простора заузело њено цитирање. Но ипак се не могу мимоићи неки моменти.

Кад је епископ био позван у Бечу, Срби Шибенчани су слутили да се ради о унији. Они га испраћају и моле да не наседне. Кажу му: Молимо Вас, господине, Бога ради, не изневјерите нас. Ако се бојите да Вам неће хтјети плаћу давати, ево ми који смо овдје учинићемо Вам писмено... да ћемо толико плаће давати колико сад од цара имате, тј. 6000 форинти сребра..." (стр. 113)

Но ипак је он у Бечу био невера, и не дуго потом дођоше четири украјинска унијата да предају на богословији која је имала бити основана. Далматински Срби дадоше невиђен отпор. Децу нису хтели дати на школе, владику су бојкотовали и, кад је он служио, нису долазили у цркву, забранили да му се звони, спремали се на побуну. Власти послаше комесара да извиди ствар и да чини на народ притисак. Срби далматински му одговорише на питање због чега се буне и негодују: "Због унијатства, за кога неће да чују ни да знаду, додајући: Ми знамо да тога неће цар него то чине неке усијане главе ...али за унију нећемо да чујемо..." (стр. 144).

Наши су пламтили ревношћу неисказаном'. а католици су већ унапред тријумфовали и ругали се православним. Ови прибегоше тучи, и комесар је морао узети у одбрану бијене католике. Комесар је дозвао наше, и упитао зашто то раде, на које му одговорили: да такве њихове безобразлуке трпјети неће, и ако он то не предупреди, да ће бити свашта". Католици рекоше да су се шалили, а "наши су им одговорили: Шалите се слободно као и вазда, и пријатељски живимо као што смо и досад, али с овим немојте, јер ово ни под који начин трпјећи нећемо". (стр. 146). Кад је владика проповедао, ако су Шибенчани били у цркви, "ови

људи, као да су знали и договарали се, тако су га оштро гледали у очи, и кадикад сви заједно по једну стопу напријед корачали, које је владика добро примјетио и ово је у њему велико беспокојство учинило да је морао проповјед којекако свршити, не изговарајући ни пола од онога што је био намислио". (стр. 150).

Претору шибеничкоме послата је једна дугачка пјесма у име свега народа, у којој изјављује се негодовање народа и мрзост на унијатство, постојанство у закону, напослетку неустрашимост с којом ће сви устати и до посљедње капи крви свој закон бранити, и то старци са штаповима, младићи с оружјем, жене с вратилима, дјевојке с преслицама, а дјеца с камењем."

И то нису биле голе претње... Свештенство упути цару, који се налазио у Љубљани, тајну молбу, у којој стоји да "овај народ више мрзи на унијатство него и на сами закон турски" (стр. 214). Кад један сабрат манастира Купе није хтео да потпише ту жалбу против дијецезана, зато "што је одвећ жестока" (отац Генадије), онда отац Јоаникије "скочи као лав, шчепа оца Генадија за врат, те га баци на тле потрбушке и сједе на њ, па онда поднесе му молбу и мастилницу, говорећи: Потпиши; ако ли не, сад си свршио. Овај га моли да га пусти устати, овај не пушта, док није потписао..."

Народ је сав био узбуђен и готов на све. Протосинђел Цвјетковић пише: "Ја нијесам у стању описати ревност к православљу ових сељака, колико мушких толико женских, како они јадикују и плачу, каквим ли именима владику називају, с таквом ватреношћу, да најпослије говоре да га убију, а жене и дјевојке... да владику као пса задаве не као човјека, говорећи: Он нас је продао као Јуда Христа Спаситеља..."стр. 224).

Три жене су једва спречене да то учине (стр. 225). Али су то преузели мушкарци и учинили атентат на кочије владичине 1821. године. У њима није био он него један унијатски каноник и градски заповедник, који осташе мртви, а два још рањена.

Тада је настао страшан прогон Срба далматинских, многи су били похапшени, 20 њих осуђени на робију, где су сви осим Кирила (који је ту провео 20 година) и још два оставили кости. Но и намет-владика је морао напустити епархију и у Млецима, где је живео, изјаснити се опет за православље.

Ни одласком епископа "Краљевића", ни после атентата у Шибенику, акција за унијаћење није престајала. Али су успеси били минимални, према употребљеним средствима никакви.

Свега у два-три места постигнути су незнатни успеси: у селима Кричке, Баљци и варошици Врлици. Али је и ту отпор већине православаца био такав, да су чак убили попа Петра Кричку, који се, зато што је био због неморалног живота суспендован од православног архијереја, сам поунијатио. То је учинио 1833. године, а већ 1. марта 1834. он је убијен. Није лако било том малом броју издајица, и они су кришом морали исповедати своју нову веру.

Далматински Срби су сталном будношћу и ненадмашном упорношћу чували своју веру против час лукавих, час бесних, час криминалних насртаја иноверне власти и народа. Чували су веру као зеницу свога ока и - очували своју народност. Без тога не би, можда, данас било Срба у Далмацији уопште, као што их нема у Жумберку и Крижевцима. Зато смо ми овој појави, наоко безазленој, посветили мало више простора.

Многи би други лакше посрнули у свој борби него Срби, многи би се пре ухватили на мамац. Јер су од уније Срби имали да очекују само користи: били би мажени од власти, материјално помагани, деца им о државном трошку школована, добивали би јавне службе (шумара, лугара. финанса, жандара итд.). Споља, не би се променило ништа у њиховом исповедању вере, јер и грко-католици имају исто богослужење као православни, попови им носе браде, жене се итд. Причешће је исто. Само је различна једна реч у Вјерују, коју примитивни људи не запажају. Још мање они знају да им је свештенство подвргнуто папи. Па ипак су наши стари Далматинци, као уосталом и Срби свуда друго, махом одбијали све ове привилегије и преимућства. Они су хтели остати верни старој вери, непомућеној вери својих праотаца, због које су већ једанпут своју постојбину променили. Лакше су жртвовали њу него веру. Јер су они били свесни да их само чиста српско-православна, светосавска вера везује са прецима, са тако славном прошлошћу и са народношћу. Зато су је сматрали највећом светињом, и готови били све жртве за њу принети.

Енглез Патон пише половином прошлог века (401): "Велики број Морлака исповеда грчки обред, а отпре неколико година унија... показује успеха. Највећи део унијата већ у другој генерацији постаје чист припадник римске цркве. Али одскора је прозелитизам јако опао. Било је много тучњаве са Грцима и крв је текла. Ради тога је влада сасвим паметно одвраћала католичко свештенство од прозелитизма."

5.

Иако су и Млеци и Аустрија били веома наклоњени католичкој акцији и потпомагали је, кришом или јавно, ипак она није од њих потицала, већ од домаћих католичких кругова, махом хрватског осећања. Ови нису Србима дали мира, а владајући кругови у Млецима и Бечу много пута су чак и ублажавали прозелитски жар ових кругова, понекад му нису давали следство, а некад су га чак и забрањивали (ако им је било стало до Срба и ако су ови показивали опасан отпор). О томе се налази веома много података у књигама еп. Милаша (100) и проф. Радонића (113). Најжешћи прозелити су били бискупи Змајевић и Караман. Први је Пераштанин, старином Бајица, али се зарана "црним задоји ђаволом". Други је Далматинац.

Где год су поунијаћени Срби остали у српској средини, они су искористили прву прилику да се врате Матери-Цркви. Тако је једном приликом 256 поунијаћених Срба замолило бечку владу да им дозволи повратак у православље (до тада је било најстроже забрањено једном

унијатском конвертиту ревертирати). То је било 1. октобра бурне 1848. Сви су изнели да су clam, vi aut precario преведени у унију. Молбу су послали преко свога посланика у Бечу, дра Тодора Петрановића.

А баш тада, фебруара 1849, изашла је министарска уредба којом је било свакоме слободно остављено да прелази из једне у другу хришћанску веру. 4. марта 1849. православна вера је у Аустрији призната као равноправна са осталим верама. Народ је те законске основе искористио и у великој већини се вратио у крило цркве у којој је био првобитно крштен.

Унијатство, мада и даље помагано од стране католичке цркве, скоро је сасвим угаснуто. Остале су три споменуте парохије, али са веома мало верних.

6.

Сваки је прозелитизам обустављен 1848, да се после сто година распламти праћен злочинима и безакоњем каква модерна историја не памти. Јер су тада Хрвати добили своју државу после 8-9 векова, и нико више није њихове акције оспоравао и контролисао. Они су били препуштени себи на великом делу Далмације, и, што су урадили, од тога би се стидело свако црначко племе у Африци.

Учинили би више, далеко више, и Срба у тој покрајини не би ни било, да нису Италијани ипак на крају почели да Хрвате коче и да се нису Срби дигли на устанак и показали Хрватима да они нису стока за клање.

Хрвати нису успели да постигну оно што су намеравали и желели: да Далмацију очисте од Срба. Убили су, истина, многе, али је још више остало. Њихова, хрватска, срамота пак остала је у потпуности.

И, сад, шта они раде? Тврде да су невини као јагњад, да Србима нису никакво зло

желели, да је то све гадна српска "промиџба", да су Срби њих, а не они Србе, гонили и требили.

Колико год да су и Хрвати у њиховој криминалној држави и њихови наследници у комунистичкој Југославији покушавали да затру сваки траг хрватским злочинима, у томе нису успели. Остало је и те каквих доказа, и они ће бити објављени у достојној форми.

Овде ће се навести само мали део тих доказа, али значајних по својим изворима. Први потиче од италијанског војног Министарства, и он више од свега раскринкава Хрвате, у најаутентичној форми. Остале је сакупио и саопштио Хрват и католик, проф. универзитета Виктор Новак. Сви проистичу од крунских сведока.

Римски дневник "Il Tempo" (Време) почевши од броја 250 од 9. септембра 1953. доноси неколико чланака као одговор "југословенском маршалу" на највећи до тада напад на

Италију и њену војску, одн. њено држање у Рату. Лист је изнео неколико података из архиве њиховог Министарства војног, најаутентичнијих.

У том броју 250 има један овакав став (235): "Да би се дао појам о менталитету којим се "оперисало", интересантне су неке епизоде, чија је документација осигурана у италијанским архивима.

21. маја 1941. пријавише се команданту дивизије "Сасари" у Книну три особе, међу којима отац Шимић, фрањевац. Оне изјавише да су од загребачке владе одређене да преузму цивилну власт у тој покрајини. Италијански генерал их запита који би био правац њихове политике. Отац Шимић беше тај који је дао одговор: "Убити све Србе у најкраћем времену". Командант дивизије "Сасари" није веровао својим ушима. Тражио је да то понови. А овај: "Убити све Србе у најкраће могуће време. То је наш програм". "Ја се чудим - одговори високи италијански официр - да се не схваћа ужас тога предлога, и да баш један свештеник, усто још фрањевац, долази да то изјави..." "Није било средства да се они одврате, тим пре што је наредба из Рима гласила "не мешати се у локалну политику". И они започеше..."

Овај драгоцени податак из италијанских архива, ваљда најдрагоценији од свих досад саопштених података, јер најаутентичније доказује смисао и "правац" једне злочиначке државне творевине, званичан извештај италијанског окупационог команданта, ја сам лично, пуким случајем, открио. Налазио сам се у Италији, први и једини пут изван Швајцарске уопште после рата, налазио сам се на конгресу Међународног статистичког интститута, и баш споменутог дана чекао сам у Кастел-Гандолфу на пријем код Папе (пријем целог Конгреса). Случајно погледах у киоску пред Папином летњом резиденцијом новине и узех их. Иначе, никад оне не би допрле до српских очију. - Каква чудна случајност и каква симболика: да Срби најјаче доказе о хрватско-католичким злочинима уоче пред папском резиденцијом!

Име тога хрватског зликовца лист је донео мањкаво. Тј. донео је само презиме, па и то као Симић, јер Италијани немају знака ш. Ја сам одмах помислио да то мора бити Шимић. Према књизи проф. Виктора Новака (210) то би могао бити, и јамачно је то, фра Вјекослав Шимић, за кога он на стр. 652 каже: "У книнском срезу најстраховитије зулуме починио је усташки вођа фра Вјекослав Шимић. И тај "слуга божји и светога Франа" сам је својом руком убијао многе Србе". Према исказу заклетих сведока који се чувају у Архиву државне комисије: - "Сва убојства Срба извршена су по његовом наређењу и према његовим упутама. Он је штавише и сам својом руком лично убијао Србе. Одлазио је са усташама у Босанско Грахово, Кијево и Врлику, одводио Србе из тих мјеста и убијао их."

Проф. В. Новак наводи још неколико примера инквизиције и злочина почињених од католичког хрватског клера. На жалост, само клера, јер је његова књига материјално на то ограничена. Па ипак треба нешто одатле пренети (219).

Стр. 652/3: "Особити примјер правог усташког мисионара представља фра др Петар Берковић. Овај фрањевац уживао је велики углед у свом реду као и у осталом свећенству, јер је био на челу дрнишког деканата. У ствари, он је био један прави усташки организатор нових покоља, док је истодобно настојао да придобије што већи број православних за

католицизам. На згражање свега свијета...фра Петар Берковић је водио руље усташких кољача по книнским улицама у фратарском одијелу и са пушком у руци. Куда је фра Петар Берковић пролазио, сијао је на све стране страх и трепет. У његову крају велики број људи нашао се заклан у собама, затечени у креветима..." У комисији за утврђивање злочина тврди се да је фра Петар Берковић као усташки функционер скупа са познатим крволоком Јуром Маројевићем, таборником, одговоран за хапшења, злостављања и убијања Срба у Дрнишу и околини". Затим "слиједи низ мотивираних факата". "Списак жртава које је Комисија утврдила знатним дијелом падају на душу овог бездушног фрањевца."

Стр. 665: "Међу фрањевцима самостана свете Марије у Сињу био је, свакако, најзлогласнији фра Петар Главаш, за вријеме усташтва и окупације жупник у Хрвацима. Уз њега је и фра Фране Ракић, жупник у Вргорцу, био страх и трепет у сињском деканату.. Обојица су сурађивали с усташким, талијанским и њемачким властима, показујући извјесна лица која су послије тога била хапшена, одвођена у логоре или стријељана. Фра Петар Главаш је послије слома Југославије дао звонити од радости црквена звона и наговарао народ на покољ Срба... Фра Главаш је управљао топовском паљбом Талијана из Хрваца на село Билетић и показивао им које куће у селу треба гађати. Своје велико задовољство изразио је кад су била уништена села преко Цетине." "Фра Франо Ракић је у Вргорцу с извјесним бројем усташа 1942. саставио листу родољуба одређених за интернацију. Послије тога је ухапшено и одведено у логоре 26...И 50 лица..."

Стр. 668: "Нема сумње да су недјела фра Петра Главаша као и његове бројне субраће тешко погодила народ у сињској и цетинској крајини, који је управо ради ових одметника од Бога и Еванђеља морао да пређе права паклена искушења. Јер дуго ће се памтити да је сињски фратар Иван Хрстић давао упуте кад су 82 жива Србина бацана у јаму..." "Државна комисија за утврђивање злочина могла је прибрати толико много података, истинских и од многих посвједочених, из којих се види да је фра Иван Хрстић, иначе професор сињске гимназије, био стални непомирљиви непријатељ српског народа, и да је тако дјеловао међу својим ђацима као и свећеник у цркви и у пастви... Њега ће дуго памтити преживјели у Врлици, гдје је учествовао у хапшењу Срба. Најсташнији злочин везан је са његовим потицањем и упутама за покољ у ливањском срезу. Жртве бачене у угљенокоп у селу Прологу вјечито ће вапити за одмаздом и говорити покољењима о монструмима који су одњеговани у фрањевачким самостанима Далмације".

Стр. 669: "А ове наказе у фратарском одијелу дјеловале су и на прекрштавање православаца. (Онда) недјела већ споменутог фра Вјекослава Шимића, који је лично клао Србе у Книну. Или фра Станко Милановић-Литре, који је као шеф петорке у Имотском преузео власт одмах у правим данима НДХ, освојивши жандармеријску станицу, и даље потицао на убијање тамошњих Срба. Или фра Станко Брадарић који је у Имотски дошао с митраљезом и заузео дувањску станицу. Тај исти фра Станко успио је да одузме дивизијском генералу

Марку Михајловићу војнички ауто, на коме се онда возио и сам са побјешњелим усташама. Фра Милановић-Литре и фра Брадарић били су страх и трепет имотске крајине. Фра Милановић, учествујући у разоружању војске која је пролазила кроз Имотски, одузео је једном генералу ерарску благајну с великом сумом новаца. По његовом наређењу, у Имотском је створен логор под отвореним небом за све православне Србе имотске крајине. Логор је био страховито мучилиште за многобројне жене и дјецу, која су била осуђена да на киши и хладноћи априлских дана, без воде и хране, пробораве страховите ужасе, које је тај злочинац изводио над недужним свијетом. Кад је подначелник Јосип Росић, учитељ, предлагао фратру да се логор распусти и Срби врате кућама, фра Станко Милановић је брутално оговорио: "Све ришћане треба побити, а не их из логора пустити". Тај исти патолошки изобличен крвник говорио је маја 1941. у цркви да је "турска вјера ближа католичкој него православна". Фратар Брадарић вршио је покоље и палеже гдјегод би наишао на које српско насеље. Тако је у насељу Броћанац наредио да се спале све куће православаца. Изгорело је 16 кућа, а сам фратар је убио једног Србина са покликом: "Једно псето мање". Ову кољачку атмосферу у Имотском су појачавали фра Крсто Радић, жупник У Руновићу и гвардијан имотског самостана фра ћиро Ујевић..."

670: "Фра Агостино Ћевола, гвардијан самостана светога Фране на обали у Сплиту, ходао је по Сплиту првих дана на згражање свих родољубивих Сплићана, опасан револвером и под кишобраном, предводећи усташке патроле да хапсе Србе и србофиле..."

Тамо гдје нису били организатори покоља или пљачки, тамо су се фрањевци на други начин одужили усташком покрету. Као пропагатори и као достављачи вијести усташким, талијанским, а онда и њемачким војним и гестаповским одјељењима..."

673: "Као што су босански фрањевци денунцирали, тако су то радили и њихова сабраћа из Далмације... Тако фра Маријан Сташић и фра Ципријан Лисица... фра Јосип Пољак, жупник у Перушићу, био је доушник њемачке и усташке обавјештајне службе и њен организатор на сектору од Станковаца до Бенковца..."

Стр. 678: "У Metković је дошао 1938. као жупник-декан др фра Владо Билобрк, који је већ 1933. у Белгији постао заклети усташа. Он је још прије рата у Неретви створио илегалне усташке организације, при чему су га помагали и дон Ћиро Бубић, дон Мато Синковић, дон Мартин Гудељ, фра Божидар Симић, дон Петар Антић, и познати усташки кољачи Јаков Алач, Анте Јелавић, Анте Вујица и толики други. Фра Билобрк за вријеме капитулације нападао је југословенске војнике у влаку код Габеле. Носећи пушку о рамену позивао је сељаке да сјекирама, вилама и косама побију војнике, јер тобоже пријети опасност од четника. 27. априла 1941. организирао је покољ Срба у Неретви и проузроковао смрт 17 Срба. На његову пријаву Нијемци су 18. окт. 1943. објесили о телеграфске стубове дуж пруге Метковић-Роготин 24 неретванска родољуба, а његовим пристанком поклано је у Шипку, Чулуму и Пепешком Блату концем 1943. г. 107 жена, дјеце и стараца... Има читав низ

преживјелих свједока који оптужују фра Билобрка да је са фра Роком Ронцем и дон Мартином Гудељем био иницијатор усташких клања у Метковићу и околини. Сва ова насиља, најразноврснијих израза, претходила су католичењима, мада се сам није одушевљавао новим покрштеницима. Јер, он би Србима казивао кад су му долазили да их прими у цркву: "Џаба вам покрштавати се, јер ћемо вас ионако све побити." Друге, за које је он имао интереса, наговарао је. Било је то нарочито послије масовног убијања Срба код Опузена...Свједоци подносе тешке податке о његовој горљивости у ширењу вјерске и националне мржње, као и организирању усташког терора над српским становништвом... На проповједи је рекао: "Има неких кукавица који кажу да не ваља нагонити Србе да се прекрсте и да није људски убијати. Ја вам, међутим, тврдим друкчије. Прелазити на католичку вјеру мора све, јер друге вјере не смије постојати, а нити ће ма тко остати жив тко неће католичке вјере. Људе убијати није грјехота, него морамо све поубијати што нам смета, и потпуно очистити нашу земљу". Тако је овај фрањевац, који је био и учени доктор, на дјелу показивао какву то нову усташку моралку предаје унесрећеном народу, чију трагедију користи да умножи католички овчињак..."

Стр. 773: "Дон Мате Шимунић, жупник у Острич-Стругама тешко се огрјешио као усташа, који је учествовао у прогонима родољуба... Један од главних организатора масовних хапшења, депортирања и убијања православног становништва...у околини Метковића... Такав је био дон Иво Гргурев Франин, жупник у Водицама, који је као гестаповски сарадник...учинио многа зла народу...Дон Марко Гудељ, жупник у Опузену,...био је монструозан тип злочиначког усташе. Одмах у лочетку усташке страховладе дон М. Гудељ постаје стожер око кога се све што је мрзило Србе и Југословене окупљало у циљу истребљења Срба. С олтара је агитирао за усташки покрет. Кад су били побијени бројни Срби, дон Гудељ је такођер с олтара позивао народ да дође копати јаме у које ће се побацити љешине побијених Срба. У два маха је тако купио људе да изведу овај посао. У те је јаме побацао 450 Срба. Послије појединачних ликвидирања Срба долазили су усташки кољачи да ручају код радосног жупника који је на овај начин рјешавао тзв. српско питање у НДХ њиховим истребљењем. У проповједима у цркви је харангирао против Срба...говорећи да их све до једног треба побити..."

Стр. 774: "Дон Јозо Царев, жупник у Неорићу, показао се у првим данима НДХ као крволочни усташа. По Сплиту су га видјели да иде оружан револвером и ножем о појасу, харангирајући на све стране против православних Срба...У једном говору је рекао: "Као што су кршћани водом крштавани, тако ћемо сада ми Хрвати проћи крваво крштење, како би се за свагда курталисали Срба"....Дон Стипе Натков као усташа сурађивао је са Талијанима и потказивао родољубе... Као усташки повјереник скривио је смрт многих родољуба. Дон Павао Миличић је на сва уста одобравао прогоне Срба и потицао непросвећен народ у мржњи на православље. - Дон Филип Мандарић, жупник у Ловреч-Цисти, као организатор и

вођа усташке тзв. "камишарске групе". био је страх и трепет Сињске крајине.. дон Станко Дрнас био је у почетку стварања НДХ прави ратоборни крсташ...Виђен је како наоружан пушком наређује усташама да разоружавају војнике југословенске војске. Нарочито се интересирао за Србе, које је одводио у непознатом правцу. Дон Крсто Јеленић, жупник у Пољицима код Задра, био је вођа усташких банди, које је повео на село Трибању у Равним Котарима. Ту је опљачкана изузетно богата црква. У самој цркви извршена су мучења осамдесеторице Срба и силоване су многе жене. Ови крволоци многе су живе у море бацили са свезаним каменовима. Постоји сачуван талијански документ, који је упутила талијанска фашистичка квестура у Задру префектури, из којега се види денунцијатски и шпијунски рад дон Крста Јеленића, жупника из Пољица. Дон Јеленић се није устезао да денунцира талијанским властима српске сељаке из Пољица и околних села. који су касније одвођени у талијанске конц.логоре... Дон Станко Кадијић, жупник у Жежевици на свој особити начин је користио проповједаоницу - профанишући је до сеоске механе... Низ ових нељуди и несвећеника у свећеничким хаљинама могли би да допуне још толики други, као што су дон Раде Јерковић у Метковићу, дон Михо Делић, каноник у Макарској, дон Мартин Бабин, жупник у Биску, дон Џани Вулетин, жупник у Трогиру, и толики многи други..."

Засад оволико, само илустрације ради, да се види каквим су пакленим патњама били изложени далматински Срби од хрватских католичких инквизитора. Остали поступци хрватских државних власти у њиховој срамотној држави биће објављени доцније.

* * *

Епилог ових догађаја (провизорни елилог, јер ко зна колико ће их још бити) доживљујемо баш сада, приликом последње коректуре књиге, у августу 1956.1. авг. је Окружни суд у Сплиту осудио дон Анта Пилепића и дон Здравка Остојића, професоре Богословије у Сплиту, као и два студента те школе, што су "усмено и писмено нападали српски народ и величали Павелића, тврдећи да ће због заслуга које има према католичкој цркви бити проглашен за свеца". ("Политика" од 2. авг. 1956). У исто време суди се извршиоцима покоља у Метковићу, који су 11 година били сакривени од својих земљака, па чак били важни функционери "Народне републике Хрватске".

Ђ) БРОЈНО СТАЊЕ ПРАВОСЛАВЉА У ДАЛМАЦИЈИ

1.

Поред свих гоњења којима је било изложено православље Далмације, од своје прве појаве па све до половине прошлог века, до 1848, како је то сасвим детаљно и савесно приказао епископ Никодим Милаш у своме монументалном делу "Православна Далмација" (100), ипак православни живаљ није био ишчезао из Далмације. Многи су заиста преверили, али је, поред свега тога, огроман број остао веран својој старој цркви и религији.

Ми смо случајно у могућности да изнесемо број православног становништва Далмације кратко време пред пропаст Венеције и свега две године пре пуне верске слободе.

Но прво ћемо навести неке квазистатистичке податке из ранијих времена, који имају само релативну важност (нарочито у бројној релацији католика и православних).

Прве податке о бројном стању вероисповести у Млетачкој Далмацији имамо из године 1575, у једном реферату са пута млетачког синдика Ђустинијанија (384), који је заједно са Отавијом Валеријом пропутовао Далмацију и написао извештај. О некој правој статистици не може бити ни говора. Но ипак је веома вероватно да је он бројеве католика добио од пароха, а бројеве православних само приближно обухватио.

По Ђустинијанију било је у другој половини XVI века у Млетачкој Далмацији свега нешто мало више од 50 хиљада душа (управо 50.656), од тога православних 13.297, значи нешто више од четвртине.

У једном ту скоро објављеном извештају млетачког провидура у Задру Петра Ћиврана (386, I, стр. 176 ид.) из године 1675, јавља он Сенату да Далмација броји 70 хиљада становника, који је број добио најбрижљивијим описом места по место. Он је поносан да је нашао десет хиљада душа више него његови "најодличнији претходници", и који је већи него макар који наведени број становника од Мира из 1571. "до последњих прекида са Турцима".

А пред тим јавља да је посетио више него једанпут читаву провинцију и закључује следеће:

"Католичка вера се свуда налази, али расте више него је уобичајено у селима, па чак и у варошима, грчки обред са задржавањем неких скитница калуђера, било зато што се католички свештеници не старају ни да поучавају ни да вежбају та иста лица потребна спасења душа, који у знатном броју остају у крилу грешака, и ови се показују тежи да се њима влада, и тако нисам код њих наишао на већу послушност као код правих и добрих католика." И провидур прича даље колико је то потребно и корисно да се цело становништво верски уједини и подвргне истој духовној власти.

И заиста је то највећи број становника првобитне Млетачке Далмације и Далмације са Старом тековином. Видели смо да је равно сто година пред тим било 50 хиљада лица с ове стране Јадрана подложно млетачкој власти. А пет година доцније, неки Ландо саопштава да их има 60.778, али са становницима Кварнерских острва Крка и Цреса са Осором. (387). Значи да их је у самој Млетачкој Далмацији било заиста једва преко 50 хиљада, са бар четвртином православних. Провидур Ђивран не износи колико је православних, али је забринут и због њиховог знатног броја и великог прираштаја.

Према извештајима католичких прелата из почетка XVIII века, већ је православних било знато више. Архиђакон и генерални викар скрадинског бискупа Де Рубеис извештава Римску конгрегацију 1706. године о стању у епархији и каже да се у његовој дијецези налази "више од десет хиљада шизматика" (piusquam decem millia schismaticorum) "које 20 шизматичких калуђера налајају лажним догмама" (114, стр. 81).

Кратко време пред пад Млетака, 1795. године, 19. октобра, пише далматински провидур Алвизе Марин, млетачком принципу ово: "...Једно од највећих добара које би суверена власт могла да пружи овој нацији, то је, јамачно, духовног поглавицу грчким Србима, који су остали без главе...Около 40.000 поданика, добрим делом задобијених Карловачким и Пожаревачким миром, не признају другу духовну власт него своје парохе..." (114, стр. 492).

Мада се тај број односи јамачно само на северну Далмацију, он је био мален. Видеће се то из званичних података следећег одељка.

2.

О стању последњих година прошлог века налазе се подаци у књизи попа Пизанија изашлој на француском језику 1893. под насловом "Далмација од 1797. до 1815. године" (98).

Стр. 1: "Далмација, која данас броји 480.000 становника, није имала 1797. више од 256.000 хиљада. Ако се још додају 35 хиљада становника Дубровачке републике и 31 хиљада "Млетачке Арбаније" (тј. Боке Которске, ЛМК), достижемо до броја 322 хиљаде, две трећине садашњег стања..."

Стр. 7: Пизани каже да је 1781. извршен "званични попис Венеције" и да је том приликом нађено "263.674 индивидуа". То је ипак нешто мало више него он наводи за 16 година доцније. Ради се о Далмацији без Дубровника и Боке.

И онда каже да је у тој Далмацији било 1871:

католика	212.385
православних	51.071
Јевреја	218
Укупно	263.674

У Боки, каже да је било две трећине православних.

Стр. 84: "Било је, међутим, 50 хиљада Грка у Далмацији (Грка по вери, ЛМК); они су сачињавали половину становништва дијецеза Скрадин и Шибеник (две трећине у Боки Которској)..."

Стр. 236: "Герасим Зелић саопштава Дандолу да заједница обухвата 40 хиљада верних и 112 попова (још 61 калуђер у Крки и Крупи)."

Као што се види, управитељ православне епархије архимандрит Герасим Зелић, у званичном акту млетачком провидуру приказује стање своје пастве нижим него су га нашле званичне млетачке власти. Католичка јерархија је, међутим, морала да бројно стање своје пастве приказује знатно већим да би оправдала толике бискупије и надбискупије. Сам Пизани, католички свештеник, каже да је при крају Републике било у Далмацији два надбискупа и десет бискупа, од којих је један имао свега седам парохија и то патуљастих. Још један надбискуп у Дубровнику и један бискуп у Котору. Укупно 14.

Франц Петер у немачкој стручној књизи о Далмацији изашлој пре скоро равно сто година (99) каже:

"Оријентални хришћани (несједињени Грци) сачињавају око петине целокупног становништва".

И онда у овом бројном прегледу наводи "Становништво крајем 1846":

округ	католика	православаца	унијата	осталих	укупно
Задар	106044	45130	728	15	151 917
Сплит	166 532	9 608	150	282	176 572
Дубровник	53563	292	-	145	54000
Котор	9950	24 739	-	10	34 699
Укупно	336089	79 760	878	452	417188

3.

При попису од 1890. имало је бити у целокупној Далмацији (са Дубровником и Котором, дело под 150):

Католика	439687
Православних	87 009
Осталих	730
Укупно	527 426

У тој публикацији великог немачког географа православни се означују као "православни хришћани Срби", док се у званичним статистичким публикацијама означују као грчко-источни.

Међу католицима било је тада округло 16.000 Италијана (откуда тако округао број није ми јасно), 2026 Немаца, 1412 Чеха, 343 Словенца, 22 Пољака итд. У том броју католика је био приличан број и оних који су се осећали и опредељивали као Срби, али то у статистици није могло доћи до изражаја (јер је статистика питала само за конверзациони језик и вероисповест). Било је још више "Далматинаца" без ближе националне ознаке, тако да број Хрвата по субјективном осећању не би вероватно био тада много велик.

За 1900. годину сам консултовао оригиналну статистичку публикацију (415), према којој је нађено у Далмацији:

Римокатолика	496 778
Гркокатолика	188
Православаца	96 279
Јевреја	334
Осталих	205
Укупно	593279

Језик српскохрватски пријавило је 565.276 лица, италијански 15.279, немачки 2306, сви остали нешто преко 10 хиљада.

За 1910. годину даје посебне податке Матеј Шкарица (416). Писац наводи резултате пописа од 31. децембра 1910, који услед рата нису били званично публиковани, и каже да је тада било у Далмацији укупно становника 645.646, од чега је на католике отпадало 531.506, а на православне 104.427. Однос је био скоро равно 1:5.

Међутим, сви католици нису били Хрвати. По језику било је Срба и Хрвата заједно 607.844. Православни су скоро без изузетка били Срби, а Срба католика било је по неколко хиљада у Дубровнику, Конавлима, Боки и појединачно по свим областима Далмације. Однос Срба и Хрвата је могао бити у најбољем случају по Хрвате 1:4, рачунајући као Хрвате и све "Југословене".

Потпуности ради наводимо да је тада било у Далмацији Италијана 17.808, а Немаца 1378.

Према резултатима последњег пописа у Аустрији и првог у Југославији (комбинованим резултатима пописа становништва од 31. децембра 1910. и 31. јануара 1921, (дело под 151), било је у целој Далмацији (са Дубровником и Боком):

Римокатолика	514.607
Православних	105.560
Унијата	73
Јевреја	322
Других	867
Укупно	621.429

Католици су порасли за 75 година за 178.518 лица, а православни за 25.791. Ти бројеви казују много, али релативни још више: за то време су католици порасли за 53%, а православни за само 32%, мада су се православни јамачно органски више множили него католици. Православни Срби су се исељавали и напуштали тако с муком стечени национални терен. С друге стране, свака католичка народност Аустрије је оставила у Далмацији своје отпатке.

Већ потомци оних који су 1880. означени као Немци, као Чеси, делом Италијани, итд. 1921. су били кандидати за Хрвате или чак "прави" Хрвати.

1931. било је православних у далматинским срезовима Приморске бановине 90.271, у Дубровнику 2342, укупно у Далмацији и Дубровнику 92.613. (У Боки још 24.715).

Према прерачунавањима било је 1931. у некадашњој укупној Далмацији нешто преко 116 хиљада православних Срба и око 543 хиљаде католичких Хрвата и Срба.

4.

Број православних лица у целокупној Далмацији аустријског опсега да се извести из званичних и полузваничних извора на следећи начин:

Година	Апсолутан број	Релативан број
1846	79769	19,6%
1857	77139	18,6
1869	78305	17,2
1880	78714	16,5
1890	87009	16,5
1900	96 279	16,2
1910	104 427	16.7
1921	105 560	17.0
1931	116257	17,4

Као што се види, православни су слабо расли у Далмацији и нису могли одржавати корак са прирастом целокупног становништва. Њихова квота је све мања иако је њихов природни прираштај највећи. Несумњиво да су се многи иселили, али су се католици још више селили у Нови свет. Јамачно све већа квота проистиче од усељавања туђина,

нарочито од заостајања у земљи разних аустријских подофицира, нижих чиновника и привредника. Они су с временом постали "Хрвати". И тако је квота православних скоро консенквентно падала све до Ослобођења. Тада је почела помало да се диже, не надокнадивши ни издалека стање из прве половине прошлог века, кад је самих православних Срба у Далмацији било скоро петина. Пре почетка Другог светског рата и хрватских клања било их је само мало више од шестине.

1948. године није пописивана вера већ само народност и пронађено је у целој Далмацији са Дубровником 95.788 Срба. Несумњиво импозантан број, али далеко мањи него би био без покоља хрватских. Само треба имати у виду да је ту надошао Задар, затим да су убројени и сви Срби који нису православни. Да је било и таквих (мада их свакако власт није радо гледала) види се по Цавтату, где је пописано 130 Срба иако ту православних нема (сем евентуално неког насељеника).

Српски елеменат је јако опао на периферији, где је био осамљен. Тако је у Метковићу нађен свега 191 Србин (од којих јамачно има и намештеника са стране), а пре рата је било само православних 611. У Опузену је забележен свега један Србин. У Имотском 147, а било их је далеко више. У срезу Сињ је било 1931. г. 9693 православна, а 1948. само 5581 Србин. Итд. Баш она места показују минус која су малопре споменута као жаришта хрватских злочина.

Али, као што је речено, ни ова најстрашнија инквизиција, праћена незапамћеним зулумима, није Српство Далмације искоренила. Она га је само пољуљала, да, исправљен, буде после на већем опрезу и снажнијем отпору.

5.

Док су се многи тек досељени православци Далмације полатинили, највише зато што нису имали српских свештеника, дотле тако организована и систематски спровођена акција унијаћења није скоро никако успела, акција која је стајала много новца, а и доста живота. Ни сила ни мито нису успели да у православним масама побуде и најмању жељу за тако рафинираном променом вере. Број унијата није никад могао да допре до цифре од четири става. Ако би се и успело да се поунијате неки појединци, или неке породице, и ови би се махом потом, кад им се објасни шта су учинили, враћали у православље. Резултат је био далеко мањи него и у самој Хрватској.

Према званичним пописима било их је у Далмацији 1837. године 459 душа, а године 1846. "досегао је број насилно поунијаћених Срба 878" (383, стр. 66,68 и дело под 100 на стр. 587, 592).

То је био и највећи постигнути број. Одмах затим је прокламована слобода напуштања католичке вере и новопечени далматински унијати су ту слободу обилно користили. 1900. године их је било свега 188, и то присутних лица, међу којима је било и галицијских унијата.

1910. одн. 1921. било је у целој Далмацији гркокатолика 73, од тога у Дубровнику 24. а у Боки 12. У целој правој Далмацији, дакле, 37. Међутим, у Боки и Дубровнику није уопште било аутохтоних унијата већ само импортираних (махом из Галиције), тако да се и за остале може вероватно исто тврдити.

По попису становништва од 1931. било је у целој Приморској бановини 247 гркокатолика. Детаљнији резултати нису, на жалост, познати. Но свакако да ту има нешто мало гркокатолика и ван раније Далмације, и да има приличан број страних лица. У Далмацији није могло бити 1930. више од 200 унијата или можда још мање, но свакако неколико десетина више него 1921.

Откуда то да их је било више, то не можемо никако објаснити. Но може ли бити већег доказа од верске толеранције у СХС? Можда су и то странци, а можда је и српски отпор био мало сустао у својој земљи. У сваком случају, није унијата у Далмацији било ни половина од броја година колико је унијаћење вршено. Годишње пола унијата!

Е) МИШЉЕЊА СТРАНИХ НАУЧНИКА О ЕТНИЧКОМ КАРАКТЕРУ ДАЛМАЦИЈЕ

1.

Вероватно водећи рачуна о првобитном и доцнијем пореклу становништва, и још више о језику као етничкој манифестацији, највећи број страних научника прошлог века сматрао је Далмацију или искључиво српском или претежно српском облашћу.

То се видело из прве две главе ових излагања, где је Далмација изрично или инволвентно сматрана српском етничком територијом.

Ми нећемо понављати што је већ речено, али ћемо рекапитулирати, у виду једног именичког списка, ко се све изразио за српство Далмације. Прво ћемо споменути оне писце који су сву Далмацију сматрали српском, а онда оне који су претежне делове Далмације сматрали српским. И то редом како су они у прве две главе навођени, тако да се могу лако наћи.

Први је Павле Јосиф Шафарик, један од највећих слависта свих времена. За њега су сви Далматинци без изузетка Срби. То своје мишљење је он изнео више пута и у бројевима (индиректно) и у тексту (директно).

Затим берлински етнограф и географ Хајнрих Бергханс, француски географи Рекли и Балби, два савремена бечка професора етнографије Хеберландт (оба имају исто име), најсавременији немачки етнограф Хуго Бернацик. Онда ту долази први званични "админи-

стративни" статистичар Аустрије Адолф Фикер и професор статистике у Бечу пре сто година Бракели.

Затим: Јакоб Грим, Карл Екерман, Карл Браун, проф. Виганд, руски професор Пипин и пољски Спасевич, француски публицисти О. Дозон и Рене Пини; швајцарски професор Ристов, Румунка Дистрија.

Као претежно српску Далмацију је сматрао отац славистике Јосиф Добровски. Управо из једног његовог става изгледа да све Далматинце сматра Србима, из другог све ћириличаре и пола глагољаша. У "Славину" тврди недвосмислено да су Далматинци српског језика и порекла.

Исто тако Јернеј Копитар сматра огромну већину Далматинаца Србима, све штокавце и јекавце у најмању руку.

Други Словенац филолог и слависта највећих размера, Франц Миклошић, сматра само икавце (али не све) и чакавце Хрватима. Остале све Србима. Јужно од Цетине не може замислити да су Хрвати икад постојали.

Ту спада и француски етнограф Ами Буе, који бар већину Далматинаца одн. све Морлаке сматра Србима, француски публициста Рене Анри итд.

2.

Сви наведени писци су изнели своје мишљење о етничком карактеру Далматинаца говорећи уопште о распрострањености српске и хрватске расе. Али има писаца који су се специјално, и независно од осталих јужнословенских области, бавили питањем националности Далматинаца, чак и неки међу већ цитираним писцима. Њихова, сасвим кратка, мишљења треба овде релродуцирати у целини.

Славонски научник и фрањисканац М.П. Катанчић каже на крају XVII века (326, стр. 107): "Добро знамо да се и данас заиста разликују Хрвати од Далматинаца и по отаџбини и по начину говора". А нешто мало даље: "А шта је узрок да Илири уз Јонско море, Србијанци, Босанци, Раци који живе у Угарској на обе стране Дунава, истим дијалектом говоре којим и Далматинци, а од Хрвата се разликују? Свако зна колика је даљина између Илира који живе на обалама Дунава и Дубровчана, а ипак нема друге разлике у говору него (што би била) да их је родила иста мајка."

Најбољи аустријски етнограф из средине прошлог века, Карл фон Черниг, тада директор Административне статистике у Бечу, нашао је, према "конскрипцији од године 1851." у Далмацији

Срба укупно	378.676
од чега отпада на Морлаке	143.780
на Дубровчане	45.834
на Бокеље	31.720
на далматинске острвљане и приморце	157.342

Код приказивања бројног стања Хрвата није Черниг ни једног јединог пронашао у Далмацији; само четири врсте Срба са разним деноминацијама, али не етнички различитих. И у текстном делу књиге (80,1, стр. 57,60, итд.) барон Черниг наглашава српски карактер Далмације, а језик који се тамо говори назива консеквентно српским (цир. дело стр. 65 и даље.) и, у градовима. италијанским. Његово гледиште је било официјелно гледиште бечке администрације у средини прошлог века.*

Белгијски историчар и путописац Емил Лавле писао је још 1868. (95) о Далмацији:

"Ова покрајина је окрњак старог српског царства, освојен од Млетака..."

"Сигурно то није на основу принципа народности да је она (Италија, ЛМК) смела да тражи за себе, јер је становништво српско..."

Француски публициста Анри Гедо пише баш у почетку Српско-турског рата 1876. (69,стр. 863):

Словени Далмације и Истре често се класирају као Хрвати. Разлика између Срба и Хрвата је историјска а не етничка. Обично се Србима називају православни који се служе ћирилицом, а Хрватима католици који употребљавају латиницу. Па ипак, извесни научници, међу њима Пико (70), уврштују у Србе Словене католичко-латинске Далмације и Истре, јер се они својим дијалектом придружују правим Србима, једнако као и Шокци и Буњевци Мађарске (приближно око 60.000), иако су они латински католици и пишу у свом језику латинском азбуком... "

Сипријан Робер, цитиран подробно у првом делу, каже у својој књизи о Словенском свету (367, I, стр. 82) да су у Далмацији четиристо хиљада Срба принуђени да живе особено... "

Нико, ваљда, није рељефније и изразитије истакао српство Далмације као познати немачки путописац Хајнрих Хое, који је 1870. издао једну замашну књигу путописних слика кроз Далмацију. На страни 34 те књиге (474) он описује Задар и признаје му западњачки, романски карактер. Али, каже Хое одмах затим: "Између Јадранског мора, поред њега и иза њега стоји српски народ, тако исконски словенски и по свом лику, и по настројењу, по начину мишљења, по обичајима, као ниједан од братских народа између Драве и Понтуса".

И на много других места у књизи истиче српство Далмације и види у њој скоро саме Србе.

---

*Сам иначе велико-хрватски фалсификатор Перо Диговић каже за барона Чернига (402. стр. 220) еминентни етнограф и статистичар. који је дао званичан карактер резултатима које је добио..." Али, разуме се да тај хрватски фалсификатор сва лица која је Черниг показао као Србе показује у име Чернига као Хрвате! Таквих случајева у свету нема много.

Руско-пољски научници Пипин и Спасевич говоре са своје стране (дело под 2, стр. 306) у седамдесетим годинама прошлог века (I руско издање 1865,111879-1887): "Етнографски односи Далмације су у општим потезима следећи: Словена српског племена уопште око 400 хиљада, од тога 80 хиљада грчко-православних; већина је католика, између којих се налазе 65 хиљада глагољаша, затим око 20 хиљада Италијана вишег сталежа у градовима, око хиљаду Арбанаса, неколико стотина Јевреја, мали број Немаца."

На стр. 259: "Сад се православни зову Срби, а католици (иако су и они Срби) зову се "Латини", или чак "Шокци", примајући сами назив који им православни Срби надевају, или обоје употребљавају локална означења". (Мисли нпр. Загорац, Имоћанин, Брачанин итсл., ЛМК).

Немачки етнограф и путописац Кол цитиран је овде већ више пута, јер је његов опис Далмације из средине прошлог века један од најуспелијих уопште (130). Свуда истиче српство Далмације, а на страни 66 каже: "Као што од севера ка југу, тако и од запада ка истоку, од приморја ка континету, цела уска земља бива све оријенталнија, српскија, словенскија, ратоборнија и дивљија..."

Познати немачки публициста с почетка овог века, Алберт Вирт, каже у своме информативном делу о Балкану, писаном 1914. (82) на страни 72 ово:

"Године 1815. је цела Далмација, чије је становништво највећим делом српске крви, додељена трајно Аустрији на Бечком конгресу.."

Стр. 273: "Најлепши Срби су у Далмацији, како мушкарци тако и жене",,,

Француски историчар Ернст Дени говори у једној својој књизи из године 1915. (59, стр. 161) о 600.000 Срба Далматинаца.

Он исто говори нешто доцније, у другом свом делу (96, стр. 83):

"Питање Далмације је врло просто: не постоји уопште питање Далмације; Далмација је српска с краја на крај".

3.

Сад ћемо прећи на саме Далматинце италијанског језика, али лица и умна и честита, да им то нико не спори. Лица која су своју Далмацију волела до највиших могућих граница.

Велики италијански патриота и литерат (полихистор) Никола Томазео, родом из Шибеника, упозоравао је и опомињао почетком шездесетих година прошлог века Далматинце да остану што су и да се не заносе хрватством (у "Писму Далматинцима", 393) и да се не опредељују као Хрвати, да "не би, појављујући се као браћа, одрицали се отаца. Никаква лаж не би била луђа, срамнија, безбожнија, некориснија..."

И онда он наводи какве све разлике постоје између Хрвата и Далматинаца, разлике "створене природом и историјом, и стародревним обичајима, који не могу једним потезом да се распрше. А негирати те разлике, претварати се да се не виде, радити као да не постоје,

то би допринело да се појачају више него икад, да се развију у сукоб. Почнимо са структуром тела, црта израза лица, која је толико различита између два племена, да далматинска и српска више личе на пољска него на хрватска. Обичаји живљења различити; различит начин одевања, што је такође историја; различит, што је још важније, изговор језика, који је уосталом сачуван на Далматинском континенту неупоредиво јаче и деликатније, тако да је овде као и у Италији тоскански према дијалекту Ђенове или Болоње. Саме разлике изговора и дијалеката које се запажају између континента Далмације и обале и острва, и које се неки пут запажају у самом граду између делова приморских и наслоњених на залеђе, не чине ниједан део овога народа ближим Хрватима; оне су аргуменат коме треба веровати да су извршене многе миграције словенских породица у разна времена. Па уколико би овај доказ био само вероватан, има најсигурнијих доказа да се покаже како становници Далмације нису Хрвати... "

Као што се види, Никола Томазео, који признаје да је Далмација словенска а не италијанска земља, о чему се говори на другом месту, не признаје никако да је хрватска, нити да су становници Хрвати. А боље то нико у прошлом веку није знао од њега. Он налази чак антрополошке истоветности између Срба и Далматинаца, а крајње разлике између Хрвата и Далматинаца.

Томазео говори још даље, у другим делима:

"Далматинци су вољни да буду Словени, радије и пре Словени него Хрвати" (409, стр. 327).

"Далмација је боље очувала свој језик него Хрватска свој статут. Далматинци, колико год били ограничени, могу да претпоставе једно боље државно уређење него што је хрватско. Хрвати, пак, нису у стању да сами створе језик чистији и јачи него што је језик који се говори у Далмацији и у коме народ пева.'" (410, стр. 31).

"Хрвати немају права да нам пребацују да смо се одучили од словенског језика, који смо увек употребљавали, иако ретко, али ипак мало више и боље него они. И, ако се не задржимо на изгледу (већ на стварности, ЛМК), опазиће се да упркос тиранији ових 20 хиљада Италијана (коју Хрвати пребацују, ЛМК), Далмација је остала чистије словенска него је била Хрватска са свим њеним чистим Хрватима..." (410, стр. 32).

"Иако воле два италијанска говора, Далматинци не омаловажавају народни језик земље; и кад Хрвати хоће да пречишћују свој језик, они морају да траже уточиште код далматинских писаца... Све оно што је истинска поезија, као таква цењена од Гетеа и осталих ауторитета целе Европе, ја хоћу да кажем да се поезија српског народа може назвати и далматинском поезијом. Јер су исте песме које се чују у Србији и Далмацији, и лако се може спознати да су неке од њих настале у планинама мало удаљеним од мора и да су се друге појавиле на обалама..."(411,стр. 10).

Као што се види, Томазео не само што одриче Далмацији хрватство, већ јој признаје српство. На другим местима он то још јасније испољава. Тако нпр. овим ставом:

"Најчистији језик, најпотпунији са гледишта звука, најхармоничнији, то ће бити српски језик који се говори у Србији, у Босни и Херцеговини, у Далмацији, и, мање правилно, у Хрватској и другим деловима аустријског царства, затим код мађарских Словена." (412,1, Стр. 153).

У књизи "Илирске песме" Томазео каже из. осталог: "Наш је језик силнији од италијанског и латинског, а није сиромашнији ни од грчкога. Нама Србима су народне песме једина школа из које се можемо учити чистоти језика". (359)

А на другом месту вели: "Пјесме народа српског спеваше неке људи латинске вјере, а друге људи грчко-источне". (Према Петрановићу, 396, стр. XIX). Но Срби су, према Томазеу, и једни и други, сви докле допиру српске народне песме.

Но најнедвосмисленије је изразио српство Далмације у својој емотивној и заносној песми "Далмацији" (Alla Dalmazia). Та је песма први пут штампана после смрти Томазеа у једном италијанском календару за годину 1897. (403), који је излазио у Задру. Српски лист, који је такође излазио у Задру донео ју је у српском преводу у броју 19 од г. 1896. (395). А доцније (за време Првог светског рата) у потпуности и не знам из којих извора, објавио је ту песму Далматинац италијанског исповедања Антонио Ћипико (413). Он каже да је песма испевана 1835. Цео текст, са делимичним француским преводом, налази се у књизи цитираној под 404, стр. 233 до 235.

Овде ћемо навести из те велике песме, у Ћипиковом издању, само две строфе како их је превео и објавио др Сергије Вишић у Гласу канадских Срба" (у исечку, на жалост, није остављен датум, али је то био канда један божићни број). Те две строфе гласе:

"И тад нећеш више бити само парче сироте земље
Између брда и мора и неколико раштрканих острва,
О отаџбино моја, него ће васкрсла Србија
(Ратничка мишка и благородно срце),
И све земље под италским осмехом рођене,
Које у баре претвори отоманска леност,
Са тобом један живот и једну вољу чинити,"...
"Јер у теби је Бог као оно у новој Италији,
Саздо српски род из разних сојева
И облика и осећања људских,
И сложио у теби и плахост и разбор...
Дао ти језик младеначки крепак,
Који је између свих других којима Европа збори

Најбоље очувао трагове јаких времена
Када је свет био дете у сумњи а див у љубави..."

Речени далматинско-италијански писац Антонио Ћипико дао је тим поводом и овај свој коментар Томазеовој песми:

"Сад, ако ја нисам сасвим лишен интелигенције, ови стихови манифестују стварно ...жељу...за заједничким хармоничним животом две расе на далматинској земљи, земљи делом српској, то је истина, али такође...италијанској"...

Велики далматински патриот, католик, др Ловро Монти, написао је у једној расправи на италијанском језику изашлој године 1861. (426): "У Далмацији нема друге народности осим илирско-српске, мада у њој има неколико породица италијанског порекла..."

Ж) КУЛТУРНИ ФЕНОМЕНИ ЕТНИЧКОГ ЗНАЧАЈА

Читаоцима ће бити одмах јасно да се овде ради о језику, писму и продуктима језика и писма, тј. "писмености" одн. књижевности. Из њих се не може закључити безусловно народност, али ти феномени дају подлогу да се она, уз помоћ и неких других фактора, прилично поуздано установи.

1.

Што се језика тиче којим је писана далматинска књижевност, древна и доцнија, позваћемо се у првом реду на опште словенске историчаре књижевности Пипина и Спасевича. У свом великом делу (под 2) они кажу:

Стр. 221: "Од доласка Словена Далмација је растављена у два дела: јужни који је репрезентирао Дубровник, и северни, хрватски, који је припадао Хрватима и од њиховог насељења на Балканском полуострву носио њихово име. То је био разлог да се језик Далматинаца понекад звао "хрватским" иако је то управо био у пуном смислу заједнички српски језик, који се није разликовао од језика источних Срба. Прави хрватски дијалект образује само једну посебну грану српског језика и влада даље на северу..."

Стр. 259: "Далматинско-дубровачки писци звали су свој језик различито; најчешће "илирски", јер су веровали да су потомци старих "Илира", или "словински", чак просто "далматински" и "дубровачки"; и назив "хрватски" је употребљаван у вези с политичком везом..." (са осталом Хрватском, ЛМК).

Аустријски етнограф Фридрих С. Краус, рођен у Славонској Пожези, писао је између осталога (139):

"(После битке на Косову пољу) Турци су Балкан само политички а не и социјално освојили. Један знатан део Јужних Словена српског племена разбежао се у Далмацију, у Приморје, у Хрватску и Истрију, и на далматинска острва. Тако је постепено порастао један насип против романизирања Далмације и германизирања Хрватске... С друге стране, почео је хрватски дијалекат помало да се утапа у српски, који је показивао већу животну снагу и пунији звук, да би се коначно сасвим скоро у њ утопио. Кад се данас говори о хрватско - всрпском или српско - хрватском језику или литератури, то треба под тим разумети славенски дијалекат српског племена и књижевност састављену у том дијалекту."

(Затим писац наводи како су српске избеглице "расадиле" међу Хрватима епосе о Косову, цару Лазару, јунаку Милошу, Рељи Крилатици, Старини Новаку, дјетету Грујици, о Обилићима, Косанчићима и многим другим, релативно највише о принцу Марку"...

Највећи румунски историчар, познат у целом свету као један од највећих историчара Европе XX века, Никола Јорга, пише у једној својој студији да постоје три Србије и три српске литературе (38). Објашњава прве две и даље каже:

"И у трећој линији има још једна Србија, Србија далматинска. Ова далматинска Србија имала је током читавог Средњег века латинску литературу која, што се расе тиче, припада Србима. Али у модерној епохи постоји читава серија продуката ове исте литературе која сад није више латинска: она је српска. Књижевност Далмације, то је у првом реду књижевност Дубровника... "

Говорећи даље о "народном животу становника", Јорга каже да језик доминирајуће класе до извесне епохе беше талијански, иначе "сасвим чисто срлски, чак у времену које је претходило буђењу славенске националности у овим пределима..."

2.

О карактеру живог далматинског језика новог доба изнели смо већ многа мишљења у претходном одељку Е и одељку Б где су та мишљења била повезана са претходним и накнадним. Овде ћемо додати још нека специјална мишљења и неке чињенице из живота.

Већ више пута цитирани немачки географ Петер каже у својој темељној књизи о Далмацији (99, стр. 154): "Пошто је Далмација словенска земља, то је и језик већине становника словенски, управо српски... Брђани га говоре у већој чистоти...у Приморју су се увукли многи итализми у српски."

Далматинци нису ни иначе свој језик звали хрватским. Француски етнограф Лежан пише средином прошлог века (11, стр. 7): "...илирски зову Срби Далмације њихов словенски дијалекат" (он каже Срби, јер Далматинце сматра Србима).

Енглески путописац Патон је средином прошлог века обишао многе наше земље. Прелазећи 1894. Велебит, он је између осталога приметио (401): "Језик народа је посвуда илирски, исти који сам слушао да се говори унакрст целе Далмације, у Србији, Бугарској и брдима Црне Горе"... А не рече да је исти као у Хрватској.

У компендијуму "Националитетно право у Аустрији" (39, стр. 662) стоји: "У Земаљском сабору су шездесетих година означавани говори на српскохрватском језику као вођени in lingua slava".

У тој истој књизи стоји на стр. 127, да се званично језик у Далмацији звао "илирско-далматински" (у Крањској "крањски" а не словеначки), а пре тога у Далмацији "словински". При томе се позива на одлуку бечког Министарства правосуђа од 26. фебруара 1890.

И за време млетачке управе се језик није друкчије називао. (Понекад само "илирски", чак и српски, а хрватски никад). Управо, ови називи употребљавани за време Аустрије, представљају канда само продужетак означавања из времена Венеције. Чак се и српски назив налази каткад у Венецији, барем за представке Срба далматинских.

Тако се нпр. у XVIII веку (тачан датум није означен) жале становници задарског округа Млетачком дужду на харамбашу Мајсторовића. На зачељу превода те жалбе стоји италијански "Превод са језика илирско-српскога". (149).

У једном извештају млетачкој влади око године 1741. стоји из. ос. (114, стр. 249): "Црна Гора, Херцеговина и Далмација немају други општи и породични језик него илирски. - Сем говорног постоји и литерарни илирски језик или словенски..."

Хрватски назив језика је спорадично сачуван био у Далмацији првих векова млетачке власти, да се затим све више губи, и да га напослетку, у XVIII и XIX веку, скоро потпуно нестане. Уколико је он нестајао, настајало је и све се више ширило српско име. Отац хрватских историчара Иван Луциус (они га зову Лучић) написао је око 1660. године (399) да језик који се говори у Далмацији странци називају илирски или славински. "Далматинци, пак, као и околни Славени, не кажу словински језик, већ хрватски или српски, према дијалекту који употребљавају".

То је било, дакле, пре свих "нових" и "најновијих" млетачких тековина, кад је Далмација обухватала само мали делић обале. Српско се име чуло већ тада, као што Луциус најаутентичније доказује. После ће се оно све више ширити, и поред свих сметња, замењивања и негирања (замењивања нарочито са речју Морлаци итсл.).

Да они који претежни језикДалматинаца називају српским имају право може се извести и из следећег става једног рада проф. Милана Решетара. Он у Јагићевом Архиву за словенску филологију за годину 1906. приказује књигу дон Фране Иванишевића о племенитој општини Пољица у средњој Далмацији (141) и каже:

"Пошто ту малу општину нису никад могли Турци да покосе, захваљујући њеном повољном географском положају...и храбрости њених становника, то је остало очувано највећим

делом њено првобитно старохрватско становништво, што може да се позна и по језику становништва, које остаје верно свом чакавском дијалекту иако је са свих страна опкољено штокавцима... Отуда је један подробан етнографски опис Пољица од велике важности, јер је то једини предео на далматинском континенту где се старохрватско становништво прилично интактно одржало..."

Из ових речи Милана Решетара, који је више од ма кога до данас испитивао језик Далмације, може се закључити да је од старохрватског становништва у Далмацији остала само једна оаза, а то су Пољице, док је околно становништво и ту штокавско, тј. српско. Како се може друкчије правилно тај језик назвати већ српски?

Чак је један еминентан представник хрватства Далмације из средине прошлог века Стипан Ивичевић из Макарске превео Дантеову Divinu Comediu под овим насловом: "Смјешка Данте Алегијерића, препевана на далматинску (34 писме о паклу)" б (421).

Шишић саопштава и ово: "Шибенчанин Фаустин Вранчић називље у свом рјечнику штампаном у Луки, у Италији 1595, наш народни језик, 'далматински' (449, стр. 122).

3.

Разуме се да хрватски писци XIX и XX века сматрају далматинску књижевност, па чак и дубровачку, као хрватске. Данас им иде наруку званична политика Југославије, одакле сарадници страних енциклопедија шаљу своје прилоге, тако да ће се ускоро добити у страној науци сасвим друга слика о далматинској књижевности него је постојала пре ратова.

Тада су се устручавали чак и хрватски објективни научници да далматинске писце прогласе хрватским, већ су конструисали једну амфибију, нпр. Ватрослав Јагић, или Словенац, проф. Славистике у Грацу, Матија Мурко.

Професор Ватрослав Јагић каже у свом Архиву за 1895. (42): "Са извештајем Константина Порфирогенита у руци хтело се да се статуира у оквиру српскохрватске групе дијалеката један прастари дуализам повезан са политичким именом Срба и Хрвата, а то баш противуречи данашњим дијалекатским односима. Јер се при томе превиђа да у оквиру оних који говоре српскохрватски постоји и нешто треће: Словени, јер далматински писци XVI века означују свој језик по правилу као словенски језик, и, судећи по имену Славонија, ова је ознака некад била позната и на Северу српскохрватском, а на његовом Западу, тамо где стоји хрватски главни град, простире се језични предео чији се језик у XVI и XVII веку уопште још увек звао словенски језик и ближе је стојао словеначком него српскохрватском..."

Професор Универзитета у Грацу, Словенац, једини ваљда међу Словенцима али зато огромни србофоб, Матија Мурко, написао је у Јагићевом Архиву за 1910. ово: (140)

"Цела Далмација је формирала провалну капију за романске утицаје откад су Хрвати и Срби продрли до мора. Дуго су и Срби осцилирали између Рима и Византије тамо и амо, па је чак и консолидирана српска држава, у којој је православље постало било државни разлог,

одржавала живе везе са Далмацијом... Најважнија је чињеница да је највећи део Далмације био вековима под млетачком влашћу и да је цела Далмација у ствари образовала духовну провинцију Италије, нарочито у доба хуманизма и ренесансе попримила је целу тадашњу талијанску литетратуру и културу... и на тој основи створила своју посебну словенску литературу..." (стр. 382).

384: "За XVIII век и прву половину XIX мора се још нагласити да се културни живот Далмације одвијао претежно у талијанском језику..."

Па ипак, 1857. године је задарски песник Луиђи Фикерт спевао једну песму под насловом "Словенска Мати".

Лујо Војновић описује њен сиже и њен дух (391, стр. 334), па каже: "Сав њен дух, то је химна у част Србије, Словенства, Слободе. Србија "мајка хероја"... "где се диже нова химна коју Славија извлачи на жицама ратничких гусала..."

Далматински писац Стјепан Бадрић, родом из Шибеника, посвећује још у XVII веку једну своју књигу српској браћи која стењу под турским јармом. (422).

4.

Што се писма тиче које је употребљано у старој, првобитно словенској Далмацији, цитираћемо овде две најкомпетентније личности на том пољу, бечке професоре Константина Јиречека и Ватрослава Јагића, једног Чеха а другог Хрвата.

О писму на десној обали Јадрана каже професор Константин Јиречек (41): "Ми желимо само укратко приметити да се у Далмацији у другој половини Средњег века словенски писало само глагољицом или ђирилицом. Употреба трећег писма, латинице, то је новина XV века... ћирилицом су писали и Дубровчани, и то не само у кореспонденцији са околним владаоцима и њиховим чиновницима и у судским актима трговаца у суседним земљама, него понекад и у судским позивима у самом Дубровнику, у инструкцијама Дубровчанима који су слабо знали талијански, у приватним писмима итд..." (Наводи много примера).

Проф. Константин Јиречек констатује да је на Јадранском приморју "од Бојане до Цетине простиран предео ћирилског писма све до капије римских обалских градова". Он наводи примере из Крајине (Макарске) из 1247, из Брача 1250, из Хвара, Корчуле итд. Иначе северно од Цетине употребљавана је глагољица (од Книна до Истре).

"Један посебан предео беше област северно од Сплита, код Клиса и у долини Цетине код Сиња. У црквама су се ту служили глаголским књигама, али исправе ове области биле су у XV веку ћирилицом писане, под упливом документације суседне Босне..." Наводи много примера.

Али и на северу није била ћирилица сасвим непозната због суседне Босне где је она владала, каже Јиречек.

У својој аутобиографији (138) Ватрослав Јагић, Хрват из Загорја, наглашава више пута да је ћирилица писмо Далмације. Он износи садржај свога писма упућеног 1889. председнику Академије наука у Загребу канонику Рачком поводом питања како да се изда текст Пољичког статута, где, између осталог, каже: "Одлучујте у Загребу, али ако вам је стало до слоге не пропуштајте ћирилице, која је нашом Далмацијом читаве вјекове владала! (II, стр. 176).

Следеће године пише опет Рачком, 11. септембра 1890, по истом предмету и каже: "Ћирилско је писмо после глаголског било право народно писмо далматинско. Добро би било да то имаду наши Хрвати на уму.." (II, 181).

Даље говори о ћирилици на стр. 249-250 исте књиге итд.

Сам папа Григорије XIII у једном писму мисионару бискупу Стона од 1582. каже да протестанти шире по Илирику и Далмацији књиге "и у словенском језику ћирилицом". (153).

Ђорђе Кулиновић (1450-1511) "љубљени ученик Скварђона, украшавао је своје Мадоне са српским молитвенимречима у ћирилици" (391, стр. 21).

Хрватски књижевни историчар Бранко Водник (recte Drechsler) каже да је у првој половини XVI11 века у Далмацији "за народни језик важила као писмо само босанчица" (375), јер му је тешко рећи: ћирилица, а то је исто.

Разуме се да су књиге далматинске литературе штампане скоро све латиницом, јер се тада, кад су књиге могле бити штампане, Далмација налазила под Млецима и под њеним утицајем примила латиницу. Али и доцније има још изданака верности ћирилици. Тако је Шимун Будинић из Задра штампао у Риму 1531. године ћирилицом "Наук крстјански."

Но с друге стране ћирилица се означавала у млетачким актима као илирско писмо. На једном месту стоји: "писмо у илирском идиому" (386, II, 42), што може да значи да на "илирском" језику није друго писмо ни постојало. То је акт задарског провидура из год. 1684. - Други један провидур 1688. говори о писму арамбаше Луке Његована "писаном и на илирском" (исто дело, стр. 207). А у акту задарског кнеза и задарског капетана од 1694. каже се да је упражњено место "канцелара за писма илирска и српска" и предлажу новог "канцелара писама илирских и српских" (исто дело, стр. 306). Илирски је, дакле, изједначаван са српским.

Лујо Војновић пише (391, стр. 7): "Све до XVIII века, не само више свештенство далматинско него и провидитирство Св. Марка употребљаваху српскохрватски језик и ћирилско писмо за њихову кореспонденцију са поданицима Пресјајне."

5.

Народне песме које се у Далмацији певају, изразито су српске. Ту се опевају српски јунаци, највише Марко Краљевић, како је то напред речено (говорећи о Морлацима), али и домаћи јунаци, котарски сердари. Није чудо да Качић Миошић у својим "вештачким",

народној поезији подражаваним песмама, описује такође све српске јунаке. Није чудо да и "бугарштице", настале углавном на јадранском приморју, имају српске мотиве. Није чудо да је један од првих и најплоднијих скупљача српских народних песама после Вука био Србин из Далмације, Божидар Петрановић. Фридрих Краус је српском фолклору Далмације посветио нарочиту пажњу. Фортис је Хасанагиницом из Далмације скренуо пажњу културног света на српске народне песме. Не може то све бити само случај.

Нигде се у народним песмама Далмације не спомињу хрватски владари и хрватски јунаци.

Говорећи о литератури, коју је проучио на свим језицима пре него је написао књигу о путу кроз Далмацији, Ј. Кол, педантни и врло савесни Немац каже поводом књиге Талвијевице "Српске народне песме": "Пошто су народни живот и поезија највећег дела далматинских становника потпуно исти као и осталих Срба, то се препоруча свакоме ко се Далмацијом бави да ову познату књигу Талвијеве има стално при руци..." (дело под 130, стр. XII).

1936. изашла је у Лондону једна књига о народној поезији уопште, коју је написао професор Кембриџског универзитета Чедвик у заједници са својом женом. Тамо се на много места говори и о нама, одн. о нашој народној поезији. (374). Из приказа те књиге од Светислава Стефановића (373), писци побијају мишљење да је српска народна песма настала на Приморју после 1500, "те држе да је наша народна поезија већ у XIV веку увелико цветала. Питају се, с разлогом, како је у Далмацији стран утицај могао продуцирати читаву народну херојску поезију која говори о Србима или доцније о Угрима а не о домородним далматинским темама, и то без довољно убедљиве сличности са страним изворима".

И конте Лујо Војновић каже (391, стр. 215): "Најлепше варијанте српских народних песама потичу из Далмације".

Заиста, у народним песмама Далмације ни речи о далматинским, а камоли о хрватским догађајима и подвизима. Или говоре о Србима или ни о чему.

Француски историчар, професор Сорбоне, Емил Оман каже у својој ученој студији о Славизацији Далмације (418, стр. 16) да су Срби пребегли у Далмацију донели собом чисте српске особине, да су прешли "са својим успоменама које су ширили". И већ у XVI веку, каже Оман знање о слави српских јунака "било је раширено по целој Далмацији".

Ми не можемо овде том питању посветити дужне обзире. И место да износимо податке о распрострањености народне песме у Далмацији, навешћемо неколико стихова из Вукове збирке који се односе специјално на Далмацију, који описују подвиге котарских сердара.

Котари, некад звани Задарски Котари, а после "Равни Котари", али такође и "кршни" и камени", били су некад изразито српски. Они се простиру између мора, планине Буковице и доње Крке. Седиште им чини село Смилчић (административно седиште Бенковац). Пре првог рата било је тамо скоро подједнако православних и католика. Али сви говоре

прворазредним српским језиком. То су махом досељеници из XVI и XVII века, кад су Котари били нарочито поприште борбе са Турцима, и где су деловали познати котарски сердари (Илија Смиљанић, Стојан Јанковић итд.).

У то време, па и много доцније, Котари су означавани као српски, хришћански, од Турака као влашки. Трагови о том остали су у народним песмама, сакупљеним још од Вука. (335).

Тако нпр. у песми "Женидба од Задра Тодора" одговара Бојичић Алија из Удбине на питање Јанковић Стојана:

Ја сам био скоро у Приморју,
Долазио у влашке Котаре, И под танку Смиљанића кулу...

Сам сердар Стојан Јанковић одговара овако личком Мустај-бегу кад га пита ко је:

Јеси л' чуо Латинско Приморје,
Код Приморја ришћанске Котаре,
И у њима Јанковић Стојана?
Ја сам главом Јанковић Стојане...

У песми "Женидба Стојана Јанковића", описује се лепота Златије, кћери Синан-аге од Удбине, и певач каже:

То се чудо на далеко чуло,
Зачуло се у српске Котаре,
То зачуо сердар из Котара,
По имену Јанковић Стојане...

У песми "Два Куртића и Бојичић Алил" стоји за Тала од Орашца:

На се метну српско одијело,
Ка' што носи Шарићу Цвијане,
Прав' отиде у Српске Котаре...

Ја, у какве ће друге? Неће, ваљда у латинске, јер таквих није било. Приморје је латинско, хрватско није било ништа, према народним песмама, које Хрвати ревиндицирају за себе.

Владимир Дворниковић говори (354, с. 422) о тзв. "ојкању" у народним попевкама. То ојкање из даљине звучи често као тужење или јаукање. Ако сељаке далматинске запитате зашто тако певају, одговориће вам: "Плач за Косово!" А нико не каже "Плач за Томиславом, или Свачићем, или Звонимиром!"

6.

У Далмацији није било само чисте народне поезије, већ и полународне (а полууметничке). Састављач и пропагатор те поезије био је, као што је напоменуто, један католички фратар XVII века, Андрија Качић-Миошић. Он је издао две збирке под насловом

"Разговор угодни народа словинскога" (1756. и 1759), које су доживеле безброј издања, па се још и данас читају у школама и приватно. Песме је назвао словинским, али је у њима углавном изложена српска историја. Зато се и његове песме сматрају у науци као српске и његова литерарна улога као српска. Пустимо да други о томе говоре.

За фратра Андрију Качића-Миошића каже Цвијић (361, стр. 95): "Његова збирка народних песама права је настава о српским легендама и српском родољубљу, а многобројна издања ове збирке доказ су њеног утицаја."

За Качића каже Лујо Војновић (391, стр. 14): "Овај фрацисканац, пун пророчког генија...први је сакупио српске песме у средини XVIII века и заслужује да, поред Томазеа, буде почашћен признањем пуним поштовања".

Италијански историчар књижевности Доменико Ћамполи написао је у свом приказу Словенских књижевности (428) и ово: "Само Андрија Качић-Миошић (док су други писци далматински XVII и XVIII века слаби имитатори њихових славних претходника) заслужује спомен као претеча српске ренесансе и тумач потреба века који наилази..."

7.

У почетку XIX века почело је да долази до изражаја национално начело, у исто време почиње буђење и формирање нација у чисто етничком смислу (до тада се оне нису могле одвојити било од државе у чијем оу саставу биле или од вере коју су исповедале). И за Далматинце је наступио био час да дођу до националне спознаје и националне свести.

Али је православни део народа далеко пре постигао тај ступањ народног сазнања и народног одуховљења него католички. Он је много пре истакао своју етничку везу и своје духовно јединство са свим осталим деловима српског народа у разним државама него што је католички део уопште стигао да прокламује своју истоветност са престовелебитским Хрватима. Чак су православни Срби много учинили да пробуде код католика национални смисао и национални став.

"У општем мртвилу које је у првој половини XIX века владало у целој Далмацији, први поклич за одбрану народности и материнске речи проломио се из српских редова. Год. 1826. Шибенчанин др Божидар Петрановић објавио је свој познати проглас и израдио програм за национални препорођај целог народа" (381, стр. 45).

Тај исти Божидар, који је још 1836. године разбио опште духовно мртвило на Далматинском Приморју, издао је и штампао у Карловцу прву књигу "Српско-далматинског Алманаха". Та књига је изашла још једне године. Затим јој је дато ново име "Српско-далматински Магазин". Под уређивањем Божидара Петрановића тај Магазин је излазио у Задру до год. 1841. Од 1842. до 1861. уређивао га је у истом граду Ђорђе Николајевић, доцнији митрополит сарајевски. Од 1861. до 1871. прихватио се уређивања брат Божидаров, тадашњи архимандрит а доцнији бококоторски епископ, Герасим Петрановић". (381, стр. 47).

То је био један од првих и најбољих периодичних списа целокупног Српства.

У то време Хрвати Далмације нису имали да покажу никакву културну манифестацију, једнако као ни етничку. Или су били сасвим поспани, или их уопште није било.

У католичким крајевима осниване су само "народне славјанске читаонице", а 1861. основана је у Задру "Матица далматинска", (док је 1893. у Дубровнику основана "Матица Српска", а не дубровачка).

Да је српство Далмације било будније и свесније од ма које друге словенске компоненте тога краја, о томе не може бити сумње.

8.

Сасвим скорашњи записи Проте Зелића о српским задужбинама у Далмацији (341) дају ми могућност да се и на ту појаву обазрем. Он је о томе писао у књизи означеној под 381, па после пренео у "Американски Србобран".

Кроз цео XIX век јављају се српски задужбинари у Далмацији, који завештавају знатне суме у изразито српском циљу. За време Млетака то је било немогуће. Чим су Млеци напустили Далмацију, тај вид српског национализма долази до отвореног и све већег изражаја.

Први је био Јован Бован, трговац у Шибенику, који је основао задужбину да се из ње издржава "мушка основна школа на српском језику са писмом ћирилицом". И правилно примећује прота Зелић да је то уопште била прва словенска школа у Далмацији, као и у Хрватској она у Карловцу. (Школе у Далмацији су иначе биле италијанске, у Хрватској немачке, мађарске, латинске. Јер су Срби и на једној и на другој страни били једини национално свесни).

Онда долазе две задужбине архимандрита Герасима Зелића из 1825. и 1828. Ова друга "за греко-неунитске нормалне школе у Далмацији, то јест ако граждани и обшчества Славено-Сербска греконеунитска сагласе се..."

Јеромонах Силвестар Вучковић завештава 1853. знатну суму за учење клирика и жели да "српски патријарх, заједно са далматинским епископом, буде настојатељ ове фундације..."

Његов сабрат јеромонах Макарије Вукадиновић завештава следеће године (1854) опет знатну суму за српску школу на Далматинском Косову "по расположењу Православне далматинске конзисторије и Његова Блаженства Српског патријарха". (Патријаршија је постојала свега 5-6 година отада, али је ова два свештеномонаха узимају за врховног арбитра у српским стварима).

Велики јерарх, владика Стефан Кнежевић, оснива марта 1863. задужбину за учење на високим школама "сину чисто православних родитеља, само сербски чувствујућег и благо-

надежна да ће на пољу борбе и за своју прародитељску восточно-православну цркву и народност Србску неустрашиво стојати и бранити..."

Другу задужбину основа благопокојни владика 1878. за штампање списа у ћирилици. Овако започиње фундациони акт: "Постојан у љубави у мом срцу зачетој од младих година к цркви православној и милој народности српској, ни у дубокој старости није се угасила, паче све то живље буктала..." Каже да цркви православној прети велика опасност од "језуитске пропаганде" "а с црквом и непрекидно скопчаној народности српској".

Он даје 1885. још једну задужбину на школу "народну србску" у његовом родном месту Оћестову". Фундациони акт завршава овим речима: Тврдо вјерујем и уздам се да јеу Божјој књизи записана срећа и напредак и вјечност патничком народу србском у мом милом отечеству Далмацији"... Али ако би Срби у Далмацији национално поклекли, ако би се "што не дао Бог, моји соотечественици Срби одрекли мог дичног имена србског и вјере право-славно-источне, наређујем и хоћу да серечене моје закладе пренесу у милу колијевку матере Србије..." и да њима руководи београдски митрополит.

1885. завештава Љубомир Вујиновић знатну суму за високошколско школовање "српско-православних ученика из Далмације и Боке...", нарочито оних који желе учити у Русији.

(Не треба заборавити да су сви фундациони акти били подношени надлежним аустријским властима на чување и старање о извршењу. Па ипак такве антиаустријске клаузуле, као ове последње две!).

Исте, 1885. године, остављају Јован и Марија Крнета из Скрадина задужбину за оснивање у том месту "основне српске школе са Србином учитељем"...

Архимандрит Јеротеј Ковачевић оснива 1891. задужбински фонд за студије на факултету "младићима српске православне вјере".

Јеромонах Неофит Његош оснива 1893. фонд за просветне потребе Срба у Далмацији.

И тако даље: још десетак таквих задужбина, из којих свих избија очигледна српска национална свест и жеља да се она одржи.

3) ОДНОС ДАЛМАЦИЈЕ ПРЕМА ХРВАТИМА И СРБИМА У19. ВЕКУ

1.

Неоспорно је било у XIX веку хрватских манифестација у Далмацији и тежња за ујединењем са Хрватском. Али тек у другој половини тога века, па и после, изгледа да те тежње нису могле никад да постану свеобухватне и да масе нарочито загреју, најмање да их егзалтирају као што су нпр. српске масе у Босни и Херцеговини и осталим српским областима биле егзалтиране за сједињење са Србијом и готове на све жртве за то.

У Далмацији, напротив, једно дистанцирање према хрватству и наглашавање своје, далматинске, посебности било је канда предоминантно у целом XIX веку, па још више почетком овог века, све до несрећне Југославије која је Далматинце католике потпуно бацила у наручје Хрвата.

Ми ћемо изнети овде неколико констатација несрба о овој теми.

2.

Прво ћемо се позвати на једног хрватског публицисту, Милана Марјановића, који је ту скоро умро у Загребу као редован члан Југославенске академије знаности и умјетности. У својој књизи "Савремена Хрватска" изашлој мало пред Први светски рат (88), Марјановић пише:

Стр. 127: "Далмација није, уопште речено, пробуђена у прво време ни са специфично хрватском ни српском идејом. Код људи старије генерације све до у новије доба била је јача словенска свест од специфично хрватске или српске. Зато се и народни покрет није друкч ије називао него "народни покрет", без специфичне именске ознаке".

Стр. 147: "Далмација је, све до данас, сачувала карактеристике једног света за себе (према вани, у свету и према сваком трећем, био то Хрват, Србин, Словен или несловен. Реч "Далмација" и факат далматинске солидарности има за Далмацију велику снагу...)

Стр. 160: "Ово 'далматинство' је плод историје. Оно је територијални појам, који је с временом постао појам скупности карактера, интереса, сепаратизма и традиција. Четиристогодишње одељење Далмације од сваке политичке везе са било којом југословенском државом, и очување њене славороманске засебности тумачи нам факат..." (да у истој породици има Италијана, Срба, Хрвата итд.).

И сам Фрања Рачки, највећи хрватски историчар и католички прелат, сматра да је Далмација, преласком хрватског државног тежишта на ову страну Велебита, постала нешто особно према Хрватској. Он каже (407, стр. 333): "Од када било хрватскога народа стаде

куцати у Посавини, Далмација није се могла на дуго одржати. А пријелазом прековелебитске Хрватске у подручје талијанске власти, заметну се дуализам у развоју хрватскога народа".

Познати немачко-француски географ из половине прошлог века Ами Буе, који се специјално бавио проучавањем односа у европској Турској и околним земљама писао је из. ос.: "Јужни Словени се деле специјално на двоје, тј. на Хрвате, Далматинце и Истране католике; и на Србе и Бугаре грчке вере. Ако Далматинци верују да се разликују од ових последњих народа називајући се Словинци, нису они нимало пријатељи својих католичких земљака, које означују, ниподаштавајућим називом, Шокци. Они пребацују овим последњим (Хрватима) да су играли издајничку улогу према њима у погледу Маџара, а такође Немаца и Млечића..." (366, IV, 83).

Говорећи о стању у Далмацији средином прошлог века, каже на једном месту немачки публициста и међу странцима најбољи познавалац XIX века на славенском Југу Херман Вендел ово (431, стр. 19):

"Још је дебео слој фирнајза италијанске културе лежао над славенском основном бојом. Ко год је из масе стигао до извесног имања или угледа, одмах се претварао у Италијана. Чак кад су се 1861 људи свесни своје народности спојили заједно да би се одупрли аутономистичкој странци италијанског карактера, морао је њихов лист "Ил Национале" да на италијанском језику агитује за словенске идеје..."

3.

Хрватска је стално тежила за "утеловљењем" Далмације, али формалне понуде је чинила само у времену које је изгледало повољно за то. Тако нпр. 1848. и 1860. Оба пута је Далмација одбила сиренске гласове Хрвата. А оба пута су Хрвати прогласили urbi et orbi да Далмација хоће с њима.

Ево шта о 48. говори у једном писму из 1893. Далматинац хрватског порекла Лука Подуја (397): "Кад је у лажном омоту братска Хрватска учинила Далмацији понуду за уједињењем, и ова готово једнодушно била одбивена, Хрватска је, и поред отменог и гордог протеста шефа далматинских делегата грофа Борели, дала израза своме признању јавним свечаностима и аплаузима... "

Сад мало поближе о приликама у 1848. и држању Далмације према Јелачићевој акцији.

Један од највећих аустријских историчара, Антон Шпрингер, пише о 1848. свега 17 година доцније (књига под 86, II, стр. 437/8) ово:

1848. нису хтели Далматинци послати своје изасланике у Загреб. То је Загрепчане много бунило... "Али Далматинци не хтедоше доћи; они изјавише да о спору између Хрвата и Маџарске ништа не разумеју... Ако морају да шаљу депутацију, слаће је директно у Беч... Далмација, напослетку, није отуђена од троједне Краљевине одлуком маџарског мини-

старства већ бечке владе, оне исте владе, у чијем је интересу Бан (Јелачић, ЛМК) наумио да се лати оружја..." "Исто тако није ни Ријека хтела да призна власт Хрвата над Приморјем..."

Политичко стање године 1848. у Далмацији описује и један од најбољих познавалаца нашег унутрашњег живота међу странцима, немачки политичар и публициста Херман Вендел, овако (40): "Позив на буђење хрватског национализма није тако ретко наилазио на глувоћу. Не водећи рачуна о ударцима бубњева на Северу, Далмација је спавала својим чврстим и здравим сном. Узалуд је истицала једна прокламација града Загреба свим далматинским општинама шта их све везује: један народ, један језик, једна историја. Поред свих настојања из Загреба, само се једна општина, обровачка, реши да поздрави Јелачића".

Чак су се чули протести и против захтева загребачких Хрвата за "утјеловљење" Далмације. Тако је Задарски лист (на италијанском) у броју од 10. априла 1848. донео протест три млада Далматинца из Беча упућен Цару, у коме је између осталог стајало: "Господа Хрвати нити имају, нити могу имати, било који легални мандат који би их овластио да заступају Далмацију" (424, стр. 36.).

Пошто се Јелачић хвалио да га је Цар "наименовао и баном Далмације", али, признаје, за моменат "само титуларно", то су далматински посланици у Рајхсрату (тада у Кремширу), поднели Влади интерпелацију, питајући је има ли то наименовање значај неке измене "у жељеној и потребној засебној администрацији Далмације". Они сматрају, дакле, да је пожељно и да је потребно да Далмација има администрацију независну од Хрватске. Осам посланика је потписало ту интерпелацију, од којих већина Хрвата а ниједан Србин (424, стр. 42).

Не треба заборавити ни то да се увек, приликом покушаја уније од стране Загреба, истицало уједињење са Хрватском и Славонијом, а не само Хрватском. Да се ради о "троједници", где се чак, понекад, име Далмације стављало на чело. Без тога, успех би био још мањи. А нарочито без спомена Славоније, јер су се и Далматинци називали Словинци, а чак и аутономаши су признавали да су Словени, али никако Хрвати. Па ипак, ни поред свих тих мамаца, није мисао сједињења тако продирала како се то желело и очекивало са хрватске стране.

Ако је баш реч о присаједињењу, многи су се питали зашто се не би Хрватска прикључила Далмацији, ако се ради о историјском аспекту, већ Далмација Хрватској. Држава се звала до XIII века Regnum Dalmatiae et Chroatiae (Шишић, 449, стр. 43), доцније Regna Dalmatiae, Chroatiae et Schavoniae. И тако остаде све до октобра 1918. Једина је разлика да је титула од XVIII века обично гласила: "Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација". Тек последња два века, у најбољем случају, кад је Загреб узурпирао првенство. Но упоредо именовање свих ових краљевина доказује у најмању руку да нису исто;

4.

1860. године одржана је једна конференција виђених Хрвата у Загребу, која се бавила унијом, и којаје. 19. децембра, послала "далматинским сународницима" један меморандум. Њега је in extenso публиковао кнез Иво Војновић (391, стр. 147 и даље). Нигде у целом том меморандуму, ниједном речју се не тврди да су Далматинци Хрвати. На једном месту говори сеу меморандуму да ће Далматинцима који послушају апел бити захвални "јер Словен нема обичај да буде незахвалан". А иначе се обећава у случају уније: "Ми нећемо врећати вашу слободу, ваше обичаје, вашу аутономију" (којује Загреб приликом три анексије-1939,1941, 1945-тако флагрантно повредио)."Ми смо далеко од тога-кажу Хрвати Далматинцима даље - да вас терамо да примите наше обичаје или наше законе, да узимате од нас чиновнике или учитеље..." У пракси из најновијег времена, кад су се сјединиле Хрватска и Далмација, све се то у ствари обистинило, то што су Далматинци страховали. Није им задржано ни име, нити призната ма каква аутономија. Загреб једно обећава а друго чини.

Кад је други пут, 1861, било званично постављено питање уједињења Далмације са Хрватском и Славонијом, успех је био сасвим негативан. Тада је баш Југ Далмације, српски Југ, био више за уједињење него Север. Сплит и Задар су одбили сваку помисао, а тако исто и многе општине централне и западне Далмације. (391, стр. 153). Напослетку је по овој ствари сазван Земаљски сабор у Задру, и он је, на седници од 18. априла 1861, одбио чак учешће на конференцији која се поводом уније земаља имала одржати у Загребу. (Лујо Војновић, иста књига, стр. 153).

1861,18. априла, донео је Далматински сабор резолуцију "да се не прими владин предлог да се из Сабора изашаљу посланици у Загреб, који би расправљали у Сабору Краљевине Хрватске и Славоније о сједињењу Далмације са тим Краљевинама" (424, стр. 53).

Кад је један посланик на седници Земаљског сабора у Задру, 21. марта 1865, говорио о националним питањима, и казао из. ос.: "Једна поларна звезда којој су упрте наше очи, то је развој и реалисање словенске народности у Далмацији, путем слободе, у оквиру Устава...", чули су се повици: "Нећемо да будемо Хрвати" (391, стр. 144/45).

Једна од најзначајнијих и водећих фигура Далмације друге половине XIX века био је сплитски градоначелник др Антонио Бајамонти. За њега каже конте Лујо Војновић (391, стр. 97 и даље): "Бајамонти, славни градоначелник, готово апсолутни суверен Сплита од 1860. до 1880. године, један од најодличнијих људи Далмације прошлог века"... "Бајамонти ужива увек оданост пуну поштовања свих племенитих душа, осетљивих на глас правде и

слободе..." "Бајамонти, препородилац Сплита, човек који је за свој славни град највише учинио после Диоклецијана"... "Народ Сплита, чисто словенске (хрватске) расе који није ни знао да говори италијански, дао му је име оца ("ћаћа")" (стр. 99); "генијални градоначелник Сплита" (199) итд.

Један анонимни Далматинац, велики непријатељ далматинске италијанштине (404), казао је између осталог: "Др Антонио Бајамонти био је заиста један искрени идеалиста..." (стр. 84); "Др Антонио Бајамонти, човек великог срца и узвишеног духа..." (стр. 132); Др Бајамонти је вршио знатан утицај на грађане Сплита "ради његових љупких квалитета духа и срца" итд. Нема уопште човека који би против њега могао нешто да изнесе.

Кад су Бајамонтију на Далматинском сабору замерили једног дана што је тако жестоко против хрватске анексионистичке странке, он је (5. априла 1864) одговорио дру Клаићу јасно и недвосмислено: "Борећи се против сједињења Далмације са Хрватском, ми не радимо против нашег језика и наше народности. Словени - сутра, Хрвати никад" (391, стр. 102). То је било опште гледиште тада најјаче странке у Далмацији.*)

И с правом каже за њега већ цитирани Далматикус (404, стр. 137): "Искрени пријатељ Далмације, ентузијастички расположен за Сплит, кога је звао градом будућности, он је разумео, он је осећао, он је видео, једнако као и Томазео, да се сунце за Сплит има да појави са Истока, има да дође из ослобођене Србије..." "Др Бајамонти може се сматрати као претеча тријумфа српске идеје у Далмацији."

5.

Тек у другој половини прошлог века почело је "народно пробуђење" Далмације, пре непуних сто година.

Како је то "народно пробуђење" изгледало у свом почетку, у годинама 1861. до 1870, илустроваће онај пасус Милана Марјановића из цитиране књиге (88, стр. 124) где стоји да су се словенски националисти морали служити италијанским језиком у својој агитацији и издавати на италијанском језику лист "Ил Национале".

А на стр. 137, кад говори о раздобљу 1870-1880, М. Марјановић каже: "Да паралише опасност заваде између Срба и Хрвата, Народна странка проглашава народно јединство Хрвата и Срба, а народност већине становника Далмације назива 'словенском'".

Прва странка народа нашег језика у Далмацији звала се "Народна странка", а читаонице које су биле њене ћелије зване су "Народне" или "Славјанске" (245). А гласило странке звало се "Ил Национале", јер, како пише ту скоро Првислав Гризогоно, "талијански језик је у оно време био познатији далматинској интелигенцији" (разуме се католичкој, док је православно становништво, све без разлике и у свим пределима "Далмације" говорило и писало најчистијим српским језиком и још 1836. је излазио одлично уређени "Српско = далматински магазин").

---

* После се појавила као неко гесло далматинских аутономаша, као њихов шлагворт ова изрека: Slavi sempre, Serbi forse, Croati mai, што српски значи: "Словени увек, Срби можда, Хрвати никад".

Проф. Милан Прелог сам каже да је тек после листа Национале и делатности дон Мије Павлиновића "борба уродила победом хрватске мисли у Далмацији" (246), а то значи пре највише 90 година!

Но и сами заговаратељи уније са Хрватском нису скоро никад тврдили да су Далматинци Хрвати, бар не у доба кад је та идеја била актуелна (шездесетих година прошлог века). Један од њихових првих људи, др Клаић, казао је у свом већ цитираном говору на Далматинском сабору 5. априла 1865: "Сви смо ми Далматинци и према томе Словени, наша отаџбина је мала, али својом традицијом својим положајем, елементима своје културе, она је позвата да изврши велики утицај на интелектуални прогрес околних словенских народа, наше браће..." Нигде ни најудаљеније истицање хрватства. (391, стр. 101).

Званични орган странке уједињења Il Nacional, у броју од 1. марта 1862. говори из. ос.: Товорећи један од идиома европских најусавршенијих морфолошки, Словени Далмације имају неспорно право да слободно развијају своју народност" (иста књига, стр. 115).

Програм листа Il Nacional био је из. ос. да води "нарочиту бригу о развијању словенске народности..." (424, стр. 46).

Гроф Константин Војновић, написао је био 1862. један елаборат под насловом "Један глас за унију", који скоро исцрпно наводи његов син Лујо (391, стр. 139 и сл.). И ту се стално спомиње словенство а не хрватство Далмације. Тако нпр.: "Или се верује да је Далмација словенска, па чак одабрани и привилегисани део Славије", и онда је треба "присајединити Хрватској и Славонији..."; "или се пак Далмација не признаје као словенска покрајина..." На седници Далматинског сабора од 21. марта 1865. конте Војновић је одговорио аутономашу Галванију: "Једина поларна звезда, на коју су упрти наши погледи у Далмацији, то је развој и реализација словенске народности у Далмацији..." (391, стр. 144).

У ствари, дакле, унионисти аутономаши су у првим деценијама друге половине прошлог века једнако истицали словенство Далмације. Тако је и главни орган аутономаша Глас Далмације (на италијанском) у броју од 7. јануара 1861. тврдио: "Као што смо видели, аугономна странка се изјављује словенском и декларира да је Далмација словенска". (391, стр. 163).

А још 1905. др Јосип Смодлака, један од најнеспорнијих вођа далматинских Хрвата, био је предложио мир Итало-Далматинцима, рекавши из. ос.: "Ова земља је словенска земља, а ми смо обавезни да се боримо за њена национална и политичка права..." (391, стр. 187).

Тек седамдесетих година прошлог века, кад се почело стварати и развијати хрватство Далмације, почеле су и акције за сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом. То је било нарочито актуелно 1871-1877. и, затим, после паузе од 17 година, 1894. Но тада су се Срби страначки одвојили од Хрвата, који су их почели негирати, пањкати, денунцирати и

гонити. Срби су били против сједињења са земљом у којој се њиховим сународницима ускраћују сва национална права кадгод су домороци на власти.

У једној надасве стручној и објективној књизи коју су израдили аустријски универзитетски професори после Првог светског рата о националитетним правима старе, ишчезле Аустријске царевине, под уредништвом професора Хугелмана (39) наведени су многи подаци о покушају "утјеловљења" Далмације Хрватској и Славонији.

Тако нпр. крајем 1860: "На седницама Земаљског сабора у Задру упозорио је заступник Милић на различност историје и интереса који деле становништво некадашње хрватске Далмације од јужних делова краљевине, тако да су посланици Дубровника и Боке одлучили 2. јануара 1861. да замоле Цара да им да посебно народно представништво 'јер они никад нису били Далматинци.'" (стр. 639).

Стр. 667: "Кад је 15. децембра 1892, приликом буџетске дебате у бечком Царевинском већу (Рајхсрату) др Лагиња предложио присаједињење Далмације Хрватској, опонирао му је српски посланик Квекић (посланик Боке Радослав Квекић, ЛМК), који је оспорио важност хрватског државног права и Хрвате приказао као тлачитеље осталих народности у Далмацији". (дело под 39).

Следећа страна: "У Земаљском сабору (у Задру) марта 1897. тражи Бијанкини (Дон Јурај Бијанкини, први потпредседник Владе СХС 1918, ЛМК) да се у једном акту централној (бечкој) влади који се тицао завођења народног језика, затражи сједињење Далмације са Хрватском. Тада подиже др Чингрија (доцнији градоначелник Дубровника, ЛМК) у име Хрватске народне странке, др Салви у име Талијана, посланик Кулишић (дугогодишњи градоначелник Врлике ЛМК) у име Срба приговор против овог додатка, тако да је он код гласања 20. марта 1899. великом већином био одбачен".

Преокрет је настао тек са тзв. Задарском резолуцијом од 17. октобра 1905, кад су се Срби и Хрвати Далмације приближили, и кад су Срби у тој резолуцији донели овакав став: "Што се тиче захтјева браће Хрвата за реинкорпорацијом Далмације Хрватској и Славонији... приправне су српске странке уложити и своју снагу за остварење овог захтјева ако се са хрватске стране уклони запрека која је досад пријечила Српској странци на Приморју да се за сједињење изјави, а то је да се са стране Хрвата обавезно призна равноправност српског народа са хрватским". (424, стр. 143).

Тај став оправдава више пређашње него ново српско држање. Јер, откад су се католички Далматинци сетили да су Хрвати, тј. они који су се сетили, почело је једнако "ниекање" Српства и прогањање Срба као у Хрватској и Славонији. Само што онда није никад била већина становништва за то, а и бечка влада није дозвољавала те национално-шовинистичке ексцесе, па је успех антисрпске кампање био много слабији, понекада чак преобраћен у неуспех.

6.

Било је момената, као што се видело, кад је становништво Далмације било за уједињење са Хрватском и Славонијом. Али је било више времена кад је оно било против. Но било је у Далмацији, међу католичким живљем, веома често и веома интензивног просрпског расположења, и жеље за уједињењем са Србијом. Ево неколико података о томе.

На страни 219 своје књиге (391) пише Лујо Војновић да су у читаоницама Сплита и Задра чуване слике убијеног кнеза Михаила на мртвачком одру, и испод њих је писало: "Твоја мисао погинути неће"...

И гроф Лујо Војновић то је објашњавао са своје стране: "Већ је у народу зрела мисао да будућност расе не може више компромисно да се решава и да никакво друго решење не може да се узме у обзир него груписање свих народних снага око Србије. Сви други покушаји да се овај политички фактор замени неким другим (Хрватска, Црна Гора итд.) били су скопчани са извесним опасностима. Поред дубоког западњаштва Далматинаца и Хрвата, Србија, ултрадемократска и источњачка, вршила је једну реалну фасцинацију на све патриоте између Драве и Јадрана. - Ова фасцинација је кулминирала 1866. Изазвали су је: демократска слобода... и узвишени алтруизам малог народа. У најболнијим моментима своје историје, увек, он је одбијао стране, врло замамљиве и врло корисне, понуде злотвора аустријских и турских који су му говорили: "Ја ћу ти дати све што желиш, само ако ме ти поштујеш павши пред моје ноге. Српски народ је то увек са презрењем одбијао. Србија не паде ничице и не указа поштовање".

Нарочито ентузијастичко расположење народа Далмације без обзира на веру према Србији, било је средином прошлог века, за време владавине кнеза Михаила Обреновића, и почетком овог века, за време владавине краља Петра Карађорђевића. (Србија је у ове две периоде и иначе светлила боље него икад).

Ево шта каже за ту прву периоду кнез Лујо Војновић (391, стр. 197):

То је била мала Србија, чак још вазал турског царства, али са патриотизмом вођена од књаза Михаила Обреновића, која је стално на себе скретала пажњу Далматинаца и њихове браће.

Ја се још врло добро сећам србофилских концилиабула (тајних, недозвољених манифестација ЛМК) наших отаца из моје прве младости; култа косовских песама, испуњеног заклетвама на освету и уједињење; портрета српских владара још од великог жупана Немање па све до Михаила Обреновића, које су суревњиво чуване у становима Сплита, Шибеника и Задра; раздражљивих чланака листа "Il Nacionale"; одјека, дуж целе далматинске обале, говора који је одржао М. Павлиновић на Хвару (10. марта 1868): "Бранећи хрватско право против других несловенских народности, ми ћемо бити, ми Срби и Хрвати, најсолиднији бастион Кнежевине Србије. - Али ће Србија остати неизбрисиво огњиште

активности које се неће задржати пре него испуни крајњи циљ, а борба против Турака нити је најопаснија нити последња фаза наше активности..."

Првислав Гризогоно извештава да је сам дон Мијо Павлиновић, као млад клирик пре него је загазио у старчевићанске воде, а то значи шездесетих година прошлог века (пре једно 90 година) послао био свом пријатељу а тада једномишљенику проф. Натку Нодилу један чланак за лист Народне странке, којој су оба припадала, "Il Nacionale". У том чланку Павлиновић "образлаже ништа мање него да Далмација треба да се отцепи од Аустрије и присаједини Кнежевини Србији, чланак који Редакција дакако није могла да штампа" (245).

Далмација је била одељена од Србије читавим пространством тада турске Босне и Херцеговине, па ипак је једна оваква идеја пала на памет "препородитељу Далмације" дон Мији Павлиновићу!

Један од највећих Далматинаца свих времена и велики италијански књижевник, Никола Томазео, сматрао је, сасвим одлучно и бескомпромисно, да Далмација има да припадне Србији и да је ту њена будућност. Он је ту мисао изразио у више својих радова (393). У једном од њих он каже изрично: "Ма шта се говорило, неће то бити Хрватска, сиромашна земља и лишена цивилизације, него врло богате словенске провинције које су подвгрнуте Турској а морално мање потчињене него Хрватска, које ће Далмацију обогатити и раширити јој цивилизацију и богатство".

Италијански истакнути публициста из Првог светског рата Ђузепе Прецолини, који наводи мишљења Томазеа о овом питању, сам закључује (394): "Мисао Томазеа у овом предмету је кристално јасна. Томазео признаје да је Далмација словенска земља, да она не може бити додељена Италији, али, уместо да буде уједињена са Хрватском, она је предодређена да се сједини са Србијом..." Томазео је мислио да је будућност Далмације у њеном сједињењу са Србијом... "

Никола Томазео је на више места изразио пуну противност да се његова ужа отаџбина Далмација припоји Хрватској, као што је уопште порицао хрватство Далмације и Далматинаца. Ево неколико његових мисли из тог реда:

1860. је већ Томазео, индигниран и догађајима од 1848, сматрао да треба јавно жигосати хрватске претензије, и, још више, њихово дрско оперисање са "троједном краљевином". И он је издао другу поруку Далматинцима под насловом "Виа факти. Хрватска и Братство" (398). Тамо стоји из. ос.: "Досада су области и државе задобиване или путем преговора (правних послова), или путем брака, или кроз јавна гласања, или оружјем. Банска Хрватска је пронашла нов пут задобијања: Via facti! Владаоци, најапсолутнији и најодлучнији, питају, или бар се претварају да питају, вољу народа који желе да добију, а тирани су употребљавали у старо доба "фактички пут", али ове речи нису биле написане у законима. Банска Хрватска, пошто је одбивена њена жеља, то сматра као пристанак, и закључује: баш зато што нећете, то је већ готова ствар. Ту је несумњиво у питању једно присиљавање на

нестрпљиву љубав: и пословична брзина француска, то је, упоређена са хрватском влашћу, обична старачка спорост. Али брак не сме да буде отмица, нити загрљај сме да угуши".

Зар није то доказ да су Хрвати 1848,1860,1939,1941,1945. и иначе увек исти?

"То тако јасно свима пада у очи: да Хрватска без Аустрије ништа не може, а то значи да не затражи помоћ неке стране власти..." (409, стр. 342).

Поводом захтева да се Далмација прикључи Хрватској, Томазео је казао: "Ко нам гарантује да у унији са Хрватском ми не изгубимо оно што нам будућност придржава?" (412, II, стр. 218-219).

Тражећи сједињење Далмације са Босном и Србијом и налазећи у томе многа преимућства за Далмацију, Томазео тврди да је "сигурно да унија са Хрватском не само да неће олакшати и убрзати та преимућства, већ постоји опасност да их она успори и задржи..." (410, стр.54).

Конте Лујо Војновић каже за Томазеа (391, стр. 46); "Сведочанство које он даје... словенској виталности, словенским уфањима своје отаџбине и мисији српске расе имају веће тежиште него сви пледоајеи за своју изабрану отаџбину" (мисли на Италију, ЛМК).

Стр. 54: "Као решење, а и да би Далмацију ослободио хибридне и хиљадугодишње историје, састављене од безбројних страних режима, одлични наш сународник не види него једно средство: феудална (кантонална) унија са великом Србијом..."

За везу Далмације са српским залеђем Томазео није наводио само етничке и сентименталне разлоге, већ и економске, које ће после његови сународници и следбеници у Далмацији да нарочито наглашују. И то је Томазео изнео у књизи где би се најмање могло очекивати, у приказу народних песама (359). Тамо је казао из. ос.:

"До седмог столећа Далмација је била српска покрајина, а у деветом веку Далматинци и Словени се заједно ослободише царства. - Али је Далмација мешавина разних народа и историја, и сиромашна према покрајинама из чије свезе је извучена. Рудници драгоцених метала од којих у Далмацији има понека успомена, били су ситница према оним Србије и Босне, где поједина места носе име према сребру, а извлачено је, сем тога, гвожђе, бакар, жива, сумпор, шалитра... "

На једном другом месту је још отвореније Томазео пледирао за уједињење Далмације са Босном и Херцеговином као њеним "хинтерландом", како каже Лујо Војновић (391, стр. 95), као "национал ну и економску интеграцију далматинске обале". А видело се какву је он нацију нашао и у Далмацији и у Босни.

То је после јавно поставио као захтев гроф Франћеско Борели у Бечком парламенту.

Конте Борели је 1862. казао да се Далмација има да придружи српским крајевимаТурске. (391, стр. 138).

Италијански водећи културни кругови с оне стране Јадрана, увидевши да Далмација не може бити италијанска, пледирали су за српско решење. У том погледу може се сматрати

репрезентативним оно што је писао гроф Санминиатели крајем прошлог века у водећем часопису Италије (429). Он претпоставља или победу хрватизма или победу србизма у Далмацији. У првом случају, завладала би на далматинским обалама немачка култура "продорнија и жилавија", "која већ недвосмислено почиње тамо-доле да даје знаке живота, као што покушава да узме у посед и Босну." "Напротив, под претпоставком да би...могао да тријумфује српски иредентизам, са оснутком једне независне велике краљевине, италијанске форме цивилизације која ће бити на измаку представљаће најбољу могућу везу са западним светом."

Пледирајући такође за сједињење Далмације са Србијом, истакнути италијански публицист из времена Првог светског рата Прециолини, казао је између осталог (394, стр. 53):

"Србија гаји старе и дубоке симпатије за нас. Ми не познајемо Србију, а не да она нас не познаје. Италијанска култура је раширена више него би се то веровало. Кад Далмација буде сједињена са Србијом, хиљаде Славена латинске и италијанске културе поћи ће да се уједине са Словенима који су били под грчким или немачким утицајем."

Гроф Лујо Војновић, у предговору своје учене расправе о Далмацији и Италији (391), каже овако о будућој судбини Далмације (књига је писана и објављена током Првогсветског рата):

"Нека се не говори о њеном уступању Србији или коме друго, као кад би се радило о уступању територија лишених народности, аморфних; као кад би се радило о политичкој компензацији, или трговачкој или стратешкој, по моделу уговора у Кампо-Формио. Србија, добро је да се то зна, нема у Далмацији нимало више права него било која друга држава. Напротив, унију ове земље са Србијом захтева принцип националитета и вечни закони који неминовно происходе из овога принципа".

7.

Да је народно расположење далматинских маса (за разлику од католичког клира и чиновништва) све више за Србију, нарочито у овом веку, показаће и извештај далматинског (задарског) надбискупа Винценција Пулишића од марта 1915. бечком министру просвете и вера (који га је молио да му изложи политичко стање Далмације). Одмах у почетку извештаја, после увода, архибискуп Пулишић пише (97, стр. 152); "По мишљењу свих добронамерних, србизам у овој земљи представља највећу опасност за религију и државу. Ова је опасност порасла, нарочито после анексије Босне и Херцеговине и после победа у Балканском рату, путем симпатија које са Србима удружени либерални Хрвати и далматински демократи гаје за Београд"...

Жали се нарочито на острвљане који се враћају из Америке (стр. 160): "У задње време су многи који су пре свог одласка у Америку били добри католици и одани поданици, после свога повратка у Далмацију показали велике симпатије за Србију... Због тога би се исељава-

ње морало ограничити... У међувремену требало би наредити ц. кр. конзулима да надгледају политички став исељеника и да забране политичке састанке и читање српских и србофилских новина... "

Сам један италијански писац оставио је сведочанства о расположењу народа у Далмацији према Србији за време и после Балканских ратова. Он рече (424):

"... Духовно јединство се обелодањује у званичним и дрским формама. Градоначелник Сплита предводи један скуп грађана који развија српске и црногорске заставе баш у исто време када бечка дипломатија покушава да са званичних карата избрише Србију и Црну Гору. Градоначелник Шибеника, по странци клерикал, по традицији одан влади (аустријској) позива јавним огласом становништво да прослави победе балканских држава... У Бечу почињу са репресалијама: 20. новембра 1912. распуштају општинска већа Сплита и Шибеника..."

Саопштавајући ове, и многе друге пасусе из књиге Вирђинија Гајде, Ђузепе Прецолини каже на крају одељка (394, стр. 45): "Ми смо читали у новинама да је становништво Далмације било обуздавано гвозденим режимом, без којих би симпатије према Србима букнуле у отворен покрет устанка."

Кад су општински самоуправни органи Сплита и Шибеника били распуштени, а Далматински сабор није био сазиван, скупише се у Задру крајем новембра 1912. сви посланици и централног и покрајинског парламента и сви представници општина осим Задарске, па донеше резолуцију у којој је из. ос. остајало: "Изјављују... браћи Србима своје дивљење, изразујући жељу да њихове сјајне побједе извојеване витешким напорима и крвавим жртвама буду крунисане коначним заслужним успјехом" (424, стр. 170).

Кад је у Сплит стигла српска војска 20. новембра 1918. окупило се било око 20 хиљада лица да је у делиријуму дочека. А тај први одред поздравио је у име Земаљске владе др Јосип Смодлака овим речима:

"Браћо срцу нашем најмилија, неумрли витезови српски... Добро нам дошли непобједиви соколови наши. Добро нам дошли ослободитељи наши, поносни наш цвијете, најљепши и најмилији. Благословен био час кад вас видјесмо. Благословена вам свака стопа била! Благословљене мајке које вас родише! Благословена колијевка која вас је одњихала! Благословени опустјели домови ваши, који се у црно завише да нама узмогне синути ово златно сунце слободе, што нас све сада обасјава. Колико смо чезнули за овим часом..." (424, стр. 181).

А кад је негде у зиму 1919/20. ушао у београдско Привремено народно представништво, др Јосип Смодлака је држао још један заноснији говор о Србији. Ја сам га лично слушао, и веће похвале Србији и срлској војсци ја у животу чуо нисам. Из стенофафских бележака то ће се моћи некад утврдити без потешкоћа. И то ће бити потребно учинити једног дана баш због доцнијег држања дра Смодлаке који је пре неколико недеља умро.

1918. су Далматинци отворено тражили на једном збору у Загребу да се сједине са Србијом без обзира шта ће Хрватска радити. (Говор Ника Бартуловића у Загребу новембра 1918).

И за време Првог, а далеко више за време Другог светског рата, много је Далматинаца дало своје животе за Србију. Спомињу се на Добруџи Марко Буј, правник, и др Вицко Алегрети, сан. мајор и читава плејада мање знаних. Ту је изгубио очњи вид потпоручник Лујо Ловрић доцнији председник инвалида Краљевине Југославије (о свему томе 404, стр. 118). Кад су у Боки стрељани капетани бродова Хаџија и Срзентић повикали су пред цевима речи "Живела Србија". То је овековечио у својој песми "Како умире Далматинац" Војислав Илић-Млађи. Кад је обешен у Шибенику Онисим Поповић, угледни домаћин из Бискупије, повикао је пред смрт "Живела српска слобода" (исто дело, стр. 119). Песник Иво Војновић носио је дуго година његову слику као медаљон на грудима (ја се тога врло добро сећам из 1918).

За време Другог светског рата хрватски зверови убили су хиљаде и десетине хиљада лица само зато што су Срби, између њих су нарочито мрцварили и искасапили сина Онисима Поповића, мога школског друга из задарске гимназије, попа Мију Поповића. Колико је српских хероја изгубило живот са повиком Србији ни броја им се не зна. О томе ће се моћи писати посебне књиге.

За Хрватску ни један једини Далматинац није у Првом светском рату живот жртвовао. А ни у Другом није ни један то свесно учинио. Можда је неки погинуо тамо где се надао без ризика да коље. Али, иначе, за Хрватску су неки Далматинци умели само да вичу "Спремни за дом", а кад се опасност појавила, они су бежали (као и њихове газде у "Панонској Хрватској"). Они, пак, који су остали верни Србији, остали су јој верни до краја и свесни те вере. Јер Србија је представљала идеал коме је вредно било живот жртвовати, Хрватска је представљала само пакао злобе, клања и издаје.

8.

А сад да пређемо на неке сасвим стране писце.

Француски публициста Андри Гедо пише мало пред окупацију Босне и Херцеговине (69): "Одељени од Кнежевине Србије целом дужином Босне и Херцеговине, Далматинци не могаху подлећи утицају и атракцији овог политичког центра српске нације. Они су у великој већини католици римског обреда... Али национална свест ће се код њих несумњиво пробудити кад буду граничили, не према турској Босни него српској Краљевини, а ова Србија, затворена и као пригушена у унутрашњости, биће пре а после принуђена да тражи и ревиндицира Далмацију, да би имала прилаз мору и одржавала морнарицу..."

Француски географ Рене Мије, описујући своје путовање по јужнословенским земљама пред крај прошлог века, пише 1890. о Далмацији (87):

"Тешко је Далматинцу учинити избор: да ли да пробуди словенске идеале своје младости или италијанске традиције свог зрелог доба. Народ амфибичан, раса двојака: дуго је италијански језик био језик више класе, али два корака од Дубровника сељаци нису знали друго него српски идиом. Шта ће превладати, форма или материја? Култура латинска, која је некад обезбеђивала верску, политичку и поморску суприматију слободних вароши, или стара сродност словенска, која их спаја са народима Полуострва?" (Писац онда утврђује да се далматински Херкул после дугог размишљања ипак одлучио за Словенство)...

"Испочетка су Далматинци показивал и једну велику наклоност према браћи у Хрватској. У Задру су се раније клели у Троједну краљевину, ову барокну творевину Средњег века, која је тако мало имала утицаја на судбину Јадрана. У Бечу нису то послушали; ја мислим с правом. Хабсбуршка влада поступа са народима као паметан отац са синовима који пре времена хоће да склопе брак из љубави: Причекајте.... па ако љубав устраје, видећемо! Ја се питам шта би данас одговорили Далматинци. Рекли би, ваљда, да им окупација Босне отвара друге удесе, да су ови дивљи предели, али скоро невини, њима од Провидности резервисани, да они тако држе кључеве од куће, да су газде у својој кући. Не треба их много гонити да признају да је њихова велика жеља да постану Хрвати била ватра младости и да каткада родитељи виде даље него деца..."

Француски публициста Шарл Луазо саопштио је у једној својој расправи крајем прошлог века о спору српско-хрватском (156) ово: "Андраши је 1878, у Делегацијама означио Окупацију (Босне и Херцеговине; делегације су биле заједнички парламенат Аустрије и Мађарске, Андраши је био министар иностраних послова, ЛМК) као заштиту Далмације. Док је то њихово залеђе било турско, није било опасности за Далмацију, али чим би се у залеђу њеном појавио етнички рођак, губитак ове провинције био би само питање времена."

Геополитички је заиста Далмација везана за Босну и Херцеговину, једнако као што су, опет геополитички али не само геополитички, Босна и Херцеговина везане за Србију.

Енглески публициста Артур Еванс, који је 1877. обишао све јужнословенске пределе западно од Дрине, написао је о Далматинцима следеће (419, стр. 67-68):

"... И у Далмацији Срби православни држаће будућност земље у својим рукама. Тако су Срби, и једино Срби, надахнути мотивима и љубављу којима се одлучује о судбини народа. Зовите то патриотизмом, вером или фанатизмом - мотив снаге је ту и он је неодољив...

... Католички Хрвати у Далмацији имају мало негативну политику - неодређену и оклевајућу. Србе покрећу све симпатије расе и религије и њихов предмет је исто тако одређен као што је и велики - могућно уједињење свих Јужних Словена у своју слободну државу".

9.

Бечка влада је несумњиво знала за расположење народа у Далмацији и за духовну премоћ Српства у њој, па је обично за царске наместнике слала Србе или Србима наклоњена лица. О томе има један интересантан податак у писму задарског надбискупа Винћентија Пулишића аустријском Министарству за "Богоштовље и наставу" у почетку Првог светског рата, 16. марта 1915. Тада, кад су Срби у Далмацији били стављени скоро ван закона, употребио је тај вајни надбискуп даље денунцијације против њих. У том писму (97) он се жали из ос.:

".. Држава је подупирала Србе и именовала за наместнике скоро увек генерале који су припадали грчко-источној религији.

Од 1851, када је наместник Мамула дошао у Далмацију, па до1902. године у којој је цивил ни наместник Хандел дошао после наместника барона Давида, наместници који су низ година управљали Далмацијом били су скоро увек грчко-источне религије или ожењени женама ове вероисповести. Наместник барон Мамула, Родић и његова супруга били су грчко-источне вероисповести. Јовановић је био католик, али пре него што је постао наместник био је војни аташе аустроугарског посланства у Београду и због тога је симпатизирао са Србима. Његова супруга, сестра госпође баронице Родић, била је грчко-источне вероисповести...

Жена наместника Давида била је фанатична отпадница... потпуно под утицајем грчко-источног бискупа Никодима Милаша у Задру..."

Али надбискуп Пулишић демантира самог себе кад даље тврди ово: "И председници далматинског Земаљског сабора и Земаљског одбора били су скоро увек грчко-источне вероисповести. Већ у почетку уставног уређења били су дуже времена, један за другим, председници Земаљског сабора др Петровић, Љубиша, Војновић који су грчко-источне вероисповести. И сада, када већ Срби немају свог властитог председника Земаљског сабора, због недостатка одговарајуће личности, то је потпредседник Владимир витез Симић грчко-источне вере..."

Овај президијум није постављала Бечка влада већ је бирао сам Сабор преко далматинских покрајинских делегата. Значи само да су Срби били сувише јаки у земљи и покрајинском парламенту кад су спроводили своју вољу.

10.

Извесну слику национално-политичког стања и стремљења дали би такође резултати гласања за централне политичке корпорације, тј. за Царевинско веће у Бечу и за Земаљски сабор у Задру. На жалост, не располажемо са довољно података да то обрадимо. Не располажемо уопште званичним резултатима, већ само резултатима саопштеним у књизи Милана Марјановића (88), који наводи само резултате једних избора за Царевинско веће и три избора за Земаљски сабор.

За Царевинско веће даје податке о последњим изборима уопште, изборима од 1911. године, и каже (стр. 333) да од укупно 11 посланика спадаше на Хрватску странку 4, на праваше 4, на Напредну странку 1 и на Србе 4. - Ја се сећам тих избора одлично (био сам гимназист у Задру), и знам да су само два православна посланика била изабрана: др Д. Баљак у Книну и др Б. Вукотић у Боки. Вероватно су се још и два католика определили као Срби. Напредна странка је такође ишла са Србима.

За покрајинске изборе од 1889. Марјановић наводи само поделу "заступника" по народности (стр. 148/9). Хрвата је, каже он, било изабрано 26, Срба 9, Италијана 6. За Далматински сабор је важио један конзервативан изборни систем, са представништвом градова, док је од 1907. у Аустрији важило за Царевинско веће опште и једнако право гласа (униноминални систем по постојећим срезовима).

Код покрајинских избора од 1895. народњаци су добили 22 мандата, праваши (изразито антисрпска странка) 3, Срби 10, Италијани 6. (Укупан број увек 41).

1901. народњаци су имали 18 мандата, праваши 9, чисти праваши 2, Срби 6, Италијани 6. Тада је несумњиво српска странка најгоре стајала. Срби су добили мање мандата него икад, а њихови најљући непријатељи су изашли из избора појачани. Но одмах затим расположење становништва се из основа мења и за време балканских ратова доводи до екстазе просрпског расположења. Грга Анђелиновић са својим Далматинцима сузбија чак у Загребу брахијално сваки покушај сепарације према Србији и Српству.

11.

За време "НДХ" нису, канда, такође Хрвати били задовољни са Далматинцима и њиховим ставом. О томе је сачуван један драгоцен документ у писму једног фратра са Широког Бријега, фра Отона Кнезовића, поглавнику криминалне "НДХ", које је објављено у хрватском листу "Вјесник" од 24. фебруара 1945, а репродуковано у великој књизи Виктора Новака (219, стр. 662). Тамо фра Отон даје сугестије "поглавнику" и вели из. ос.:

"Друго: Требат ће одлучно ријешити питање далматинске расице. Приморски градови далматински грдна су мјешавина старих Латина, Влаха (sic!), Талијана, Славена и Хрвата, па је из те смјесе изишао посебни тип и сој људи који нису били никада Хрвати, нити су осећали за хрватску државу. Данас још мање. Што су код Срба Цинцари, то су код нас далматински градови. Власт, новац, егоизам нада све. Они су били у старо доба највећа хрватска несрећа, били су то за вријеме Аустрије и Југославије. И данас радије служе сваком другом врагу него НДХ. Чим се та ситуација мало промијени и они се одмах разгаламе да су највећи Хрвати, а после Бадољове капитулације, нашло се да су ти Далматинци у Сарајеву били уједно талијански држављани. У Загребу се није могло остати од њихове дреке и заноса за поглавника и Хрватску, јер их је било до 50 хиљада. Но кад је требало иза тога од њих образовати далматинску легију, јавило их се 150. Воле се бавити шверцом, гадови! Нека се

за њих туку Херцеговци, Босанци, Личани, а они ће ватати прве положаје у свим гранама нашег живота... Зато послије рата треба те далматинске грађане раселити по Босни, Славонији и Хрватској, нигдје више од три заједно, а населити у градове и приморске луке Личане, Босанце, Херцеговце и Загорце, јер ће бити поузданији и створит ће чисти хрватски нараштај. Онда ће Далмација бити хрватска (sic!). За дом спремни. - фра Отон Кнезовић."

И) СРПСКА НАЦИОНАЛНА САМООДБРАНА У ДАЛМАЦИЈИ

1.

Ни млетачка ни аустријска владавина нису ништа предузимале против српства у Далмацији, нити им је било стало до тога да ли ће се неко звати и осећати као Србин. Оне су, те две државе, биле против православне вере, али и то на захтеве и наваљивање домаћег, далматинског и хрватског свештенства. Јер су обе те државе биле верски хомогоне и ултрамонтанске, али национално хетерогене и скоро индиферентне. За Млетке то нарочито истиче италијански научник Прецолини (394). За Аустрију ми то сви знамо. Она је фаворизирала Хрвате само зато што су католици. Фаворизирала би Србе против Хрвата кад би они били католици а Хрвати православни.

Срби као такви нису били уопште дискриминирани у Далмацији све до шездесетих година прошлог века. Јер је Далмацијом владала "италијанска струја потпомогнута од државне власти", како се "жали" Јаша Продановић у Народној енциклопедији. (377). У ствари је оваква ситуација била: католици су прогонили православље, јер је црква била у хрватским рукама: земаљске власти нису прогониле Србе јер су вођене од Италијана.

Ево шта о томе пише Марко Цар, тајник Земаљског сабора у Задру, иначе католик, у једној публикацији изашлој у самој Аустрији у Далмацији, 1911. године (378):

"Кад је, послије Првог бокељског устанка (1869), дошла у Далмацији на власт тзв. "Народна странка", срушивши дотадашњу превласт однарођене талијанске олигархије, она убрзо скрену са старог, начелног пута, и удари новим клерикално-владиновачким правцем, како ју је нарочито гуркао признати првак и вођ њен, поп Михаило Павлиновић; Аустрији, која - потиснута из Немачке и Италије - бјеше истом окренула очи Балкану, требао је згодан савезник и он га нађе у католичким вођама народног покрета у Хрватској и Далмацији... Они повероваше обећањима Немаца као да ће им они тобоже из гроба подићи Звонимирово краљевство, које је имало обухватити не само ужу Хрватску са Славонијом, него и Далмацију с Дубровником, Боку Которску, Босну и Херцеговину..." Хрвати су, како даље прича Марко Цар, већ видели остварену Велику Хрватску и, пошто само Срби томе стоје насупрот,

сматраху да "у првом реду ваља сузбијати српске националне тежње, ваља сломити српску снагу, и доказати да Срба нема нигдје, најмање у тек запосједнутој Босни и Херцеговини".

"Народна странка", која је учинила крај италијанској управи Далмације, била је састављена и од Срба и од Хрвата. Кад се њена политика овако окренула против Срба, ови се одвајају 1879. и иду својим путевима. Тада тек бес хрватских клерикалаца узе неслућене размере. 1881. долази до Другог бокељског устанка. То даје нове импулсе "Хрватима" за пањкање и гоњене Срба. Ево шта о томе пише Марко Цар (цит. дело, 378, стр. 45): "Ово Павлиновићеви људи употребише као аргуменат против српске лојалности, и денунцијама тада већ не би краја".

Да је стајало до самих Хрвата, неби била велика разлика између политике према Србима с ове и с оне стране Велебита. Ево неколико индиција.

Почетком седамдесетих година, кад је хрватство Далмације покуљало, кад су попови Миховил Павлиновић и Јурај Бијанкини (доцнији први потпредседник Владе СХС) "унели у хрватске редове Народне странке ексклузивистички клерикално-хрватски дух" (424, стр. 64), "иступио је из Далматинског сабора и Царевинског већа један од најискренијих далматинских родољуба др Ловро Монти". Он је тада написао и једну брошуру где је изнео и разлоге за то (425). Говори ту о "поповско-хрватском табору" и њиховом порицању да у Далмацији има Срба.

Тада далматински Срби увиђају да се само на себе смеју да ослоне. Они оснивају своје гласило, најпре (1880) "Српски Лист", после (1888) назван "Српски Глас". Уређује га богомдани новинар Сава Бјелановић из Ђеврсака. Он сакупља најбоља пера далматинских Срба. У првом плану је ту сам Марко Цар, који пише у сваком броју. И мој отац, задарски богослов крајем осамдесетих година прошлог века, пише у сваком броју. И многи други, још бољи.

У листу се најпре дају разлози зашто се Срби у политичком раду одвајају од Хрвата, и зашто не желе уједињење Далмације са Хрватском: "Због небратског и управо непријатељског поступања Хрвата и с ову и с ону страну Велебита". Затим се тражи да се на српски народ на Приморју примене начела слободе и правице и изриче се начело, по коме и српски народ има права да одлучује о својој судбини и да се брине за свој опстанак... Лист ће одбијати нападе на српско име и народност, и будиће свест српског народа, како би му стекли народну и политичку важност. Обзираће се на српски народ... у Аустро-Угарској... Нарочиту ће пажњу обратити на српски народ у Босни и Херцеговини..." (377).

Кад се појавио орган Срба, "Српски Лист", 1880. године, главни фактори Народне странке "осуше се најљућом паљбом против Листа и против оснивача Српске странке на Приморју, настојећи доказати како у Далмацији нема Срба, како у Далмацији нема места српској мисли, и како је Српска странка изум православних попова и калуђера". (424,68).

Уредник листа и вођа далматинских Срба Сава Бјелановић даје у једном од првих бројева листа уводни чланак, у коме из. ос. стоји (424, стр. 73):

"Испочетка Павлиновић признаје Србе у Далмацији, "Народни Лист" зове језик српскохрватскијем, тако и наш народ. Сад, кад је Павлиновић окупио већину у Сабору и узјахао на Народни Лист, стао је Србима довикивати: Шта ће Срби у хрватској земљи?"

У једном даљем свом чланку, последњем из серије о Павлиновићу, Сава Бјелановић је писао (424, стр. 78): "Павлиновић је други Старчевић у блажој форми, како некад рече Рачки, а у ствари лукавији од Старчевића, па не каже: Срба нема, Срби су пропали на Косову. Није он луд да такве глупости исказује наочиглед живог српског народа у Србији и Црној Гори, у Босни и Херцеговини, па и у Далмацији, па и у Хрватској. Има Срба, али не би требало да их буде; има Срба али их не смије бити. Србе треба збрисати, треба уништити..."

Али код Срба нема малодушности: нити се они плаше дон Миховила нити напуштају борбу. Нема ту клонулости. У име свих далматинских Срба говори као неспорни вођ Сава Бјелановић. А он се не да, он не попушта, он грми. У једном броју свога листа износи снагу и став српства Далмације и каже: "Зато се не бојмо свом српству. Ми смо Срби овдје од памтивјека. Ову су земљу откупили својом крвљу наши праоци, они су је од Турака ослободили. Праоци су нам у аманет предали народност, те је по завјету овоме бранимо, бранимо је отворено, поштено, законито... и остајемо гдје смо..."

Али то није помогло: Народна странка је била све радикалнија у негирању и сузбијању српства (јамачно уз садејство, па чак и паре, Загреба). Народни Лист пише у бр. 53 год. 1892. из. ос.: "Народно-хрватски клуб је при задњем засједању признао не само којекаквих Срба у Далмацији, него признао уз народ хрватски и народ српски. Новоустројени хрватски клуб ... не признаје у хрватској земљи већ једино хрватског народа и државног хрватског језика..." (424, стр. 93).

1898, на једној седници Далматинског сабора, главом дон Јурај Бијанкини је казао: "Срби су за ме православни Хрвати" (424, стр. 126).

2.

Лист Саве Бјелановића био је фанал за српску политичку акцију у Далмацији. У Земаљски сабор (провинцијски парламенат) улази као посланик и Сава Бјелановић (1883). Срби сачињавају отсад засебну фракцију (са најчешће девет чланова). Почиње рад на стварању засебне странке, која се најпре зове Далматинско политичко друштво (од 1886), Српско братство (од 1897), Српска народна странка на Приморју (од 1903). У свим њиховим програмима провејава старање да се очува идентитет српског народа у Далмацији ("увођење српског језика и српских слова у школе и јавну управу". "Бранити српску народност у духу и смислу законом ујемчене равноправности", "неговати вековна предања, обичаје и особине које карактеришу српски народ" итд...) (377).

Све су то биле природне мере самоодбране од Хрвата који су се тек сетили да су Хрвати и да им је главни задатак чинити неприлике и сметње Србима. Све су те организације противу сјединења са Хрватима, а такође "искључујући историјска права уколико се она не слажу са народним правима".

На челу ових српских политичких организација били су увек Срби католици: "Српског Братства", др Игњат Бакотић, "Српске странке" др Антон Пуљези.

Доцније излази и други српски лист "Дубровник".

Срби стварају и ванполитичке организације. Тако "на знаменитој скупштини у Книну 20. и 21. октобра 1901. састали су се народни посланици, општински начелници, свештеници, учитељи, трговци, занатлије и виђени сељаци, као представници српског народа из целе Далмације па основали ново просветно-привредно друштво "Српску Зору". Тиме су на Приморју оделили просветно-привредни рад од политичкога и ударили новим правцем." (381) На конституирајућој скупштини у Дубровнику 9. маја 1902. изабран је за председника опет Србин-католик Матеја Шарић, апотекар из Дубровника, као што и највећа заслуга за оснивање тога друштва припада Антону Фабрису, опет Србину католичке вере. (381)

Од почетка 1907. до половине 1914. излази и лист "Српска Зора". Стварају се безбројне српске привредне организације (банке, земљорадничке задруге итсл.), затим певачка друштва, музичка итд. Српство се манифестује на разне начине и у разним видовима, и то увек све јаче док 1914. нису све српске организације, на тражење хрватског клира и још малог броја загрижених Хреата, забрањене, њихова имена конфискована а руководиоци најчешће заглавили затворе.

Ј) ПОЛИТИЧКЕ ИЗЈАВЕ МЕЂУНАРОДНОГ КАРАКТЕРА

Неколико пута у овом веку су се водећи државници Европе и Америке, директно или индиректно, изјашњавали о томе којој држави треба да припадну поједини делови десне обале Јадрана. Многе изјаве су још нелознате, или су нама недоступне, али их има три-четири карактеристичне, и овде ће се навести.

Државници су то говорили као такви.тј. у својству одговорних фактора у политици своје државе, а не као приватне личности или партијски функционери. Једна од изјава које ће се навести има чак форму перфектног међународног уговора, који су потписали министри спољних послова четири велике тадашње силе.

1.

Реч је о тзв. Лондонском уговору, или "Одлуци Лондонске конференције од 26. фебруара 1915". Радило се о придобијању Италије у рат против Централних сила (Немачке и Аустрије) на страни Антанте. И одговорни државници, министри спољних послова или амбасадори Антанте и Италије, сачинили су уговор коме има, између осталога, да припадне десна обала Јадрана у случају победе и распада Аустрије.

Респективни део који сам преузео из Мемоара бившег аустроугарског министра спољних послова Отокара Чернина (142), гласи:

Параграф 5 ...(наводи да Италији припада главни део Далмације и Приморја, па онда трећи став):

"Примедба 3: Ове земље на Јадранском мору додељују силе Четворног савеза пределима Хрватске, Србије и Црне Горе: На северу Јадранског мора цела обала која почиње од залива Волоско на граници Истре све до северне границе Далмације укључивши ту целу обалу која сад припада Мађарској, целу обалу Хрватске, залива Ријека и малих залива Нови и Карлобаг као и острва Веља, Првић, Свети Гргур, Голи и Раб. На југу Јадранскога мора, где су Србија и Црна Гора заинтересоване, цела обала од рта Планка до реке Дрима са најзначајнијим лукама Сплит, Дубровник, Котор, Бар, Улцињ, и Сан Ђовани Медуански и са острвима Велика Зирона (Велики Дрвеник), Буа (Чиово), Шолта, Брач, Јаклијан и Каламота (Колочеп)".

Тај уговор су потписали сир Едвард Греј од стране Енглеске, гроф Банкендорф од стране Русије, Комбон од стране Француске и маркезе Империјали од стране Италије. Он је имао пуну важност перфектног међународног акта.

Кад је рат свршио, међународна ситуација је била измењена, јер све европске земље заједно нису могле да победе Немачку, па су ушле у рат Сједињене Државе Америке и произвеле победу. Оне нису биле везане тим уговором, и њихов председник Вилсон није хтео да призна његову важност.

Али без обзира на то, ни сама Србија му није признала важност. Испочетка није ни знала за њега, а онда, под упливом хрватских кругова у емиграцији, одбила је да да сагласност томе акту.

Ни овако великодушног ни овако лудог примера историја не памти. Србија се у корист својих највећих непријатеља, и због њих, због Хрвата, одриче преимућстава каква јој само једанпут у историји могу да падну у део.

Читаоци су јамачно запазили да Лондонски уговор изричито признаје Србији и Црној Гори целу јужну обалу Јадрана, са Сплитом, Дубровником, Светим Јованом Медуанским итд. Чак и са много острва, која су означена на италијанском језику као у оригиналу уговора где нисам био сигуран за домаћи назив, али сам свој пресумптивни превод ставио у заграду.

Шта би припало Црној Гори а шта Србији, Уговор не прописује. То би братски две српске краљевине расправиле.

Остали део Далмације сав би припао Италији, са свим острвима сем оних која леже северно од Далмације и геополитички припадају Хрватском приморју, које се једино признаје Хрватској на десној обали Јадрана. Италији би припала и јужнодалматинска острва Хвар, Корчула, Ластово итд.

Срби би добили сву територију коју им је Порфирогенит признавао, и још нешто више. Они би добили мора сасвим довољно да буду засићени и пресићени. Па ипак, великодушна Србија није хтела на то пристати. Не због себе, већ да не увреди онога који се после показао као њен највећи злотвор.

Један Сплићанин, загребачки новинар и "хрват-баша", Влахо А. Раић, познат као објављивач приватног писма дра Влатка Мачека, био је у најбољим односима са дром Антом Трумбићем, и он га правда у његовом раду за Југославију и спречавању да се изврши Лондонски уговор. Ево шта из. ос. пише тај иначе најдрскији опадач Срба (427, стр. 61):

"ПоТрумбићевом мишљењу, које је опетовано истицао својим пријатељима након рата, постојала је веома велика опасност да хрватске земље буду распарчане. С једне стране била је Италија, која је Лондонским уговором била стекла хипотеку на Истру, добар дио Далмације, и неке словенске крајеве. С друге, стране Србија је својатала Босну и Херцеговину, јужну Далмацију, Сријем и цијелу Војводину. Додуше, уласком Сједињених Држава у рат побољшали су се изгледи да ће бити поштовано право самоопредељења народа. Али су Велика Британија и Француска истицале да је за њих и даље обвезатан потпис Лондонског уговора, којег се Италија грчевито држала. Положај је Србије био повољан, јер је била стекла глас вјерна и храбра савезника, те што је могла у прилог својих захтјева истаћи да је на подручју које је тражила за себе висок постотак пучанства српске народности... "

Колико су српска влада и српски народ уопште били алтруистички расположени у погледу Лондонског уговора указао је министар Миша Трифуновић на седници избегличке југословенске владе у Лондону од 9. јуна 1943. Он, који је био угледни политичар и посланик, приликом повлачења кроз Албанију 1915, казао је тада пред министарским колегама Хрватима из. ос. и ово (417): "Кад смо у Скадру, голи и боси, уништени и бедни, имали понуду Италије да нам да сву помоћ само ако признамо Лондонски пакт, ми смо га одбили и

рискирали све, пошто смо знали да је Лондонски пакт углавном уперен против Хрвата и Словенаца.*

Председник италијанске владе Орландо у свом говору на Конференцији мира у Паризу 19. априла 1919, пледирајући за италијанску Далмацију, казао је и ово:

"Од почетка историје до Кампо-Формисног мира (1797) Далмација је била сједињена с Италијом, испочетка као део Римске империје а после као део Млетака... И култура далма-

тинска је судбоносно гравитирала ка Италији. Далмација је била италијанска до најновијег доба... Италија не тражи него мали део Далмације да јој се уступи. Котор, Сплит иДубровник остају Срби..."

На Конференцији мира тако говори представник и председник италијанске владе, а Срби то не примају!

2.

Ни амерички председник Вилсон није, као што је речено, признао овај "Лондонски уговор". Он је, начелно, прогласио био 1917. својих познатих 14 тачака ("14 Вилсонових Тачака"), које су имале да нађу општу примену у Европи.

Па ипак, једна од тих тачака, 11. по реду гласи: "Румунија, Србија и Црна Гора морају бити очишћене, и окупирани предели понова васпостављени. Србији се мора осигурати слободан и сигуран прилаз мору..."

Вилсон је иначе за право самоопредељења народа, и кад би се народ Приморја определио за Србију, то би било тачно по његовим осталим и принципијелним тачкама. Тачка 11, међутим, претпоставља да се крајеви од Србије до мора могу и да не одлуче за Србију. Чак и у том случају, по специјалној диспозицији Вилсонових Тачака, Србији би се морао осигурати слободан и сигуран прилаз Мору, тј. Јадрану.

Не ради се ту о неком коридору или уском појасу земљишта, јер то не би био "сигуран" прилаз Мору, већ о широким територијама. Не ради се ни о једној тачки на Мору, већ свакако о погодним лукама које се железницом могу са Србијом везати. Јер иначе неби било прилаза Мору, нарочито не слободног.

Ово је за Србију била доста слабија шанса него она по Лондонском уговору, али ипак једна лепа шанса, да сигурно и недвосмислено заузме своју обалу Јадрана, коју јој нико више не би могао да спори.

Она је и ту шансу пропустила. И данас не само што Србија нема мора, већ се и класично Српско приморје мора да означава као "Црногорско приморје", а српско име је ту стављено на индекс. То је увек кад се о другоме води рачуна а не о себи.

---

*Из извештаја са исте седнице стоји да је и тадашња југословенска влада одбила сваке преговоре са Италијом 1943, кад се још много тога могло помоћи српском народу гоњењем од целог света а највише баш од Хрвата.Напротив, Влада је тада израдила одобрење италијанског гувернера Далмације да се пошаље брашно за гладно становништво далматинских острва. То су углавном израдили српски министри (извештај је председника Владе Слободана Јовановића), који нису могли ни најмање да склоне хрватске колеге "да крикну из дубине душе против покоља Срба" у "НДХ" (речи министра Грола са исте седнице. 417, стр. 12).

3.

У последњем рату се није постављало питање прилаза Мору, јер је државно-правно само Југославији море припадало. Па ипак је и тада пала изјава најмеродавнијег државника Слободног света, председника САД Рузвелта, која има бар посредно дејство на питање које третирамо. Ту изјаву је он више пута поновио, али је аутентично саопштена у једној књизи америчког адмирала Шервуда (157), где се описује један састанак председника Рузвелта и британског министра иностраних послова Идна.

Тамо стоји: "Председник је нагласио своје често понављано мишљење да Срби и Хрвати немају ничег заједничког и да је смешно покушавати силом натерати та два тако супротна народа да живе заједно под истом влашћу. Он, Председник, био је мишљења да Србију треба успоставити као такву, а Хрвате ставити под старатељство..."

Писац даље каже како се Идн томе успротивио и да он није сматрао заједнички живот Срба и Хрвата апсолутно немогућим.

Рузвелт, истина, није спомињао границе појединих земаља. Али је јасна ствар да он Србији не би дао мање од његових претходника, тим пре што би разграничење између Србије и Хрватске имало да се спроведе у циљу кажњавања Хрватске.

И та шанса нам је пропала. Рузвелт је умро, а удруженим силама Енглеза, Ватикана и комуниста (колико парадоксно толико истинито) Хрватска је остала слободна, проширила границе више него их је икад имала и Хрват је дошао на чело целе Југославије, на чело самих Срба. Ово последње није више заслуга Ватикана већ црногорских комуниста, који су такође успели и да Србију сасвим удаље од Мора.

Па ипак, Српство нити напушта своја легитимна права на Приморје, нити ће их икад напустити, а знатан део Приморја исто тако, то је поуздано утврђено, прижељкује опет своју везу са Србијом, коју нико више неће моћи да доведе у питање. Што се год тако искрено и поштено жели, оно се и постигне.

4.

После "10. травња" 1941. основана је први пут после осам и по векова тзв. Независна држава Хрватска, чије је васпостављање поздравио цео хрватски народ без устезања. Најауторитативнија личност хрватска, арцибискуп Загреба а данас кардинал Ал. Степинац, казао је да је та држава резултат плебисцитарне одлуке хрватског народа.

У ствари, плебисцита није било. А и да га је било, бар би сви Срби, више од трећине становника те наказне државе, било против ње. Сем ако кардинал Степинац мисли да се Срби уопште не питају (у том случају, разуме се, и ми можемо тако желети и поступати са Хрватима).

Хрватска је, као што је познато, незаконито дете Италије и Немачке. Њену "независност" и отргнуће из југословенске заједнице нису Хрвати сами ефектуирали. Чак они војнички

позитивно нису ништа томе допринели (негативно јесу: саботажом југословенске војске). Њима је држава дата на пешкеш.

Али један родитељ, Италија, није хтео да призна егзистенцију те државе док се она не обавеже на уступање Италији већег дела Далмације. Психолошки је то било тешко извести још првог дана, код самог крштења "државе". Италија је водила о томе рачуна. Али је она хтела једну индиректну обавезу: да "Поглавник", пре него се инсталише, свечано изјави "да ће водити посебног рачуна о италијанским интересима у Далмацији".

Све то аутентично објашњава један немачки публициста у часопису за геополитику (207), а овде је преузето из листа "Савез Земљорадника" у саопштењу и преводу дра Рада Кораћа (208).

Укратко: "Поглавник" се налази на путу за Загреб и загребачко грађанство га нестрпљиво очекује (као месију). Али он остаје два дана на домаку Загреба, у Карловцу. Не сме даље, јер Рим јавља да ће га ту затећи изасланик италијанске владе Филипо Анфузо, 14.

априла 1941. они се састају и Анфузо тражи недвосмислену изјаву. Павелић жели да избегне, али нема куд. И он шаље, на италијанском језику, телеграм Мусолинију, којим тражи признање нове "државе" и каже између осталог: "Хрватски народ изражава своју дубоку захвалност славним италијанским трупама за ослобођење Хрватске... Нова Хрватска држава ући ће у нови поредак под окриљем и под заштитом фашистичке Италије. Границе нове државе биће одређене водећи нарочитог рачуна о италијанским правима у Далмацији."

Павелић је хтео испочетка рећи да "ће се италијански интереси у Далмацији поштовати". Али Анфузо инсистира на формули вођења нарочитог рачуна о италијанским правима у Далмацији. И Павелић усваја ту формулу, пише телеграм, свој први државнички акт, као ђата, по диктату италијанског емисара. Не сме реч да измени.

Сутрадан је на загребачком "круговалу" "поглавник" Павелић дао "обавијест" хрватском народу, у којој је саопштио Хитлерово и Мусолинијево признање "НДХ". На крају дучеовог одговора налази се овај став: "Фашистичка Италија радоват ће се, што ће с народном хрватском владом у слободној размјени мисли споразумјети се о одређивању граница нове државе, којој талијански народ жели сву срећу". (219, стр. 547).

Те границе није требало дуго чекати, нити би то Италијани дозволили. И већ 18. маја, како каже проф. Виктор Новак (219,565), Павелић је "предао и издао Италији Далмацију и отоке крчке дијецезе."

Стварно, 18. "свибња",тј. маја.тек пет недеља откадје постојала прва хрватска држава после Звонимира, отишао је њен "поглавник" у Рим да захвали родитељима и кумовима за даровану државу, али и да, чисто и бистро, правно недвосмислено, призна Италији већи и најбољи део десне обапе Јадрана, да се одрекне сваких претензија Хрвата на те приморске области, признајући их Италији као пуноправни титулус.

Тога дана је најпре потписан чувени "Уговор који се односи на утврђење граница између краљевине Хрватске и краљевине Италије", потписан лично од Мусолинија и Павелића. После преамбуле, члан први тога уговора почиње овако (402, стр. 549):

"Признају се као саставни део краљевине Италије срезови Кастав, Сушак, Бакар и део среза Делнице према линији...; стена Св. Марка. Острва Крк, Раб и мања до висине Јабланице; сва острва Задарског архипелага; сва територија обухваћена линијом која полази од рта Превлака, везује Морлачки Канал, продужује интерном трасом до њега па све до Новиградског Мора, уздуж горње стране овог мора, допире до тока Крке испод Паћена, слази уздуж реке и после се одваја тако да обухвата сву област Шибеника, Трогира и град Сплит, подразумевајући и предграђа, али не острва Брач и Хвар; онда острва Чиово, Жирона, Шолта, Вис, Вишево, Свети Андреја, Поно (?) и мања суседна острва; острва Корчулу и Мљет; област која обухвата целу Боку Которску према линији..."

И онда се позива на карту, која је репродукована и у самој књизи псеудонаучника Диговића (402, уз страну 416) са потписима Павелића и Мусолинија. (Овај је Павелићу дао приоритет код потписивања, као ономе ко нешто уступа).

Тога истог дана увече (18. свибња) дао је Мусолини банкет у част хрватског "поглавника" Павелића, на коме је овај исти "поглавник" у име хрватског народа напио следећу здравицу:

"Дуче!... Пошто су одређени уговори о границама, и то у духу великог узајамног разумевања... хрватски народ... слободно пристаје и приступа новоме еуропском поретку што га промичу власти осовине... Данас хрватски народ настоји да даде позитивни допринос дјелу европске сурадње... те не одвраћа поглед с идеала... који су у фашизму нашли свој прави израз..." (380).

Далмацију је, дакле, "плебисцитарна држава" Хрватска даровала највећим делом Италији још у духу "узајамног разумијевања".

Истина, могло је бити и горе. Министар спољних послова Италије гроф Чано забележио је крајем априла 1942. (379), пошто му је Хитлер дао одрешене руке у Хрватској, прво: "Припремили смо два решења: једно интегрално од Ријеке до Котора, а друго ограничено на историјску Далмацију. Ако се прими ово последње, треба га допунити једним политичким актом, којим ће се практично цела Хрватска ставити под нашу контролу."

Хрвати су прихватили ову другу солуцију: они нису дали Италији цело Јадранско приморје већ само "историјску Далмацију". Тиме су своје историјско-правне принципе применили и на Италију. У томе су, али само у томе, били доследни.

Они су, дакле, "плебисцитарно" - што рекао Монс. Степинац - признали да Далмација историјски припада Италији и да се ње Хрвати одричу. То толико смо овде хтели нагласити.

Срби се никад и нигде нису Далмације одрекли.

Једна паралела не може овде, ни поред најбоље воље, да се избегне: за време Првог светског рата, стешњена, прегажена и упропашћена, Србија неће никако да призна Италији

Горњу Далмацију а да за себе и Црну Гору задржи сав Југ Јадрана, чиме би и најекстензивније жеље Срба за морем биле испуњене. Србија то неће, да не би Хрвате увредила и оштетила, макар она од тога имала велике користи.

А Хрвати, чим су, после више од осам векова, могли самостално да решавају о својим границама, одмах дају Италији све што је тражила 1915. и још знатну приду. А шта би било да је Југославија 1941. уступила Италији само један мали део те територије да би избегла рат и онакву Голготу српског народа! Разуме се да би је прогласили највећим издајником хрватства и Србе, који су тобоже владали Југославијом, плаћеницима италијанским. А Хрватима је, разуме се, све дозвољено и све што чине - то је патриотски.

5.

Није само "Слободна и независна држава хрватска" дала Италији најважније делове нашег приморја. Она је и остатак своје "независне државе" хтела да повеже са Италијом. Истог дана кад је пола Далмације даровао Италији, Павелић, на челу своје делегације, предаје лично адресу италијанском краљу Виктору Емануелу III (18 маја 1941), у којој му саопштава да су његово "Државно вијеће и Министарско вијеће једнодушном одлуком" решили да траже од њега "да одреди једног војводу своје узвишене Куће... који ће се уздићи на пријестоље наше Хрватске..." (219,577).

Тог фамозног дана у историји хрватства, његов поглавник је дословно рекао италијанском краљу и "цару":

"Сире, моје Државно Вијеће и моје Министарско вијеће једнодушном одлуком прогласили су пред неколико дана да Звонимирова круна, која је у рату и миру ресила главе наших краљева - представља суверенитет Независне државе Хрватске.

Послије овог повјесног чина обнове, која посвећује вољу слободног хрватског народа у његовој тисућгодишњој традицији за живот и која назначује државну творбу у новом европском поретку - што је настао побједом сила осовине - народ ускрснувши из тлачења и борбе од неколико деценија, одлучио је понудити круну својих краљева, војводи од Ваше узвишене куће, молећи Вас да бисте удостојили одредити га...

И молећи Вас, Сире, да одредите једног војводу Ваше узвишене куће, са чврстом сигурношћу верујемо у... трајно, пријатељство и савезништво којеје под Вашом владавином успоставио вођа фашизма између Италије и Хрватске". Он је одредио дуку од Сполета, али овај није никад хтео да дође у разбојничку државу.

У "Начелима усташког покрета" је стајало: "11. У Хрватским народним и државним пословима и самосталној и НДХ не смије одлучивати нитко, тко није по кољенима и по крви члан хрватског народа..." А за краља именују слободном вољу једног Италијана.

За Хрвате из Хрватске и Славоиије (чак и за оне из Босне) могло је ово препуштање хрватске круне једном италијанском принцу бити мање значајно; за Далматинце то би

представљало ненадмашну трагедију. Оно би значило перпетуацију италијанског запоседања пола Далмације и иманентну опасност за другу половину. Пресељење Словена из заузетог дела Далмације, Истре и Ријеке постало би брза стварност, тако да би за Италију била Далмација не само "повјесно'1 већ и "етничко подручје". (Мусолини је хтео још пред Други светски рат да пресели истарске Словене у Стару Србију, или, како се данас зове, Космет, а да на њихова места доведе отуда Арнауте. О томе формалном предлогу дао је аутентичне податке тадашњи повереник принца Павла др Владислав Стакић у своме билтену "Наша Стварност". Срби нису хтели на то да пристану).

К) ДОДАТАК О ИСТРИ

1.

Ми Срби заиста немамо никаквих претензија на Истру, ни на најмањи њен део. Мада њу многи страни писци сматрају српском облашћу и мада је припојена Југославији захваљујући само српским жртвама у овом последњем рату. Без тих жртава Истра би била италијанска. Хрвати су је у својој "плебисцитарној држави" признали непрепорно италијанском, као и Ријеку, многе делове Далмације итд.

Па што је најважније, они и данас сматрају да знатан део Истре која је припојена Југославији има да се врати Италији. То пише портпарол далматинских Хрвата данашњице, неки Влахо А. Раић, који себе представља као знатног новинара и некадашњег главног сарадника загребачког "Обзора", а који је у ствари један од најгнуснијих клеветника свега што је српско. Он тражи од Срба све: и Боку, и Срем, и Бачку, дабоме Лику и Банију, Славонију итд, а Италијанима хоће да врати велики део Истре (158). Тамо стоји: "Хрватски сабор је већ 1860, тражећи уједињење свих хрватских земаља, истакао у својој адреси краљу Фрању Јосипу да се Хрватској припоје три котара истарска: Волоско, Лабин и Новиград... Практично то значи, да је средња и источна Истра чест Хрватске, док је западна наставана у великој већини италијанским живљем. На тој се основи, мислим, може спровести разграничење између Хрватске и Италије, осигуравши, уз то, Ријеци и Задру управну аутономију"...

Ко не верује, нека прочита стр. 308 те књиге одн. памфлета. На 71. страни се заиста наводи "адреса на краља коју изради Иван Мажуранић, а присутни је прихвате". То је била "конференција најугледнијих домородаца коју је сазвао бан Шокчевић исте године". Она стварно тражи: 1) "Хрватској треба припојити одмах Далмацију која је дио Троједне Краљевине. 2) Хрватској треба припојити хрватски дио Истре: котаре Новиград, Лабин и Волоско, те отоке Крк, Лошињ и Црес..." Разуме се да то није испуњено све до 1918. одн. 1944, кад се

умешала српска војна снага. Али је симптоматично за начин хрватског мишљења што тврди Раић: да само ово тражење практично значи да је средња и источна Истра чест Хрватске! Кад Хрвати нешто траже у једној конференцији, тим су већ конституисана пуна права.

Главно је да су Хрвати и 1860. и 90 година доцније одрекли се права на велики део Истре, јер своју ситуацију тамо сматрају неодрживом.

2.

И заиста, хрватство Истре је једна нова и још увек прекарна категорија. Ево доказа: сам Ватрослав Јагић пише у својим Мемоарима (138, II, стр. 73): "Одмах у првим годинама мојега живљења у Петрограду пробудила се у мени жива жеља да једном обиђем Истру. Једнако сам се опомињао, како је у мојим младим годинама - истом сам под крај 1860. дошао на загребачку гимназију - једном приликом Кукуљевић морао да нам открије непознату новост да је Истра - хрватска земља. И он је био један од ретких загребачких књижевника, који је недавно пре тога пропутовао Истром."

Упозоравамо читаоце да је Јагић 1860. дошао на загребачку гимназију као суплент а не ђак. И ни он, ни ма ко други од наставног кадра, није знао да је Истра хрватска, одн. да у Истри има Хрвата. То им је морао открити познати хрватски историчар Иван Кукуљевић-Сакцински, који је то такође случајно открио на једном путу кроз Истру. Ово наводимо као доказ како је стајало са хрватством средином прошлог века. А интересантна ствар: чим је то "откриће" учинио Иван Кукуљевић-Сакцински, исте године, бан Шокчевић и доцнији бан Мажуранић траже "утеловљење" тих делова Истре Хрватској, као нешто што Хрватској припада од памтивека!!!

Други хрватски истински научник и публициста Милан Марјановић каже у више пута цитираној књизи (88, стр. 138): "У Истри, где је живело преко 150.000 Хрвата и око 50.000 Словенаца, народни живот није никако био развијен до седамдесетих година. Око 1848. било се јавило из Истре нешто "Илира", али касније није Истра, сем најисточнијег кварнерског дела, давала од себе знака народног живота."

Стр. 56: "Хрвати у Истри били су једноставно презрени кметови италијанске варошке господе и фурланских и немачких племића. Они су у својој запуштености сачували језик и обичаје, али нису никад могли да дођу до икакве власти и до политичког значаја".

Опет се враћамо на Јагића. Њему је успело да оде у Истру. И у мемоарима пише: "Употребљујем прилику да се мало упознам с Истром и отоцима. И збиља сви смо одушевљени за наше хрватско приморје и за приморце који се буде из дуговјечна сна."

У то време није било ниједног дела српског народа у дуговечном сну. Свак је знао и осећао да је Србин.

3.

М. Марјановић каже да је у Истри било 150 хиљада Хрвата и 50 хиљада Словенаца. Даје сасвим обле бројеве, а и не каже на коју се годину односе. Колико других народности има, не говори. Нарочито Италијана и Романа (Латина и Ћића).

Влахо Раић тврди на цитираном месту: "По статистици од 1910. било је у Истри 145.862 Талијана, 140.143 Хрвата и 55.134 Словенца." Његови подаци у целој књизи су скроз погрешни и фалсификовани, што сам доказао у једном новинском чланку (159), па нисам сигуран ни у ове податке. Ни за њега не постоје тамо мање народности.

Далеко озбиљнији, иако анонимни писац, "Далматикус", (404, стр. 315) тврди да у целој Истри (без Трста) има пред I рат 405 хиљада становника, од чега отпада 168 хиљада на Србо-Хрвате, 147.417 на Италијане, 55.134 на Словенце, а 12.725 на Немце.

Међутим, холандски професор Евжен Ерлих каже у једној иначе антисрпској књизи изашлој крајем прошлог рата у Швајцарској (160). "У Истри се броји 225 хиљада Срба, Хрвата и Словенаца према 140 хиљада Италијана; у Далмацији 600 хиљада Срба и Хрвата према 18 хиљада Италијана". Његови бројеви изгледају ближи истини.

Чешки етнограф Лубор Нидерле, такође више пута цитиран, наводи само колико је Истра имала процентуално Хрвата (75, стр. 166), и тврди да их је било 1851. г. 57,36%, а 1906. г. 42,58%.

Како је дошао до тих бројева из половине прошлог века кад ниједан Истранин није знао да је Хрват, ја то не знам. Вероватно по подацима о језику. Свакако је интересантно упоређење за време од 55 година. Квота Хрвата је опала за пуних 15%.

А нигде се не саопштавају резултати италијанских пописа. Пописи у Југославији не могу се употребити јер је тада италијанско становништво Истре знатним делом већ било емигрирало. Јер државу која се хвали да има 16 народности напуштају све народности којима се за то да прилика. Али не верујемо да то значи напуштање и територијалних ревиндикација.

Успело ми је, напослетку, још код последње коректуре пронаћи најзваничније податке Бечке државне статистике за годину 1900. По њој било је у Истри лица са словеначким "језиком у опхођењу" 47.717, са хрватским или српским језиком "у опхођењу" 143.057, италијанским 136.191, немачким 7.076, идругим 1914. Колико је било Хрвата а колико Срба, ту се не може видети.

4.

Из прве и, нарочито друге главе ове књиге, види се да су многи светски научници сматрали истарске Словене као неспорне и искључиве Србе. То су скоро сви они који су и Далматинце in globo сматрали Србима. Зато нећемо више понављати те наводе.

Њихове тврдње базирају ипак на неким разлозима. Навешћемо овде шта ту скоро пише један хрватски лист који се издаје у Минхену. Тамо (161) стоји, под насловом "Сусрет са Истром", из. ос. ово:

"Наши "поштени" или "добри" Хрвати, гдјегод стигну, фалсифицирају повијест на штету Срба, или бар прешуткују истину, чак и тамо гдје је ноторна.

У аргентинској "Хрватској", н.пр., госп. Александар Перц је написао чланак "Сусрет с Истром", у коме, поред осталога, напомиње и то да су се у ери турских инвазија у истарски Канфанар доселили многи пребјези из Босне, Херцеговине и Лике, а међу њима и пређи познатог фрањевачког књижевника и учењака Фрање Главинића.

На темељу таквог приказивања ствари, сваки неупућени мора доћи до закључка да су у Истру бјежали пред Турцима само католици из источних крајева. Истина је, међутим, да су бјежали првенствено православци. А то нису били само познати истарски "Ћићи", по поријетлу балкански "Власи" и "Цинцари", које наука и данас зове Истро - Римљанима, који су се населили на истарском сјевероисточним висинском платоу. Него су то били и прави правцати Срби-православци, чисто славенског поријетла. Централна и јужна Истра пуна је тих српских досељеника и њихових потомака, који су већим дијелом били покатоличени, али су дјеломично остали вјерни религији својих отаца. Ово последње вриједи поготово за познато српско насеље Перој, недалеко Пуле, које има преко 300 становника.

У Пероју је православље још и дан-данас живо, а под Аустријом Перој је имао своју школу, која је носила све карактеристике српске и православне школе. Под Учком, налази се овећа српска насеобина, Ланишће, чији су становници данас, у већини, пастири и угљенокопачи. Осим тога, бројне српске насеобине, данас већ покатоличене, протежу се у читавој централној Истри, од Пазина до Тињана и Крниге, гдје и данас сељаци носе народну ношњу, која нема ништа заједничког с ношњом аутохтоних истарских сељака него је на влас иста као и ношња српских сељака у источним крајевима данашње Југославије.

Зашто је г. Перц прешутио ово чињенично стање!?"

И у споменицима је остало трага о досељавању Срба у Истру. Ево шта о томе пише академик Јован Радонић у свом капиталном делу "Римска курија и јужнословенске земље" (113, стр. 212):

"Морлачки талас, сем Италије, запљуснуо је и Истру. Највише су они населили бискупију Пореч. Током 1657. обавестио је бискуп Пореча Иван Батиста де Ђудиће Конгрегацију како се труди да ове шизматике ослободи њихових заблуда и сједини с католичком апостолском црквом. Како он не зна српски, нашао је далматинског преводиоца Хиацинта Димитрија, ранијег мисионара, редовника примерна живота и зналца српског језика. Моли стога Конгрегацију да му се упути речени Хиацинто за спас пристиглих заблуделих душа и оних који непрестано придолазе у провинцију Истре..." (Радонић цитира акт у оригиналу).

Заиста говори тај бискуп о сталним таласима "неверника" у Истру. И католички прозелитизам се одмах дао на посао. Он никад не чека ни месец дана да "спасава заблуделе душе". (Ох, каква срамота за веру која тако поступа!). Разуме се да успех није изостао. Ту су Срби највише изгурали на запад и били су потпуно одвојени од својих саверника, нашли су се у крају где никад православља није било, нису имали својих свештеника и морали су подлећи тако безобзирној прозелитској акцији Католичке цркве. Тиме су они за Српство изгубљени.

То је документарно доказано у једном акту саопштеном од унијатског владике и самог великог прозелите Јанка Шимрака. У једној својој збирци докумената (162) он наводи меморандум загребачког бискупа у Загребу Бенка Винковића из године 1637. аустријском цару Фердинанду III, којим му износи своје намере о прозелитизму код Срба граничара. И каже, према Радонићу, (113, стр. 72):

"Испрва се Србима могу оставити њихови црквени обреди, па када се буду боље обучили у римокатоличкој вери, напустиће лако свој грчки обред. Тако је било у Истри, у Сењској бискупији и Винодолу, где се Срби, напустивши стару веру и обреде, не зову више Србима (Власима) већ Хрватима. Нека се Србима засада допусти употреба старога календара, док се боље не обуче у римској вери и њеним обредима, те ће сами собом одбацити стари и прихватити нови календар."

Из овог надасве драгоценог акта постаје јасно да католички прозелитизам, диригован из Рима као чисто верска акција, добива у пределима Хрвата форму крађе народности, принудног примања туђе народности. И на томе су Хрвати остали све до дана данашњега. Један тако добивен њихов припадник је и цитирани грчко-католички епископ из Крижеваца (иначе Жумберчанин) Јанко Шимрак.

Овај акт такође доказује да је било већ превера и мењања народности у Истри и Хрватском приморју, још пре 1637, можда и далеко пре, врло вероватно у XVI веку.

У Перој, који се као српска оаза задржао и под Аустријом и под Италијом, и тек сад нестаје под Хрватском, Срби су принудно пресељени средином XVII века. Ту је пребачено српско становништво са брда изнад Будве у Српском приморју год. 1657. (Еп. Милаш, дело под 114, цит. 55). То се место добро одржало против свих покушаја прозелитизма и крајем XVIII века у њему станују искључиво српске породице: Љуботина, Брајићи, Драковићи, Вучетићи, Вучерићи, Маричевићи, Поповићи и Радуловићи. (163).

И петнаестак година доцније опет је пресељен један део православног становништва из Српског приморја у Истру по наредби млетачке владе од 29. маја 1671, одмах иза мира од 1669, кад Срби нису били толико потребни Млечићима. И то наводи Радонић према актима Конгрегације ватиканске за ширење вере, (164). Судбина тих принудно пресељених Срба мање је позната него она сеоба у Перој. Јамачно су зарана подлегли католичкој пропаганди и следствено се денационализирали. Данас су сигурно "Хрвати".

5.

Понављамо да ово нисмо навели да бисмо оправдали српске претензије на Истру, које су Србима непознате. Али Срби несумњиво имају бар милион пута већа "права" на Истру него Хрвати на Санџак, или на "Косовску Митровицу и даље", како се изволео изразити главни тајник Хрватске сељачке странке. И сто пута више него Хрвати на многе делове Босне и Херцеговине. Да Хрвати имају само један мали део ових аргумената за Крагујевац, Ниш, Тимок, итекако би их за себе тражили.

Нама је циљ да покажемо колико смо народа и својих саплеменика изгубили у току времена, зато што се оно удаљило од свог националног језгра. Да се то не би понављало и да са више права инсистирамо на оне пределе који се континуелно држе осталог етничког подручја српског. Напослетку да Хрватима покажемо колико су се на наш рачун ширили и јачали.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

ПОСЕБНО О ХРВАТСКОЈ

А) ПОЈАВА СРБА У ХРВАТСКОЈ, ЊЕНИ УЗРОЦИ И ЊЕН ЗНАЧАЈ

1.

У Хрватској није било Срба до друге половине XV века. Правилно каже Адам Прибићевић (168, стр. 9): "Пре освојења Босне 1463. г. није било ниједног Србина од реке Врбаса до Велебита и Крањске границе" (оно што затим каже за Славонију и Далмацију већ је мање убедљиво па је и демантовано на стр. 24).

Срби су живели у својим српским пределима Србије, Зете, Босне, Херцеговине, итд. Што ће их напуштати док их туђин није сасвим угрозио?

Тек кад су Турци заузели све српске земље, скоро одједном (у кратком размаку времена су пале под његову власт Српска деспотовина, Босна, Херцеговина, Зета), почело је српско страдање и српско померење. Бежали су од зла. све више према северу, јер су Турци надирали с југа.

Тада су прешли и границе некадашње Хрватске. Срби су двојако, на два разна начина, прелазили у Хрватску. Или заједно са турском војском, натерани од ове да се за њу боре, или бежећи испред турске војске, готови да се против ње боре чим се сместе. Трагедија је српска што је постојало то двојство, али се оно не може спорити. Први су прелазници звани најчешће мартолози, други ускоци и т. сл.

И о једним и о другим говорићемо засебно, објашњавајући бар појмове. Али се једно мора истаћи као опште правило, које важи и за мартологе и за ускоке: Срби се, наступајући у Хрватску, нису борили са Хрватима и против Хрвата, ниси су терали Хрвате са њихових огњишта да би се на њима угнездили. То су веома важне констатације које нису довољно наглашаване са српске стране.

Зашто се Срби нису борили против Хрвата и зашто нису силом заузимали њихова седишта? Из једног врло простог разлога: Хрвата већ није било на турској граници. Они су се разбегли чим су се Турци појавили. Настала је пустиња, њихове насеобине су биле derelictae, nullius. А старо је правило да овакве "напуштене", "ничије" ствари припадну primo occupanti, тј. ономе ко их први заузме. То је начело, још из Римског права, одржано до дана данашњег у свим грађанским кодексима света.

Тиме би правни титулус ових заузећа био солидно постављен. Али морални титулус је још снажнији и неспорнији. Хрвати се нису уопште борили да сачувају земљу од инвазора. Не само да нису дали Косово, него ни најмању битку. Побегоше главом без обзира. А турски одреди су несметано јурили по земљи, све док им се нису опрле аустријске и мађарске трупе.

Оцењујући држање Хрвата тог доба, сам загрижени хрватски историчар Тадија Смичиклас каже: "Права је срамота била да је непријатељ могао онако лагано преко наше земље јурити, као да никога код куће нема". (430, цитирано према Грбићу 413,415).

На другом месту каже исти Смичиклас: "Кукавни народ бјежао је као овце кад се мед ње вуци увуку. Пук хрватски у хрпама на хиљаде прелазио је границу своје отаџбине, да си другде тражи бољу и сретнију домовину". (430, II, 71; 423, I, 85).

То није био случај само са јужном Хрватском, већ и са северном, која је онда звата Горња Славонија (доцније жупаније: загребачка, вараждинска и крижевачка). Све те три жупаније имају 1543. године само 10.645 домова, 1554. г. још само 4657 "порезних домова",

а 1584. једва 3000 таквих домова (437, стр. 158). Нарочито је опустошена била крижевачка жупанија, и то све у току XVI века (после је тамо био мир, и Хрвати из других предела тамо су се насељавали). "Ну признати морамо - каже проф. Рад. Грујић даље - да исељавању и бекству кметова из Горње Славоније и Хрватске, те тако лаком и брзом пустошењу тих земаља, нису биле криве само провале турске војске и њихових хајдука, него и врло нечовечан поступак хрватско-славонске властеле са њиховим кметовима. Заповедник крајишки, потпуковник Ленковић, изјавио је 8. октобра 1561. под заклетвом у Дворском ратном савету у Бечу, да је властела десет пута више крива него Турци, што су се кметови разбегли и земља опустела."

Ту свакако има доста истине. Но без појаве Турака кметови се не би усудили да напуштају властелинске земље. Можда им је то био повод, који опет остаје главни узрок опустошења Хрватске.

И летописи саопштавају да је само поклич "ЕтоТурака" производио панику и гонио људе на бекство. Хрвати су се селили стотине и хиљаде километара далеко, све су се бојали да су још на домаку Турака. Бежали су на острва, у Мађарску, у Аустрију, у Моравску, у Истру, и доњу Италију!

Док се ова књига увелико штампала, ја сам, добротом г. Драгосављевића, добио и епохално дело проте Манојла Грбића о Карловачком владичанству. И ту сам опет нашао пуну потврду ових мојих навода. Тако пише прота Грбић (423,1, стр. 7/8): "Српски народ мамљен је свакојакијем и усменијем обећањима и писменијем повластицама, гдје нам је обећавато и на писмено подјамчевато, да нећемо бити ничија раја ни кметови, већ да ћемо све оне земље које отмемо и одбранимо од Турака - добити као своју праву својину. Од тијех одбрањенијех земаља да нећемо плаћати: ни десетине ни другијех пореза; него да ће се још нама редовно плаћати из цареве благајне што ћемо чувати međe од Турака... На оваке позиве и на овака обећања прелазио је силни српски народ испод турског јарма и смијештао се на земљишта где ето и данас живи... (описује детаље). Па нека би из овога увјерила се нека наша занесена браћа од стране Хрвата, како нас Србље љуто бољети мора кад нам овако гордо и нерасуђено пребаце да смо дошли овако као Цигани, па да домаћијема

тобоже крух отимљемо. Да су Хрвати старосједиоци били кадри ове земље одбранити од Турака, не би се били ни расељавали с њих, нити биле земље опустјеле. А да не буде свуда пустијех земаља, не би се ни ми Срби имали куда насељавати... Наши су ђедови дошли овамо у ове области знањем и на позиве законитијех владара овијех земаља, а дошли су као јунаци са оружјем у руци, и са својом светом православном вјером у души. Оружјем су помогли одбранити ове земље од Турака, па су их по царском обећању и добили за своју нову домовину; јер су је купили крвљу својом..."

2.

Да илуструјемо пустош која је тамо владала, какви су се Срби насељавали а и начин на који су се Срби досељавали, навешћемо једно српско писмо с краја XVI века скоро in extenso, дајући му нека мала објашњења. То је једно-од ретких сачуваних српских писама, која су намерно уништавана од католичке пропаганде.

Алекса Ивић је својим исписима из бечког Државног и ратног архива (145, стр. 211) објавио то писмо проте Радослава и осталих српских главара из Поња, надхерцогу Фердинанду писано јула 1596. године, којим предлажу заједничку акцију противу Турака. Писмо је писано у чистој српској ћирилици, икавски. Почетак му је овакав:

Од нас христианских синов, ми протопопа Радослав, бишкуп поунских крајин и поглавник и заповидник тридесет попов и правитељ Кристианске вире, вазможному и звазвеличеному... господину херцогу пишемо поклон и липо поздравленије: поунска крајина, влашки синови, наипри бишкуп Радослав, војвода Милош, кнез Дојчин, кнез Радак, Богдан ага, кнез Вранеш, кнез Манојло, Вуица јузбаша, кнез Богдан, харамбаша Дракула, одабаше Томаш, Радохња, Радоје, Живко, Војин, Славуј, Новак, бешли баша кнез Новак, кнез Радосав Хранисав, кнез Вуин и сви кнезови поунских крајин, и сви јунаци мали и велики, препорученије господину херцогу и свим његовим поглавником..."

Први је, дакле, представник народа, што он нарочито истиче, протопоп Радослав, и он себе обележава као "бишкупа поунске крајине". Разуме се да он, као прота, није био нити је могао бити епископ, и он то не каже: не вели ни да је епископ, ни архијереј, ни владика. Он употребљава католичко означење, чиме хоће да каже да је он као православни протопоп раван католичком бискупу. Он има своју област, као дијецезу: Поунску крајину, он има под собом тридесет попова, њима је "поглавник и заповедник". Одмах на почетку то истиче прота Радослав, да зна херцег с ким има посла.

Онда набраја све остале главаре и свакоме додаје титулу његовог главарског достојанства. Све најизразитија српска имена, одржана код Срба до дана данашњега. Он говори о "влашким синовима", јер су тако Срби у Аустрији у то време означавани, па се он придржава тамошње терминологије, једнако као у изразу "бишкуп". Али је то доказ да је православље још тада било доминирајућа вера у Поуњу, да је врховни старешина области био један

православни прота са тачно омеђаном облашћу. Имао је под собом 30 попова, ништа мање него католички бискупи у својим дијецезама. А био је и цивилни поглавар тадашњег православног народа, који је очигледно на тој територији доминирао.

Поп Радослав тражи од херцога Фердинанда у поменутом писму:"... јере господине милостиви, ми бишкуп ишћемо од ваше милости један град или два такаише два кнеза сваки по град... Не ишчемо од ваших пуних земаљ него од седамдесет пустих градов, који су пусти међу Уну и Купу, и од ње не ишћемо великих него малих, еда би Бог дао да Уну ослободимо и дале, јере морате ако хоћете с Богом јединим и вашим трудом и нашим. И ако Бог даде, те се ми састанемо, хоће Бог видети како ћемо ову крајину ослободити с Богом јединим и вам право и пошћено служити..."

Као што се види, српски главари из Поуња траже само мале пусте градове којих је између Уне и Купе у то доба било седамдесет. Само пусте градове траже: што је насељено ("пуне земље") не траже јадни Срби никада. И траже да се одмах крену на борбу и ту "Крајину ослободе" од Турака с помоћу Божјом. Нису то биле пустахије и разбојници, већ побожни Хришћани којима душманин није дао да мирно Бога моле и своју народност негују. Пет пута спомињу Бога у две последње реченице. Никад скромније и богобојажљивије масе нису насељавале туђу територију него српске некадашњу хрватску у XVI веку и даље. Они, Срби, нису силом хтели да заузимају ни оно што су могли, а ни милом оно што је туђе.

3.

Овде треба сад прво рећи нешто о "мартолозима". О томе је доста писано, али ствар није потпуно прочишћена. Ми ћемо се овде послужити последњим резултатима науке, учињеним од стране једног мађарског научника после Рата и објављеним у едицијама Института за научно обрађивање Подунавља из Будимпеште, и то у Паризу (146). Респективни ставови, у преводу проте Стевана Пространa (169) гласе:

"По заузећу Балкана организација европског дела турске царевине извршена је била под утицајем Грка и Јужних Словена. Словенски утицај се нарочито осетио после пада Србије (1459), Босне (1463) и Херцеговине (1482). Откако се надирање Турака кренуло било према Угарској и балканске земље престале бити пограничним областима отоманске царевине, нада на ослобођење испод турског јарма балканских хришћана смањивала се с дана у дан. Православни и католици морадоше полако да се прилагоћују новом стању ствари и организацији турске империје. Но како су темељи ове привремено почивали скоро искључиво на војничким успесима, подјармљени хришћани нису имали другог излаза већ да ступају у војску и иду са својим завојевачима на север и северозапад. Али је било у интересу и саме турске државе да са хришћанским војницима попуњава редове своје армије - и оне у покрету и оне у гарнизонима, јер муслимански елемант није био довољан за осигурање победе и за окупацију територија, тако растегнутог, као што беше европска Турска у то време своје

највеће експанзије. Те се тако створио био обичај да хришћани буду узимани у турску војску за борбене редове и за утврђења.

Међу хришћанима који су настанили Балкан, Срби су били у првом реду ти који су у XVI столећу вршили службу те врсте, као мартолози. Улога ових турских најамника ни до данас није потпуно осветљена. Већина извора који се на њих односе налази се на територији историјске Угарске и Хрватске-Славоније, северно од Дунава и Саве. По сведочанству ових извора мартолози у Угарској су били већином српског порекла (уз незнатан број Турака и Мађара) који су потицали из разних крајева, Србије, Срема, Херцеговине, итд. Што се тиче њихове организације, они су били групирани у мале одреде по 10 људи (ода), под једним одабашом или буљубашом, који су у већини случајева такође били Срби. Капетан, подређен аги, командовао је са две или више ода. Мартолози су примали сталну плату, слободну од свих издатака, сем пореза који је био врло мали. Њихов број у гарнизонима Угарске био је, изгледа, највећи око 1540; доцније се он смањио јако, као и све окупационе трупе турске...

Чињеница да су Срби били продрли дубоко у Угарску, заједно са турским завојевачима, и да су сачињавали већи део турских утврђених гарнизона, даје нам право веровати да је турска армија на Балкану имала у свом саставу Србе који нису били прешли на ислам, већ живели по прописима своје наслеђене вере"...

Рад. Грујић саопштава како су 1540. заробили Аустријанци на Словинској Крајини неколико мартолога и њиховог вођу Вука Велимировића, за кога се вели да је члан једне од најбољих породица из Србије (ex regno Rasciae, 437, стр. 164).

Хрвати хоће да докажу да су мартолози разни "балкански нанос", како се изражава један сплитски факин по имену Влахо Раић (чије порекло већ по имену не може бити хрватско). Он тражи да се "демартолизирају потомци Влаха и Куцовлаха, који, иако се данас изјављују Србима, нису ипак, у огромној већини, изгубили расне одлике својих предака" (дело под 158, стр. 239).

То је једна памфлетска књига једног надрипублицисте, и не би се требало на њу освртати да скоро цео хрватски народ не мисли као он. А у погледу мартолога он је демантиран од једног странца, нимало наклоњеног Србима, али ипак научника који зна да одговара пред научним форумом за оно што пише. Он несумњиво утврђује, на основу извора који се налазе у Мађарској и Хрватској, да су ти мартолози већином или чак у целини били Срби. Било је и мало Мађара и Турака, али од ових нису постали Срби. Влахе или Куцовлахе Хардовић уопше не спомиње.

Сад тражити да се Срби "демартолизирају" значи исто што и тражити да се Срби расрбе. Срби су потомци Срба чак ако су и потомци мартолога, и њима никакво национално чишћење није потребно (коме треба видеће се доцније). Они су одржали своју веру као мартолози, живели су, како изрично писац каже, по прописима своје наслеђене вере". А чим

су дошли под власт католика, специјално Хрвата, све је учињено да они напусте своју "наслеђену веру" и да постану Хрвати. Онда би већ били самим тим "демартолизирани."

Боље би било да се Хрвати очисте од злочина својих предака из Тридесетогодишњег и Седмогодишњег рата, којима су постигли најцрњи глас који уопште може да прати једне борце, а да Србе пусте на миру. Чак и Србе потомке мартолога.

4.

Међутим, далеко већи део Срба у данашњој Хрватској потиче од ускока и пребега а не од мартолога. И ови ускоци су углавном и по правилу Срби.

Кад се говори о ускоцима, морају се разликовати два појма, специфични и општи. Специфично се под ускоцима разумеју тзв. сењски ускоци, који су дуго времена јаде задавали не само Турцима већ и Млечанима. Уопште, пак, као ускоци се означавају све избеглице испод турског јарма, које су неорганизовано прешле на територију једне хришћанске земље са намером да одатле продуже борбу против Турака, нарочито у прво време после инвазије Турака.

Такви ускоци су били углавном сви првобитни Срби пребегли на територију Далмације и Хрватске. Они нису увек звати ускоци, али је то најчешће и најправилније наименовање.

Па и првобитни сењски ускоци премештени су после у Хрватску, кад су Млечићима постали били несносни. Ево шта о томе пише један од првих историчара наших земаља Немац Гебхарди почетком прошлог века (170):

"Ерцхерцог Карл је преместио у хрватске унутрашње тврђаве ускоке, јер су ти људи били непомирљиви и храбри непријатељи Турака, и нису разумевали само окршаје на копну већ и на мору. Ови људи су служили и Млечићима од којих су 1540. добили овлашћење за хватање гусарских бродова." После су постали напаст за Млетке. Али суделовали углавном из територија подложних аустријском надхерцогу Карлу, из Сења у Хрватском приморју. Овај их је често одатле терао, али би се они опет мало затим прикупили. Тек 1615. "пресели надхерцог ускоке, по спорауму са Млечанима у Карловац и Крањску..."

Многи су пребачени у Жумберак на границу Крањске (на властеоство Сихелберг, по коме је, популарном етимологијом, дошао назив Жумберак), и то у неколико махова, али увек у првој половини XVI века. Зато се и данас Жумберачка гора зове Ускочка гора, а поједини Жумберчани имају назив Скок.

Руски, доцније велики слависта, Измаил Иванович Срезњевски (1812-1880), путовао је као млад човек кроз словенске земље у циљу студија. Своје утиске штампао је у познатом Журналу Министарства народног просвјешченија за 1841. Један део тих извештаја прештампао је и водећи немачки лист тога доба "Иностранство" (435). Кратак одељак који се односи на Хрватску гласи овако:

"Код прелаза из Штајерске у Хрватску не запажа се никаква разлика у говору, облачењу и зградама. Тек кад се пређе Биедна (мисли свакако на реку Бедњу ЛМК), наилазе чисти Безјаци, како се становници Хрватске око Загреба називају. Преко Крањске сам ишао кроз Ускочку гору, где граничари ускоци (иначе "Власи") грчког обреда живе у колонијама. Они су сачували старе обичаје и свој завичајни језик, и знају само старе песме, у којима се опевају дела Краљевића Марка, Бана Скендербега и других".

У истом листу за 1843. преведен је један други чланак Срезњевског из варшавске Денице" под директним насловом "Жумберачки Ускоци" (436). Тамо из. ос. стоји: "Жумберак је у XV и XVI веку постепено насељаван. Босански Срби бежаху са својим породицама испред провале Турака. Чим би једне породице нашле овде заштиту, показивале би другима пут. Тако је Жумберак постепено настањен "ускоцима" из Босне и добио име Ускочка планина... Стари насељеници нису променили ни име ни обичај... (Каже како изгледају)... Они имају један нарочити крој лица и не личе ни на Хрвате ни на Крањце... Има их око 7000. Подносе ратне тегобе као сви Срби... По вери се деле на унијате, "староверце", како тамо зову припаднике источне цркве, и католике. Ових (католика) има око 1800, првих 5200. Унијати имају 8 цркава, католици 3. Пре 1678. били су грчке вере... Никад се не жени један "Буњевац" (погрдно име за католике) са "Влахињом" (погрдно име за унијате), ни обрнуто... Свака породица слави свога Свеца са нарочитом церемонијом. Соба се покади тамјаном, и

на сто се стави запаљена свећа. Сви седе за столом, пију и припевају похвале Свецу... Знају многе песме још као деца. Сем свечаних и љубавних, имају још читав низ у којима се величају дела Краљевића Марка, Реље, Вука Бранковића, Ива Сењанина, Сибињанин Јанка итд..."

Аустријски водећи етнограф из средине прошлог века Карл Черниг каже (80, II, 165): Почетком XVI века "Крушић, династ клишки, привукао је себи многе босанске и српске избеглице грчке вере, који су добили назив ускоци." И наслов тог одељка гласи: "Порекло ускока (босанско-српских пребега)". - На стр. 168, где говори о Власима, писац каже: "У обичном говору тога времена Ускок и Влах значе исто, а ипак треба имати у виду разлику: именом ускок су означавани хајдучки и ратоборни пребези, а именом Влах избеглице из Мале Влашке, иако су са оба назива разумевани првенствено Босанци, Срби и Рашани, али саовим последњим нарочито православни (несједињени) за разлику од сједињених (Хрвати, Шокци, Далматинци)." Ау примедби на истој, 168, страни каже Черниг: "Имена Ускок и Влах нису имала у то време неко етнографско значење, пошто су под њима разумевани искључиво народи српског племена: Босанци, Срби, Рашани, итд, али грчке вере."

Толико је ускоштво било српска појава да у једном акту ерцхерцога Карла Хабсбурга из 1576. овај упозорава штајерску Земаљску управу да већина војвода на Словенској крајини (данашња северна Хрватска) нису кршћани него ускоци (nicht Christen sondern Usskokhen), чиме је хтео рећи да нису католици већ православни (437, стр. 162).

В. Јагић у напомени на чланак II. Руварца (280) наводи једно писмо Грегора Влаховића Кломбнеру од 17. маја 1561. у коме овај каже да му је "ускочки поп саопштио како има један човек у Млецима који уме да пише ћирилицом, да реже слова и све то да штампа у истом писму и да је у штампању сасвим савестан". (486).

Професор Сорбоне у Паризу Емил Оман писао је на једном месту (472, стр. 54): "Србима се, уопште, признаје више жара, више иницијативе него Хрватима: ускочке чете од којих су Млеци тако стрепили биле су састављене највишим делом од Срба. Од Јадранског мора па све до Железне капије хајдуци су се борили, убијали и бивали убијани, док су Хрвати, са својим пуковницима око њих, чекали заповести из Беча."

Као ускоци се обично означавају првобитни досељеници из Босне, Рашке итд. Она пак лица која су из турског дела Славоније бежала на аустријски део називана су чешће пребези или прибези, но такође и ускоци (438, стр. 93; 437, стр. 159,160).

5.

Трећи, свакако најбројнији, део српских досељеника у границе некадашње Хрватске састојао се од организованих досељеника, који су са женама и децом и својим малом прелазили у Хрватску по сагласности и претходном одобрењу војних главара аустријске границе. Доцније је то био најчешћи начин прелаза границе и као масован једини. Најчешће их Хрвати зову Власима.

Из напред наведеног писма проте Радослава види се како то изгледа. Овде је иницијативу учинио сам прота; понекад су је чиниле аустријске власти. Конкретни примери ће то најбоље показати.

И о тим пребеглицама постоје само речи похвале. Ми ћемо изнети шта о томе саопштава проф. Радослав Грујић у једном свом кратком предавању, које је у ствари кондензован ексцерпт његове темељне студије под насловом "Апологија Срба у Хрватској и Славонији", до које ја, на жалост, нисам могао доћи. У том свом кратком ексцерпту, где не понавља изворе, Грујић пише (148, стр. 17):

"0 вредности те српске крајишке војске по Хрватској врло су значајни извештаји аустријских крајишких заповедника, под чију су команду они потпадали, те су их и најбоље

могли познавати. Сви они, готово без изузетка, тврде: да су Срби ванредно храбри, одлични и вредни војници; да се у Хрватску не селе "празних руку", већ воде са собом знатан број стоке и другог блага; да су врло угледни, имућни, добро одевени и наоружани људи. А главни заповедник на Хрватској Крајини, генерал барон Херберштајн, јавио је 1598. године аустријској надвојвоткињи Марији: да Срби који се броје у најодличније турске крајишнике, не селе у Хрватску из каквог било страха, већ зато што су заиста искрено предани Хришћанству и образ им не допушта да подносе турска насиља..."

А много раније, средином XVI века, како на једном другом месту саопштава проф. Грујић (437, стр. 159), војни заповедник Ханс Унгнад тражио је да се Немци и Срби поставе као грудобран према Горњој Славонији. Тада, 1540, била је угрожена од Турака и сама Штајерска, па су штајерске власти почеле мислити како најефикасније да заштите границу. Командант Унгнад предлаже, поред Немаца, нарочито Србе, "који већ отпре десетак и више година у знатном броју ускачу из Турске у Сењско Приморје, Жумберак и Крањску, те врло успешно врше крајишку службу на оној Крајини". (Рад. Грујић, 437, стр. 159). У свом акту штајерским сталежима Унгнад каже изрично да се не може ослонити на домаће словинске и хрватске кметове, јер - то су његове речи: "Они су навикли да само служе око столова својих господара, и пуне њихове подруме и кошеве". Њему су очигледно требали ратници а не слугењаре, и ратнике је нашао код Срба!

Сами цареви бечки одавали су придошлим Србима признања пуна похвала. Тако у царској личној поруци Темишварском сабору, коју је прочитао његов комесар генерал Шмидфелд има много веома ласкавих речи о Србима, или, како тамо изрично стоји, о том "славном народу" (вид. Грбић, 423, III, стр. 158). Цар обећава да ће се "доживотно трудити да потпуно (равном мером) одговори на поверење (према њему) ове тако поштоване и за целу Монархију заслужне нације". Тако баш каже на немачком "нације", народа у етничком смислу речи.

Проф. Јован Радонић наводи један извештај папског нунција на аустријском двору Карафе из год. 1626. у коме овај каже да је од цара Фердинанда, сагласно инструкцијама Римске курије, тражио да путем својих генерала силом отера из Хрватске и Славоније православне свештенике (113, стр. 57). Цар, и сам огроман ултрамонтанац, радо би изашао у сусрет жељи Ватикана, али се бојао буна православног становништва. Нунције јавља да му је цар нагласио "да су речени народи предзиће свих ових земаља против Турака" (Радонић ове речи цитира на италијанском, како стоје у оригиналу).

Мађарско-немачки историчар и путописац Феликс Каниц каже на једном месту (206): "Цар Леополд је у Привилегијама српском народу од 21. августа 1690. похвалио његову ревност при одбрани граница Далмације, Хрватске, Славоније против непријатеља Хришћанства... "

Проф. Алекса Ивић у свом поновном приказивању миграција Срба у Хрватској (433, стр. 14) каже за Србе пресељене у XVII веку: "Аустријски писмени документи из оног доба истичу да су српски досељеници фини и угледни људи, да су лепо одевени и да су богати у стварима и марви... Једино им оскудевало жита, кога нису могли у довољној количини да понесу..."

Мало пред тим каже Алекса Ивић: "Документа тог авремена наглашавају велику корист коју ће Хришћанство имати од српских досељеника, и истичу да ће Срби бити предзиће у одбрани државе од Турака". Зато су "аустријски политички и војнички фактори примали

оберучке српске досељенике, захтевима српским се излазило на сусрет, награђивани су виђенији Срби земљиштем, чиновима, платама, издаване су досељеницима привилегије, а пограничним заповедницима писмене похвале ради успешног пресељења." (Разуме се да је то чињено само док је Аустрија била у стисци).

Барон Черниг, високи аустријски функционер из половине прошлог века, каже (80,1, стр. 18): "Сва ова српска, босанска и влашка ратничка племена знатно су допринела, поред

Немаца, да се Турци истерају из Мађарске, и као граничари војно организовани, сачињавали су све до у најновије време заштитни појас против диндушманина Хришћанства, као и против кријумчарења и куге."

Б) ПОЈЕДИНАЧНЕ СЕОБЕ СРБА У ХРВАТСКУ И ЊИХОВ ОПСЕГ

1.

О тим сеобама има доста података, нарочито ако су оне вршене организовано или према претходним утаначењима. То нису били најчешћи случајеви, али је било и таквих случајева, махом кад се радило о колективним сеобама.

Документи о сеобама у Хрватску и Славонију, у XVI и XVII веку који су се налазили у бечким архивима (у Ратном, Тајном и Коморском архиву) саопштени су у књизи Алексе Ивића цитираној под 175. Саопштен је само њихов садржај, али нису објављени in extenso.

Неке, важније, међу њима овде ћемо репродуковати у сасвим скраћеној форми.

После је проф. Алекса Ивић дао низ студија по истом питању и, напослетку, сва дотадашња његова испитивања обухватила су две замашне књиге изашле у Цвијићевом Етнографском зборнику (433,434). Њих смо добили доцкан, но ни иначе не бисмо их могли детаљно искористити, јер то захтева много простора. Довољно је само понешто изнети илустрације ради, да се види да Срби у Хрватској нису ни пустолови ни просјаци, већ ратници и јунаци.

Сеоба Срба у Хрватску било је више. Но, како у горњој књизи рекапитулативно говори Алекса Ивић: Главне сеобе Срба на аустријску границу у Хрватској догодиле су се 1530, 1531,1538; затим низ сеоба од1600. до 1612, онда од 1638. и 1639,1655,1658 и 1679. године. Нове миграције Срба оживеше крајем XVII века, у вези са протеривањем Турака из Лике и Баније и стварањем аустријске војне границе уз турску босанску границу. Овим миграцијама је формирано стање, које се углавном одржало до наших дана." (433, стр. 13).

2.

Крајем XVI века су Турци покушали да населе Србима опустеле делове Лике који су се налазили под њиховом влашћу, и то нарочито босанским Србима. Прву вест о томе даје 1580. сењски аустријски заповедник Саки (178), затим врховни заповедник на хрватској граници Ауерсперг (179). Капетан сењски Раб саопштава 1582. да сеоба Срба у Лику непрестано траје, а то потврђује и новопостављени врховни гранични командант Ј. Ј. Турн, који износи и свој предлог како да се Срби протерају (180), што му није успело. 1586. јављају аустријски гранични команданти више пута да је Лика густо насељена српским становништвом (181). А један део тих пребеглих Срба примамљују аустријске власти у свој део границе.

То је било још у XVI веку, пред његов крај: Лика је била пуна Србаља. То није пријало аустријским пограничним командантима, и они су се неколико пута спремали да Србе нападну, али нису имали нарочиту срећу. После су издали својим подређеним војницима наређење да Србе уопште не узимају у ропство, већ да их све побију. (202). Ипак је барон А. Ауерсперг 1584. довео собом после једног војног похода у Лику повелик број заробљених Срба. (203)

Сад Срби и сами беже на аустријску страну. Ево шта Алекса Ивић о томе саопштава (204):

"Са насељењем Срба у турском делу Лике дошли су они у близину аустријске границе, па су сваки час у мањим групама прелазили на аустријско земљиште, надајући се од хришћана бољој управи него под Турцима. Ратни савет није знао у први мах шта да чини са тим Србима, те у одговору на извештај капетана Ауерсперга наложи да досадашње пресељенике смести где зна, а убудуће да не прима нове бегунце. Но ускакање Срба из Лике трајало је и даље, а почетком 1586. покорише се под власт аустријску и неколико српских села на турској граници, међу којима Дугопоље, Брезник, Риста и Хумић. Ово сељење није богзна како ослабило српски живаљ у турском делу Лике, јер аустријски граничарски заповедници јављају више пута током 1586. како су Турци завршили насељавање Срба и како је сад Лика густо насељена српским становништвом..." (205).

Још у XVI веку, дакле, Лика је била насељена највећим делом Србима, била је етнички скоро искључиво српска. Њих су, истина, Турци населили, али би њима било далеко милије да су могли остати несметани на свом старом огњишту.

То саопштава и проф. Радослав Грујић у свом ексцерптном предавању (148, стр. 14): "Лика и Крбава сматране су као пусте области већ 1514. године, а заузете су дефинитивно од Турака 1527. г. и ускоро образовале Лички Санџакат. - У освојене пусте области Турци су одмах почели силом доводити своје старе поданике из разних српских крајева на Балкану. Штавише, према вестима путописца Курипешића из 1530. и из других историјских података, зна се да су тада у пограничне крајеве Босне, Лике и Баније насељавани били Срби чак од

Београда и Смедерева, које су њихови турски господари, аге и бегови, силом доводили на пуста новоосвојена земљишта, да им обрађују земљу и чувају стражу на Крајини."

Слично је било и са Банијом. Г. Адам Прибићевић, сам Банијац, пише о Банији XVII века (168, стр. 24):

"Што се Баније тиче, Аустрија је држала само делић између Сиска, Петриње и Костајнице. Остала је Банија била под Турцима. У њој се десило што и у Лици. Турци су хрватско становништво побили, одвели у ропство или растерали, а на њихово место населили су се Срби."

Аустријски етнограф Карл фон Черниг, који је од ма кога више испитивао порекло становништва Аустрије у средини прошлог века, казао је из.ос. (80, II, стр. 161):

"И у стару Славонију, нарочито у Крижевачку жупанију, већ су под Матијом Корвином (1463), Максом II (1570), и Рудолфом II (1582), као и под Леополдом (1687), усељени бегунци под називом Власи из Рашке, Босне и Србије, где им је, уз тамошње Хрвате и Словенце, поверена одбрана словеначких граничних предела..." (Писац одмах у примедби наглашава да он каже Влахи а не Валахи, јер су ови први српског а они други румунског порекла).

Стр. 169 истог дела: "На основу Привилегија Рудолфа II дођоше 1600. г. многе хиљаде српских породица из Босне и Македоније под војводама Вуковићем и Пјасонићем, а са њима и митрополит Гаврило са разним калуђерима у опустошену Славонију (тадашњи вараждински генералат). Неке породице населише се с обе стране мочваре коју сачињава река Глогоница, у близини манастира Марче, као и међу господским добрима Иванић, Доброва и Гродлих загребачког бискупа и добрима Врбовец Зрињијевих, да би, ако Турци покушају понова да продиру, старог диндушманина заједнички отерали. Митрополит Гаврило сагради, са царском дозволом, на рушевинама Марче цркву и манастир. Под његовим наследником епископом Симеоном Вратањом ова је колонија много допринела да се отерају Турци из Чазме и брда Гарић". Писац цитира документе где стоји да су ту досељени "Рашани или, правије речи, Срби."

О насељавању Србима тзв. Горње Славоније (данашње, од XVIII века) Северне Хрватске дао је драгоцене податке још 1914. Радослав Грујић, тада професор гимназије у Бјеловару, а доцније професор универзитета у Скопљу и Београду (437). Не можемо одатле појединости користити, али као резултат његовог испитивања стоји: "Већ у другој половини XVI века било је на Словинској Крајини неколико тисућа наших душа, чији потомци великим делом и данас тамо живе као православни Срби" (стр. 162). "Потомци у овом периоду насељених православних Срба, знатно појачани доцнијим досељеницима, чине данас преко трећине целокупног броја Срба, становника у овој области (око 50 хиљада), те живе по бројним селима српских парохија..." (стр. 159).

3.

Аустријанци су, међутим, населили сами у Жумберак многе Србе од Унца до Гламоча још у првој половини XVI века. Покрет за сеобом је настао још 1528, кад су Турци успели да од Мађарске одвоје Јајачку бановину, садашњу Босанску Крајину. Српски прваци су преговарали са аустријским властима, и кад им је дато погодно земљиште населили су се у данашњем Жумберку. То је било почетком тридесетх година XVI века. - Документи о тој сеоби објављивани су више пута. Алекса Ивић спомиње узгред три: 5. септембра 1538. дао је краљ Фердинанд Србима који су се селили у Жумберак многе повластице. У латинској повељи говори о "војводама и капетанима српским или рашким" и обећава да ће радити на ползу "истих Срба и Рашана" (182). - 22. октобра исте године јавља Краљу барон Никола Јуришић да се бан Петар Кеглевић вратио са једног похода кроз Турску и "повео собом Србе, којих је било велики број, заједно са женама, децом и стоком." (183). - 6. новембра исте године одговара краљ Фердинанд бану Кегловићу и говори о вери и клетви "капетана и војвода рашких и српских" према њему (183).

Крајем XVI века настаје нарочито живо кретање у свим српским крајевима и незадовољство турском управом. Особито после турског пораза код Сиска 1593. Тада настаје масовна сеоба српског живља са турског на аустријски део Хрватске и Славоније али такође и из Турске у пределе раније Хрватске под Аустријом.

Ево како то проф. Алекса Ивић, на основу својих архивских истраживања, објашњава (175, стр. 16):

"У оном делу Хрватске и Славоније који се налазио у турским рукама било је много становника, јер су Турци тамо Србе населили. Међутим, у аустријском делу Хрватске и Славоније био је опустошен сав онај крај који је лежао на домаку Турака. Небројена села и засеоци, многе тврђаве и градови лежали су деценијама разорени и напуштени од свих становника. При крају XVI века одлуче аустријске власти да се користе незадовољством и врењем које је владало у српском народу, па да населе Србе у опустошене крајеве и на тај начин да отежају продирање турских чета..."

1595. пребеже из турског дела Славоније на аустријску територију главом владика Василије, што је изазвало велику пажњу у врховним аустријским круговима. Њему су следовали 40 Срба калауза из Славоније. (Ал. Ивић, 175, стр. 17 и даље).

Даље каже Ал. Ивић (стр. 20): "Аустријски погранични заповедници обрате међутим пажњу покрету Срба на другом крају. Почетком 1596. разнео се глас да ће аустријска војска ударити на Костајницу, те Срби око Уне одлуче да ступе том приликом у ћесарску службу... Потом дође у тек освојену Петрињу изасланство од 12 српских кнежева из Турске, који у име тамошњег народа изјаве да је народ вољан преселити се на аустријско земљиште ако их ћесар остави при њиховим слободштинама уживаним уТурској и ако им да привилегије.

Уједно обећају да ће у том случају освојити за Аустрију цело Поуње од Турака, јер с њима држи око 1000 до 1500 ваљаних ратника..."

1596. забележено је још преговарање оа 12 српских кнезова из Поуња (слива Уне), који желе да иселе велики део становништва са турског на аустријско земљиште ако им аустријске власти дају привилегије и одреде један или два пуста града од 70 таквих градова који леже између Уне и Купе (184 и 145).

1597. саопштава погранични командант Хербертштајн Ратном већу (септембра месеца) да има у Турској још преко стотину српских села која хоће да се преселе. Он пошаље војне одреде да ове Србе доведу, једно на Слатину, а друго на другу страну. Војници се вратише увече водећи собом око 1700 српских душа заједно са кнезовима и харамбашама (185). Они су смештени у Ровишту (Свети Иван Жабно) и околини, затим у Иванићу итд.

С пролећа 1598. пређе још петсто Срба из Турске, које населише у граду Поганцу у Вараждинској жупанији (186).

Следећа година (1599) донела је такође много пресељеника из Босне у Хрватску, одн. Славонију, 2. октобра те године је изведено 1200 Срба из Бијеле Стијене, Рогуља и Богданића, маја 1600.828 Срба са харамбашом Драгићем из Кушоња, итд. (187).

О сеобама Срба (Влаха) из околине Бихаћа крајем XVI века у Хрватску и Славонију постоји једна расправа мађарског научника Арпада Карољија која ми није доступна, али је цитирана код Ивића (188).

1600. словенски крајишници доведоше много Срба из Турске и настанише их међу своје сународнике у Славонији (189).

1602. пише гроф Ђорђе Зрињски цару Рудолфу (14 септембра) да је "генерални капетан карловачки, водећи собом из турске власти неколико Влаха или Рашана, ове населио у мом прародитељском и опустелом поседу Гомирје" (190).

Пошто су ове сеобе слабиле турску границу, оне су наилазиле на реакцију Турака. Тако је забележено да је 1613. бихаћки бег Мехмед Мурадбеговић покушао да се освети пресељеним Србима и да заплаши друге, па је упао у аустријски део Лике и похарао српске домове, неке Србе поубијао итд. (191). Слично се догодило 1615. кад су Турци напали Србе Крмпоћане. 1621. затражише будимски паша и пожешки бег од копривничког главног капетана да врати Турцима Србе који су последњих 30 година прешли из Турске на аустријско земљиште (192). Толико је било Срба на граници и толика им је у то доба вредност придавана да су због њих настајали читави међународни конфликти. Ни о каквом другом становништву се у то време не говори у пограничним крајевима већ о Србима и Турцима.

Професор Универзитета у Грацу Бидерман износи да је "1662. Вараждинска граница бројила 7000 људи способних за оружје као Власи (тада су се Срби тако звали)". Ово су све

дословно његове речи (268). Седам хиљада војника, то значи становништво неколико пута веће (пет, шест, осам и више пута).

Сеобе су продужене и даље, 1638. дошло је из Турске 13 породица и населило се у Приморју, а те исте године заузму Турци пуста села Цетин и Велику Кладушу и населе у њима Србе (193). Следеће четири године било је још много сеоба Срба из Турске на аустријску територију, на стотине и хиљаде душа. 1642. пребегоше самих калуђера око стотина из два манастира босанска: Рмња и Моштанице (194). Те године су били поробљени од Турака сви српски манастири од аустријске границе па до Сарајева, као одмазда због српских сеоба у Аустрију и учествовања у аустријској војсци. Сад се јавило још 17 калуђера из осталих босанских манастира, али јануара 1643. изађе царева резолуција да се српски калуђери и попови из Турске не примају и да се не могу насељавати по Хрватској и Славонији (195).

Средином XVI века највише се водила кореспонденција о сеоби Срба из Усорца. Преговори су вођени од 1641. до 1658, кад је тек успело да се пресели око пет хиљада душа, од чега 500 способних за оружје. Јер су Срби Усорчани постављали доста тешке услове, којима су се опирали нарочито хрватски племићи. Дуго ови Срби нису били насељени, већ су живели напољу. Тек 1660. добише одобрење да се настане у Брлогу, Оточцу и Брињу (196).

Судбина усорачких Срба отрезнила је многе друге у Турској који су се спремали за сеобу, и ова је неко време била обустављена, бар што се масовног исељавања тиче. Али кад Турци настрадаше под Бечом 1683, настаде опет живљи покрет за сеобом. Те исте године јавише многи Срби грофу Штросолду да хоће да се преселе из Турске. А следеће године добио је Херцег Лотриншки вест да Срби у Босни моле за помоћ и да ће их велики број прећи на аустријску страну. Ова сеоба је реалисана 1685 (197).

1686. се јавља да се око хиљаду Срба покренуло из турских крајева на аустријску страну, међу њима 200 Срба из Велике Кладуше. - То се пренесе и на Славонију (198).

После се окрену срећа Аустријанцима и онда настаје велика сеоба Чарнојевића, којом се доводе на територију Аустрије Срби из јужних области Турске.

Али појединачне сеобе из Турске нису ни тада, нити читаво време од Окупације, престајале.

4.

И пре ових веома драгоцених исписа Алексе Ивића из бечких архива сеобе Срба из Босне у суседне аустријске области биле су познате науци, иако не у свим детаљима, и о томе је чешће писано. Ми ћемо овде још неке писце поменути да бисмо поткрепили горње доказе.

У једном свом малом спису о Жумберку хрватски историчар Радослав Лопашић је такође тврдио да су најстарији ускоци који су населили Жумберак били из Босне, Херцегов-

ине, Србије и Рашке, али сви из ијекавских предела: "Унијатски је Ускок штокавац најрадикалније јекавштине" (201).

И Јован Радонић саопштава сличне податке на основу исписа из Ватиканских Архива учињених од ранијег посланика Србије при Ватикану дра Михаила Гавриловића и осталих извора (дело под 113). Само неколико његових констатација.

"Прве знатније сеобе Срба турских граничара и кметова из Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе падају 1530. и 1538. г. Насељеници спустише се у сењско приморје, Крањску и Жумберак, док су нешто доцније, крајем XVI и на почетку XVII века, насељене биле источна Хрватска и Славонија..." (стр. 44).

Стр. 51: Кад је један српски владика склон унији писао папи Паву V 1611. године једну представку, овај је наредио да се по њој састави реферат. У реферату ватиканских кругова потврђује се да се епископ Симеон "држи грчког обреда, а његов обред обухвата многобројни народ подвргнут његовом (епископовом) старању" (дело под 162,34). - Дакле, још сасвим у почетку XVII века Срби су представљали "многобројни народ" у загребачкој бискупији.

Стр. 52: И сам владика Симеон то после, 1628, потврђује у једном српском писму, где себе назива "бискупом влашким", али каже да је множина људи"наше грчке вјере" населила "словенски и хервацки орсаг" (171).

Стр. 56: Бечки нунције, епископ Карло Карафа, тражио је од бискупа дијецезана Трста, Љубљане и Загреба извештај о бројном и религијском стању Срба насељених у областима Аустрије. Тршћански бискуп Риналдо Шкрлић каже да број Срба далеко премаша 20.000. Станују у Хрватској и Славонији "између граница Иванића и Копривнице, и прелазе преко целог Туропоља, ширећи се све до Карловца па и даље" (162,37-42). То је било 10. децембра 1625.

Према једном "Опису места која су населили Ускоци" негде око 1629, који саопштава Ј. Шимрак у својој збирци (162, 72-73), а за који мисли Јован Радонић да је састављен на основу извештаја једног унијатског украјинског калуђера Методија (113, стр. 64), "три су краја гушће насељена ускоцима или граничарима. и то 1) Ровиште испод Загреба, градови

Иванић, Крижевци, Копривница и Ђурђевац; 2) Метличке горе, с главним насељем Метлика; ... 3) Трећи је центар граничара Гомирје, "у турским границама", који су се недавно овамо доселили "због турског тирјанства"... Ту је око 1602. подигнут био манастир Гомирје.

"О Гомирју су тражене ближе подробности од оца Рафаила Леваковића, који је тада спремао у Риму словенско издање мисала и бревијара. Иако Леваковић, како сам каже, није био у Гомирју, ипак се много распитивао о њему. У Гомирју, модрушке дијецезе, каже он, станују "Ускоци које зовемо и Власима, сви грчког обреда." У разговору они се хвале својом вером, говорећи: "Ми смо старовиерци, а то значи старе вере (каже Леваковић латински), подразумевајући под њим грчки обред". (162,73-74).

Кад је папа хтео да пошаље калуђера Методија на Границу као мисионара, он је тражио да му да одобрење његов кијевски митрополит. Сад се папа обраћа писмом кијевском унијатском митрополиту Виљамину Рутском 4. априла 1629. и тражи сагласност. Папа Урбан VIII наглашава у том писму да се ради о "спасу 60 хиљада душа". Тај број може бити и претеран, али не сасвим измишљен. Морао је бити близак истини.

Стр. 215: "У половини Кандијског рата (1655) бележи се сеоба Срба из Коренице у околину Оточца, смештених дефинитивно у Гацком Пољу код Оточца (Лопашић 172, II, 290-298, 306-307). Нове придошлице наишле су на своје сународнике у већ сређеним односима"...

Радонић наводи само мали број сеоба из првог времена, јер његова књига није том питању специјално посвећена.

5.

Да изнесемо како те сеобе представља проф. Радослав Грујић у једном свом збивеном предавању (148, стр. 10 и даље):

"Прве јаче појаве православних Срба у Хрватској забележене су већ првих деценија XV века, када су Турци, савладавши главни део Балканског полуострва, а нарочито после пада Босне 1463, почели све чешће продирати у Хрватску и Словеначку. - У данашњој северној Хрватској, онда још Горњој Славонији, између Саве из Српске деспотовине већ у првој половини XV века, као заповедници и снажна војна посада Медведграда код Загреба, Раковца више Врбовца и оба Калника више Крижеваца, а затим у Копривници и Вараждину. Сви ти градови били су тада феудални поседи хрватско-славонскога бана Улриха грофа Цељског, зета српског деспота Ђорђа Бранковића Смедеревца. Та српска посада уживала је толики ауторитет да је и у ондашњој ултракатоличкој Хрватској - где се није трпела никаква друга вера сем римокатоличке - могла да живи својим духовним животом српског светосавског православља толико интензивно, да су њени духовници могли ту и своје књиге да пишу, од којих је једна и до данас сачувана. То је један леп кодекс Апостола, писаног српском ћирилицом у Вараждину 1454 г, дакле пре петсто година, како је сам писац у њој забележио "при благочестивој и христољубивој госпођи кнегињи Кантакузен - грофици Цељској - кћери деспота Ђорђа самодршца српскаго..."

"Нешто доцније, у доба првих жешћих провала Турака у Хрватску, 1469-1482, угарско-хрватски краљ Матија Корвин, у бризи за одбрану Славоније и Хрватске од Турака, даровао је у феуд српском сремском деспоту Вуку Гргуровићу... (Змају Огњеноме Вуку из народних песама)... неколико градова у Поуњу око Костајнице, Белу Стену јужно од Пакраца и готово читаву Посавину од Старе Градишке до Сиска, са стотину села. А после пада Херцеговине, 1482, краљ Матија је - пошто су грофови Цељски били изумрли - даровао феуд, поред других имања, и оба Калника изнад Крижеваца, великом српском властелину Владиславу

Косачи, херцогу од Св. Саве. Владислав се ту и настанио са знатним бројем својих људи. Међу тим људима са чистим српским презименима Косића, Братића, Брдаревића и других, помиње се и Јован Серблин, са Ђорђем Орешковићем Рацом, што опет значи Србином..."

"... Угарско-хрватски краљ Матија, који је много ценио Србе као одличне војнике, бринуо се је да са храбрим српским четама осигура и хрватске границе према Турцима. Зато се у историјским документима помињу прве насеобине Срба и око важних стратешких места Модруше и Огулина већ у доба тешке катастрофе хрватске војске 1493. године на Крбавском Пољу код Удбине, где је пало више од десет хиљада људи, а много их, са баном Деренчеком, одведено у турско ропство... "

"Југоисточна Хрватска опустела је знатно већ за ових првих турских провала. - Велики део Хрвата поубијали су или похватали Турци и као робље одводили да их населе по унутрашњости свога царства; а многи, који су успели да избегну покољ или ропство, приликом првих нових турских провала напуштали су своја огњишта и бежали преко Драве чак у северозападну Угарску, Аустрију и Моравску, где им потомци и данас живе. Приморци су се, међутим, највише склањали по јадранским острвима и у Италију..."

"Горња Славонија, данашња северна Хрватска, била је тако опустела да је нпр. Крижевачка жупанија, која је пре турских провала имала 12 хиљада пореских домова, већ 1554. спала била на свега 376 таквих кућа. Нешто доцније било је још горе, те је цела Хрватска, са Приморјем, могла опорезовати само око три хиљаде кућа..." (стр. 15).

Стр. 12-13: Тако су, ето, Срби већ од XV века све снажније почели попуњавати, освежавати и јачати народне редове старих Славинаца, данашњих северних Хрвата, који су већ и ту, због турских провала, све више проређивани бивали. Тек бројнија српска насеља по Хрватској и Славонији, од XVI до XVIII века, успела су да у новој отаџбини организују снажне духовне центре свога светосавског српског православља; па су, савлађујући не само груба него често и префињена гоњења ради своје вере, успела да сачувају и своје православље, и своје српско име, тесно с вером скопчано, као и остала специјална српска народна обележја."

6.

И Адам Прибићевић је у једној, пре неколико недеља публикованој, књижици под насловом "Насељавање Срба по Хрватској и Далмацији" (108) навео детаљне податке о српским сеобама у Жумберку, Кордуну, Банији и Вараждинском ђенералитету (стр. 12 и даље). Пошто је књига свакоме доступна, то нећемо понављати њене наводе. Само ћемо пренети понешто из другог дела који говори о насељавању после 1683. (стр. 37 и даље), јер је оно у осталим употребљеним делима веома оскудно или никако третирано.

Та година је означена као прекретница (1683), јер су тада Турци настрадали под Бечом и кола су кренула низбрдо. Тада су настали српски активни устанци на границама турског

царства. И Србима је успело да Лику и Крбаву очисте од Турака. Онда настаје друго насељење Лике од стране Срба (прво су вршили Турци одмах после освајања те земље). Г. Прибићевић наводи детаљно која су села и кад, чак и у којој снази, Срби населили крајем XVII и почетком XVIII века (стр. 38).

Тада настаје и ново насељавање Баније у веома великим размерама, нарочито после ратова Евгенија Савојског 1716-1718. Срби су се насељавали по неколико стотина породица одједном, или по неколико хиљада лица.

Тај талас је поновљен у рату Јосифа II против Турске 1788-1790. Онда је такође много хиљада Срба прешло у Кордун, већ увелико и претежно насељен Србима.

Исту судбину је делила Банија, која је била великим делом освојена од Турака, осим узаног појаса око Петриње и Храстовице. Турци су насељавали Србе на свој део, а Аустријанци на њихов. Тако су српске сеобе тамо скоро континуелне од половине XVI века па до краја XVIII века, а донекле и доцније. Нарочито је много Срба прешло у Банију за време рата Јосифа II, из саме Босне око 15.000 душа. Г. Прибићевић наводи све где су та лица насељена.

Али далеко пре бојева Јосифа II била је Граница претежно српска: "1584. било је у Вараждинском и Карловачком ђенералату 2000 српских граничарских домова. 1768. било их је само у Карловачком 12.079 са 125.762 српске душе" (108, стр. 29).

На стр. 43-44 Прибићевић наводи једну "аустријску статистику од 1821", према којој је тада било у провинцијалу (Грађанској Хрватској) Срба 125.528, а у Војној Граници 297.005. Уз Србе наводи још само бројеве Влаха, Грка и Цинцара, којих има увек понека стотина.

Теза којом г. Прибићевић хоће да докаже да су Срби означавани као такви (Сербен), и да су строго разликовани од Грка, Влаха и Цинцара, овим је заиста поткрепљена. Међутим, у тачност бројева ја сумњам. Праве статистике тада уопште није ни било. Свакако су ти бројеви плод неке конскрипције (пре војне него духовне, јер становништво није по верама подељено), али под рубриком Срба су врло вероватно обухваћени и други елементи, нпр. сви штокавци или томе слично (преварени, бивши Срби).

Жалим што г. Прибићевић није саопштио тачан извор и што немам публикацију, да је подвргнем критичкој анализи (као што је био случај са осталим бројним подацима).

Прота Манојло Грбић, између осталих драгоцених података о својој књизи "Карловачко Владичанство", даје и бројно стање српско-православног живља у другој половини XVIII века, управо за годину 1768. (423). То треба да је "званични попис у Карловачком ђенералату", и то врло детаљан. У ствари, то је била војна конскрипција са одређеним административним задатком. Грбић је дао податке према актима у Архиви Карловачке Конзисторије. Број православних домова ("кућа"), дат је по сваком селу, број православних "душа" по региментама (књ. И, стр. 98 до 105). Рекапитулационо изнето је да је тада било у Хрватској православних кућа 12.079, а становника 125.762.

(Као што се види, на једну "кућу" спада просечно десет "душа". И не знајући за ову статистику, ја сам тај однос претпоставио раније код пребеглих Срба у Далмацију).

На странама 153 до 159 исте књиге даје Грбић и резултате двају "званичних пописа" од 1800. и 1880. по протопрезвитератима. Јамачно су то свештенички извештаји из тог доба, затражени од претпостављених црквених и војних власти. Ови последњи су дати баш пред само укидање Војне Крајине, и према томе имају неку већу историјску вредност. Вероватно су ти подаци последњи и према попису становништва из 1880. У сваком случају, упоређивани сви ови подаци имају несумњиву релативну вредност, јер су скоро исте провенијенције и, према томе, једнаке поузданости.

По тим Грбићевим подацима, било је у Горњо-Карловачком владичанству:

Године	Кућа	Душа	Пораст за 80 г.
1800	14412	164 865	-
1880	27 686	263759	60%

Грбић даје и податке за годину 1889, кад је завршавао рукопис своје прве књиге. То су јамачно подаци из свештеничких регистара. Они показују, опет, невероватан пораст српског становништва у Хрватској, за скоро 60 хиљада душа. То ће тешко бити у ствари, и државни попис од следеће године то је несумњиво исправио. По Грбићу је, дакле, имало бити у Карловачком владичанству, а то значи у Хрватској без Славоније.

Године 1768	125.762 "душа"
1800	164.865
1880	263.759
1889	321.428

Понављамо да ови подаци могу и не бити сасвим тачни, али у њихову релативну исправност не може се сумњати. И сви други подаци истог времена (нпр. о броју католика итд.) једнако су веродостојни (никако више).

7.

Да завршимо овај одељак са констатацијом општег карактера хрватских научника, прво Милана Марјановића, који каже (у књизи 88, стр. 45-46):

"Срби су насељавали у хрватским крајевима земље напуштене од староседелаца Хрвата, крајеве у којима су најмоћније властеоске хрватске породице имале најјаче своје поседе, и где је био центар политичког живота хрватских моћних олигархија..."

"Хрвати не могу ни у ком случају повратити етнички губитак."

"Аутохтони елементи су затварали очи пред чињеницом да српски досељеници не могу напросто да се макну са територија које су натопили толиком крви и да не могу да се просто претопе у нешто што има друге традиције од њихових."

Исто гледиште заузима цела историјска наука, јер она базира на истини. Професор историје и Хрват Виктор Новак тврди такође да су "оригинални Срби долазили на празне хрватске просторе у вријеме османлијске најезде" (књига под 219, стр. 798). "Оригинални Срби", то су његове оригиналне речи, а не Власи, Цигани, итд, и на "празне просторе", које су Хрвати били напустили.

В) ЛОВ НА ДУШЕ

1.

Чим би се Срби лравославни појавили у границама аустријске државе, пре него би се снашли у новој средини, пре него би се одморили, пре него би се чак људски сместили, одмах је започињала огавна акција њиховог принудног преверавања, њихове верске конверзије, присиљавање да пређу на католичку веру. "Римска црква, особито Петар Домитровић, загребачки бискуп, гледа да их приведе у крило католичке цркве "extra quam non est salus", (ван које нема спаса), (113, стр. 44). Због спаса њихових душа се то тобоже ради!

Средства и методе били су разни, а циљ увек исти. Некад се поступало рафинирано и опрезно, неки пут опет са претњама и грубом силом. Неки пут се као етапа тражила "унија", просто признавање папског примата и партикуле "филиокве" у символу вере, други пут је захтевано да се новодошли Срби одмах сасвим покатоличе, да прихвате римокатоличку веру и обред. Неки пут је просто забрањивано њиховим свештеницима да се населе и дејствују, тако да се народ сам почео обраћати на католичке свештенике, не желећи пустити мртвога да се не опоје, дете да се не крсти, младенце без благослова брака.

Зависило је од разних околности како ће поступати прозелити и која ће средства моментано изгледати најефикаснија. Зависило је од броја пребеглица, од средине у којој су насељени (да ли је искључиво католичка, да ли у њој већ има досељених православаца, да ли има цркве и попова православних, организоване јерархије итд.), од њихове резистентности, која је веома брижљиво тапкана итсл. Али више од свега, ова акција је зависила од спољне и војне ситуације. Ако је рат с Турцима био у току или на помолу, онда би акција преверавања била сведена на најмању меру, или чак привремено обустављена, јер је онда српска војна помоћ била неопходно потребна и меродавни нису желели да Србе драже. Чим би опасност била за тренутак отклоњена, мере прозелитизма и инквизиције предузимане су

изнова. Све жешће и грубље уколико је опасност од нових ратних заплета била мање вероватна.

Водило се рачуна и о Србима преко, у границама Турске, да би их помогли код војних подвига, или да би се и сами преселили у границе Аустрије. Водило се рачуна и о расположењу Русије до чијих управљача су често стизале жалбе пребеглих Срба због притиска на њихову веру. Русија их је узимала у заштиту кад су јој политичке околности то дозвољавале.

Водило се о много чему рачуна кад се радило о томе какве методе и који моменат имају да изаберу за прозелитску акцију, али сама намера није напуштана никад, нити је могла бити напуштана.

Најтеже је, разуме се, стање било у Хрватској и Славонији, где је постојала до појаве Срба верска хомогеност (док је у ужој Мађарској било веома много калвина и лутерана, па и Јевреја, а такође и православних Румуна). Локални бискупи, првенствено загребачки, нису могли никако пристати да на "њиховој територији, у "њиховим" дијецезама, дејствују епископи друге вере, чак "шизматичке".

И они су били нарочито ревносни и бескомпромисни у прозелитизму. Централна власт у Бечу, кругови око владаоца (цара) итд, били су такође, као ултрамонтанци и "браниоци вере" (то је био саставни део њихове титуле), интимно сасвим за акцију преверавања. Али су они морали водити рачуна и о државним интересима: о војној помоћи Срба, о спољним реперкусијама итд, о чему католичка јерархија није принципијелно морала водити рачуна. Она је увек гурала и тражила што ефикаснију акцију; Беч је кочио колико је могао.

Локална католичка хијерархија је имала јаког помагача у Римској курији (Ватикану), који је опет преко својих дипломатских представника, преко својих нунција у Бечу, настојао код цара и владе да се што мање опиру прозелитској акцији његових бискупа и мисионара.

Захваљујући тој дипломатској активности и обичају локалне јерархије да о свим тим стварима подробно извештава Курију, остали су многи писмени трагови ове прозелитске делатности католичке цркве према Србима који су тражили свој спас у границама аустријске државе. Ови су бежали од турског терора, који је запостављао и мање гонио њихову веру, да одмах код прелаза наиђу на јаче и грубље гоњење вере, на тежњу чак да своју прадедовску веру напусте.

Зашто су онда напуштали Турску, питали су се многи, па су се чак неки међу њима понова враћали у Турску, а једно велико мноштво из Баната прешло у Русију.

Народ је одолевао колико је могао овој прозелитској акцији и њени успеси подбацују страховито у сразмери употребљених средстава. Али је било и успеха, и трајних и привремених одн. фиктивних. Јер има много случајева, веома много, више него других, да су се нпр. српски јерарси (владике итсл.) обавезивали на унију, али сасвим неискрено, и да су је напуштали чим им се пружи прилика. Многи су обећавали да ће ићи папи ad limine, а

одлазили су патријарху у Пећ, или су ишли прво папи па онда патријарху, признајући му да је посета папи била само фикција.

Много је трагова о томе остало, као што смо рекли. Највећи део је сад баш пронађен, у току овог века:* од Алексе Ивића, Радослава Грујића, Михаила Гавриловића итд. Нека акта су саопштили и католички прелати: Лопашић, Шимрак и други, мада нерадо и непотпуно. Све је то зналачки и мајсторски обрадио академик Јован Радонић у више пута цитираној књизи "Римска курија и јужнословенске земље" издатој 1950. (писаној, по својој прилици, за време II светског рата). Та књига (113) износи у детаљима прозелитску католичку акцију на целом Балкану.

Ми не можемо одатле много преузети због оскудице простора, а то није ни потребно, јер је књига скорашња и може се лако набавити.

Али неколико података одатле и са других страна морају се саопштити да бисмо поткрепили своје досадашње тврдње. Науке нема без детаља: општим изразима да се све рећи и лепим речима све погладити, али убедљиво дејствују само факта, чињенице, појединости. Зато смо у целом овом раду њима поклонили довољну пажњу иако не онолику коју бисмо морали да простор радато дозвољава. Ако детаљи не сачињавају главни део и основу рада, они бар служе за илустрацију и документацију тврдњи. Без њих, саме тврдње губе своју подлогу.

Из детаља се такође најбоље разазнаје начин поступања и начин реакције, то су моментална снимања која пружају приличне карактеристике појаве. Они могу бити и досадни, али се мимоићи не смеју.

2.

Алекса Ивић износи у својој књизи (175 стр. 62), између осталог, и ово за прву половину XVII века (око г. 1639):

"Непријатељство католичког свештенства и аустријске владе према православљу бивало је све јаче и све очигледније. Нарочито су забрањивали Србима подизање манастира и пресељавање калуђера православних из Турске на аустријско земљиште. Кад 1642. побегоше из манастира Рмња и Моштенице око сто калуђера на приморску границу, носећи уза се манастирске драгоцености и украсе, замоли њихов игуман Кирил дозволу да подигне

---

*За Хрватску у ужем смислу, за Горњокарловачку епархију дао је драгоцене и ненадмашне податке крајем прошлог века поч. прота Манојло Грбић. Ја сам, на жалост, књигу (423) доцкан добио да бих је детаљно могао овде искористити приликом коректуре. Но, прочитавши књигу, ја сам видео да су је остали писци употребили до крајњих граница, тако да ће она и овде бити посредно коришћена, а каткад и непосредно. У тој књизи се налазе специјални анекси о Жумберачкој и Тржићској унији.

у Приморју један манастир. Запитан у тој ствари за мишљење, предложи гроф Франкопан да се одбије игуманова молба, јер ће се, као што он рече, лакше увести у том случају католичка вера међу православне. Срби Крмпоћани, вели Франкопан, примили су сви листом католичку веру, а има томе неколико примера и у Жумберку као и у Ускочкој Гори" (209).

Франкопанима није ни то било доста. Ивић пише даље (175, стр. 69): "На интервенцију грофа Франкопанског, који ни овом приликом не мога прикрити своју мржњу према свему што је српско, изаће јануара 1643. царева резолуција да се калуђери и попови српски из Турске не примају и да се не смеју насељавати по Хрватској и Славонији" (210).

Стр. 71: "У току 1644. умре епископ Гаврило Предојевић. Аустријска влада, по напутку католичких црквених поглавара, науми сада, макар и силом, да спроведе унију православне цркве у Хрватској и Славонији са римокатоличком. Нашли су погодну особу, гомирског архимандрита Василија, те њега поставе за српског епископа. Василије је нагињао унији, испуњавао је потпуно жеље и налоге бискупа загребачког..." (Он је ишао у Рим и Беч за посвећење одн. наименовање). "У Беч је путовао са Василијем и неки марчански калуђер Михаило, који, кад је видео како се Василије одриче православне вере и пристаје на унију, вріскао је од жалости пред бечким католичким свештеницима и понављао је непрестано речи: "тешко мени, куку мени", тврдећи да се не сме после овог вратити у српски манастир, јер ће их остали калуђери и народ српски убити. Па ни није Василије добро прошао. После повратка из Рима живео је без посвећења у манастиру Марчи и ту га, како се говори, средином 1648. отроваше калуђери. Тело његово, као недостојног, не хтедоше сахранити у манастиру него пред манастиром..." (211).

Стр. 74: "После смрти епископа Василија била је жеља свију српских граничара да на његово место дође Сава Станисављевић, који је недавно дошао из Турске и настанио се у манастиру Марчи... и задњих година постао архимандрит марчански. Тајни ратни саветници предлажу цару Фердинанду да потврди Саву за владику, али да га уједно упути у Рим, да и од папе потражи посвету... Сава обећа цару да ће ићи у Рим да потражи од папе посвећење, али чим се врати он оде пећком патријарху који га посвети за вратањског епископа... (212).

Стр. 78: "Јула 1655. тужио је бискуп загребачки епископа Саву што је једну католичку цркву порушио, што му не даје никаквог прихода од манастира Марче и затражи да му се потчине нека места у којима Срби станују. Али дворски ратни савет није ни узимао молбу бискупову у претрес. - И доцније је гонио бискуп епископа Саву и стављао му сметње на сваком кораку. Да би добио једном мира од бискупа и других католика, Сава одлучи да оде у Рим... Кад стигне у Рим, место да потражи посвећење и титулу епископа свидничког, изда се тамо за обичног калуђера... и тако добије од папе неке незнатне сведоџбе па се с њима врати у Славонију. Он се сада бранио од католичког прогонства тиме што је доказивао католичким свештеницима да је био у Риму код папе, а међутим је у свом народу учвршћи-

вао православље и забрањивао додир са католицима још јаче него су то чинили епископи Максим и Гаврило" (213).

Стр. 87: "У другој половини XVII века постају насртаји хрватских католичких свештеника на српско-православну веру много жешћи и безобзирнији. Октобра 1661. умре епископ Сава Станисављевић..." Ивић описује подробно све махинације хрватске католичке цркве о покушају да се именује један унијат за владику. "Ратни савет не хтеде одмах усвојити предлог загребачког бискупа, него запита и генерала Леслијеа за мишљење. Овај је добро познавао привржености српског народа према православној вери, те одговори да ће Срби, ако се поступи по савету бискуповом, убити сваког унијатског свештеника кога им натуре за епископа. Са овим мишљењем генераловим сложи се и ратни савет..." (214).

После разне игре са покушајем наметања владике Србима, српски народ се сав приљуби уз ђурског калуђера Гаврила Мијакића, као заштитника православља, и изабере њега за епископа. Мијакић хтеде да оде пећком патријарху да га овај посвети, а кад бискуп Петратић то спречи, он оде у Молдавску православном архиепископу Сави, који га завладичи, те Мијакић после повратка из Молдавске стаде да врши епископску службу." (Власти аустријске га нису признавале за владику, али су напослетку и на то пристале. И он је ишао у Рим и тобоже се одрекао пећког патријарха, али му то није помогло...) "Цар је тражио од њега да отворено, ма и насилно, уведе унију у српски народ, а кад епископ то не хте учинити, свргне га цар августа 1668. са достојанства и постави место њега правог унијата Павла Зорчића за славонског епископа"... (Мијакић је допао и затвора, где је умро...). "Народ српски није могао лако да преболи ову рану коју му зададе насиље аустријско. Огорчење народно било је у првом реду управљено против наметнутог епископа. Мада је овај имао око себе јаку стражу, покушају ипак Срби да га убију. У марту 1675. учинише они покушај убиства на Зорчићу кад се овај бавио у манастиру Марчи. Покушај је учињен ноћу из пушке, али епископ остаде неповређен. Један харамбаша српски одмах побеже у Турску, а калуђере окују и баце у тамницу..." (215).

Тада је наступио ужасан терор на Граници и уопште у Хрватској због "уроте" Зрињског и Франкопана. "И српски граничари су ужасно патили под тим режимом. Отпорна снага српска, која се досад у свакој прилици показивала при одбрани православља и добивених привилегија, изгубила је дотадашњи главни ослонац, свога епископа. Напротив, са епископске столице долазило је највеће прогонство православне вере.." И "епископ" Зорчић је умео да прикаже неке мале успехе у конвертовању православних. Што није било већих успеха, заслуга је православних калуђера из Турске који су стално прелазили аустријску границу, "просили по народу милостињу и говорили против католичке вере и против уније. Зорчић у марту 1680. потужи се на ове калуђере ратном савету, који сместа изда заповест да се калуђери прогнају са границе." (Ивић, 175, стр. 92).

Стр. 93. и даље: Али су калуђери долазили и даље. "Многе је од њих слао пећки патријарх, који је стајао у непрекидној вези са хрватско-славонским Србима, као своје екзархе... Екзарси патријархови поучавали су свет у православљу и одвраћали га од уније... Они су потпуно омели намеру Павла Зорчића да уведе унију. До смрти своје није могао да придобије ни све марчанске калуђере ни народ у најближој околини својој. Неколико калуђера и мален број Срба који признаше унију, учинише то за невољу. Остали народ се одупирао Зорчићу, те се овај потужи децембра 1684. Ратном савету на Србе што неће да га слушају. Ово је последњи корак Зорчићев у прилог уније, јер је набрзо затим, јануара 1685, умро, оставивши за собом сумњиву славу да је први од српских првосвештеника послужио као слепо оружје католичке пропаганде..."

Сад цар постави за унијатског епископа његовог брата Марка Зорчића, католичког свештеника, а после смрти овога (1689) опет унијата Исаију Поповића. Али је тад била Аустрија у великом рату са Турском, и следеће године пређе са великим бројем Срба патријарх Арсеније на аустријску границу. Прозелитизам је продужен и даље, чак и према новодошлим Србима. Али патријарх Арсенијезамоли Ратни савет из Сент-Андреје "да може отићи у Хрватску и посетити тамошње своје сународнике. Добивши путни лист, дође патријарх крајем 1692. у манастир Лепoвину, где је пробавио месец дана и оданде обилазио цео вараждински генералат. Српски народ, осокољен присутношћу врховног поглавара православне вере, добије нове снаге, те и онај мален део поунијаћених Срба остави унију, а епископу марчанском Исаији Поповићу поруче да ће га убити ако не затражи благослов и посвећење од патријарха. Епископ Исаија се не хтеде покорити народној вољи него и даље остаде унијат, али верних није имао готово ниједног..."

3.

Ивић тиме завршава ово поглавље, јер његова излагања у наведеној књизи не прелазе на XVIII век. Резултати унијаћења били су минимални, никако сразмерни средствима употребљеним за то, али појединачно католичење је вршено успешно у крајевима где су Срби били изолирани или подвргнути нарочитом терору (више појединачном а мање колективном). То је био случај у Лици, где су, по речима Адама Прибићевића, "претњама и силом поримокатоличени: Аџије, Старчевићи, Радошевићи, Мандићи, Вуксани, Павловићи, Будисављевићи, Вукелићи, Петровићи, Узелци, Вуковићи, Дошени и други" (168, стр. 53).

Затим је било прелаза у римокатоличку веру појединаца који су били од централне власти нарочито одликовани или унапређени. Све се то могло ефектуирати само под условом да се такво лице одрекне прадедовске вере. Јер, нпр. "у војсци била су православним Србима пише од два века онемогућена напредовања у више војничке степене само зато што су православни. Тек за време царице Марије Терезије успели су поједини православни Срби у Хрватској да добију и највише чинове. Међу таквима био је један од првих

Михаило Микашиновић, син крајишког војводе из села Плавшинаца код Копривнице. Он је својим јунаштвом и другим војничким врлинама успео да од Царице добије чин подмаршала (то је дивизијски ђенерал, ЛМК) аустријске војске и наслов барона иако је свагда остао не само одличан Србин и православац, него и ванредно ревностан бранилац православља у Вараждинском генералату онда баш кад се највише свим средствима настојало да се Срби одбију од православља и сједине с Римском црквом." Он је био против тога да се Срби жене католикињама "да не би и сами радили на затирању свога народа", како се изражава у једном сачуваном писму митрополиту Ненадовићу из 1769. године.

То пише проф. Радослав Грујић (148,23), док мало пре тога саопштава: "За многе ванредне заслуге на бојном пољу аустријски цареви и апостолски краљеви угарски давали су, с времена на време, и православним Србима наследна војничка племства. Али сабори хрватског католичког племства тражили су од тако одликованих Срба да поднесу уверење о сједињењу с Римском црквом ако желе да им се племићска права... признаду и у областима грађанске Хрватске". Многи то нису хтели учинити, па су остали сељаци. Који су примали католичанство, престајали су бити Срби. Тиме смо губили мали број Срба, али смо се и национално чували и прекаљивали.

4.

Продужићемо са Јованом Радонићем (113) тамо где је стао Алекса Ивић, да бисмо после изнели и неке податке из ранијег времена.

Патријарх Арсеније није био задовољан верском политиком целе Аустрије, понајмање Хрватске. Прозелитизам је јавно и безочно вршен чим би двор мање требао Србе. И више пута је намеравао Арсеније Чарнојевић да се врати у Турску, где је за православну веру налазио мање опасности. Али га је политичка ситуација у томе спречавала.

После Карловачког мира мислио је да ће се тријумфало вратити у Турску, јер је увек боравак у Аустрији сматрао као палијатив.

Радонић пише директно (стр. 440): "Успеси хришћанских сила према Турцима оживели су наде у патријарха, клира и народа, да ће се вратити у своју балканску отаџбину, да ће помоћу Русије осигурати слободно исповедање православне вере не само у Турској него и у ћесаревини, и на тај начин успоставитијединство Патријаршије у старом њеном опсегу од Солуна до Коморана и од Јадранског мора до реке Искра у Бугарској..."

Он иде лично у Беч и жали се на нетрпељивост католичке јерархије; долази у везу и са руским царем преко руског посланика у Бечу. Године 1696. "дошао је у Беч да се пожали на римско свештенство које православне прогони далеко горе од Турака. Особито је снажан притисак језуита. Због тога је патријарх упутио у Русију београдског митрополита Стефана (Метохијца) са архимандритом Софронијем и пет стараца" (стр. 441).

"Патријарх Арсеније III, коме је борба с католицима била толико досадила, да се пред крај 1695. носио мишљу да с народом пређе у Русију (216), све је наде полагао на руског посланика Возњицина... "

Он се нарочито бори против декретовања унијатских епископа на православне владичанске катедре. "Енергија и истрајност патријарха Арсенија III у борби против уније збунила је дворске кругове" (стр. 451). И народ се буни против унијаћења и диже главу. Али се сад двор не колеба: "Акција против православља поведена је веома живо непосредно после склопљена Карловачког мира, у јануару 1699, када беше јасно да се Срби неће вратити у своју стару балканску постојбину" (452).

Стр. 487: "Када је Хабсбуршка монархија, у пролеће 1716. загазила у рат с Турцима и српска оружана помоћ потребна била више него икада, искористили су Срби граничари у срезу крижевачком ову прилику да се пожале на унијатског епископа у манастиру Марчи Рафаила Марковића..." Кад двор не одобри постављање православног владике, "изазвало је побуну Срба у Вараждинском генералату, која доби озбиљан карактер током 1718. Иако за неко време стишани, крижевачки граничари не напуштају своје становиште, одбијајући свом снагом покушаје за унију" (489).

Римска курија све даље и све више продужује своју прозелитску акцију, сад овде сад онде, где се нада најмањем отпору. И у следећем веку, нарочито после рата 1878. и Окупације Босне. Али "Римска курија је успела у томе још слабије него у ранијим вековима. Уколко је притисак из Рима био јачи, отпор православних био је све снажнији. У борби с римо-католицизмом, православни Срби као да су мутно осећали да је одбрана вере у исто време одбрана њихове народности, вековних обичаја и традиција" (стр. 687).

5.

Сад неке појединости из ранијег доба.

У једном чланку Гласа канадских Срба" од 15. јула 1954. под насловом "Да ли је томе тако" (непотписаном али очигледно од Адама Прибићевића) стоји да је "сигетски херој, гроф Никола Зрињски, као господар Рибника и Озља, 29. јуна 1544. г. дао Србима, насељеним у Росопајнику и Прилисју, привилегије. Они су после били поримонатоличени и одродили се. Срби су бранили његов град Рибник и Озаљ."

На захтев католичке јерархије Хрватске, цар Фердинанд издаје 1611. унијатском првом владици Симеону Вратањи патент, "којим му наређује да настоји искоренити верске заблуде Влаха и Рашана на граници Крањске, у Хрватској и Славонији, помоћу верских казни..." (217) (Радонић, стр. 50).

Папски нунције Карафа тражи од цара 1626. да се силом избаце из Славоније и Хрватске православни свештеници. Цар, васпитаник језуита, беше вољан изаћи у сусрет

папи, али "се бојао да се једва стишана буна у карловачком и вараждинском генералату не распламти поново..." (стр. 57).

1629. Курија одређује смедеревског бискупа Алберта као апостолског визитатора у Хрватску и Славонију да би нашао начин и лек по којима ће се шизматици у тим крајевима најлакше подврћи своме спасењу" "Одлука о изашиљању смедеревског бискупа фра Алберта темељ је спаса ових хришћана, јер је ту почетак њиховог сједињевања са католичком црквом и њеним главаром, викаром Христа", стоји у упутствима једног ватиканског прелата. "Не сме народ тамо да пропада у знаку незнања и шизме далеко од свете католичке истине" (218).

У цитираном акту претходног одељка папе Урбана VIII од 4. априла 1629. стоји да се ради "о спасу 60 хиљада душа..."

Под таквим и сличним претекстима, таквим увредљивим мотивацијама, католичка црква је вековима покушавала да лиши Србе своје прадедовске вере.

Где се није могло директно тражити преверавање, ту су православни Срби били принуђивани да не раде на католичке празнике, да раде на своје, да иду на њихове литије, да прихвате нови календар итд. Срби су те одредбе саботирали где год су могли, а сталежи хрватски и славонски увек су их изнова понављали. Тако се "хрватски великаши позваше на угарској Дијети 1764. кад оно тужише Србље да не поштују речене царске наредбе" (од 1727,1729,1731,1758). (Грбић, 423, III, стр. 22).

Српски сабор се 1769. жали двору да домаће државне власти нагоне инаше једновјерне да иду у католичке литије и да клече, што у нашој цркви није у обичају, па се на то нагоне и батинама, и то: оно прво се догађа у Новој Градишкој и по многим мјестима у Славонији, а ово друго по Карловачком ђенералату и по Банији". (Грбић).

Адам Прибићевић пише (247): "1412. признао је мађарски Парламенат православну веру, а хрватски Сабор је још 1609. закључио да се у Хрватској признаје само римокатоличка вера. Тек 1781. признао је у Хрватској православну веру цар Јосиф II, против воље хрватских "сталежа". Дакле, Мађар и Немац понашао се братски..."

Године 1741. протурила су хрватска световна и духовна господа на угарском Сабору законски чланак, којим се православна вера забрањује на подручју Хрватске. Царица га није могла признати, јер су јој Срби требали кад је морала водити борбу на живот и смрт са Пруском..." (108, стр. 58). (О томе поближе доцније).

Међутим, остао је на снази пропис да се у Хрватској и Славонији, и само ту, сви они који нису католици искључе од службе и имовине. То саопштава аустријски професор Швикер (440), а преноси прота Грбић (423, III, 192). Тако јеТемишварски сабор, у својим граваминима Цару, овако стилизовао тачку 7: "Конгрес моли да се укину чланци 48 од године 1723. и 46 од год. 1741, којима се у Хрватској и Славонији сви они који нису римокатоличког закона искључују од сваке службе и имовине."

Цар утврђује на то да су ове одредбе укинуте чланком "О несједињеним Грцима". (Царска резолуција од 23. априла 1791. из Флоренце).

Тај "законски чланак" (тако се мађарски закони називају) од године 1790/91. у почетку гласи: "Његово краљевско и апостолско величанство благоизволело је милостиво одобрити да несједињени грчког обреда становници Краљевине добију у њој право грађанства, да се укину томе противни закони уколико се односе на несједињене грчког обреда, и да као други становници Краљевине бивају овлаштени у Краљевини Угарској и присаједињеним јој земљама стицати имања и сва звања обављати."

Тај је "законски чланак" одмах био промулгован. Чим је доспео до српске јерархије, она је пожурила да га обнародује. Тако је карловачки владика Димовић, како саопштава прота Грбић (423, III, 187), то учинио већ 10. фебруара 1791. А у циркулару објављивања Владика наглашава да је закон донет против воље хрватског бана и хрватског племства, и уз њихове протесте. Племенити Владика није могао одолети срцу да ни то не саопшти својој пастви.

Два мала објашњења су овде потребна: "Несједињени грчког обреда, то су православни. Ово је најповољнији назив који им је био признат, док су иначе звати "шизматици" итсл. Несједињен значи онај који још није пришао Риму и признао његов примат. Иначе је сједињен", "унито". Из имена се самог види да је "несједињеност" један трпљен провизоријум. - "Присаједињене земље" Угарској, то су Хрватска и Славонија, које су биле принуђене заједничким законом да ту толеранцију признају. То директно стоји у представци мађарских сталежа Цару: "јер те земље, и поред свих муниципалних закона са Угарском ипак једну државу чине".

Та представка мађарских сталежа Цару, коју је у целини саопштио прота Манојло Грбић (423, III, 178 итд.), интересантна је још и због тога што се мађарски званични кругови сада изражавају према Србима веома пристојно. Тамо стоји из. ос.: "Правица и љубав к општем добру изискује да се са тако многобројним и ратоборним племеном не поступа као са придошлицом, и да му вера, којој је особито привржен, не зависи од ћефа."...

Против предњих одредаба протестирали су много пута и евангелици (лутерани и реформатори). Та дискриминација остала је била само у Хрватској на снази. И кад су морали

попустити према православнима, хрватски католици су сматрали да је privilegium odiosum од 1741. према протестантима и даље на снази. (Грбић. III, 175). (О протестантима се говори у V глави, посвећеној Славонији).

Адолф Гринхолд, један од редактора врло угледне немачке ревије "Иностранство", писао је баш поводом Мађарско-хрватског спора 1848. у једном иначе антимађарском напису (441): "У Хрватској је било звања која Мађар није могао да врши, док је у Мађарској могао Хрват да обавља свако звање. Протестант није у Хрватској могао, по Закону од 1741, да поседује добра, и било је још много других, сада већ укинутих повластица, које су Хрвати само за себе узурпирали..."

У Хрватској и Славонији је после 1878. и сам Штросмајер много пута покушавао да створи погодан терен за унију. На његов позив да се добровољном унијом измири Исток са Западом горњокарловачки владика Теофан (Живковић) казао је у својој Духовној беседи 1881:

"Прије ће бити што још није било: Велебит се срушити у море, Пљешивица Плашки заронити, а Капела Сењ и сву Крбаву; прије ће Лика усанути цијела, а изаћи Глина до Косиња; а Језерам Купа окренути, и Карловац прећи на Ријеку, а Ријека под Комоговину, него што ће послушати тога гласа, и преврнути вјером, православни српски мога краја народ" (136, стр. 37).

Даље је казао блаженопочивши велики јерарх српски Теофан (423,1, стр. VI): Таква је, богољубезна браћо моја, тврда у вас моја вјера, да ви од Светога Духа и његова храма, наше Православне цркве, нећете отпасти никада, да изгубите душу. И да никад нећете изневјерити свога у томе светом храму најсигурније сачуваног имена народног, да се згруша и преврне у вама материно млијеко!

А докле је такве за своје и вјере и љубави у вас... дотле га нема, и није га родила мајка ко би био кадар да нас узнемири овдје, и потисне ван из овог најкраснијег раја Божјега, водио кога дух нечисти колико њему драго, и испредао он златне жице и мједене бесједе како њему драго".

Ове последње речи се недвосмислено односе на покушај "слатког" прозелитизма бискупа Штросмајера.

Тако су Срби чували и очували своју веру после страшних и вечних напада на њу. Ретко би други који народ у томе успео.

6.

Резултати унијаћења су били заиста мали, и то све углавном до XVIII века. Адам Прибићевић констатује (168,57): "У целој Хрватској било је 1890. само 10.640 унијата, од тога у Жумберку 7.139. И због тога је српски народ мучен 200 година!"

Не знам да ли је г. Прибићевић ту имао у виду само Хрватску у ужем смислу или Хрватску и Славонију.* Јер, у овим обема провинцијама било је 1921. унијата 16.537, од чега у Жумберку 6.593, Сремској жупанији 5.786 (највише у Шиду и Вуковару), Пожешкој жупанији (Славонија) 2.463 (највише у Броду). У Крижевцима, седиште бискупије, било је гркокатолика 73 лица, заједно са бискупом, каптолом, појцима, црквењацима итд. Крајем XVIII века, год. 1791, показала је једна верска конскрипција у целој дијецези крижевачког

---

*Сигурно је ту г. Прибићевић имао у виду целу Хрватску и Славонију, јер прота Грбић наводи исте податке (423, II, 157) да се односе на "цијелу унијатску Крижевачку бискупију".

бискупа, а то значи ипак цела Хрватска и Славонија, 8552 душе (226). Пораст отада је само природан (вишак порођаја), а не плод конверзије.

1931. било је грко-католика у Савској жупанији 12.572, од чега у Жумберку (срез Јастребарско) 5001, у Славонском Броду 1921, Вуковару (срез и град) 2242, у граду Загребу преко две хиљаде (док их је 1921. било свега 294; очигледно се већ првих година између два рата тамо оделила скоро четвртина Жумберка). Сад их је ваљда тамо још више. Загреб, глава прозелитизма, постаје и матица прозелита.

У Југославији изгледа више напредује него раније. Та чисто прозелитска и антиправославна вера не само да је толерисана у Краљевини СХС одн. Југославији, него су чак њени функционери, на челу са крижевачким владиком, били дотирани из државног буџета. Како сад изгледа та "великосрпска" управа?

Крај унијатске акције у Хрватској г. Адам Прибићевић описује овим речима (168,57-58): "Покушај уније у Тржићу 1820. свршио се убиством свештеника Николе Гаћеше, који је био пришао унији. Убијен јетринаест дана пошто је примио унију, а трећи дан пошто је одслужио прву службу у римокатоличкој капелици. Неко га је убио кроз брвна куће... Истрага је дуго вођена, али без успеха! После овога нико није више смео прићи унији." Јакако!

Чак ни породица убијеног попа Гаћеше није хтела да чује за унију иако су јој обећавали сталну помоћ и школовање деце ако одржи унију. Али је попадија Милица одговорила: "Пријећу од куће до куће крува просити неголи напустити своју вјеру." (Грбић, III, стр. 304).

Свега су се четири попа поунијатила за сто година, каже Грбић. "Али су то свагда били од оних свештеника који су код нас штогоћ згријешили, па или били кажњени, или их је очекивала строга казна" (III, 330). Једнако као и она два далматинска свештеника, од којих је један такође непосредно убијен. Не опрашта српски народ издајицама.

Пошто је највећи део унијата био у Жумберку, и тамо је једино извршено масовно унијаћење, то тој појави треба посветити мало више пажње.

Пре свега, то је био најекспониранији део српског народа, највише удаљен од матице, и раздвојен од осталих предела где Срби компактно живе.

Затим, ту је притисак био најјачи. Па ипак су се Жумберчани опирали пуна два века, и само су постепено, лажима и силом, преведени у унију.

Ево шта о томе пише г. Адам Прибићевић у једном специјалном чланку (239):

" Но, Жумберак је подлегао Унији сав око 1750, после много година јуначке борбе.

Натурили су им унијате свештенике, забранили прилаз православним свештеницима и вршили зулум сваке врсте. Кад ни то није помогло, мобилизовали су их као граничаре, постројили у редове и тражили приступ унији, под претњом судом за непокорност.

За неколико хиљада душа, хрватска католичка црква пљунула је на Исуса и његово Јеванђеље. И таква је остала до дана данашњега.

Жумберчани су, разуме се, одродили, као и сви други Срби који су отпали од православља..."

"Али преко пута од Жумберка, на словеначкој страни остало је српско село Бојанци у православљу до дана данашњега, иако га је словеначка римокатоличка црква могла, онако осамљено, натерати да пређе у римокатоличку или унијатску веру.

Римокатоличка црква с једне и са друге стране. Али хрватска до крајности нетрпељива и фанатична до самог злочинства, а словеначка трпељива и човекољубива "

"Али, симбол постоји: Жумберак и Бојанци. У основи ове симболике мора да постоји неки дубок разлог. Он се изразио и у племенитом ставу словеначке римокатоличке цркве према православнима 1941-5. и кољачком и прекриститељском хрватске римокатоличке цркве. Није, дакле, реч о пролазној случајности, већ о историјском континуитету..."

Да ли је из тога јасно да је ово католичење Срба ипак више дело хрватства неко општег католицизма? Да је при томе прозелитима било више стало да појачају своју слабу народност него веру?

7.

После 1848. прозелитизам је у целој Аустрији практично престао и настала је права слобода вероисповести. То тврди епископ далматински Никодим Милаш у своме капиталном делу "Православна Далмација" (100), који своја излагања о нападима на православље с том годином закључује. И Хрвати су се онда морали да уздржавају од гоњења православља, тим пре што је православна Русија строго пазила на те поступке и жестоко против њих протестирала.

И Хрвати су се у свом прозелитизму и инквизиторству према православљу морали сада да уздржавају. То им није било лако, али другог излаза није било. Јер Хрватска није била слободна држава, није била држава уопште да би сама ту политику обављала.

Хрвати су се са тешком муком и огромним напорима уздржавали од масовног и отвореног антиправослављa, јер су знали да ће и Беч и Пешта то манисати. Мале локалне шикане чинили су стално, али то није добивало значај међународног карактера. Међутим, жеља за уништењем православља и његових припадника никад није, ни једног тренутка, била напуштена од Хрвата. Она је јењавала и бивала је све јача што није смела доћи до изражаја. Чекао се само повољан моменат кад ће она да се распали.

И тај моменат се јавио: никад повољнији и бољи у читавој хрватској историји. Појавио се са успоставом тзв. "Независне државе хрватске" (НДХ) априла 1941. Тада је, захваљујући хрватском издајству, Југославија срушена и српски народ препуштен бесу завојевача без ичије помоћи на свету. Сви околни суседи такмичили су се ко ће више да му дохака и ко ће више да од њега отме. Ко ће више да га упропасти.

Хрвати су у томе видели свој најповољнији тренутак. Добили су државу у којој је било једнако православних Срба и Муслимана колико и католика Хрвата. Тада су они прогласили Муслимане Хрватима, чак хрватском елитом ("цвиећем хрватског народа"), а Србе су ставили ван закона, са отвореном и нимало скривеном намером да их потпуно униште. О томе је доста писано, али је најтемељније и свакако најобјективније дело унив. професора Виктора Новака, Хрвата из Доње Стубице, издато под насловом "Велики злочин" (219). Иако је Новак то издао у комунистичкој Југославији под хрватском влашћу, па и сам као Хрват покушао да хрватске злочине свали на "усташе", ипак се из тога дела могу најсигурније да утврде све напасти које су Хрвати за последњих педесет година спремали и учинили Србима. Новак има у виду само хрватско свештенство, али је оно било један од инструмената хрватске опште политике према Србима, тако да се из његовог држања могу видети и опште смернице хрватске политике према Српству.

Књига је огромна, преко 1100 страна четвртине. Сва је испуњена документима и доказима. Разуме се да ми не можемо одатле пренети него само један мали делић, сасвим мали, незнатан. Срећом је књига нова и до ње није тешко доћи, тако да ово изостављање неће бити ненадокнадиво за оне који ствар хоће подробније да упознају. За читаоце који хоће да добију једну приближну слику о догађајима тога доба, пренећемо неколико симптоматичних ставова из цитиране књиге проф. Новака. У овом одељку: верску политику и верски став те злочиначке државе под називом НДХ.

Стр. 603: "Већ првих дана усташког режима показало се да ће се према православљу, у ствари према Српству у НДХ, заузети један необично оштар, злочиначки став. Било је јасно да ће се грађани и сељаци православне вјере третирати не само као држављани другог реда, него као лица изван закона. Србима православнима наређено је у Загребу, као и у осталим градовима, да носе око руке плаву траку на којој је имало да буде слово Р, јер се ни том мјером није хтјело признати да у НДХ могу да постоје и да живе Срби. Тако је овај знак Р (латиницом, у ствари П) имао да буде средњовековни гетовски знак за проказаних 1,885.953 Срба, који су имали да приђу или "вјери дједова", или да се уклоне из НДХ у Србију, или одашиљањем Богу на истину, са спасеним и неспасеним душама..."

Проф. Новак се позива на хрватског министра просвете Мила Будака, који је "у Госпићу на великој скупштини већ био потпуно јасан и на незаобилазан начин казао како усташе мисле да реше питање потпуног истребљења Срба. Он је рекао: "Један дио Срба ћемо побити, друге раселити, а остале ћемо претопити на католичку вјеру и тако претопити у Хрвате" (стр. 605).

Стр. 606: Министар Милован Жанић је такође, на збору у Новој Градишки, "указао на немогућност неког компромиса између православних и католика у истој држави!"

Стр. 610: "Католички свећеник Мате Могуш, жупник у Удбини.. рекао је: "Досад смо за католичку вјеру радили молитвеником и крстом, а сад је дошло вријеме да радимо пушком и револвером..."

Један повлашћени фратар Ал. Јуричев казао је једном приликом "У овој земљи не може више нитко да живи осим Хрвата, јер ово је земља Хрватска, а тко се неће покрстити, ми знадемо куд ћемо с њим. Ја сам у овим горе крајевима давао очистит од пилета све до старца, а ако буде потреба, учинит ћу и овде, јер данас није грехота убити ни мало дијете од седам година, које смета нашем усташком покрету.." То је говорио у Стази, срез Костајница.

Апи није остало само на претњама. Њима је непосредно следовало дело, најстрашније и најгнусније што је нова историја показала. Опет ћемо се позвати на Хрвата проф. Новака да ову тврдњу докажемо.

Католичење је вршено разним средствима. "Низ свједока је потврдио да су многи непрекрштени Срби слати у логоре, да би се у њима смекшали, и кад би били довољно психолошки приправљени, били би пуштани кућама да пређу на католицизам и да за собом повуку оне најотпорније. Доиста, овој сврси послужио је најстраховитији израз усташке и клерофашистичке окрутности, - југословенски Дахау и Оранинебург - Јасеновац"(Новак, стр. 781).

(Поред све научности и објективности дела, проф. Новак увек избегава да злочине сваљује на Хрвате, него увек тражи ужи број криваца: усташе, клерикало-фашисте итд. На то сам већ упозорио у једној књижици (222). Али сад сасвим забразди кад Јасеновац зове југословенским Дахауом!. Какве везе има Југославија са Јасеновцем?).

Новак наводи примере како су "чишћени" они који нису хтели напустити своју веру. Човеку се коса јежи читајући те ствари.

Стр. 759: "У прогону и католичењу Срба био је особито ревностан жупник у Огулину... Иван Микан... Миканова ревност стајала је главе и душа многих Срба... Штавише, оптужује га да је учествовао у појединим зверствима. И на овом терену у Лици, клерофашистички мисионари служе се истим средствима као и њихови другови у Босни и Славонији. Прије свега, као и другдје, терор је био психолошка приправа и основа на којој се зидала нова и оснажена католичка НДХ. Жупник Микан био је немилосрдан у убирању такса, па је у два дана у малом селу Јасенику убрао око 80.000 динара. Микан је дјеловао мисионарски и помоћу летака, у којима је позивао Србе да дођу у Огулин у групама по 30, гдје ће се извршити прекрштавање. У лецима је Микан и пријетио ако се не поступи како је он наредио: да ће Срби страдати, али овога пута горе него прије и онда им неће бити помоћи." (Архив Државне комисије за испитивање злочина).

Стр. 758: "Нису ријетки зборови сељака које сазивају срески начелници, предсједници опћина и други управни органи, као и остали усташки функционари, на којима се расправљало и агитирало за прелажење на католицизам. Ту би се редовно појавили и католички

свећеници, који би одржали пригодну проповијед по утврђеном клишеу да је прадједовска вјера православних Срба био некад католицизам и да ће Срби са пријелазом спасити не само своје душе, него ће постати и равноправни грађани са осталим Хрватима. Свуда један и исти клише. Усташки функционери и њихови агенти пазили су на расположење присутних, па би они који би показали најмањи израз негодовања или критике били на лицу мјеста хапшени и задржани дуже вријеме у затвору, да би испребијане вратили кућама, како би међу својим домаћицама били агитатори за усташки римокатолицизам. Кад је понегдје католички свећеник научио прелазнике неке молитве, редовно се прелазило на церемонију колективног прекрштавања и полагања заклетве. У прво вријеме прелазници су били поштеђени од усташких зулума, али то само на неким странама, док се касније показало да то није довољно за пуно истребљење Срба. Тада је политчки моменат био јачи од вјерског, па се приступило радикалнијим мјерама, које нису мимоишле ни прелазнике. Та појава није била ријетка. Свакако је занимљива опћа чињеница да ни усташке власти као ни католички свећеници мисионари нису вољели појединачне пријелазе... "

Стр. 762: Суњски жупник Јосип Орлић "дошао је на јесен 1941. у Петрињце са неколико усташа". И сада у актима Архива државне комисије стоји једна изјава:

"По његову наређењу сазвао је Србе сеоски старјешина на збор у школу. Орлић је одржао говор у коме је споменуо да је римокатолицизам најстарија вјера на свијету и да је само та вјера права. Срби су били прије Хрвати и припадали су римокатолицизму, па су касније отпали од те вјере. Пошто у НДХ не смије бити никакве друге вјере осим католичке, то се и Срби имају да врате у римокатоличку вјеру, па ће услијед тога постати равноправни са осталим Хрватима. Срби су шутке примили Орлићева пропагандна излагања. Кад је Орлић дошао други пут у Петрињце, праћен већим бројем наоружаних усташа, извео је церемонију прекрштавања, заједно са жупником из Кратечког. Извршено је и полагање заклетве и дата је писмена изјава како они то чине добровољно, о чему дакако није могло бити ни ријечи" (пре тога су порушили православну цркву и убили свештеника близу Сиска), каже даље Новак.

Ово је типичан пример тзв. драгонаде, где се уз наоружану пратњу војника ("драгона") народ сили да преврне вером. Назив према протестантима под Лујем XIV. Али тамо нису морали конвертити давати изјаву да су то добровољно учинили и после нису уопште више страдали.

Мада овде не износимо хрватска зверства у Босни и Херцеговини, не можемо пропустити а да не изнесемо само једну изјаву столачког свештеника у Херцеговини дон Марка Зовка који је принудно покатоличио женске остатке 4000 побијених Срба, па после те "нове вјернике" позвао са претњама у цркву на мису, а после мисе казао: "Варате се ако мислите да је наша намјера била да вашим превођењем у католичку вјеру мислимо да спашавамо ваша имања, пензије или плаће. Није нам била намјера ни да спашавамо ваше животе.

Хисторија учи да је прије било народа који су нестали, па ће нестати и српског народа. Преводећи вас у католичку вјеру, имали смо намјеру да спасемо ваше душе..."

Заиста се драстичније и искреније није могла да искаже сва делатност хрватске народне државе, прве после 900 година, у погледу иноверије. Ову изјаву, аутентично пренету по проф. В. Новаку (цит. дело стр. 714), требало би унети у све српске уџбенике.

Стр. 710: "На свим странама Југославије, од Суботице до Дубровника, од Мостара до Сушака, свуда један и исти дух, свуда једни и исти поборници усташтва и НДХ, свуда једни и исти прозелити и мисионари за прекрштавање Срба..."

Сам проф. Новак са згражањем констатује (219,620): "Ријетко је када у хисторији, па и за самих вјерских ратова, атак на слободу савјести био тако брутално окрутан и ружан као овај у НДХ..."

Прелаз у грчко-католичку веру био је забрањен. (Новак, стр. 621).

У једном званичном акту је стојало да су "интенције хрватске владе да се у католичку цркву не примају православни попови, учитељи, затим уобће интелигенција и напокон богати слој трговаца, обртника и сељака ради каснијих евентуалних одредаба с обзиром на њих, да се не би изврגавала неугодностима вјера и углед католицизма" (Новак, стр. 622). То је био поверљиви акт Министарства правосуђа упућен Надбискупском ординаријату у Загребу.

Проф. Новак са своје стране не даје објашњење овог надасве значајног акта, који срећом није остао тајан. Очигледно је да се тим актом открива намера да се сва српска интелигенција, у првом реду попови и учитељи, а онда богатији привредници, предају тортури и мачу. Док се то ради са иноверијом, у реду је. Али, ако би се после као католици излагали мучењима и убијањима, онда би "вјера и углед католицизма били извргнути неугодностима." Њих ни у ком случају не примати као конвертите, чиме би се јасно испољила тенденција да је та стока одведена за сасвим скоро клање. Католичкој цркви, сматрали су Павелић, Степинац и компанија, не шкоди ма како се поступало са иноверцима, али своје вернике треба ипак штедети.

Као што ће се видети из даљих одељака, ни те скрупуле нису поштоване. И конвертити су убијани мало мање него ренитенти. И то са циничким изјавама: да су превером спасене њихове душе, које су важније од тела, а да се тиме њихови животи не спасавају.

8.

Већ 1941,18. јула, прописује министар унутрашњих послова наредбу, којом забрањује назив "српско-православна вера", пошто то "није у складу са државним уређењем." "Умјесто тога уведен је назив "грчко-источна вјера..." (Новак 219, стр. 616 и лист Хрватски народ" од 21-7-1941).

После је морао да попусти мало прозелитизам, па је вера названа "хрватско - православном." То је саопштио архизликовац Павелић на седници "Хрватског државног сабора" 25. фебруара 1942. (Новак, стр. 797).

Откуд тај преокрет? Изгледа сасвим вероватно да је преокрет наступио услед протеста Бугарске и Румуније, где су православне цркве не само постојале него биле државне вере. 0 томе сам саопштио један податак у чикашкој "Слободи" (220).

Проф. Новак, не знајући за ове детаље, друкчије тумачи овај преокрет. Он каже (219, стр. 691): "Да би се пред страним свијетом и њемачким протестантима, који су попреко гледали на ово усташко мисионарско отимање душа и масовно убијање савјести, приказала ствар у другом свијетлу, требало је протестантском протектору бацити прашине у очи са установљењем тзв. Хрватске православне цркве. Међутим, ни послије тога акција покатоличавања није престајала..."

Кад су неки свећеници тражили инструкције из Загреба поводом Павелићеве изјаве да неће бити више прелаза на католицизам, Новак саопштава званичну верзију из Комисије за утврђивање злочина... у Војводини (стр. 692): "У Министарству правосуђа и богоштовља речено је да је изјава поглавника Павелића у Сабору у погледу признања православне вјере дата само ради иностранства и дипломатских представника, да би се приказало као да нема никаквог насиља код прелажења из православља у римокатоличку вјеру". Усмено је саопштено да све остаје по старом.

Рекао бих да ова усмена и поверљива инструкција "Министарства правосуђа и богоштовља" даје више права мојој интерпретацији него професора Новака. Кад се говори о дипломатским представништвима, мисли се јамачно на Бугарску и Румунију. У ствари је свега петшест држава имало у Загребу своје дипломатске представнике. За Немачку и Италију није била потребна изјава у парламенту, јер су њихови стални представници били увек уз главне усташке власти и упућивани у ток догађаја. Румунија, пак, и Бугарска нису имале у "НДХ" ништа сем дипломатских представника. Требало је умирити не само њихове владе, него још више њихову јерархију и њихово јавно мишљење. Маршал Антонеску је био заиста једини пријатељ Срба међу државницима целог света у Другом рату.

Италији и Немачкој је мање-више била ова прозелитска акција индиферентна. Сигурно је нису фаворизирали, али ни много осуђивали. Исто тако Словачкој. Ватикану је била пријатна, али под условом да се не шири на сва звона. А свим овим иностраним факторима било је сасвим свеједно да ли ће се преостатак верника у НДХ звати православнима или грчко-источним. То само Бугарима и Румунима није било свеједно. Јер би онда и они били "грчко-источни". Моја верзија има много вероватноће, и несумњиво да ће доцније публиковање свих аката њу потврдити. Садашњим југословенским властодршцима не иде у рачун да то потврђују. Ако има аката, они се не објављују.

Сходно предњој усменој инструкцији, прозелитизам није престао ни после оснивања ове "Хрватске православне цркве." Тада је чак министар Пук признао да НДХ подупире акцију пријелаза грчко-источњака на католичку вјеру" (Новак, 799).

Стр. 765: Спомиње случај прозелитизма октобра 1942. и каже (проф. Новак): "Дакле несумњиво један јасан докуменат који говори да се још на јесен 1942. радило на католичењу Срба, мада је Хрватска православна црква већ организовала своју јерархију помоћу појединих попова одметника. Срби су били одређени на физичко и вјерско истребљење унаточ свим лажним потезима поглавника!"

"Идеја католичења није се ни даље напуштала ни током 1943..." (Новак, стр. 781).

Стр. 710: "Нема тог канона којим би се црквени великодостојници могли оправдати и ослободити ове хисторијске одговорности. Нарочито не на пољу масовног католичења, којега се нису одрекли ни онда кад је прорадила Павелићева креатура: Хрватска православна црква. И даље се психолошка приправа за стјецање увјерења о корисности, вјредности и спасоносности католичке цркве стјецало пријетњама, затворима, логорима, батињањима, насиљима сваке руке, са свим могућим притисцима, стално уз сарадњу, асистенцију, јавну или закулисну, усташких власти. А све ово требало је да буде изглед слободне воље прелазника, да се прелази драговољно и из увјерења. Помоћу ових метода, које су биле опће, радио је огроман број мисионера..."

..."Далеко смо од могућности да дамо исцрпну слику и потпун број тих клерофашистичких прозелита од којих немали број који ће се терором сваке руке користити да би на крају успјели са својим прозелитистичким намјерама."

Хрвати су очекивали да ће бити "скоро један милион обраћеника" (Новак, 219, стр. 626). У акту надбискупа Степинца римском папи од 18. маја 1943. он га моли да се заузме да се одржи НДХ, јер би иначе "било овдје уништено не само око 240.000 обраћених са српско православне вјере..." (цит. дело. 788). Толико конвертита званично признаје врховни орган хрватске католичке јерархије. А колико је остало после рата? Ваљда ниједан, у сваком случају највише онолико колико би се на прсте могло избројити. Није остао нико. И бламажа католичке цркве је једнака као и њен неуспех. Бламажа католика равна је бламажи Хрвата.

9.

Пошто се чињеница масовног прекрштавања у злочиначкој "НДХ" не може с успехом спорити. али пошто она маљем бије у главу врховног пастира хрватске католичке цркве, надбискупа Степинца, који је са овим прекрштавањем имао велике везе, то емигранти сад напросто тврде да је прекрштавање вршено добровољно. Чак то тврди и сам вођа хрватског народа др Влатко Мачек. Он је то учинио у једном листу 1953. године (240), на чему му је

оштро одговорио Муслиман Омер Кајмаковић (241), који чак претпоставља да је овај напис изазвала "Мачекова сатанска, готово би се рекло по инстинкту дириговaна жеља да се наруга српској трагедији за време рата."

Из досадашњих излагања се видело како је прекрштавање текло, све на основу званичних аката. А најбољи доказ да г. Мачек није у праву показује чињеница да су се практично сви конвертити вратили у крило Матере цркве.

Да се радило врло често о формалној сили, о најпростијој принуди, видело се из датих примера. Међутим, у самом праву се сматра силом и духовни притисак коме се не може одолети. Г. др Мачек, као фишкал, то би морао знати.

Но интересантно је ово: Хрвати спомињу стално, и дан - данас се туже, да је у Краљевини Југославији, под моралним притиском, прешло у православље 200 хиљада лица. Сам број је лажан, чисто хрватски. За цело време од 23 године није ни 10 хиљада лица прешло у православље, што потврђује кардинал Тисран у Ватикану, најауторитативнија личност у том питању (председник одговарајуће Конгрегације). И то су махом биле служавке, жене удате за Србе итсл. Не само да се никакав притисак није чинио за те прелазе, него нико о томе није ништа ни знао ни водио рачуна. Српска црква је сувише великодушна да се још тим бави. Чак кад су у Србији за време последњег рата хтели многи заостали католици да пређу у православље, црквене власти су то кочиле.

Па не само то: у самој краљевској Југославији много је лица прешло са православља на друге вере. У Србији је постојала уставна одредба да не сме бити прозелитизма против православља. У Југославији је та одредба отпала и свакоме је било слободно да напушта православну веру. И многи су то искористили.

10.

Хрвати у емиграцији од којих многи поричу злочине својих сународника у земљи (у некима су ваљда и сами учестовали) нарочито оспоравају да су српске-православне цркве крадене; паљене и, нарочито, рушене. Све је то "великосрбска промиџба." Тако Мачеков "Американски хрватски гласник" од 22. априла 1954. цинички и фишкалски пише: "И увијек пријете (Срби) точним именима, бројкама запаљених цркава исл, али никада ни имена ни података."

Глас канадских Срба је дао у току те године списак од 122 порушене и попаљене цркве у Павелићевој Хрватској, а Едвард Кардељ, свакако не великосрбин, изнео је пред Одбором за спољашње послове Савезне народне скупштине у Београду да је срушено и запаљено 299 православних цркава (јамачно на целој територији разбојничке државе. ("Политика" од 12. децембра 1951).

А овде ћемо навести неколико случајева из саме Хрватске, који су најаутентичније утврђени од Државне комисије за утврђивање злочина, како их је саопштио Хрват, проф. универзитета, Виктор Новак.

Стр. 685: "Усташки бијес разорио је и попалио српске цркве у Чемерници, Топуском, Стипану, Кирину, Бовићу, Славском Пољу, Перни и Блатуши... "

Стр. 696: "Према утврђеном сведочанству уништене су, опљачкане и порушене цркве у Перјасици, Вељуну, Војнићу, Полоју, Примишљу, Тржићу, Тоболићу, Крњаку и Крстињи."

Стр. 697: "Рушиле су се православне цркве не само 1941. него још и 1942.15. јануара 1942. почели су усташи рушити цркву у Великој Писаници, у бјеловарском срезу. Све иконе и црквене књиге су спаљене пред црквом. На дан Св. Јована порушена је црква у Ласовцу, затим су дошле на ред у селу Рибњачи, у опћини Северин. Православне цркве у селима Беденик и Северин нису порушене, пошто су римокатолички свећеници интервенирали да ће их претворити у католичке, што је и учињено. Порушене су цркве у Јасеновцу, Окућанима, Рајићу и Уштици."

Док су у ужој Хрватској цркве по правилу рушене, дотле су у Славонији оне просто претваране у римо-католичке. Проф. Новак саопштава списак тих цркава према Акту заведеном у Архиву Музеја за умјетност и обрт у Загребу 1942. године (стр. 693 и даље). Али је и тамо било срушених цркава. Тако нпр. у Тење, котар Осијек; Чепи, котар Осијек; Трњани, котар Брод; Клокочевик, котар Брод; Топоље, котар Брод; Брод на Сави; Даљ, котар Осијек (стр. 764) итд.

Стр. 757:"... Није било никакво изненађење за Србе... у Славонском Броду, као и у околини, кад се почело са рушењем православних цркава. У Славонском Броду срушена је црква до темеља, тако да од ње није остало ни трага, нити се може видјети гдје је раније била. Исти је случај био са црквама у срезу. Нису остала поштеђена ни православна гробља, са којих су уклоњени сви знаци православља и ћирилице. Нека гробља су и преорана... Сви су се заједно нашли да се затре сваки траг православљу..."

У Борову, јавља сам католички свештеник своме пребеглом православном колеги у Србији (стр. 698), "црква православна служи сад за католичко богослужење... Црквена добра ужива црква (католичка)".

Унијатски епископ Јанко Шимрак преузео је силом манастир Лепавину "и претворио га у унијатски" (Новак, стр. 701).

Стр. 775: "У отимању српских посједа, цркава и остале имовине учествује и грчко - католички свештеник Ненад Гавриловић, који је по наређењу свога бискупа Јанка Шимрака... преузео српску парохију у Болфану са филијалом у Чаковцу "са свим њезиним покретним и непокретним иметком тј. црквом, парохијским домом, господарским зградама, земљиштем и расположивом имовином, и да је припоји Крижевачкој бискупији"... Тако је

бискуп Шимрак само продужио с отимањем српских цркава, као што је урадио са српским манастиром Лепавином одмах послије слома Југославије."

У исто време "надбискуп загребачки... бацио је поглед на један српски самостан да га помоћу крвника Павелића додијели словеначким трапистима." Заиста. проф. Новак наводи цело писмо Степинца Павелићу, где при крају стоји: "Можда би им се могао дати српски самостан у Ораховици (некад самостан наших Павлина)". (стр. 703).

У једној примедби каже Новак (стр. 697): "Списак оскврнутих, опљачканих, запаљених и порушених православних цркава у НДХ има: Псуњски, У име Христа. Светиње у пламену. Београд 1944.27-82. - Тај списак је страховита оптужба за НДХ, али једнако за неактивни епископат, који је 17. новембра 1941. о томе само неколико речи промрљао."

Хрвати су хтели да разоре и православну цркву у Загребу, али су одустали тек онда кад је бугарски посланик запретио прекидом дипломатских односа (220).

Ево што даље саопштаава проф. Новак о томе (219, стр. 694, аднотација): "У вези са рушењем православних цркава у НДХ-треба рећи да сетим послом бавила једна специјална установа. "Уред за рушење православних цркава" престао је са својим функционисањем послије оснивања хрватске православне цркве. На челу тога уреда био је др Дујмовић, бивши потпуковник и бивши повјереник у главном усташком стану."" Али се и после тога рушило, па је главни усташки стан морао да интервенише.

Стр. 696: "Усташе су на многим странама, како је то раније савјетовао Миле Будак, рушили српске цркве, о чему најрјечитије говори Уред за рушење грчко-источних цркава, које су за Будака биле страшило српске пенетрације према Западу..."

У вези с тим саопштава проф. Новак изјаву једног ранијег чиновника "Усташког Министарства правосуђа", Алојзија Сучића, који објашњава пред судом како су буџетиране католичке цркве, где из. ос. стоји: 'Поред редовних буџета, било је великих и ванредних

прихода од имовине српско-православне цркве" (тај хрватски јунак не говори пред судом 8. октобра 1946. "грчко-источне" већ српско-православне цркве, Л МК). Он даје тачне податке о висини тих прихода и њиховом детаљном трошењу.

Огорчен, сам проф. Новак пише (стр. 703) да показује "пуно одсуство схватања што се смије а што се не смије примити од крвника српског народа и уништитеља српско - православне цркве надбискуп загребачки, примајући за католичку цркву приходе од отетих и опљачканих српских црквених имања, исто тако као и др Јанко Шимрак..." (стр. 704): "Кад су митроносни великодостојници посезали за српским манастирима и осталом српском имовином (надбискуп Степинац, бискупи Акшамовић и Шимрак), било је сасвим на линији опћег става према овом питању присвајања српске имовине послије масовног католичења, кад су тако поступили и оци фрањевци... У љето 1941. Павелић је даровао велико имање православне цркве у Пакрацу фрањевачкој провинцији Св. Ћирила и Методија у Загребу.

Они су се уселили у зграду пакрачког владичанства и почели да господаре српском имовином... "

Читаоци ће се свакако питати, заједно са мном, шта би било да су Срби православни учинили према католичким Хрватима само стоти, само хиљадити, само милионити део ових безакоња. Били би од целокупне светске штампе жигосани као највећи и најгнуснији варвари. Хрватима се то у светској штампи уопште не замера. Ми немамо Русије а они имају Ватикан.

И једна страна комисија непристрасних црквених људи, која није могла веровати да су извештаји о верском прогону и рушењу православних цркава у Југославији били истинити, посетила је сама те пределе и утврдила истину коју нико и ништа не може да демантује. Ево шта о томе саопштава Миле Вујиновић у "Американском Србобрану" (250):

"... у месецу јулу 1951. г, посетила је Југославију делегација Савеза светских цркава (World Council of Churches). Извештаје је писао члан делегације г. Клифорд П. Морхаус, уредник публикације Епископалне цркве "The Living church". Између осталог, пише Морхаус да су пре Другог светског рата у Хрватској биле четири православне епископије са 543 хиљаде верника. У време рата порушено је у загребачком подручју осам цркава. У суседним епископијама порушено је четрдесет девет цркава. У Горњокарловачкој епископији (седиште у Плашком) од (196) стотину деведесет и шест цркава порушено (186) стотину осамдесет и шест. Једна четвртина свештеника је побијена, а многи су погинули и помрли услед створених неприлика. Надаље наводи г. Морхаус, када су после двочасовне вожње стигли у Глину, тамо су посетили рушевине српске православне цркве. Ту су чули једну језиву истину: у време 1941. године, док је Хрватска била самостална држава под нацистима, а управљана од усташа (домаће фашистичке партије), под вођством Антона Павелића и благословом бискупа Степинца, усташи су сакупили Србе у цркву, са изговором да ће их покрстити у римо-католичанство. Међутим, нису их покрстили већ све: мушкарце, жене и децу, око 5.000 (пет хиљада) поклали. Крв је потекла из цркве, а усташи су и цркву спалили до темеља..."

Код Хрвата, заиста, постоји један комплекс негирања чињеница, како је то установио њихов најбољи књижевник Мирослав Крлежа. То је народ фишкала и крамера, како се ту скоро изразио један швајцарски часопис Weltwoche, (док је Србе назвао народом ратника и песника). А за фишкале, нарочито хрватске, важила су света начела: Si facisti, nega. - Prima regula juris: negare. То значи: Ако си нешто урадио, одреци, - Прво правило права гласи - негирати. То је то њихово нијекање, о коме ће се говорити у следећем одељку. Они не признају ни најочигледније ствари, ни најубедљивије доказе, ако им то иде на терет. Али истина се тиме не губи из света чињеница.

Г) НАЦИОНАЛНЕ ШИКАНЕ

1.

Средином прошлог века прокламована је у Аустрији пуна слобода вероисповести. И то није само прокламована већ и одржана све до пропасти већ двојне Аустро-Угарске у години 1918. Верска насиља нису трпљена, прозелитизам је био сасвим скривен. То није ником теже падало него Хрватима, али су се морали повиновати.

Но баш у то време ствара се и хрватска народност, прво под неким другим шифрама и после под отвореном хрватском ознаком. И друге народности су се тада стварале; српска се афирмирала, јер је била створена знатно раније, под Турцима.

Ништа, дакле, не би било чудно што се тада образовала хрватска народност. Али је та народност била мала, како се видело из општих излагања у овом делу. А Хрвати су хтели да буду велики, па су посезали за туђим. Не само то: ниједна од тада створених народности није показивала већу дозу нетрпељивости, искључивости играбљења за туђим него Хрвати.

Они су велики део земаља где живе Срби, скоро све, прогласили хрватским земљама. И шта онда? Или спорити српски карактер тих земаља, или претворити Србе у Хрвате, или истребити Србе одатле.

Све те мере су Хрвати предузимали, специјално у несрећној покрајини која се звала Хрватска, све те мере и многе друге, према датим околностима. Нарочито ако су Срби били без заштите (својих слободних држава, Русије итд.)...

Овде ће се навести само оне мере уперене против српске народности као такве. И ту су потребне градуације.

2.

Прва и "најневинија" мера била је уперена против ћирилице. То је, поред вере, најизразитија и спољно најиспољенија ознака српства. У Аустрији употреба ћирилице у крајевима где Срби живе била је не само дозвољена него и фаворизирана. Школе су биле српске (државне школе), општине које су хтеле "уредовале" су ћирилицом. И Цару се могло писати ћирилицом. А у Аустрији је било свега сто хиљада Срба православних (Срби католици су се служили латиницом), далеко мање од пола процента.

У Мађарској (ужој) ћирилица је била увек дозвољена. Власт сама се није никад њоме служила, као што се није служила нити ма којим језиком сем мађарским, али никад није ћирилица била забрањивана нити гоњена. Чак и за време Првог светског рата су штампане српске књиге. Требало је означити да су штампане у Ујвидеку, а не у Новом Саду, али су штампане биле ћирилицом. (И Словаци, и Румуни, Швабе итд. морали су своје називе

градова обележавати мађарски). У Мађарској ужој било је око пола милиона Срба, мање од три процента.

У Хрватској и Славонији било је преко 650 хиљада Срба православних на укупно два и по милиона становника. То значи доста више од четвртине (Хрвата је имало највише две трећине, јер је остатак отпадао на друге народности: Швабе, Мађаре, Словаке, Чехе итд.).

Па ипак у тој Хрватској не само да ћирилица није била званично писмо, већ је и приватно запостављана, гоњена, презирана, срамоћена. А с времена на време је стављана и ван закона: била је просто забрањивана. И то у XIX и XX веку, вековима просвећености. И да није било Русије, ко зна шта би све било од ње.

Интересантно је да је први забранио ћирилицу у Хрватској песник "Смрти Смаил-аге - Ченгића", Иван Мажуранић. Забранио јује кад је постао бан Хрватске и Славоније. Хрвати истичу како је он први "бан-пучанин" (од 1873. до 1880). То значи да су до њега, а углавном и после њега, банови били племићи. Племићи нису били највећим делом Хрвати, већ Мађари и Немци. Први "бан-пучанин" значи у ствари први прави Хрват. И тај први прави Хрват као једну од својих првих мера владавине: забрањује ћирилицу. Она му толико боде очи, да њену употребу просто забрањује на целој територији Хрватске и Славоније (подразумевајући ту и Срем). Срећом још није била "развојачена" Војна крајина, па та његова мера није нашла општу примену на целој доцнијој територији Хрватске и Славоније. Да је било по његовој жељи и жељи Хрвата који су му поверење дали, она би била забрањена свуда.

После је морао да дође Мађар за бана да би поправио неправду учињену српској ћирилици. То је био бан Куен-Хедервари, који је басновао пуних 20 година (од 1883. до 1903). Његовим настојањем донет је 1887. закон "којим је дозвољена Србима јавна употреба ћирилице" (136, стр. 116). Тада је дошло до једног, не баш потпуног изједначења ћирилице и латинице у Хрватској, "понајвише настојањем бана грофа Куен-Хедерварија" (цит. дело, стр. 132). У то време је Граница била увелико "развојачена", и Срба је било у "Хрватској и Славонији" доста више од четвртине. Али је морао доћи Мађар да исправи неправде учињене Србима од самих Хрвата.

Адам Прибићевић то отворено и данас признаје у једном чланку из 1955. (248). Тамо се каже: "Гроф Куен увео је у све школе ћирилицу, у све уџбенике штива из српске историје, узаконио да учитељ мора бити вере којој припада већина ученика, признао нашу тробој ку као заставу наше народно-црквене аутономије, оставио општинама на вољу да уведу ћирилицу ако хоће". Поред Хрвата, не би било ни ћирилице, ни српске историје, ни српске заставе.

И кад се данас у хрватској емиграцији Срби из тих крајева нападају што су подржавали бана Куена, а неки српски емигранти на то и пљескају и честитају (људи око "Наше Речи", што је најенергичније осудио г. Адам Прибићевић, њихов некадашњи пријатељ - 227), онда

значи да су Срби имали одобравати политику бана Мажуранића, и осталих Хрвата, политику свог националног уништења!

Сам енглески научник Ситон Вотсон, који је иначе више наклоњен Хрватима него Србима, згражавао се на хрватској политици према Србима и потпуно одобрио Србима што помажу режим бана Куена-Хедерварија. Он је изрично рекао (173): "Докле год је озбиљна опозициона странка порицала и голи опстанак Срба у Троједној Краљевини, Срби нису имали другог избора већ да приме љубазне понуде грофа Куена."

Са тим законом о дозволи ћирилице није много постигнуто, али је дата спољна сатисфакција српству. Да није много постигнуто, цитираћу дословце шта каже прота Димитрије Руварац у цитираној књизи (136, стр. 116):

"Пети главни узрок тужаљци српског народа против увреда хрватских, јесте очита мржња ваша на кирилицу.

Поред свију изјава у новинама и саборима, па и самог закона од 1887, Ви сте и данас, с малом изнимком (једни јавно, други потајно), врло велики противници кирилице. Свима вама она боде очи.

А да је наша тврдња истинита, то сте показали недавно прликом дебате у Сабору о "табличним натписима" у Митровици. Митровачко градско поглаварство ставило је на уличне таблице натпис "латиницом, кирилицом и готицом." Против тога што је стављен натпис и кирилицом дигла се до неба граја..." Разлог је тобоже био да за један језик нису потребна "двојака слова". А Срби, или како им понавља Руварац "назови или надри Срби, или Власи и Влашадија" морали су слушати мирно "све погрде хрватске на кирилицу."

Замислите само чим се бавио хрватски сабор, највиши орган једне заједнице за коју су тврдили Хрвати да има све особине државе, и замислите ситничарења у погледу уличних натписа једног еминентно српског града!

У чувеној "Велеиздајничкој парници" у Загребу год. 1908-9, оптужница је стављена на терет оптуженим не само што се зову Срби, већ што употребљавају ћирилицу и њу зову српским писмом! А државни тужилац (одвјетник) Акурти тврди да међу "грчко - источњацима" Хрватске и Славоније ћирилица није била ни позната до пре неколико година. Још у току саме парнице њега побија најјачим доказима српски историчар Љуба Ковачевић (256). Али шта то помаже? Код Хрвата су фикције и химере биле увек снажније него истина.

Ватрослав Јагић говори у својим мемоарима (138, II, стр. 249) о "махнитом прогањању ћирилице у свим српско-хрватским земљама" и продужује у загради: "Од кога је потакнут овај рат против ћирилице не знам." То није баш тешко знати. Главно је да се води "махнито прогањање ћирилице" свуда где Срби живе помешани са Хрватима. Од Срба тај прогон свакако не потиче, онда се зна од кога потиче.

Где год су могли, Хрвати су ћирилицу запостављали, грдили, одгурали. Ако би се у хрватским градовима појавио неки натпис на ћирилици, као приватна фирма или томе

слично, он би ускоро био премазан, мастилом, блатом и другим средствима која Хрватима тако приличе! Ово је у емигрантској штампи више пута изнео г. Адам Прибићевић, који је казао да приватна лица нису могла одолевати тим шиканама, јер је васпостављање фирме увек било скопчано са великим трошковима, већ је само Српска банка у Загребу, једна моћна финансијска установа увек изнова мењала фирму. Други су напросто избацили натпис ћирилицом. Тиме је тријумфирала хрватска "национална мисао."

У једном од последњих својих написа о томе (234), казао је г. Адам Прибићевић између осталога и ово: "У Хрватској испред 1914... Сваки Србин имао је право да свакој првостепеној власти обраћа се ћирилицом и мора на то добити решење у ћирилици. Мало их се тим правом служило. Да ли са "чојства и пристојности"? Којешта. Зар је чојство и пристојност одрицати се свог права? Од невоље, јер су Хрвати чиновници завлачили решавање тих ћирличких поднесака, а крајњи фанатици доносили и неправична решења: "Врак ти скелил матер влашку! Ја ти бум показал кај ти је та твоја ћирилица!" И тако су се уклањали штети, а уз то нису мрзили никакво писмо, ни турско, ни јеврејско, ни латиницу. С тога практичног разлога, нико од Срба у Загребу није имао фирму у ћирилици: ни трговци, занатлије, лекари, адвокати, инжињери, ни српске установе, изузевши "Српску Банку", која је имала пара да мења разбијена прозорска стакла и молује зидове и фирму, замазане мастилом. Међутим, под Мађарима у Војводини, па чак и у Будимпешти, Срби су истицали фирме у ћирилици, а с пословних разлога стављали ћирилицу на своје фирме и Мађари, Јевреји, Немци и Словаци. Колико пута су старчевићански студенти, у вестибулу Загребачког универзитета, разбили плочу Срп. Акад. Потпорног друштва, зато што су све објаве члановима на њој биле у ћирилици!"

А кад им се дала прилика, Хрвати су је формално забрањивали. Та прилика је дошла била 1914. Са колико садистичког задовољства су Хрвати забранили тада ћирилицу у свим српским крајевима. Свака белешка ћирилицом могла је стати живота онога ко се њом послужио. Сам сам сведок тога жалосног стања. Чак су је забранили били и у окупираној Србији и Црној Гори, где су Хрвати водили код гувермана прву реч.

А шта су радили 1941. до 1945. кад нигде није било више контроле ни кочења, једва треба истицати.

Разуме се да је прва ствар забрана ћирилице. То је најомиљеније, стародревно средство Хрвата у борби против Срба. "Још месеца априла 1941. (25-IV) министарство унутрашњих послова забранило је употребу ћирилице на територији НДХ у јавном и приватном животу.

Сви јавни натписи писани ћирилицом морали су бити уклоњени. Штовише и они са гробних споменика." (Новак, 219,616).

Једнога дана, читао сам то сам, у бедним новинама НДХ, кад је долазио у Винковце њихов министар Миле Будак, позвано је било становништво да принесе на ломачу све књиге

штампане ћирилицом које се у граду налазе. То је био адекватан дочек једног министра просвете. Светлом је био дочекан!

Хрвати су за време рата убијали у својој монструозној држави Србе и који су се служили латиницом, и који су били осведочени пријатељи Хрвата. Да су видели некога да само покуша употребу ћирлице, на комаде би га разнели.

У данашњој Југославији, чији је диктатор један Хрват, ћирилица није стављена ван закона, нешто због Русије а нешто због Бугарске и, нарочито, Македоније. Али се српска ћирилица свуда запоставља. Њена употреба се сматра антирежимским знаком. Ја сам у новинама навео ужасне примере (228). За сада је доста рећи да сва "савезна" звања "уредују" искључиво латиницом, чак и звања "Народне републике Србије", да све државне публикације излазе само у латиници, све едиције "Путника", сви пасоши итд. Чак и на лековима који се продуцирају у Београду али на територији раније "Краљевине Хрватске и Славоније" "Галеника", Земун, нема не само наслова лека него ни упутства ћирилицом. Нека цркну у Југославији који не читају или неће да читају латиницу! (У Аустрији су упутства за употребу лекова давана у 5-6 језика, у Швајцарској у 3-4 итд, али у Југославији само хрватски!). Да се само Хрвати лече.

У Народној републици Хрватској није ћирилица формално забрањена. Али сваки "поднесак" у ћирилици бива систематски саботиран. Ја имам страховите примере о томе, и верујем да ћу их једног дана моћи изнети.

А ако се случајно и напише нешто ћирилицом у тој "народној републици" Хрватској и то допре до хрватских емиграната, онда они на то дигну грају. Случај са г. Павлом Остојићем у листу' Заједничар' од 27. априла 1955, који је написао чланак под насловом "Ћириличари" баш поводом једног таквог акта. И он пише (234) да Срби не би смели, с разлога "чојства и пристојности", као мањина служити се ћириличким документима у Хрватској и Босни Херцеговини. Они то, по њему, нису чинили са "чојства и пристојности" у Хрватској ни за Аустро-Угарске, иако су на то имали право!"

Шта може човек да каже на толику дрскост и толике лажи? Јао Србима којима Хрвати кроје капу!

Једно је сигурно: да се у данашњој Југославији српска ћирилица више запоставља и излаже презиру него у Аустрији или окупираној Босни и Херцеговини. Хрватска, због које се све ово и ради, предњачи у томе.

Свуда се, кроз целу нашу новију историју, запажа иста појава: кад год Србима владају Хрвати, и где год владају, они се у првом реду окоме на ћирлицу. Банови, попови, комунисти, то је свеједно.

3.

Националне шикане Срба у Хрватској нису се задржавале само на ћирлици, то је јасна ствар. И сва друга национална знамења су била једнако онемогућавана и забрањивана. Нпр. застава.

Затим су долазила вређања најпростачкије врсте. И то приватна и јавна одн. званична. Разуме се: кад им Срби нису требали.

Тако су њихову веру звали грчко-источном, а њих саме шизматицима. Али 1848, кад им је требала српска помоћ, звали су их православним. И неколико година потом.

Кад им нису требали, казали су за њих да су Власи, Влашадија, Цинцари, Цигани итд. Друкчије их нису ни називали. А1848. и неколико година потом говоре "браћа Срби" или "браћа Србљи" чак у званичним актима.

1914. употребљавани су према Србима најгори изрази које улица може да пронађе. Али су их тада признавали за Србе, јер се баш тада сав бес Немаца и Мађара на Србе сручио био, па је требало то искористити. Тада, дан после Видовданског атентата, пише загребачки * лист "Хрватска" (219, стр. 31):

"У нашем кругу, на нашем тијелу налази се сва сила крпуша у сподоби Срба и Славосрба... С њима морамо једном за увијек обрачунати и уништити их. То нек нам буде од данас циљ... Убојице, име ти је Србин! И јеси Србин, проклето ти сјеме и племе, што га је вјетар натрунио на нашем хрватском тлу..."

1918. се није могло у Загребу опстати од славопојки Србима и Српству, нарочито кад је било евидентно да је Аустрија пропала. Сва су врата Србима била отворена.

Кад заговараоци југословенства износе примере из тих времена да докажу љубав Хрвата према Србима, они просто фалсифицирају трајна и "нормална" стања.

0 културној и економској политици Хрвата према Србима, чак у време владавине српско-хрватске коалиције нека пруже илустрацију ови подаци г. Адама Прибићевића, који то несумњиво најбоље зна у српској емиграцији (249):

"Културно и економски српски крајеви били су управо злочиначки запостављени. 1914, чак за владавине Хрватско-Српске Коалиције, било је у Хрватској, на близу 26% Срба, само 14% Срба чиновника, а у Унутрашњем Одсеку Владе само 5%!....

Ми нисмо имали државних српских основних школа. Средње нису отворене у српским крајевима, осим Срему, где је Срба било толико и у градовима, те се нису могли мимоићи. Иако смо плаћали 20% школског приреза, морали смо издржавати о трошку Срп. Нар. Фондова, две гимназије и две учитељске школе!"

4.

Врхунац националних шикана представља један хрватски специјалитет кога једва има на кугли земаљској. Они, кад год им то изгледа дозвољено и плаузибилно, прогласе да Срба

уопште у њиховим пределима нема. То је тзв. негирање, или - како они радије кажу - "нијекање Срба".

Кад год им се укаже прилика, они прилазе том нијекању. И ако онда Срби протестују, ако се јавно мишљење Монархије и осталог света усталаса, они просто "признају" да Срби постоје, признају егзистенцију Срба. То им је једна честа и, по њиховом мишљењу, велика концесија Србима: да признају да Срби постоје!

И тако наизменично: час тврде да Срба нема, час признају њихову егзистенцију. Може ли се и један народ на свету са тим помирити, а камоли народ царских традиција? Да му у сваком погледу гори од њега признаје или не признаје егзистенцију. Колико у томе има понижења и срамоте! И шта би радили Хрвати кад неко не би њихову егзистенцију признавао?

Ево, прво, неколико примера капацитирања Срба.

Кад је Јелачић именован баном 11. марта 1848, одмах је упутио љубазан поздрав "Народу хрватском и српском у троједнoј краљевини Далмације, Хрватске и Славоније" (136, стр. 41).

На седници Загребачког сабора од 6. јуна исте године свак само ласка Србима и надмеће се коће их више похвалити. Људевит Гај тражи да се решава о српским стварима и удовоље жеље "наше браће Србаља". Бан: "Ми смо сви један народ..." Посланик Пишкорац: "Што се

тиче предлога мога предговорника (Гаја) да ми прошње српоког народа подупремо и за своје примимо, као и српски народ прими наше, проти томе, мислим неће бити ниједан у овој нашој скупштини." Посланик Шандор:"... Важни предлог који се досад претресао, то је предлог г. Гаја према наше браће Србаља..." Посланик Нијемчић: "Ја сам увјерен да нам је од велике потребе слога с нашом браћом Србљи..." Посланик Вукотиновић: "Ја сам тога мнења да се одбор који ће се придружити браћи српској одмах наименује..." Иван Кукуљевић-Сакцински: "Овај нам је народ српски у најважнија времена, кад смо под аристокрацијом, латинизмом и германизмом стењали, нашу чисту народност сачувао." Посланик Ловрић: "Кога није јучер увјерио говор г. Гаја о потреби сједињења с браћом српском..." (136, стр. 39 и даље).

На седници од 19. јула 1848. сам Иван Мажуранић, потоњи бан и мрзитељ Срба, рекао је да се мир са Мађарима може постићи само уз извесне услове, међу које на прво место ставља: "Да се не погаћамо као народ хрватски, него као краљевина или као народ хрватско-славонско-српски." (Исто дело, стр. 53). ОВО је необично значајна изјава, из које проистиче како су мизерна била "историјска права" хрватског народа и како слаба његова искључива снага.

После је било колебања и врлудања: од негирања Срба и њиховог вређања, до тражења у помоћ, како је кад политичка ситуација захтевала. 1889. неколико веома

истакнутих Хрвата, међу њима гроф Иван Драшковић, др Фрањо Рачки итд, обећавају Србима брда и долине ако им они помогну оборити бана Куена-Хедерварија. Обећавају потпуну равноправност имена "српски" и "хрватски", латинице и ћирилице итд. Али се Срби том приликом нису ухватили за лепак. И та хрватска обећања би првом приликом спласнула као сва друга.

Случајеви неглижирања, па чак и негирања Срба много су чешћи него братимљења.

Они најчешће долазе од појединаца, од јавних "гласила" (новина), од екстремних националистичких странака, али такође и од врховне власти те њихове псеудодржаве, која се зове Хрватска.

Ја сам о томе написао један прилог у канадском часопису "Братство" (229) где сам навео негирање Срба у свим крајевима где Срби помешано живе са Хрватима.Овде ћу само поновити нешто из Хрватске.

Сам најбољи хрватски историчар Федро Шишић пише на једном месту како су 1876, поводом српских ратова са Турцима и симпатија српског народа у Хрватској са ратујућим српским кнежевинама у Хрватском сабору "изјавили неки посланици владавине већине да у Хрватској нема Срба!" (230).

Највећи хрватски научник Ватрослав Јагић се такође згражава због ове појаве у јавности. Он каже у својим мемоарима (138, II, 247):"... па нисам могао а да на најодлучнији начин не осуђујем шовинистичко некање српства које се каткада појављивало у Загребу или где друговде." (Јагић је писао своје мемоаре екавски, али је задржао велики део хрватских израза).

Познати чешки публициста и новинар Јосеф Холечек, уредник једног од најпознатијих прашких листова, са згражањем је писао из. ос. и ово (489):

... "Захтеви Срба у Хрватској састоје се у тражењу равноправности. Године 1873. дошао је за бана Иван Мажуранић. За време његовог бановања до 1880. и после тога, за бановања Владислава Пејачевића све до 1884, на Хрватском сабору није се смело ни споменути српско име. Ко га је изговорио био је оглашен за "издајника".

"Ничега нема чиме би се хрватско србождерство могло правдати. Оно је неморално, одвратно и злочиначко, иако се "Старчевићанска странка" крстила "странком права"...

Догма Анте Старчевића је јединствена у животу словенства. Она нема с њима ничег сродног.

Има случајева да је један словенски народ угњетавао другог, али му није грозио истребљењем; напротив, обећавао му је ослобођење и напредак и није исказивао да мрзи народ, већ његову владу и династију. Код Анте Старчевића видимо, на пример, да он мрзи српски народ у маси, сравњујући га са Циганима. Српско народно име он уопште није признавао да постоји. Срби су серви (сервус), робови-склави-склаво-серви...

Да би показао "Сербима" сву меру свога презирања, спојио је "Слав" и "Серб" у једно име "Славосерб". "Славосерби" нису за њега народ, већ пасмина.

Што је било доброг у народу српском, то је Старчевић присвојио за "Хервате", тако да је присвојио и самог Цара Душана и Краљевића Марка.

Хрвати по Старчевићу нису Словени, већ потомци Римљана.

Све одвратне особине наследили су "славсерби" од Грка, а свеколике врлине Римљана прешле су на Хервате..."

Квинтесенцију "ниекања" Срба дао је загребачки лист "Хрватска" за годину 1892, у којему се, међу многим другим пасусима, налазе и ови сасвим карактеристични:

"Нема дакле смисла, да се у нашој домовини итко називље Србином. Онај, који то име прихвата, искључује се из Хрватства и губи свако право на домовину. Он се само чини несретником горим од оних лудих "Влаха", што као свачији сужањ, нису имали никакве домовине. Он се лишава домовине и баца се у утопије - постаје потпуним несретником и вене у гњусној, лудој, умишљеној борби за умишљено велико царство србско.

Да је у такови људи икакве свиести и увиђавности, они би морали и сами увидети, да у једној земљи не могу живити два народа, који говоре један те исти језик. Они у Хрватској, прем грчко-источне вјере, говоре хрватски, а називљу се Србима. Ми не можемо и не смијемо признати их за Србе.

То је и у њиховом интересу. Хоће ли да имаду домовину, да буду чланови хрватског народа и дионици хрватског права, они не могу и не смију бити ништа друго него Хрвати...

Кад се дакле с хрватске стране жели, да се ови придобе за хрватство, како су примили и хрватски језик, онда је то од Хрвата највећа човјекољубивост...

Тко се дакле у Хрватској назива Србином, или је препредени шпекулант и злобник, који жели баш да буде сресство против Хрватом, или је заведен фанатик и слиепо слиеди своје унесрећитеље "

Још у овом веку је у Хрватском сабору једна парламентарна фракција (1906, за бана Рауха) донела резолуцију у којој стоји (487):

"Гледе тзв. србског питања клуб је истих начела, која је Старчевићева хрватска странка права увијек заступала пригодом прошлогодишње опструкције против назива "србског народа" у хрватском сабору изричући увијек да је то питање вазда актуелно, да му свеудиљ треба посвећивати пуну пажњу, јер је тиме скопчана судбина Босне и Херцеговине, којих се земаља хрватски народ никада одрећи не може".

Хрватски публициста Милан Марјановић писао је 1913. у својој књизи "Савремена Хрватска", стр. 193: "Још у години 1902. морала је напредна омладина у свој програм ставити тачку да признање или непризнање Срба у Хрватској... само по себи још не значи и не мења ништа од стварности, и да треба разликовати "признавање" од "измиривања с тим фактом."

Колико ја разумем г. Марјановића, његов став значи толико, да је напредна омладина (за разлику од ултрахрватске, реакционарне) признала била саму егзистенцију Срба у Хрватској, али је морала додати да то не значи да се чак и она са тим мири!

Разуме се да се Срби нису могли са тим стањем и са тим ставом помирити. Они су тражили национална права, чак и националну равноправност, а овамо им Хрвати одричу и националну егзистенцију. И Срби су морали чекати повољне моменте да своја права реалишу.

Кад су се осећали јаким, они су, разуме се, протестовали против сваког акта и сваке званичне изјаве која би се могла тумачити као одрицање посебне српске народности.

Тако је нпр. априла 1861. имао бити отворен Сабор хрватско-славонски. На њега нису позвани представници Војне крајине која је тек 20 година иза тога "утеловљена" Хрватској. Загребачка жупанија је узела иницијативу да се и они позову па је упутила Краљу у Беч представку, у којој се све говори о "хрватском народу" у Крајини. А загребачки бан Иван Кукуљевић је у Сабору говорио о "нашем народу" у Крајини.

"Чувши патријар Јосиф Рајачић да је Кукуљевић рекао "чисто хрватски народ", управио је 13. маја жестоку представку против изречене тврдње да у Војеној Крајини живи искључиво хрватски народ, у којој је доказао да у њој живи већина српског народа"... (136, стр.55).

Сабор је донео по томе формалну резолуцију којом је утврдио да Кукуљевић, велики жупан, није казао народ "хрватски" него "наш", "под којим изразом он је племе српско исто тако кано и хрватско разумјевао". Тиме је "преузвишени г. просвједник" (то значи подносилац протеста, "просвједа") имао бити задовољен. Али је ипак Сабор, по предлогу заступника Славољуба Врбанчића, изјавио у истој формалној резолуцији да "овај сабор није никојом приликом нијекао, дапаче вазда припознавао, да у тројeдној краљевини има и народа српскога... "

Сад га има, сад га нема: "сад га видиш, сад га не видиш"...

Кад се ова књига увелико слагала, ја сам нашао у једном немачком репрезентативном часопису прошлог века чланак једног бившег аустријског официра, иначе Србина из Баната, о сличним питањима. У часопису "Иностранство" у години 1874. пише Јован Стефановић Виловски из. осталога (442): "Срби се свуда зову Србима и неће да приме други назив. Они се поносе именом Србин. Али их Хрвати зову Власима у презирном и сасвим неправедном смислу..."

"Ако се Хрвати налазе са Мађарима у политичкој свађи, онда, тражећи подршку (Срба), кажу да говоре "српскохрватски" или "хрватскосрпски" језик и да у Тројeдној краљевини има Срба.

Али, ако је "бео лист", као сада, испуњен у Будимпешти а не у Загребу, као што би се очекивало, онда ствари стоје мало друкчије: онда су Милош Обилић и Марко Краљевић згољни Хрвати, онда постоје у Тројeдној Краљевини само Хрвати католичке и Хрвати грчко-

источне цркве, и сваки ко је угледао света између Дунава, Саве, Драве и Уне, или који ту дише и хоће да се зове Србин, он у очима хрватских патриота и државника чини велеиздају 'хрватској држави'"...

5.

Оно што су скоро сви Хрвати интимно желели и у потаји вековима настојали: да ишчезне свако српско национално обележје у Хрватској, нарочито српско народно име, изгледало је у пролеће 1941. на домаку. Држава основана на криминалним подлогама и са криминалним циљевима то је прокламовала као своје свето и неприкосновено начело. Не само то: она је покушала свим силама које држави стоје на располагању, свим неморалним силама, да то и оствари.

Ето доказа према најобјективнијем и најаутентичнијем приказу самог хрватског научника проф. Виктора Новака.

Лист "Хрватски народ" писао је 30. јула 1941: "У Хрватској не може бити Срба ни православља, а Хрвати ће се побринути да се то што прије испуни" (Новак, 219, стр. 633).

На збору у Новој Горици 1941. рекао је министар НДХ Милован Жанић: "Ово има бити земља Хрвата и никога друго, и нема те методе коју ми нећемо као усташе употребити да начинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба..." (стр. 606).

Стр. 746: Добојски жупник и котарски предстојник др Драгутин Камбер пише у једној представци "поглавнику" још почетком септембра 1941. за поступак према Србима:

"Сувише им нагло укидосмо вјеру... Узесмо им доста иметка и побисмо их знатан број, а осталима стависмо сувише јасно до знања да се не могу задржати међу нама као Срби и православци."

1942. изашла је једна књижица у издању загребачког Свето-Јеронимског друштва под насловом "Повратак вјери отаца." То саопштава проф Виктор Новак стр. 692) и додаје: "У тој брошури има и ова мисао пуна мржње и презира према Српству и Православљу: "Било је неразумника који су хтјели Хрватима грчко-источне вјере наринути срамотни и понижавајући назив Срба. Име Србин у нашем народу је срамно и понижавајуће. Према томе ниједан Хрват, макар које вјере био, неће да се назове тим именом..."

Хрвати су се тада нашли у једној, логички, немогућој ситуацији. Прокламовали су да Срба нема у Хрватској. У исто време су убијали људе што су Срби и терали их из земље. А католичили су их да би они постали Хрвати. Значи да Хрвати ипак нису били.

Неки хрватски "дужносници" нашли су спасавајућуформулу у називу"бивши Срби" (др Камбер и други). Замислите колико понижења и фалсификата у томе! Срби су престали бити Срби једном наредбом власти. Исто као доцније указом Ђилас-Пијаде! Али, кад се говори и о њиховом убијању, не могу се означити као Срби. Онда "бивши Срби". Шта би рекли Хрвати да ми указом прогласимо једну њихову половину "бившим Хрватима?"

Али су ипак Хрвати увидели да се указима ове ствари не решавају, и онда су предузели да преостатак Срба у својој криминалној држави хрватизирају путем вере, тј. принудним прелазом у католицизам. То је био главни циљ преверавања, као што су многи компетентни фактори то, јавно или тајно, признали.

То на више места констатује проф В. Новак. Нпр. на стр. 621 да је било у питању "кроатизирање Срба помоћу католичке цркве, посредством мисионарења... "

Стр. 624: "Треба рећи да је клерофашистичкој спрези за масовним католичењем био пред очима још и један нарочити циљ, о коме је тако цинички отворено говорио Гутић кад је рекао како ће се ријешити српско питање и како ће се покатоличени Срби претворити у Хрвате." Проф. Новак цитира једну окружницу Председништва владе НДХ из почетка 1942. где стоји: "Саопћује вам се да се грчко-источњаци који су прешли на римокатоличку вјеру сматрају Хрватима, те се као такви имају уписивати у службеном поступку..." (После је окружница допунила да се и "грко-источњаци" који пређу на муслиманску вјеру уписују као Хрвати").

Разумљива је ствар да се Срби који нису прешли на католицизам отпуштају из државне службе, мада ни "пријелаз на католицизам не јамчи никоме да не може бити макнут с мјеста," како гласи једна окружница хрватске владе од јула 1941. (Новак 219, стр. 625).

У протестном писму које су упутили "словеначки католички старешине" који су за време Рата живели у Србији Ватикану преко београдског надбискупа Ујчића стоји из. ос. Коначни циљ данашње загребачке политике је уништење српког народа у НДХ. Том неморалном циљу има послужити и покатоличавање... Покатоличавање, то значи похрваћавање Срба је заједнички циљ епископата и усташке владе..." (Новак, 219, стр. 784,786).

Стр. 695:... "Акт министарства правосуђа од 30. јула 1941, којим се сагласио и надбискуп Степинац, имао је за циљ да што више Срба пређе на католицизам, са тенденцијом да их онда тако прикажу као Хрвате..." Зато је у горњој окружници садржана тенденција владе (како они сами признају), да конвертити "прелажењем на католицизам одричу се Српства и тиме ео ЈрБо постају Хрвати."

Павелић је приликом пријема једне насилно доведене депутације преверених Срба из "велике жупе Барања" "умолио ове јучерашње православце и Србе а данашње католике и Хрвате, да поздраве све њихове на домовима и да им кажу да... тамо на врху у Загребу "бије једно срце за њих и за читав хрватски народ..."!

Проф. Новак саопштава и једно писмо које је један веома умерени фратар (Анђелко Грегић) послао своме православном сабрату Богдану Деановићу пребеглом у Србију. (стр. 697). Тамо отворено пише: "Вашу судбину дочекали су постепено и многи други. Углавном интелигенција... Од сељаштва се тражила изјава да се осјећају и називају Хрватима... Али као доказ малохрватства тражило се индиректно да пређу на католичку вјеру..." "Знам да

није ишло на легалан начин, јер је био морални притисак, али ту одговорност не носи појединац, јер се радило о директивама..."

Стр. 711: "Жупници, капелани, каноници, монсињори, са и без црвених појаса, сви заједно са редовницима, на једном и истом послу, католичења и клерофашистичког "хрваћења" Срба... "

Стр. 759: "У Госпићу се жупник Драгутин Кукоља... одао католичењу само зато што је вјеровао да ће прелазници, а свакако и њихова дјеца, кроз католицизам постати Хрвати..."

Стр. 711: Нарочити зликовац-свештеник, Јоле Бујановић, доцније жупан Лике и Гацка не само што је наређивао да се Срби убијају, него "није напуштао ни друго средство претапања Срба у Хрвате, па је утјецао на све стране да се православци преведу на католицизам..."

Кад је архизлочинац Павелић морао признати постојање православних у својој криминалној држави, онда је казао у свом парламенту ("Хрватском државном сабору"): "У православље не дира нитко (!!!), али не може бити српске православне цркве." Сматрао је да га ту Бугари и Румуни неће демантовати. Зато он одобрава постојање "хрватске православне цркве"!!! Кад је видео да не могу сви Срби прећи на католицизам, и да ће остати велики број православних, онда их је ипак десрбизирао. "Отада у "НДХ" има четири врсте "Хрвата": римокатолици, гркокатолици, муслимани и православни! Али све Хрвати, по наредби, по претњи, по фалсификату.

Проф. Новак потврђује да је римокатоличење настављено и онда кад је форме ради основана "Хрватска православна црква", и то да би се сад добивали Хрвати. Новак изрично каже (219, стр. 691). "Не само да се није тада тргнуо нижи клир, фратри и други бројни свећеници, који су више из усташких разлога ради похрваћивања агитирали за прелажење, не ни бискуп Акшамовић..."

Из свега овога постаје разумљиво да хрватске државне власти у својој криминалној држави нису дозвољавале прелаз на грчко-католичку веру или на ислам. Проф. Новак је навео мноштво оригиналних доказа о тим спречавањима, па чак и кажњавању оних који би то ипак учинили. Јер, хрватизирање преко грчко-католичке цркве траје веома дуго, вековима, а преко ислама се не може уопште спровести, поред свих декламација о "цвијећу хрватског народа." Само римокатолицизам био је гаранција брзог и сигурног хрваћења. Само што су се Хрвати ипак преварили.

Страни католички кругови, баш мисионари, хоће да са католичке цркве дигну срамоту принудног католичења на тај начин што "усташко" преверавање сматрају као просту фикцију или етапу ка хрватизирању. Тако нпр. (254) "Др Џорџ Двајер, старешина Римо- Католичког Мисионарског Друштва у Лондону, писао је и католичком органу Енглеске: "Прогони и насилно католичењегрко-православних за вријеме рата било је дјело сателитске усташке владе, покушај да се православне Србе присили да се изјасне као Хрвати." (Њујорк Тајмс, 2. марта 1953).

Позната је ствар да су хрватски прелати на челу са Степинцем преузели десетак хиљада српско-православне деце да их тобоже спасу. Тако, према саопштењу дра Бранка Миљуша, сам др Влатко Мачек, вођа Хрвата, писао је у емиграцији (254): "Највећа заслуга надбискупа Степинца, каже он, јест, што је спасио "од сигурне физичке или моралне пропасти, најмање десет хиљада православне дјеце, чији родитељи су били или поубијани, или одведени у нацистичке (не каже усташке) концентрационе логоре или су оставивши дјецу побјегли у планине"."

На то му сасвим правилно одговара др Миљуш:

"До 1942. усташе су убијали масовно и православну дјецу, али су се послије досјетили и ту праксу напустили, сматрајући да је корисније католичити их и претварати у Хрвате. Тај ће посао обављати у славу "Божје Хрватске" добротворно друштво "Каритас", које је било под директном контролом надбискупа Степинца. Сву православну а послије и муслиманску дјецу усташе шаљу у "Каритас" које их католичи и убацује у хрватски народ. Рачун је био одличан, јер већина ове дјеце није враћена својим родитељима или родбини. Затурен им је сваки траг, а један дио одведен у емиграцију. Поставши хрватски јањичари нека од њих похађају, у католичким свештеничким мантијама, теолошке школе."

6.

У данашњој, комунистичкој, Југославији не постоји, мора се то објективно признати, иманентна опасност за српство у тзв. "Народној републици Хрватској". Постоји опасност посредног слабљења народности запостављањем националних симбола и прогоном вере, али српство као такво тамо је признато и поштовано.

Несумњиво се као главни узрок тој појави може да означи велико учешће Срба из Хрватске у партизанском покрету. Али је било и других узрока, нпр. одуство Ђиласа и њему сличних међу Србима у Хрватској.

Међутим, хрватска емиграција спрема Србима у Хрватској исте националне шикане, којима су били подвргнути досада, укључујући ту и саму негацију народности.

Не само усташе, који у томе погледу не одступају ни за јоту (убиства Срба тобоже осуђују), него и други Хрвати у емиграцији, скоро сви. И то у Хрватској до Дрине, "до Митровице и даље" (мисле на Косовску Митровицу).

Ја сам у једној другој књижици (232), под псеудонимом, у одељку "Шта хрватски политичари спремају Србима изнео неколико података како хрватски политичари стоје једнако на становишту негације Срба у својој фантастичној великој Хрватској, чак и "очи-шћења" Срба у њој. То је допуњено једним мојим уводником у чикашком листу "Српско Јединство" с краја 1954. (кад је рукопис за горњу књигу већ био дат у штампу) (233).

Разна су се ту лица нашла на истом послу негирања Срба и у будућности. И неки политички човек Јелачић, и неки млади "доктор" Анте Бутковић, и "највећи живући хрватски

писац" Богдан Радица, и политичар Гажи, и "политичар" Павле Остојић, и неки Фржоп и многи други.

Фржоп каже у Избору" да ће Србе "хрватски народ ...стиснути у српски простор, гдје се српски говори и разумије" (тј. преко Дрине). - Остојић прети у "Заједничару" од 11. августа 1954. хрватским Србима" да "не могу и не смију да се везују за Србијанце а против домовине Хрватске, јер би то опет довело до несреће." Претња више него провидна. Преведена на обичан језик значи: ако Срби из Хрватске покушају неку солидарност са осталим Србима, специјално оним из Србије, дочекаће што су дочекали 1941.

И по своме значају и по својој дрскости све ове изјаве премашују изјаве дра Јурја Крњевића, који је главни тајник најјаче хрватске странке и пресумптивни будући шеф Хрватске сељачке странке. Ако ико, он мора да пази шта говори. А он скоро отворено и негира Србе и прети Србима.

То је изнето и анализирано у поменутој књизи (232): он у Хрватској признаје људска, али не ни верска ни национална права, само онима "који поштују народ и земљу у којој живе". Тај народ и та земља хрватски су, чак и у Косовској Митровици. То значи: ко нпр. у Босни, у Херцеговини, у Срему, у Санџаку, на Косову не призна да се налази на хрватској земљи као моментани гост, има да остане бесправан, vogelfrei, да га свак може убити. Њему се ускраћују "права човјека"!

Ту скоро, он је, међутим, био нешто блажи, али и отворенији. На једном хрватском збору у Монтреалу (Канада), он је казао (258) из.ос.: "Темељно зло код нас су наши православци, звали их ми Србима или не..." И даље каже да је главно да се Хрвати сложе и онда "нећемо требати да они (тј. православни) буду одлучивали тко ће бити господар у Хрватској". Онда ће се закони доносити без Срба и, свакако, против Срба. Али, да ли ће се они уопште као Срби признати, то је питање које др Крњевић свесно оставља отвореним. Зависи од те хрватске већине у њиховом парламенту и лојалности Срба. Иако је тако далеко од власти, Крњевић се устручава да Србима призна њихов национални назив, а камоли да им призна нешто више. Срби који би остали под хрватском влашћу морају унапред рачунати да им се у најмању руку ускрати њихово национално обележавање. То што се ником другом на свету не ускраћује.

А и други "доглавници" Крњевићеви прете ништа мање. Тако нпр. Стјепан Гажи у "Хрватском гласу" бр. 49 за 1953. Он тамо пише да "у Хрватској постоји комунистичко- српска спрега, која се једног дана може Србима страховито осветити." Да их опет побију кад Хрвати том земљом сами загосподаре.

"Амерички Хрватски Гласник" (од 11.5.1956), који је сада званичан орган ХСС, тражи од српских политичких странака, као претходни услов за радњу да "признају хрватско државно право. За Србе је, наставља овај лист, боље и паметније да што прије то уоче, јер ће тако

себи и свом народу приштедети нова страдања и разочарења. Чим прије разум надвлада то ће брже сванути бољи дани и Хрватима и Србима." (443).

Овде већ "нема врдања". Отворено се прети "НОВИМ страдањима и разочарењима" Србима који не признају "хрватско државно право". А шта је то "хрватско државно право", то они не дефинишу. Зависи од моментане констелације како ће га протегнути. Но протегли овако или онако, Срби га морају признати таквог или ће бити предати мачу и огњу као у прошлом рату.

И то не пише макар какав листић екстремног правца, већ званични орган Хрватске сељачке странке, којој сви Срби-Југословени јединој признају пактибилност у нашем спору са Хрватима.

Ја сам о томе "хрватском државном праву" потанко писао у поменутој књижици и немам ма шта томе да додам (књига под 232). Мислим да неће читаоци губити време читајући и ту књигу, где су изнете потпуно оригиналне правне контемплације поводом те хрватске химере.

Но сад се отворено каже да ће они Срби (назив им се признаје) који сматрају да Срем, или Лика, или Бока, или Северна Далмација, или чак Херцеговина, можда и Санџак, можда и Косово, а да о Босни не говоримо, да ће ти Срби бити безобзирно поубијани ако не признају да су то хрватски крајеви и да морају потпасти под Хрватску! Јер каква би иначе могла бити та "нова страдања"? Као она прећашња, "усташка".

И још многи, баш многи Хрвати: политичари, литерати, уметници, "доктори државних знаности", као неки фалсификатори по имену В. Мурвар (460) отворено кажу да у будућој хрватској држави, разуме се до Дрине и преко Санџака, не сме бити Срба. А Срби прелазе преко тога као што су прелазили до 1941.

Да ли под тим ауспицијима могу Срби уопште пристати да потпадну под хрватску власт? Виде ли и слепи шта их тамо очекује?

Д) НАСИЉА И ЗЛОЧИНИ

1.

Чим су се доселили на подручје Хрватске, и то далеко више по жељи господара земље него њиховој личној, Срби су били изложени страшном притиску на своју веру. А Срби су бежали у Хрватску првенствено да сачувају неокрњену своју веру, да своје верске обреде врше несметано и слободно, да одрже култ својих старих и својих светих.

Вера је била Србима нешто најважније и најсветије, нешто због чега је једино ваљало и живети и мрети. Вера и слобода: "часни крст и слобода златна."

А чим су се појавили на хрватској земљи, почео је атак на њихову веру. Од стране свештенства и народа који је тамо још остао или који се у њиховој околини налазио. Један атак који је био некад жешћи а некад латентнији, али престајао није никад све до половине прошлог века.

Тада је престао атак на веру, а почео атак на народност. А тада је баш Србима народност постала важнија и светија од саме вере. Вера и народност су биле нераздвојне, али, уколико је издвајање, чак и теоретски, било могуће, тада се предност давала народности. У целој Европи, па и у целом културном свету. И код Срба у Хрватској. Зато су се злотвори српски сад окомили на српску народност. Једнако безобзирно, чак и безобзирније него раније на веру.

Онамо су их помагали и Ватикан и Бечки двор кад је то политичка ситуација дозвољавала. Овамо их није помагао нико: денационализирање и десрбизирање је чиста хрватска надлежност и чиста хрватска акција. Зато је била још безобзирнија и дивљија него акција католичења. Зато се с правом може рећи да је и акција католичења поглавито дело Хрвата.

Али се напад на пресељене Србе није ограничавао на те две вредности и те две светиње. Прогони су продужавани и против њиховог имања, чак и против њиховог живота. Разуме се кад је ситуација то дозвољавала, кад су Срби у Хрватској били остављени на милост и немилост самих Хрвата. Тада је увек букнула и експлодирала накупљена мржња против Срба, која није презала ни од каквих насиља, ни од најстрашнијих злочина.

То се није догађало често, још мање континуелно, то су повремени акти, али мотиви њихови су очигледно трајни и вечни. Мржња је била увек ту, требао је само повољан моменат да она дође до изражаја.

Насиља према Србима вршила су и хрватска господа и хрватски народ, како је ко могао и како је имао власт. Кад је народ мање значио и мање могао, вршила су то господа. Кад је сам народ добио важност, и постао неки фактор, вршио је то он. Понекад су била у истој акцији удружена и господа и народ, и државна власт и маса.

И хрватско-славонски сабор је као такав правио Србима разне сметње и чинио разне шикане кад год му се за то дала прилика. То се данас може пратити из објављених "Саборских списа" хрватског историчара Ферда Шишића (456). Сабор моли Цара да не дозволи Србима окупацију појединих добара, тражи најстроже казне за неверне Србе, именује истраживача да испита у име Сабора тужбе против Срба итд. То све преноси и Алекса Ивић у једној својој монографији (438, стр. 94) и са своје стране додаје: "Већ ово неколико вести карактеришу расположење које је владало код фактора католичке цркве и међу племићима хрватским према досељеним Србима".

Али, сад треба утврдити једну страшну истину: било је случајева да су господа спречавала ексцесе масе и да је власт кочила прекомерне испаде народа, али се није

десило никад да је народ узео своје српске суграђане у одбрану од атака или неправде власти и господе.

Кад се народ и власт слила у једно, у чудовишној "НДХ", тада, разуме се, никакве више препреке ни од кога нису могле бити очекиване. И власт прве државе која је могла радити шта је хтела откад су Срби ту, и народ код кога је тињала стална и вечна мржња на бољег од себе, све се то сад ујединило у нападу на Србе и у злочинству према њима. Не само да није нико кочио, већ, напротив, једни су подбадали друге на све већа дивљаштва и страшније злочине: народ је то тражио од власти, власт је народ соколила и директно подстицала на злочине. Настало је просто утркивање између народа и власти ко ће страшнији злочин да измисли и да спроведе према Србима.

Неки бледи примери показаће понешто од тих насиља према несрећним Србима у Хрватској и Славонији.

2.

Напади на Србе почели су, разуме се, још док су они били на турској страни, махом у Лици, али напади који су по својој грозоти превазилазили поступке према другим камбатентима. Тако је сењски капетан Гашпар Раб одредио још 1583. г. 200 стрелаца који ће хватати "Влахе" по Лици и продавати у Италији као робље (259). Ова одлука је после утолико измењена да се Срби уопште не узимају у ропство, него сместа убијају (261). Две године доцније доноси Хрватски сабор одлуку да се сваки "Влах" који се у боју ухвати набије на колац (260). Оно што су се бојали да чине према Турцима, Хрвати су чинили према Србима, јер су се мање бојали репресалија!

Сам се Анте Старчевић, "отац хрватског народа", хвали како Хрвати Србе нису вешали него, још крајем XVI века, живе на ражањ пекли. Ево шта он дословце каже (244): "Вјешала за ову пасмину бијаху настраховитија верста смерти. Било да Хорвати нису то знали, било да их је знао гњев преузети, они нису кривце вјешали: Сењани у Перушићу набише их на ражањ, па ти их испекоше, (1569. године)".

Он консеквентно у књизи, већ и у наслову, Србе зове пасмином.То нису људи, већ стока: сви Срби без разлике. А стоку може да убије ко хоће. Срби су му још "накот зрео за сјекиру". То је доцнија психоза целог хрватског народа.

3.

Шикане су чињене и према Србима који су се доселили на аустријско ("хрватско") земљиште по пристанку или чак позиву аустријских власти.

Тако већ једна од првих група овако пресељених Срба, још 1599, била је смештена у Иванић и околину. Све по наредби барона Херберштајна, команданта Славонске границе, а по одобрењу Цара. Срби населише пределе који су већ 40 година били пусти, како сам

Херберштајн извештава Цара. Алекса Ивић, који то саопштава према Бечким архивама (175, стр. 28), каже даље: "Међутим, тек што Срби дођоше, појавила се одмах хрватска господа са доказивањем да су ти пусти крајеви њихова својина, те према томе да Срби морају њима "робовати". Херберштајн је сматрао за своју дужност да искупи задану реч и да заклони досељенике од племића." ...Он се нарочито бојао да се Срби "не осете преварени па се врате натраг у Турску."

"Загребачки бискуп Никола Селнички дигао се први да Србе подложи под своју власт..." (свакако, као феудални господин, мисли се овде, ЛМК). Али Херберштајн није попуштао и захтеви бискупови нису на Двору били уважени (262).

Новопребегли Срби у Хрватску после годину-две доживели су исту судбину. Ево што пише Алекса Ивић (175, стр. 31): "На појаву коју смо видели у Славонији да суседна властела хоће досељене Србе себи да потчини, наилазимо и у Хрватској. Овде се подигоше у исти мах грофови Ђорђе Зрињски и Ђорђе Франкопан, доказујући сваки за себе да место Гомирје, на коме се Срби доселише, њему припада те да се према томе Срби морају њима покоравати."

Стр. 33 (Ивић): "Борба између досељеника и хрватско-славонске властеле, којој је од старина припадало пусто земљиште што Срби заузеше при доласку свом, повлачила се кроз неколико деценија. Ту борбу су могли Срби да издрже и да у њој победе само стога, што су се за њих топло заузимали врховни заповедници хрватске и славонске границе. Између властеле хрватске са баном на челу и граничарских војних заповедника постојала је столећима суревњивост. Сеоба Срба, који су махом дошли према уговору са граничарским заповедницима, повећала је знатно моћ ових, јер су у Србима добили најодличније војнике. У рођеном интерсу тих заповедника лежало је да се Срби не потчине племићима. - Најжешћи противници Срба у Хрватској били су Зрињски и Франкопани..."

Они клеветају Србе код Двора да су у вези с Турцима итд. То исто чини и барон Колонић и неки други племићи, само у жељи да се Срби прогоне.

Стр. 38: "После смрти грофа Ђорђа Зрињског (1603) преузе гроф Никола Зрињски задатак да узнемирује и тужака српске досељенике"... Његов капетан Чикулин прогањао је немилице досељенике, те Вид Кесел подигне у фебруару 1606. тужбу код надвојводе против Чикулина и Зрињског, јављајући уједно да и браћа Франкопани чине многа насиља недавно досељеним Србима са реке Уне, из места Острошца, а тако исто и гомирским Србима..."

Стр. 39: "Вечито узнемиравање и интригирање од стране Зрињског и Франкопана нагони Србе на одлучнији корак..." (Они траже привилегије).

Стр. 48: "Као што Држава није имала војника да брани границу од Турака, исто тако нису имали хрватски племићи радника да им земљу обрађују и да им служе. Отуда непрестано траје између племића и војне управе оно отимање о власт над Србима. Отимање то коштало је Србе многих жртава и отежало је нове сукобе... Бранећи се од племића, Срби су се увек

позивали на уговоре које су склапали са граничарским заповедницима при сељењу. На такав уговор са бароном Ленковићем позвао се и кнез гомирски Раде Мамула, кад се у новембру 1617. тужио пред надвојводом Фердинандом на грофове Николу и Вука Франкопана, што су ови бацили у тамницу једног гомирског српског војводу и начинили велику штету Гомирцима. У име целог Гомирја тужи се кнез Мамула и подсећа у својој тужби надвојводу на све оне услуге које учинише гомирски Срби Држави, претећи да ће се радије сви иселити или умрети, него што ће подносити зулуме хрватских грофова. Надвојвода испуни жељу Гомираца, наложи Франкопанима да одмах пусте војводу гомирског, и запрети да више не праве штете и не вређају права која су Србима дата". (263).

Јуна 1617. дође за бана хрватско-славонског "најжешћи противник српски гроф Никола Франкопан Тржачки" (Ивић, стр. 49). И за Србе би настали веома црни дани да није мало затим, марта 1619, дошао за цара овде више пута споменути ерцхерцог ("надвојвода") штајерски Фердинанд.

Шикане нису никад престајале. Ивић пише: "И остали Срби у Хрватској имали су у то доба горке дане. Становници у Гомирју, Врбовском и Моравици поднесу у јуну и октобру 1619. Ратном савету тужбу на Франкопане, а кад им тужба не донесе никакве промене, почеше се бавити мислима да се врате у Турску..." Цар је то осујетио.

Нарочито су гомирски Срби патили од хрватских грофова, кад је, 1631, гроф Франкопан постао врховни заповедник хрватске границе (стр. 58). Они нуде још 1622. Франкопанима откуп, али гроф не пристаје на суму (стр. 53 и увек навод архивских извора). Цар се заузима за Србе, али хрватска властела уме да заобиђе те царске одлуке.

Стр. 62: Неприлике и сметње које су Срби трпели од хрватске властеле нису кроз читав XVII век никако престајале. Ове неприлике нагнале су многог досељеника на повратак у Турску... "

Гроф Никола Франкопан нарочито омета колонизирање Срба између Бриња и Брлога 1638, и једва Херберштајну пође за руком да отклони интриге грофове (Ивић, стр. 63).

1640. имамо једну ретку ситуацију да Франкопани бране Србе од околних Хрвата. Ево како то приказује Ал. Ивић, према хрватском историчару Лопашићу (264): "На хрватској граници побунише се Хрвати у Огулину због витуњских Срба. Огулинци су пре доласка Срба уживали и обрађивали земљу витунску, те почетком 1640. пошљу три изасланика у Грац, да се потуже на грофа Гашпара Франкопанског, капетана у Огулину, што је населио Србе на то огулинско земљиште. Не сачекавши ни одговор из Граца, подигну се њих око 50 наоружаних Огулинаца у Витуњ, отму многу марву од Срба и запрете им да ће им попалити и уништити све што имају ако се не одселе за осам дана. 0 тој побуни јави у јуну гроф Гашпар своме оцу Вуку, а овај опет 5,15. и 19. јуна те године извести цара Фердинанда. (То је био Фердинанд III, наследник Фердинанда II, српског пријатеља, који је 1639. био умро, ЛМК). Војничке власти предузеће хитне мере да коловође казне и да распламтеле страсти утишају, што им

пође за руком. Занимљиво је да се гроф Гашпар Франкопански, чија је фамилија иначе свагда гонила Србе, овом приликом живо заузео за Витуњце и пред истражним судијом у ствари побуне хвали их с речима да су Срби у борби против Турака хиљаду пута кориснији од огулинских Хрвата."

Али против других Срба су Франкопани и даље интригирали и тужили се: против кореничких 1642, називајући из издајицама. Барон Херберштајн их узе у искрену одбрану, говорећи за усорачке Србе да су познати са своје храбрости, а за кореничке да су више пута, уз опасност по свој живот, чинили услуге аустријској ствари (Ивић, стр. 65 и даље).

Стр. 70: "Настојање хрватских сталежа да потчине под своју власт досељене Србе претрпело је крај свију закључака хрватског и угарског сабора потпун неуспех. На то се захтев сталежа ограничи на само тзв. Србе предавце, приватне и робове", који су заиста неко време били подложни властели, али су сад захтевали да буду равни са осталим граничарима. Они су живели у Славонији. "За српске интересе заложи се и овог пута врховни заповедник славонске границе гроф Шварценберг који је добро познавао српски народ... Он "напише 7. априла 1644. Ратном савету писмо и најодлучније изјави да он не може узети ни пред Богом ни пред људима одговорност што аустријска влада таквом незахвалношћу награђује 40-годишњу верну службу српску... Ако сад комесари покушавају да их потчине хрватској властели, наступиће ужасно незадовољство и побуна..." Цар усвоји ове аргументе. И опет један Немац спасе српску ствар у Хрватској и спасе Србе од поробљавања које им Хрвати увек спремаше кад се за то укаже повољна прилика.

Стр. 76: Поводом покушаја прелаза усорачких Срба у Хрватску око 1653, Хрвати се успротивише. "Сталежи хрватски, кад већ нису могли да потчине себи досељенике, израдили су у угарском сабору да запречи нове сеобе..."

Кад је Славонијаповраћена од Турака, онда су хрватски чиновници покушали да Србе који су тамо живели порезом упропасте. Итд. Увек су налазили нова и нова средства шикане и насиља према Србима. Али директне злочине нису могли да чине јер су Срби били наоружани и јер су били заштићени од Беча и његових команданата. Иначе Бог зна шта би од њих било.

У својој другој, и доцнијој, књизи о миграцијама Срба у Хрватску (433) даје Алекса Ивић даље податке тих прогона новодосељених Срба у Хрватској, све на основу архива Беча, Граца итд.

Тако нпр. на стр. 30: "Тек што се Срби настанише у околини Жумберка, дођоше у сукоб са кастеланима суседног поседа Јастребарског... који почеше досађивати Србима на све могуће начине и наносити им штете..." Србе је узео у заштиту словеначки старешина Кацијанер против кастелана Франкопанових.

Стр. 74: "Грофови Зрињски проширише дотадашњи спор свој са гомирским и околним Србима и на српске досељенике у Личу. Управитељ њихових приморских добара Ћикулини

почео је, чим му Срби у Личу отказаше кметовску послушност, да прогања ове досељенике..." Срби су се чак у Грацу на то жалили.

Стр. 88: "Сукоби и борба грофа Николе Зрињског са досељеним Србима продужише се и кроз годину 1609. и 1610..." И ту су се Срби жалили у Грацу.

Стр. 93: "Од сва три брата Франкопана најистрајнији је био у борби против Срба Никола, каснији бан хрватски. И један члан породице Зрињских из тог времена, гроф Никола, истицао се као жучан и енергичан противник српских досељеника. Он је неуморно, и увек изнова, покретао парницу против Срба и обраћао се свим факторима, за које је мислио да могу припомоћи, да му се Срби подложе... "

Стр. 108: "Гомирци маја 1620. подносе цару тужбу и моле га да што презаврши погађање за откуп Гомирја, јер се насиља Франкопана не могу дуже издржати".

Стр. 125: "Срби који се населише на имању грофа Николе Франкопана и постадоше његови кметови, имали су врло тежак живот. Једна грула таквих Срба, на броју од 200 душа, отселила се априла 1642. у Аквилеју и Фурландској. Барон Херберштајн известио о томе Ратни савет и додао са своје стране да за тим Србима не треба жалити, јер су били православне вере. Ако је баш потребно да на њихово место опет Срби дођу, он ће довести Србе католике, који се нуде да дођу из Турске."

И читав низ сличних података налази се у Ивићевој књизи. Исто тако у другој књизи, која говори о миграцијама Срба у Славонију (434). Прво говори о тадашњој Горњој Славонији, а то је данашња северна Хрватска. Ево како Ивић слика стање општим речима (стр. 8): Срби у Хрватској концентрисали су сву снагу у борби против хрватских магната Зрињских и Франкопана, који су хтели да од српских досељеника створе своје кметове, и њихова се борба завршила средином 17. столећа компромисом. Срби у Славонији имали су да издрже с једне стране борбу против хрватских сталежа, који су тежили да на српске досељенике прошире своју спахијску власт, а с друге стране борбу са католичком црквом, која их је гонила да признају римског папу за свог врховног црквеног поглавара. У оној првој борби нашли су Срби заштите у граничарским војним заповедницима, те су уз њихову помоћ остали победиоци, у овој другој борби, у одбрани православне вере од насртаја католичког клира, били су Срби упућени само на своју снагу, те су у неједнакој борби подлегли..."

Адам Прибићевић наводи (247): "1672. осуђено је 14 калуђера манастира Лепавине и игуман Гомирја на галије и тамо им нестало трага због тога што су се бранили од Уније". То је забележено и иначе на више места.

Најбољи хрватски историчар Федро Шишић каже на једном месту (265) за Крајину (хрватску и славонску): "Будући да су ти крајеви били слабо напучени, узели су Нијемци мамити разним привилегијама у турском сусједству насељене грчко-источне Србе (Влахе), бранећи их од захтјева хрватске господе, који их хтједоше учинити својим кметовима."

Ово су веома драгоцене изјаве проф. Шишића, којим се доказује, пре свега, да су Срби мамљени да пређу на аустријско земљиште, а не да су се они натурали и довлачили; затим да су живели у суседству Хрватске и Славоније, а то је у Босни; даље, да се под речју Влах разуме Србин; напослетку, а то је овде најважније, да су Немци (не рече чак: аустријски официри) узимали у одбрану Србе "од захтјева хрватске господе" која их је хтела закметити.

Сама жеља да се неко учини кметом није ни насиље ни злочин. Али хрватска господа није, као што се то видело из претходних излагања, само желела да пресељене Србе учини својим кметовима, већ је предузимала све дозвољене и недозвољене мере, претње, шикане па и саму брахијалну силу да те намере спроведе у дело. Иначе од њихових пустих жеља није нико требало да брани Србе, па ни Немци. Ови су их бранили од хрватских шикана и њиховог безакоња.

Доказ за ово последње гледиште имамо у једном писму вараждинског генерала Ђорђа Лудвига Шварценберга из године 1644, како га је саопштио хрватски историчар Р. Лопашић (200, II, стр. 264). Писмо је упућено Цару и у њему тај командант крајишких Срба извештава да је одбио захтев хрватских сталежа да оружаном руком подвласти Србе њима. Он је казао, вели у писму, хрватским великашима између осталога и ово: "Ја не бих могао одговарати ни пред Богом, ни пред Вашим царским величанством, ни пред целим светом кад бих таквом незахвалношћу награђивао четрдесетогодишњу верну службу у којој су погубили очеве, децу и браћу, издржали толика тамновања и толику крв пролили."

Није, дакле, хрватска властела постављала само захтев за потчињење и поробљење Срба, већ је тражила да се тај "захтев" manu brachiali спроведе. Они би га сами спровели силом да су њом располагали.

4.

Од краја XVII века, па и кроз цео XVIII век, нису забележена нарочита прогањања досељених Срба, бар не молестације ранијег опсега и колективног карактера. Појединачне шикане нису, разуме се, престајале никад.

Који су узроци тог преокрета? Ја нисам довољно историјски поткован да бих их могао са сигурношћу утврдити. Али их наслућујем и верујем да ћу неке погодити. Неке, јер их има повелик број. Није то један узрок већ цео комплекс.

Пре свега су ратови томе допринели. Од краја XVII века води Аустрија са Турцима читав низ дугогодишњих ратова. И она је упућена на српску помоћ и српску доброхотност с једне и друге стране (аустријских и турских Срба).

Марија Терезија (1740-1780), чим је ступила на престо, води три шлеска рата за наследство. Противник јој је Фридрих Велики, и она не сме експериментисати са нерасположењем најбољих војничких снага у Монархији.

После "Уроте" Зрињског и Франкопана, који су погубљени 1671, моћ хрватског племства је била сломљена. А "хрватски народ" је племство представљало, и главне шикане Срба од њега су потицале.

С друге стране, број Срба у границама Аустрије бивао је све већи, нешто новим сеобама (нарочито Великом сеобом од 1690), а нешто ослобођењем извесних крајева од Турака, нарочито Славоније која је била крцата Срба. Почетком XVIII века није их у Аустрији било мање него Хрвата. Хрвати чине зулуме, то је историјски утврђено, само према слабијем, нејаком, од кога се не боје освете.

Срби су добивали од бечког двора привилегије, које се нису увек поштовале, али којима се придавала нарочита важност у случају рата и потребе за српском помоћи. Оне су обнављане у датим приликама (код нових сеоба већих димензија, при опасности од рата итд.). Срби нису били више пуштени на милост и немилост околине, чак ни самих власти аустријских.

Војна Крајина, у којој су Срби највећим делом живели, консолидовала се у току времена, постојала све више једна посебна "круновина", у којој су Срби имали често бројчану надмоћност.

Упоредо са консолидовањем Крајине утицај суседне Хрватске на стање у Крајини бивао је све слабији. А онај мали број Срба у провинцијалној Хрватској био је морално помаган од своје браће из Крајине и није могао бити третиран сасвим друкчије него ови.

Обзири према Русији морали су такође да играју извесну улогу. Ова се све више интересовала за стање православних хришћана у целом свету и реагирала је све живље на њихове прогоне. А Аустрија није смела да пркоси Русији.

Ти исти или слични разлози утицали су и на држање према Србима у XIX веку. Борбе са Наполеоном, са Мађарима, окупација Босне и Херцеговине итд. нису дозвољавале да се иритирају Срби.А и Хрвати из Бановине нису хтели да се замерају Србима до "Утеловљења" Границе (инкорпорисања Крајине). Јер би ови могли да саботирају то инкорпорисање.

Средином XIX века дошло је први пут у историји до искрене и интимне сарадње Срба и Хрвата (у борби против Мађара). Али је то било кратковечно: једна епизод а скоро ефемерна. И зато, кад заговараоци југословенства стално износе одушевљене изјаве о српско-хрватском братству из тога времена, желећи да покажу нашу солидарност, мени изгледа исто као кад би неко стално износио фотографије са свадбе као доказ доброг расположења супружника кроз цео век.

Скоро непосредно после "Утеловљења" дошао је Куенов режим, који су Срби помагали и који је Србе штитио. Чим се тај режим био издробио и постао склон паду, настају нови погроми против Срба. Нарочито пак кад је њега нестало.

XX век је нарочито катастрофалан у том погледу. Тада код Хрвата букти дуго прикупљана и прикривана мржња, и разбукти се нарочито жестоко и распламти се до

усијања у моментима кад Србима не иде добро, да добије своје бело усијање четрдесетих година тог века кад су Срби били напуштени од свих и свакога. У међувремену се притаје Хрвати, поташулају, и праве се као јагањци да опет сваки неповољан положај Срба разбуди у њима потпуно злочиначки менталитет. Чим постоји опасност освете или реакције, било Срба било закона, они се уђуте. И тако редом, по закону плиме и осеке.

И самом г. Адаму Прибићевићу се омакло једном да каже оно што се иначе спорити не може да су Срби у Хрватској "откад су дошли били на пакленим мукама од хрватског племства и хрватске цркве, а после од старчевићанаца" (248). Што се тиче "старчевићанаца", то је опсесија г. Прибићевића или еуфемизам. А да он под тим старчевићанцима ипак подразумева хрватски народ у својој грдној већини, показаћу из једног његовог другог написа у истом листу или две године раније (249). Тамо се он осврће на један апел добронамерних и племенитих" Словенаца који сматрају да треба престати са свађом српско-хрватском, јер, између осталога, ни Хрвати нису били тако ђаволски расположени према Србима. Г. Прибићевић одговара:

"Није тачно да хрватски народ ни пре 1918. ни после ње није био "совражно" (непријатељски) расположен према Србима. Није сав, али јест већина у Хрватској и сви Хрвати у Босни. Сви ови ишли су уз смртне непријатеље Срба Франкове старчевићанце и антисрпски настројене радићевце."

Ако тако ствари стоје, ја не видим како се може народ хрватски прати од дела и поступака "старчевићанаца".

Адам Прибићевић износи у истом чланку (249) ове појединости:

'У државним средњим школама долазило је до покушаја убијања и до самог убијања српске деце. 1902. имали смо погроме у Загребу, 1908-10. Велеиздајничку Парницу у Загребу, са 600 Хрвата кривоклетника сведока...

А већ 5. децембра 1918, четири дана иза уједињења, дигли су франковци старчевићанци и радићевци буну у Загребу...

То је било до 1918.

После 1918. све блато старчевићанаца сручује се у Радићеву ХСС и бесна хајка на Србе наставља се. 1920. г. диже се буна, због жигосања коња, у кули радићевства око Бјеловара, Св. Ивана Зелина и тако даље. Нехумано је, рекоше, мучити животиње жигосањем и смањивати им вредност тиме. А ти хумани људи ухватили су среског начелника Шпилера, начинили му мртвачки сандук, натоварили га на њ, као Јевреји крст на Христа, да га вуче до гроба, тамо га убили секирама, рогуљама, будацима и пуцали из пушака у већ мртво његово тело. Убилачка оргија, коју ће усташе после развити до космичких размера."

Један немачки публициста, који је "југословенски проблем" веома темељно проучавао између два рата, Гилберт ин дер Маур, написао је о погромима Срба у Хрватској 1902. ово (238):

"1. и 2. септембра 1902. изручи се бес проузрокован франковцима због једног чланка који је изашао био у загребачком "Србобрану". Данима су,најпре у Загребу а после и у другим местима земље, нападани, пљачкани и разарани станови и имовина Срба. Тада су многи Срби напустили хрватски главни град, међу њима и седи протопрезвитер српско-православне општине, јер је Куенова влада скрштених руку посматрала ово пустошење."

Тај лист (Србобран) у ствари није донео ништа своје, већ је само пренео један чланак "младог хрватског националисте" а доцније члана Југословенског одбора у емиграцији, Николе Стојановића, који је био одштампан у Београду августа 1902, у најбољем часопису Словенског Југа, у "Српском књижевном гласнику". Чланак је носио наслов "Срби и Хрвати", и доказивао је хрватску инфериорност према Србима, нарочито у погледу националне свести. То што је Никола Стојановић тврдио, то је могао поткрепити стотинама цитата највећих европских капацитета. Али, без обзира на то: оно што је он казао није ни стоти део онога што је говорио Старчевић о Србима, па чак и хиљаде његових следбеника. Зар Срби нису имали право да и Хрватима покажу како то изгледа, чак и аргументима који су стварни?

Хрвати су могли да се бране, они су могли да пређу поново у напад Срба, али увек штампом, која их је изазвала. Али да прелазе на "тварне" нападе због новинског чланка који им није био по ћуди, то је, заиста, чисто хрватски. Шта смо ми онда могли радити у периодима 1918-1929. и 1938-1941, док су нас Хрвати, у нашој земљи, најпогрднијим речима нападали?

Описујући тај догађај, скоро преминули југословенски дипломата Хрват Фрањо Цвјетиша, пише у лондонској "Поруци": "Усред самог Загреба, српски лист Србобран имао је смелости да прештампа тај напад на Хрвате. Тај неодговорни чин... изазвао је велике демонстрације против Срба од стране Хрвата, и оне су трајале читава три дана. Сумњиви и неодговорни елементи искористили су их за обијање и пљачкање српских радња, банака и школа..." (453).

Интересантно како и тај "Југословен" Цвјетиша готово налази оправдање за Хрвате и њихове изгреде и пребацује кривицу на "сумњиве елементе". "Брат је Турчин свуђ један другоме". Срби, ни у самоодбрани, не смеју ништа предузети против Хрвата.

Признаје Цвјетиша да су тада Хрвати негирали српску народност, ћирилицу итд. А "Срби нису имали власти над Хрватима, па им нису могли ништа прописивати, ни забрањивати." Но они су се светили речима, штампом. То им Цвјетиша ставља на терет.

Тзв. "Велеиздајничка парница" вођена две пуне године против 53 најбољих Срба у Хрватској изазвала је тада светску сензацију и "аустријско" правосуђе (место хрватског) постало било у свету озлоглашено. Оптужени су људи што се зову Србима, а "повјесно је необориво доказано" да су Власи, што се служе ћирилицом, што је зову српским писмом, што вешају српске заставе итд. Инкриминисано је било и урешивање чутура са српским знацима. Један оптужени је питан колико кифла поједе ујутро са кафом. Кад је казао: четири,

то је објашњено да употребљава српски грб са четири оцила. Ево шта се све Србима стављало на терет и како је озбиљно било хрватско правосуђе.

Државни тужилац је тражио најстроже, чак и смртне казне (256), а осуде су гласиле на робију. Ускоро су осуђени пуштени на слободу услед страховитог притиска европског

јавног мишљења, али је брука на хрватско правосуђе остала вечна. Да је било до самих Хрвата, нико од оптужених не би изнео главе.

Ја ћу навести овде шта је казао Емил Вандервелд о "Велеиздајничкој парници":

"Загребачки процес је највећи судски скандал овога времена. Ретко се сличан тенденциозни процес водио према људима који нису учинили никакав други злочин сем што су сањали о независности нације којој припадају."

Један велики аустријски литерат, један од највећих аустријских писаца уопште, Херман Бар, био је скандализован вођењем "Велеиздајничке парнице" у Загребу. Он је том свом расположењу дао израза у два-три написа. Један од њих, писан јуна 1909, носи наслов "Велеиздаја у Загребу". (458). Бар је тако рђаво описао хрватско правосуђе као ретко ко уопште и ми ћемо поједине одељке о томе изнети на другом месту. Овде само неколико ставова:

"Са осуђеницима се у Европи боље поступа него са оптуженим овде, чија кривица треба тек да се докаже... Највећи део оптужених учинио је на мене утисак простих, сасвим безазлених људи, који уопште не могу да схвате шта заправо хоће од њих. Они се осећају као добри Срби. То они и не скривају и не могу да разумеју да неко, зато што се опредељује као Србин, мора стога постати сумњив... И мора човек имати нарочито брз дар схваћања, који највећем делу оптужених недостаје, да би разумео, да употреба српског писма, које мора сваки наш Србин, по државној наредби, још у школи да научи, да је употреба тог писма одједанпут постала знак велеиздаје... Једном оптуженом ставља се на терет да је Хрвате назвао псима. То не би било лепо од њега, али пошто ми живимо у Аустрији где за све постоји закон, могао је и тај случај да се подведе под неки закон. Али да се неко оптужи за велеиздају зато што је Хрвате назвао псима, не би, ваљда, било потребно. Али он уопште одриче да је Хрвате назвао псима. И он објашњава како је до тога дошло..." Неколико Срба и Хрвата расправљало је о разлици међу њима, и Хрвати су тврдили да су и Срби Хрвати. "Овај (оптужени) Србин остаје упорно при своме: Ја нисам Хрват, ја сам Србин. Његов хрватски противник побесне: Ти си Хрват, јер живиш у Хрватској, а у Хрватској нема уопште Срба. На то ће тврдоглави Србин још једанпут: Ја нисам Хрват, ја сам Србин. Онда опет његов хрватски пријатељ: Ти не можеш да будеш Србин, јер живиш у Хрватској, а све што живи у Хрватској, све је Хрват. Србин се насмеја на то, шчепа своје куче и рече: Овамо и пази добро, и ти си Хрват јер у Хрватској живиш, а све што живи у Хрватској, све је то Хрват." На то додаје Херман Бар са своје стране: 'Не сме се човек шалити. Јер за овакав

argumentom ad canem лежи један шаљивиија од јесени у затвору, и кад нова јесен стигне он ће опет бити у затвору."

У другом свом напису о "Фридјунговом процесу", писаном јануара 1910 (459), Херман Бар се такође осврће на Загребачки процес и каже: "Ја мислим да познајем расположење народа у Далмацији и Хрватској, а видео сам и оптужене у оном несрећном загребачком процесу... Они хоће да буду Срби и многи који верује да је српски народ у Аустрији или Угарској угрожен, можда је у тешким часовима чезнуо за Србијом. И ми смо хтели да будемо Немци, па кад нам је то под Тафеом било забрањено, ми смо чезнули за Немачком. Чежња не спада под кривични закон. Ја не видим зашто би њихова (српска) жеља била кажњивија од наше... "

Тада су "велеиздајници" имали моралну потпору целокупног српског народа. Баш је у то време извршена и анексија Босне и Херцеговине, па су у београдској Народној скупштини политички прваци Србије о томе говорили. Стојан Протић је казао: "Док у Аустро-Угарској нико још није ради пангерманске пропаганде ухапшен и као велеиздајник проглашен, док ова мера није примењена на италијанску и румунску пропаганду, Србе у Хрватској хапсе стално као "велеиздајнике" и држе их месецима у затвору а да их ни пред суд не изведу..."

Стојан Протић је говорио у име Старих радикала; Љуба Стојановић је казао у име самосталаца из. ос.: "У Хрватској се Срби гоне као дивље звери, затварају их због тобожње великосрпске идеје..." (455).

Швајцарац Виктор Куне написао је за време Првог рата једну публикацију под насловом "Они чије се мучеништво не зна" (488), где је описивао страдања Срба у Аустро-Угарској. На страни 55 осврће се и на загребачки Велеиздајнички процес и каже: "Све националне српске институције, и социјалног карактера, и артистичке, и политичке, и шпортске, српски национални амблеми, ћирилско писмо, чак назив "Србин", буђење националне свести, све ове ствари нису за власти биле ништа друго него 'средства револуционарне пропаганде'".

У аустријском парламенту (Рајхсрату) говорио је посланик Северне Далмације др Душан Баљак такође поводом дебате о Анексији БиХ, којима се обећава устав, па је рекао: "Шта народ може да очекује од обећаног устава, кад хрватски устав такав политички шкандал омогућује, као што је хапшење толиких Срба ради велеиздаје, који се сасвим невини више месеци злопате у затворима?" (исто дело).

И Владан Ђорђевић, који ово саопштава (455) говори о "слободама које данас усређују Србе у 'сједињеним' краљевинама Хрватској и Славонији".

1914. долази Први светски рат. Тада је цела монархија против Србије, и бес Хрвата постаје безграничан. На свим странама чују се слогани "Србе о врбе". Али већ и пре тога, одмах после Видовданског атентата, настају прогони Срба у Хрватској.

0 томе саопштава француски публициста Огист Говен са "лица места" француским новинама (после прештампано у засебну књигу 266) многе податке. У писму од 2. јула 1914.

даје нов извештај: "Вести из Аустро-Угарске нису данас боље. Не само у Сарајеву и у Босни-Херцеговини, већ још и у Хрватској... бележе се изгреди почињени против српског становништва, жестоке манифестације против Србије. У Хрватској, Франкова странка, која се срамом засула за време фамозног процеса у Загребу (мисли на Велеиздајнички процес против 53 Срба), преузима дивљу освету против својих ранијих жртава. Она искоришћује доброхотност полиције да би сама извела против непријатеља оно што њене махинације из 1908. и 1909. нису успеле да изврше..."

Херман Вендел у својој великој књизи "Борба Југословена за ослобођење и уједињење", пише на стр. 698: "После убиства Франца Фердинанда одјекиваху Сарајево и Загреб од истих Хрвата против Срба, пошто је хрватска странка Франкова дала паролу да српској змији мора да буде размрштена глава..." (174).

Један Хрват, Виктор Новак, професор универзитета, у својој књизи Мадпит сптеп (219) каже за изгреде после Видовдана 1914. на стр. 21 да су се очитовали "у новинама, црквама, на процесијама, на зборовима, демонстрацијама и демолирањем, паљењима и уништавањем гдје год би се наишло на српску имовину".

Кад је почео рат, у августу, изгледа да су Беч и Пешта утицали на Загреб да се обустави сваки терор, и он је био заиста јако ублажен. Али шта би иначе било?

Сам Адам Прибићевић каже (248) да би "Срби (у Хрватској) били уништени 1914-1918, као што су 1941-1945, да су то допустили Мађари."

Па чак и после Првог светског рата, у самој Југославији, нису Срби у Хрватској били сигурни од хрватских злочина. Ево шта пише Никола М. Пекић у Американском Србобрану 12. децембра 1955:

"Постављање паклене машине у порти српске цркве у Загребу. Разбијање каменицама прозора на српским радњама у Загребу. Велика српска бакалска радња Браће Богдановића у Загребу (Илица), била је само у 1938. години 15 пута полупана. Сличан је случај и са Српском банком у Загребу. Бацање цигала и гвоздених предмета са прозора на пролазеће трупе у Загребу. Паљење усева, сена и сламе, и уништавање винограда и воћњака, политичким противницима, нарочито после избора, биле су редовне појаве и омиљено средство хрватске "демократије".

Трговац, који би гласао за владину листу, могао је комотно сутрадан да затвори своју радњу, јер му више нико не би дошао да пазари."

За време недугог живота недоношчета под именом "Бановина хрватска" (крајем августа 1939. до почетка априла 1941), врло много Срба је било убијено, а разне друге шикане биле су свакодневна појава у свим крајевима те бановине где су Срби живели. Београд је ћутао и правио се да то не зна. У књизи Љубише Петровића "Тајни план..." изашлој за време рата у Америци (237) стоји на страни 57 ово:

"По нормалном схватању, споразум је измирење, заборављање или опраштање онога што је било и почетак нове слоге и обазривијег заједничког живота. Тако су и Срби схватили Споразум од 26. августа 1939. Међутим, за Хрвате то је био јуришни сигнал за нове, још жешће, нападаје на све што је српско. Целокупна хрватска штампа, са њиховим јавним мишљењем, у томе је водила коло. Да то заиста није био никакав споразум, већ чисто подјармљивање Срба, најбоље се види по томе што је већ прве недеље после оснивања Бановине Хрватске само у Загребу мучки убијено преко стотину Срба, а да није никад озбиљно поведена истрага, иако је била јавна тајна да их је побила Мачекова Грађанска заштита само зато што су били Срби и православни. Па онда оно отпуштање из службе Срба у масама и протеривања преко границе Бановине Хрватске."

5.

Разуме се да ово није ни стоти, ни хиљадити, ни милионити део онога што су доцније радили Хрвати кад су били препуштени сами себи, кад нису ни од кога били задржавани, кочени, чак ни контролисани. У својој, како они кажу, "независној" држави. Та држава је била спољнополитички сателит Италије, али у унутрашњој политици заиста сасвим независна и остављена себи. Први пут, после осам и по векова, могли су Хрвати да чине у својој држави шта их је воља. И чинили су то. Онда, тек онда се показала у свој својој грозоти њихова права природа. Тада су могли до миле воље да пусте маха свом расположењу и свом, силом прикривеном, нагону.

Главни задатак државе уопште, модерне државе специјално, то је заштита живота и имања својих грађана. Ако би се у страној држави нешто десило једном њеном грађанину, ако би био лишен слободе, ако би био злостављан, нарочито ако би био убијен, држава чији је он грађанин протестује, врши репресалије, навешта чак и рат. То је толико освештано средство одбране да је чак и један Хитлер, при навештају рата Пољској, 1939, тврдио да су Пољаци убили неколико Немаца (што није била истина, али што доказује како се тешко узимају такве ствари). За најмању конфискацију имања неког Швајцарца у иностранству, швајцарска влада пише ноте, чини протесте, врши релресалије, па чак и привредни бојкот. А хрватска држава, у средини XX века, сматра као свој главни задатак да депоседира, избаци из земље и убије око два милиона својих грађана, лица које је тадашњи међународни поредак (Хитлер-Мусолини) ставио под њихову заштиту! И то убија на најзверскији начин. Из само једног разлога: што нису исте вере и народности као они којима је власт поверена. Први случајеви геноцида после многих векова.

Тада су деловали под фирмом "усташе", тако да те злочине светска публицистика ретко пребацује самим Хрватима, већ некаквим, за њу, нејасним и мистериозним "усташама". Ми смо у једној другој књизи такорећи научно доказали да су то све злодела Хрвата као таквих (дело под 222) и да они као целина сносе за њих одговорност.

О овим зloделима Хрвата односно "усташа" писано је доста, али далеко још испод сразмере самих злочина. О њима има тек да се пише. У земљи је то забрањено, а у емиграцији такође излазе дела која су за српску ствар од далеко мањег значаја него ова и оваква. Или се штампају "света" дела, која ни за милиметар не померају српско стање набоље. А за илустрирање хрватског злочина нити се нешто организује нити дотира. То је препуштено у најбољу руку немоћном појединцу.

Досад је највише на томе радио јероманах Арсеније, али само у новинама, јер му књигу нико не би штампао (236). Ја сам спремао материјал за четврту књигу "Примери хрватске хиљадугодишње културе", опет на своју руку и на свој рачун, што не може да води пуном успеху.

Овде се не могу репродуковати ни тако мањкави резултати досадашњег истраживања, јер то захтева читаву књигу и књиге. Али због потпуности грађе ("о свему бар нешто") изнећемо бар неколико података датих од несрба. Нарочито скрећемо пажњу на податке од стране Италијана, који нису досад нигде објављени у српској штампи.

После претњи Србима од стране "доглавника" НДХ првих дана њеног постојања, каже проф. В. Новак (219,606) да су те "претње већ у тим данима имале и своју страховиту, језиву примјену... Одвођење талаца у логоре, хапшење на све стране, пљачкање и убијање право-славаца, најприје свећеника и интелигенције, па онда и сељака, појединачно и у скупинама, били су већ на свакодневном реду у Хрватској, Далмацији, Срему, Босни и Херцеговини."

На саслушању пред судом једног католичког фратра (калуђера, не буди примењено), Филиповића-Мајсторовића, он је лично изјавио из. ос.:

"Признајем да сам лично код јавних стријељања убио око стотину заточеника логора Јасеновац и Стара Градишка. Исто тако признајем да су се за вријеме мога управитељства у логору Јасеновац вршила масовна убијања у Градини, али ја у томе нијесам судјеловао, иако сам за та масовна убиства знао. Исправљам се: ја сам код тих масовних убијања присуствовао, али их нисам извршавао. Та масовна убијања допуштао сам као управитељ, јер сам имао усмене налоге од Љубе Милоша, а још више од Матковић Ивице, а каткад и од Макса Лубурића. У Градини убијало се маљем, и то тако да би жртва морала сићи у ископану јаму, нашто је слиједио ударац маљем по глави одострага. Осим тога се убијало стријељањем и клањем. Кад су се вршиле ликвидације жена и дјевојака у Градини, знам да су се над млађим вршила силовања..."

"За моје вријеме, по мом рачуну, ликвидирано је у логору Јасеновац 20 до 30 хиљада заточеника..." (Он је био управник логора од краја јуна до краја октобра 1942, дакле 4 месеца).

..."Из Јасеновца сам дошао у логор Стара Градишка концем листопада 1942, до 27. марта 1943. За горње вријеме догађале су се у логору Стара Градишка масовне ликвидације, које су се обично вршиле изван логора... "

Износећи те податке у својој књизи "Велики злочин" проф. Виктор Новак каже (219, стр. 649): "Ни Данте, ни Гоја не би били у стању да измисле овакву врсту свећеника..."

Проф. Новак наводи и један извод чланка Политике из 1945. (цит. страна), где стоји између осталога: "Међу усташким крвницима била је и усташка "дужостница" Маја Буждон... Кад се она једном вратила са клања на Сави, сва крвава, и похвалила се гласно фратру Филиповићу који је наишао: - "Ја сам их седам заклала", фратар Филиповић био је тако усхићен да јој је притрчао, загрлио је и притиснуо на груди онакву крваву..." (223).

Стр. 768: "Удбински жупник Мате Мугош био је организатор и потицач усташких клања у Удбинском котару. Он је издавао наређења који ће се Срби одводити у логоре и који убијати. Огроман број погинулих пада на савјест овог нечовјека-свећеника..." 13. јуна 1941, на поглавников имендан, одржао је говор пун бјесног подјаривања против Срба. "Иселит ћемо и истријебит ћемо српски народ у Хрватској, и бит ћу сретан кад будем могао дијелити српску земљу Хрватима. Усташе ће се немилосрдно борити и истријебити све оне који не

буду вјерни НДХ и њеном поглавнику и ствараоцу Анти Павелићу. Погледај народе оних 16 храбрих усташа, који имају 16.000 метака и који ће побити 16 хиљада Срба, послије чега ћемо дијелити Мутилачко и Крбавско поље." Послије овог говора послушали су усташки зликовци савјетовање овог нечовјека и приступили масовном истребљивању Срба у удбинском котару." (Документи о противнародном раду једног дијела свећенства итд.).

Стр. 769: "Александар Зорчић, катихета Сењске гимназије јесте "један од организатора покоља Срба у брињском срезу."

Стр. 770: "Јоле Бујановић, кат. свештеник, усташки сатник и бојник, после велики жупан "жупе Лика и Гацка", одговоран је за његова премнога недјела која су се догодила под његовим личним вођством, учествујући у крволочним и пљачкашким акцијама..." "Познате су биле његове издаје, његов страховити ceterum censeo, да у Хрватској дотле неће бити мира, док буде у њој и једно Српче дисало."

Стр. 760: "У слуњском срезу био је прави страх и трепет жупник Иван Никшић као вођа побјешњелих усташа. Свједоци га терете као иницијатора свих покоља и пљачке Срба. Он је лично учествовао код многих одвођења и мучења Срба, послије чега су их ликвидирали код страховите јаме зване "Тучић". Једна свједокиња каже да су католички свећеници у Грачацу, Ричицама и Ловинцу држали проповједи у цркви и позивали Хрвате на покољ Срба..." (Архива Државне комисије).

"Акција за католичење у овим странама често је пута имала послужити усташама да дођу на лак начин до већег броја сакупљених Срба и да их тако похапсе или покољу... У село Штикаде довезао се жупник из Грачаца у аутомобилу и позвао народ да се искупи на Штикадским барама", гдје ће извршити прекрштавање, те онда Србе неће више нико прогањати. Срби су повјеровали жупнику и сакупили се у великом броју на одређеном мјесту. Неки, који се нису одазвали, били су накнадно присилно доведени. Ипак се један дио

Срба спасио, јер су наслутили да им је жупник спремио засједу. И доиста, кад су се Срби сакупили, изненада су наишли усташе из села Гудуре и побили највећи дио оружјем, док су неки убијени били сјекирама и маљевима, што се доказало приликом ископавања лешева 1942, кад су Талијани тај дио окупирали и дозволили ексхумацију. Штавише, утврдило се да су неки били закопани живи..." (Архива Државне комисије).

Стр. 761: У слуњском срезу био је нарочито злогласан жупник Медвед. "Жупник Медвед је страховито бјеснио кад је сазнао да је читаво једно село прешло на ислам. Сељаци из села Бегово Брдо, само из одвратности према мисионарењу усташе Медведа, као и пријетњи којима се служио при том раду, одлучили су се на овај демонстративан корак. Али, то их је и главе дошло. Мјесеца марта било је цијело село сравњено са земљом и сви су сељаци, све мушко и женско, били поклани..." (АДК).

Неколико детаља из уже Хрватске, како их је утврдила Државна комиси ја за утврђивање злочина, а саопштених код проф. Новака (219, стр. 685).

2. августа 1941. објавиле су опћине Вргин Мост и Чемерница по свим својим селима да сви Срби који желе бити мирни дођу 3. августа у 8 сати ујутро у Вргин Мост, где ће бити присутна два римокатоличка свећеника, па ће истог дана обавити и заједнички пријелаз на католицизам. Тога дана сакупило се у Вргин Мосту око 2000 људи... На њихово изненаћење није било ниједног свећеника. Усташе, наоружане митраљезима, опколили су сакупљене Србе и стали су их у гомилама одводити у затвор среског суда. Тек мали број с краја успео је да утекне. Сви остали били су сутрадан одведени камионима у Глину, гдје су их све поклали." (Испред тог текста у примедби пише проф. Новак: "Извештај усташког кољача Хилмија Берберовића о томе клању, јер је и он код тога учествовао, прелази све грозоте које може само фантазија једног инквизитора замислити"). "Дан прије тога били су Срби на исти начин позвани и сакупљени у Топуском из села опћине Топуско. Њих је дошло у Топуско

око 500 и сви су убијени те закопани у бари крај Топуског. Истог дана су усташе одводили и дјевојке и затварали их у српску цркву у Топуском, гдје су многе силовали, а након тога убили... "

Стр. 697:1941. су кроз Кордун "пролазили селима усташки агенти, који су позивали Србе да пређу на католицизам. Многима није то ни помогло, јер су их усташе похватали на сајмовима у Огулину и Слуњу, и никад се више нису вратили својим домовима." Исто то понавља за околину Окучана и Јасеновца: "Пред крај 1941. морали су сви Срби у тим странама прећи на римокатолицизам. Тко је био иоле упоран, био је или отјеран у логор или напросто убијен."

У званичном саопштењу Земаљске комисије за утврђивање злочина стоји: "По причању Макса Лубурића, који је вјероватно водио евиденцију о убијеним Србима, убијено је кроз ове четири године око пола милиона Срба"... (стр. 224).

Чак је и један од највиших и најодговорнијих државника комунистичке Југославије, Едвард Кардељ, казао у једном свом интервјуу новинарима акредитовним при ОУН 7. децембра 1951. у Паризу између осталога и ово:

"Хрватски квислишки крволоци су за време рата побили стотине хиљада православног становништва, а у исто време је Степинац вршио масовна насилна покрштавања и превођења у католичку веру." (Танјуг од 11. децембра 1951). Едвард Кардељ је први, чак противно начелу "Братство-јединство", по коме се у Југославији хрватска зверства морају предати забораву, отворено и официјелно признао да су Хрвати (а не усташи) убили више стотина хиљада православних Срба. Начин изражавања и квалификовања Кардељев је потпуно исправан.

Кад је Јосип Броз, почетком септембра 1953, ужасно напао Италију због Трста и замерио јој на њено нецивилизовано и дивљачко вођење рата у Југославији, први пут је италијанска штампа адекватно реагирала. Тада је и сама Влада ставила листовима на располагање податке о страховитом вођењу рата од стране самих "Југословена". Случајно сам се баш тада затекао у Риму (на заседању Међународног статистичког института) и натрапао на лист "Време" од 9. септембра, у коме су изнете неке страхоте "усташких" зверстава према Србима, све на основу архивских података италијанске врховне војне власти. Лист је позивао читаоце и уредништво да пруже доказе. У том броју (235) стоји између осталога:

"Пет луструма мржње експлодираше у један покољ који, у доста кратко време, доведе до убиства 356 хиљада Срба православних и неколико хиљада Јевреја. Становништва појединих места су била потпуно истребљена, пошто су претходно била мучена и злостављана. Кад се сличне ствари које су се догодиле у Кини читају, обично се нешто изузме као претерано. Али овде, у Европи, два корака од цивилизованог света, бројеви тог истребљења могли су се пратити са релативном лакоћом, и сад се појављују у својој страховитој јасности.

Да би се пружио појам о менталитету са којим се "оперисало", интересантне су неке епизоде, чија је документација обезбеђена у италијанским архивима...

У Вељуну, срез Слуњ, "усташе" ухватише српског свештеника Бранка Добросављевића (ова имена могу да се контролишу једно по једно) и наредише му да ископа јаму за свог сина студента. Кад је то свршио, доведоше му дечка и почеше да га туку бичевима пред очима оца. Кад се изгубио, доведоше га понова, отсекоше му руку, огулише му кожу са главе, повезаше га да би му задржали излив крви, избатинаше га и окончаше му живот са ударом чекића у главу. Отац је после натеран да поје православно опело над сином, који се звао Стефан: Стефан Добросављевић. За време опела отац је три пута падао у несвест, али је бичем био нагнан да заврши. Напослетку је и он убијен једним ударом чекића."

"У Наићу српски свештеник Ђорђе Бокић био је убијен у присуству неког Пејановића из Брежице, који овако догађај представља" (при саслушању од Италијана, ЛМК):

"Усташе" (ово сами Италијани стављају увек у наводницима) везаше Ђорђа Бокића за једно дрво. Бичеваху га до крви, одрезаше му уши, нос, језик и после му отестераше браду (подбрадак). Палише му очи неком свећом и кад видеше да и поред тих мука жртва ипак показује знаке живота, распорише му груди ножем и испалише један метак из пиштоља у тај рез."

"1. јула 1941. дао је Анте Павелић свечану изјаву (очигледно под притиском италијанске владе) да неће више бити покоља. Од тог времена клања се више нису бројила. У Корито, срез Гако (очигледно су неки називи места погрешни, али их ја наводим како су означени у италијанском оригиналу ЛМК), у Србу, у Суваљи, Чапљини, у срезу Столац, у Габели, у Берковићу; Тасовци, Домановићи, Грачац, у зони Топуско-Вргин Мост, у Госпићу, у сто других места Срби су убијани на хиљаде. Метода је сад била друкчија: мучење у масама, при чему су жртве бацане у јаму, повезане три и три, митраљез постављен на грлу јаме и ватра на оне који би били још у животу..."

"... 6. јула 1941. увече неки италијански војници који су прелазили кланце Грачаца, привучени једним страшним смрадом, открише једну јаму препуну Срба у распадању. Међу њима се креташе један човек. С муком је био извучен. Он је између осталог испричао да су над доктором Вељком Торбицом извршене ове грозоте: "усташе" га везаше за једну клупу. Бише га до немила. После му кидаше дуге, танке комаде меса, мећаху со у ране и после то зашише. Извршивши те грозоте, питаху га "мисли ли да је операција добро успела." Он није могао да одговори, био је мртав. А зато што није одговорио, кажњен је са многим шибама. Овај догађај се десио на једном месту недалеко од Грачаца трећег (а можда и другог) јула 1941."

"Не могу да се причају ужаси које су "усташе извршивале над српским девојчицама. Постоје стотине фотографија које то потврђују, јер оне које су преживеле нападе, ударце бајонета, чупање језика и зуба, ноката и врхова дојки (а то је све чињено пошто су биле обешчашћене) биле су приљежно сабране од наших официра и пренете у италијанске болнице где се баш и прикупљала ова документација чињеница."

"У Госпићу једна мајка доби храброст и оде код "усташа" питајући их да ли што знају о њеном сину који је нестао пре три дана. Ова жена је учинила грешку што је собом довела и ћерку од 12 година. Усташе је затражише. На мајчине протесте крвници као да су хтели да је утеше, дадоше јој један мали завежљај. Жена мишљаше да је неки мали дар, отвори га и паде у несвест. Унутра су биле очи њеног сина. То се догодило у Госпићу, а жртва се звала Дукић, имао је 16 година."

То су учинили Хрвати Србима. Разуме се да ми не можемо продужавати те приче од којих се кожа јежи: требало би читаве томове испунити..."

Врхунац хрватске делатности у овом последњем рату и њихових злочина према Србима описао је италијански дипломат и публициста Курцио Малапарте. У једној књизи која је

најпре изашла на италијанском, а 1951. на француском (251), он описује своју "аудијенцију" код "поглавника" Павелића за време рата, кад одједанпут уђе код "поглавника" и италијански посланик Рафаело Казаертано. И сад пише Малапарте (252):

Док су разговарали, посматрао сам котарицу од трске која се налазила, десно од Павелића, на писаћем столу. Поклопац је био уздигнут: видело се да је котарица пуна морских плодова. Тако се бар мени (Малапарти) чинило: изгледало је да су то остриге, али ишчупане из својих шкољки, онакве као што се понекад виђају изложене на послужавницима код Фортнам енд Месон, на Пикадилију, у Лондону. Казертано ме погледа и оком даде знак:

- "Да ли ти се једе добра чорба од острига?"
- "Јесу ли то далматинске остриге?" - упитао сам поглавника.

Анте Павелић дигао је локлопац котарице и, показујући му ове морске плодове, рекао је с осмехом, њему својственим, добрим и уморним осмехом:

"То је поклон мојих верних усташа, то су двадесет килограма људских очију"."

Овај податак је већ цео свет ужаснуо. Он је учинио да је познати немачки социјалиста Јакоб Алтмајер, као члан Парламента у Бону, поднео маја 1953. влади интерпелацију о давању азила "ноторним ратним злочинцима, усташама". У образложењу те интерпелације, које је дао једном новинару (253) он је, између осталога, казао:

"... Светска историја регистровала је многе крвнике и масовне убице - ниједан од њих није, међутим, био толико свиреп да је тражио да му се у кошарама сервирају очи од његових жртава. То је био специјалитет Павелића и његових усташа."

6.

Имовину Срба Хрвати су разграбили, задржали за себе, једнако као и имовину убијених Јевреја. Са жртава су скидали златне зубе и накит и званично то се морало предати државној благајни. Исто тако и драгоцени сасуди из српско-православних цркава. То је све после прековано и послато на страну. Од тога се дотирају и живе данас хрватске избеглице, тиме издржавају своју штампу.

Сви српски споменици су уништени, нарочито у Карловцима и фрушкогорским манастирима. То су милионска добра, чија реална вредност прелази сваку могућу фантазију. Хрвати су мислили да ће тиме уништити сваки траг српства у тим крајевима, да ће Србе лишити доказа свих права у тим земљама и на те земље. О томе ће се морати засебно писати, јер подаци који су у Југославији објављени веома су мизерни.

Једну само ствар треба овде нарочито изнети. У Лици је рођен један од највећих научника и проналазача света, Никола Тесла, који је живео и дејствовао у САД. Он је за време рата био у Америци, иначе би био убијен као што је била убијена сва његова родбина.

У љутњи што се нису могли докопати њега лично, Хрвати су порушили његову родну кућу и уништили све успомене на њега.

Али славу Теслину нису могли тиме да умање, и, што време даље тече, његова слава у свету је све већа. Нарочито у последње време. И шта сад раде Хрвати? Врло просто, оно што одговара њиховом менталитету и карактеру: прогласише Теслу Хрватом. Порушише му кућу што је Србин, убише све сроднике што су Срби, и онда - прогласише Теслу Хрватом! Исто као што су српске народне песме прогласили хрватским чим су оне добиле светску важност, на шта се згражавао сам њихов сународник проф. Ватрослав Јагић (454). (О покушају крађе Николе Тесле спремио сам неке чланке за чикашку "Слободу").

Ђ) СТАТУС ПРЕСЕЉЕНИХ СРБА

1.

Мада је ово питање које бих морао боље да обрадим него ма које друго у овој књизи (с обзиром на моју стручност), признајем да нисам намеравао да ово питање уопште овде расправљам, па нисам прикупио довољну грађу. Остављам то за другу прилику ако ми се пружи. Овде ћу само поставити проблем и скицирати могућа решења.

Ради се о правном и економском положају пресељених лица. Сам правни положај изискује овде тројако визирање: 1) Правни положај појединаца, који се од економског не може одвојити. 2) Правни положај националног колектива. 3) Правни положај јавно-правне формације у којој су пресељени Срби претежно живели. Све те правне ситуације укупно сачињавају статус пресељених лица.

2.

Индивидуални правни положај може се, ваљда, боље означити негативно него позитивно. Пресељена лица нису била кметови, нису била glebae adjecti. Рећи да су била слободна, мало је претерано, јер се нису могла селити куд хоће ни радити шта хоће (као што је данас у демократијама загарантована грађанима слобода насељавања и слобода рада, Freizuegigheit und Gewerbefreiheil). Толико слободни пресељени Срби нису били. Али толико слободан на континенту Европе није био нико (за разлику од Енглеске).

Но Срби нису били кметови, бар у својој грдној већини. А остали сељаци тамо заточени, међу њима у Хрвати који су се сматрали аутохтоним, били су кметови, подложници својих феудалних господара, своје "хрватске" господе. Били су и према цркви у специјалном односу

подређености. Феудни господари и црква имали су према својим подложницима не само економску већ и правну власт, укључујући ту и судство (Gerichtshoheit), па чак и војну власт (Militaerhoheit): они су сакупљали војне контингенте на које су се јерархијски вишим сталежима обавезали. Они су снабдевали те контингенте и њима заповедали.

Од свега тога су пресељени Срби били ослобођени. Видело се из досадашњих излагања да они нису пристајали нити бити кметови нити најамничка војска. Они су хтели да служе искључиво цару, да буду подложни само његовим војним командантима. Никоме друго, а најмање католичкој цркви.

О томе проф. Рад. Грујић овако информира (148, стр. 19-20): "И хрватски племићи, као феудни господари пустих земљишта на која су Срби Крајишници насељени били, нису лако подносили што су крајишке повластице ослобађале Србе од сваког поданичког давања и од сваке власти њихове. Стога су често на својим саборима, кад год би се мало стишала борба на Крајинама, тражили од цара у Бечу да се повластице дате Србима укину и сви они подвргну власти земљишних господара. Али су Срби свагда најодлучније устајали против тих захтева, изјављујући: да они нису дошли у Хрватску да робују господи, него да витешки бране земљу од својих непријатеља и да ће пре напустити Крајину и повратити се у Турску него што би пристали да се лише својих, крвљу и верном службом стечених слобода... Војне власти, које су добро знале и ценили заслуге Срба за државу, свагда су помагале Србе да се одхрвају од неправедних захтева слатих царевима са сабора хрватске световне и црквене властеле. Тако је нпр. аустријски надвојвода Фердинанд дао 7. септембра 1599. цару Рудолфу II овакву информацију о том питању: Срби су се доселили у Хрватску под условом да ће увек остати потпуно независни од хрватске господе, која жели да их подвласти као робове под своју власт; док су се (Срби) сами обавезали ће у свако доба бранити Крајину од Турака. Надвојвода вели даље да се с тим сложио и о томе им издао специјалан декрет. Стога, ако би се сада само покушало да се Срби потчине којем било феудалном господару, они ће се наћи увређени, повратиће се у Турску и постати врло опасни непријатељи. - Исто мишљење застулао је Фердинанд доцније као цар, те је 1648, кад су хрватски племићи обновили своје старе старе захтеве, упутио председника свога Ратног савета да увери хрватске сталеже да је немогуће да се Срби покоре њиховој власти; јер су аустријски цареви насељавали Србе на пуста земљишта Хрватске и (Горње) Славоније по молби самих ранијих господара тих пустих земаља ради одбране коју њихови поданици нису били у стању да даду, те Срби тиме и њима самим чине велике услуге. А по даљим царевим речима не само да иктереси Хрватске него и хришћанства захтевају да се Срби задрже у Хрватској.

Што јасно показује да је и сам цар био уверења да би Срби пре напустили своја насеља по Хрватској него што би приволели да постану поданици хрватске властеле..."

Неколико појединачних података према Алекси Ивићу (175).

Стр. 23: Још у XVI веку, год. 1597, око 1700 душа пребеглих из Босне "са кнезовима и харамбашама" (у једном јерархијском поретку) "управе свршетком септембра молбу надвојводи Фердинанду да им одреди стално боравиште; оне којима су наменили војну службу да настани на граници и одреди издржавање, а осталима да даде земљиште за обрађивање. Нарочито наглашују у својој молби да су овамо дошли према претходном уговору и да им је Херберштајн дао обећање у име надвојводе да ником неће бити подложни осим војној власти граничарској. За службу властели или католичким великодостојницима они неће ништа да знаду". (Ивић наводи архивски податак где је то забележено, 275). Онда наставља: "Одмах, дакле, на првом кораку своме ставили су Срби као главни захтев свој неодвисност од епархија и католичких црквених поглавара. У овом захтеву садржи се уједно политички правац српских досељеника за пуних сто година."

Стр. 55: "15. новембра 1627. цар Фердинанд изда једну повељу којом обећава заштиту и уверава насељене Србе у Хрватској и Славонији о својој наклоности, хвали њихову храброст и изјављује да ће они стојати само под управом заповедника кога им он одреди, иначе нико неће имати над њима власти. Ова повеља је без сумње била одговор на молбу славонских Срба поднесену цару Фердинанду у августу исте године, у којој су тражили да им зајамчи слободу или ће иначе оставити границу и макуд се одселити" (276).

Стр. 56: Следеће године траже опет хрватски сталежи потчињавање Срба њима. "Срби се опет обрате директно цару, молећи га да их не предаје ни језуитима ни загребачком бискупу, нити пак сталежима хрватским, јер они неће другу власт да признају осим цара и његових граничарских заповедника". (277).

Хрватски публициста Милан Марјановић дотиче такође ово питање у својој студији о Хрватској (88, стр. 46): "Хрватски и угарски сталежи (властела) правили су велике неприлике српским досељеницима..".

Грађански елеменат у Приморју (мислим: Хрватском Приморју, ЛМК)... нерадо је гледао долазак елемента који му је у трговини могао успешно да конкурише, а сељачки елеменат тешка је срца гледао како сам остаје властелински кмет, а како дошљаци уживају какву - такву заштиту противу грамзиве властеле... "

У Општем државопису Европе Ф. В. Шуберта изашлом 1842. (67, стр. 371) стоји: "Већ г. 1802. било је у Хрватској, Славонској и Банској граници 11/12 укупне обрадиве површине земље у поседу обичних крајишника (од укупно 2,491.368 ланаца њима је припадало 2, 210.558), и од тог времена није им ништа од тога одузето, него се, напротив, њихов посед на другом месту повећао."

Овај Приручник-државопис је представљао у то доба најпоузданији извор информација.

3.

Онда су дошле тзв. Привилегије или повластице, којима су компетентни органи Немачког царства гарантовали пресељеним припадницима српског народа повољан режим живота у границама Царства, извесна права и овлашћења у која нико не би смео да дира. Некад су им те повластице обећаване пре самог доласка у земљу а статуиране одмах затим, а некад, опет, доцније, пошто би се већ населили у тим земљама.

Повластице су биле колективне: односиле су се на сва тада усељена лица, или сва уопште дотада усељена, али српске народности.

Под "Привилегијама Срба" разумеју се обично Привилегије дате после тзв. Велике сеобе под патријархом Арсенијем (1690), односно у вези с њом и доцније.

Међутим, привилегије мањег опсега постојале су и раније. Оне су биле и мањег територијалног и мањег персоналног опсега. Неке су се од њих односиле баш на територију Хрватске и Славоније.

То су прво Привилегије које су Срби Вараждинског и Карловачког генералата добили од аустријских сталежа на сабору у Бруку на Мури 1578. (тзв. Brucker Libeli) и који је Фердинанд II проширио и потврдио преко Угарске дворске канцеларије 15. новембра 1627. Три године доцније је исти цар (5. октобра 1630) издао нарочити Статут (Statuta Valachorum) или, као што каже Хр. Бартенштајн "формалан земаљски устав" (292) за своју самоуправу у градским (административним) и казнено-судским пословима, са својим кнезовима и великим судијом, које сам народ бира. Те статуте потврдио је Фердинанд III 22. августа 1642, Леополд 121. фебруара 1659, Карло V116. априла 1717 (270, стр. 4-5).

У ствари се као прва привилегија мора сматрати једна царска повеља старија пуних 40 година од прве овде наведене. То је тзв. Привилегија Карла I српским капетанима и војводама из год. 1538. Она се баш односи на пребеге у Хрватску. Привилегија, на латинском језику, саопштена је код Чернига (80, II, 360). Тамо стоји да је цару барон Никола Јуришић јавио да су "неки капетани и војводе српски или рашки, заједно са људима и лицима подложним њиховим војводствима, одлучили да пређу у нашу службу и да ту стално остану са нелоколебивом верношћу према нама." И он их онда узима у своју заштиту, не само капетане и војводе (Waivodas), већ и њихове људе, којима признаје разне повластице. Ја се чудим да код Срба нисам нигде нашао споменуту ову привилегију, издату пуних четири- сто и више година пре срамотне НДХ. Четири пуна века пред њихово стављање ван закона у првој хрватској држави после Звонимира, Срби су у Хрватској били оберучке примљени, добродошлицом и повластицама даровани од владара коме је Хрватска легално припадала (Хрвати чак тврде: њиховом вољом). И у царској повељи стоји да нису дошли ни као робље ни као просјаци већ ратници под својим војводама. И као Срби, то треба нарочито нагласити. Ја сматрам ову повељу најважнијом од свих повеља које се односе на Србе у Хрватској.

Крајем XVII века дошла је велика, свима позната Привилегија српском народу цара Леополда, којом су домамљени у ћесаровину Срби са својим пећким патријархом Арсенијем Чарнојевићем на челу. Срби су сматрали да та Привилегија важи за све Србе у ћесаревини, и старе и нове, и оне на Граници и оне у Провинцијалу. Тако је сматрао цео свет сем Хрвата. Уредник једног од најугледнијих и најутицајнијих немачких часописа прошлог века Адолф Гринхолд пише за време Мађарске буне (441):

"Диплома коју је Рашанима уделио цар Леополд 1690, већ је много пута названа прагматичном санкцијом српске нације" (die pragmatische Sanction der serbischen Nation).

Тако су је звали и таквом сматрали и странци, а не само Срби. Једино Хрвати су јој давали рестриктивно значење.

Кад је дошла прва велика привилегија Леополда, 1690, "Клерикални саветници цареви, особито кардинал Леополд Колонић, утицали су на владара да у привилегији не призна патријархову власт над православнима на левој страни Саве и Дунава, тј. у Срему, Славонији, Барањи, Хрватској и Угарској..." (270, стр. 20). Арсеније је протестовао и његов изаслачик, епископ Исаије Ђаковић био је врло енергичан. Успех је био ту: Текст већ спремљене привилегије проширен је реченицом којом се власт патријарха проширује и над православнима у Угарској и Хрватској". Том привилегијом стекао је патријарх признање своје јурисдикције и жељену црквену аутономију. Њоме је призната унификација српског живља у Хабсбуршкој монархији... Патријарху је призната власт над целокупним народом српским, као што беше под Турцима.* Црква је тиме и надаље остала чувар народног јединства, наследивши тако и заменивши српску средњевековну државу."

Ту су општим изразима изнети научни резултати истраживања академика Радонића и М. Костића. Неколико детаља, ипак, из књиге Ј. Адамовића о покушају хрватског клира и хрватске властеле да српске Привилегије не нађу примене у Хрватској расветлиће боље стања и односе тога доба као и кругове српских непријатеља.

Чим је Карловачки мир био склопљен и католички кругови осетили да Срби ћесару нису више тако потребни "одмах се покрену пропаганда преко језуитских агената у Бечу да докаже ћесару како су привилегије српскога народа исувише простране, а права патријархова и сувише велика, тако да би ваљало и једно и друго поткресати. Главни удар био је наперен на православну цркву у Хрватској и Славонији, где се је унија, чим се појавио

---

*1696 године је хрватски бан Адам Баћањи. актом од 12. септембра, известио старешине Баиске крајине да му је Анастасије. "епископ рашког народа, који се населио између река Уне и Купе" показао патент Њег. Величанства којим овога епископа и подвласне калуђере прима у милостиву заштиту..." Бан сам, на основу истог патента. указује Владици своју заштиту и заповеда подручним органима да не сметају епископу "да народом влашким или рашким, који станује између Уне и Купе. по његову закону управља и заповеда." (200, стр. 40. упореди 256. стр. 23,68).

патријарх Чарнојевић, почела распадати, тако да су унијатске владике остале наскоро и без народа и без пастве." Нарочито се наглашавало и сугерирало цару "да се патријархова власт коју је добио привилегијама простире само на српски народ који је с њим дошао а никако на Србе који су већ били у Монархији". (Адамовић, 293, стр. 68).

Кад се, по смрти патријарха Арсенија, састао Српски сабор да бира новог поглавара цркве (јануара 1708) у манастиру Крушедолу, дворско царско веће није дозволило да на њему учествују изасланици Лике, Крбаве, Баније и Вараждинског генералата нити да се ту сме ма шта решавати о верским приликама у тим областима (293, стр. 84). Пуким случајем је кришом стигао митрополит личко-крбавски Анастасије Љубојевић и царски комесар се није усудио да га одстрани. У извештају цару каже да би такав поступак могао "у овом јогунастом народу не само изазвати велико незадовољство, него би могао повући собом и опасну шизму" (цит. дело, стр. 87).

У упутству комесару Дворска канцеларија наглашава да новоизабрани митрополит "не присвоји себи право владања над свим српским народом..." (цит. дело, стр. 88).

Но у првим годинама владања Карла VI наилазе опет ратне опасности за Аустрију, и он потврђује српске привилегије тзв. Заштитном дипломом од 1714, и ова је као окружница проглашена јуна 1715. преко Ратног савета свим војним властима где год има Срба, "а тиме су, дакле, српске привилегије званично достављене и српском народу у Хрватској, чиме је признато да исте и за њега важе" (293, стр. 94).

Али, разуме се, ни Срби нису мировали. Одржали су сабор, слали петиције, чак и пребацивања двору. Митрополит Ненадовић иде лично у Беч, итд. Царица се љути, али је ратно стање принуђава да 1759. изда поновну конфирмацију српских привилегија, у којој из. ос. стоји: "3) Да се народ не боји за своје слободе од зак. чланка 46/1741, пошто је по својим привилегијама сигуран и изузет од сваког законског чланка"... 4)"... Према томе варају се сви они који мисле да није на основу тога закона слободно цркве, звонаре и крстове подизати, или да није слободно по варошима православну веру исповедати..."

Да није било бечког двора не би било ни Срба у Хрватској.

Ове су привилегије ломљене, мрвљене, дерогиране и замењиване другима, док нису напослетку тзв. Деклар採торијом издатом од Марије Терезије пред крај њеног живота умногоме обеснажене.

Али су извесно време биле и на снази, у тешким моментима по Аустрију биле су и стриктно поштоване, аброгиране нису биле никад.

Без њих би српски народ у Аустрији прошао много горе него што је прошао, па је питање да ли би га и било. Он би био искоришћен, да после, као Црнац, буде одбачен или претворен у другу веру и другу народност.

Без обзира на примену ових Привилегија, оне остају и правни и историјски куриозум. Једној нацији као таквој признају се јавна права, као главно: право на опстанак и несметено развијање. Пошто је народност била тесно скопчана са вером, то се многе одредбе на веру односе. Па ипак би било погрешно те привилегије сматрати као верске. Јер се оне нису односиле на друге православне вернике у Аустрији, а у свакој од њих се спомиње "народ рашки" или "илирски" (грчко-несједињене вјере).

Сам аустријски најзваничнији а и најспособнији етнограф средином прошлог века Карл Черниг каже за ове Привилегије (80, III, 125): да је њима Србима (тако се он стално изражава) "загарантована управа преко сопствених магистрата и непосредна потчињеност под Његово Величанство, и целокупност Срба који су стојали под угарском круном призната као нација (право названа natio rasciana а после natio illirica)."

Ово је заиста један куриозум, скоро непознат до тада: пун век и више пре француске револуције, кад скоро нигде у свету није било говора о народностима већ само о народима као објектима власти, српском народу као таквом, ма где живео у границама Монархије, признаје се статус нације. Признаје му се тзв. персонална аутономија независна од територија у којима живи (разуме се у оквиру укупне Монархије.) Званичним актом суверена признаје се постојање једне нације и само ње. Заиста јединствен случај!

Те привилегије су и највећи деманти да смо ми у границама Аустрије (Угарске и Хрватске) народ уљеза и наметнутих дошљака, већ народ позиван као такав да дође и брани земљу оних који нису били вољни или способни да је бране. И он је ту земљу учинио својом као и ону раније на југу. И то са ништа мање жртава него ону, и са ништа мање славе.

Он није дошао као просјак и скитница, већ као херој и ратник, о кога се отимљу царства. Он је дошао само зато да обезбеди своју веру и своју народност које су му изгледале угрожене на дуги рок, а не зато што у Турској није имао места. Он је дошао противу жеље турских власти и по изразитој жељи аустријских. Дошао је махом организовано, са својим војним старешинама и својим духовним вођама. Дошао је пошто је испитао, а најчешће и утврдио, правни терен на коме ће се налазити и који се неће моћи мењати. То је смисао Привилегија, које су српски народ и морално и правно поткрепиле.

Ево како Милан Марјановић (88, стр. 47) описује домашај и значај ових Привилегија:

Стр.47: "...Двор је дошљаке искоришћавао, а они су морали чак да понова беже уТурску или да се исељују у Русију, јер је Двор хтео да им наметне другу веру. Али најпосле је Двор био ипак једини фактор који је барем могао да им обезбеди привилегије које им је дао, а други фактори су радили свим силама да им те привилегије безусловно одузму..."

Најинтересантније шта о томе пише "отац хрватског народа" Анте Старчевић (244):

"Фердинанд II... издаде 5. октобра 1630. Влахом законе. По том законику они су се Власи око 1600. из Турске у Херватску доклатили, они су држава у државi. Од властелина и области краљевине посве неодвисни; земљу на којој пребивају имају власничтвом и могу је

продати;... Дакле пук (херватски) без сваке одбране, свакоме жертвован; види да Власи имају своју земљу; да од ње не плаћају нити не служе; да кад морају у рат лахко се могу уклонити; да изабиру своје поглаваре који их заклањају; да могу без страха красти и отимати. То гледајућ ништа не могаше бити наравније, него да се многи невољник, са побољшати своје здвојно стање, у Влахе помешао, и тиме престао бити кметом."

У пракси то није много помогло. На терену су вређана српска права, и жели се укидање Вараждинског генералата, чиме би Срби тамо били покмећени. Једна депутација од седам граничара из тог Генералата иде у Беч 1717. и последица је Царски решкрипт од 17. априла те године, којим се стара права и повластице тих граничара конформирају. Између осталог стоји у Решкрипту: "Није ваша воља вређати граничаре вараждинске у њиховим досадашњим повластицама и слободама, у слободном исповедању њихове вероисповести, њиховим обичајима и правно стеченом поседу, а још мање у кметство стављати" (293, стр. 100). Али у Лици и Крбави се исповедање православне вере забрањује и Србима се чине све могуће шикане, тако да исте године, 1717, сабор у Даљу тражи заштиту за личке Србе (Цит. дело, стр. 101).

Хрвати, кад нису могли да одричу привилегије, покушавали су да их што уже скуче (и територијално и садржајно) а усто да их via facti аброгирају. Али 1717. Срби су бечком двору били неопходно потребни.

Кад је рат свршио, Срби су били мање потребни и сабор донесе чланак 86 године 1728, по коме је само римокатолицима дозвољено имати земљу и посед у Хрватској и Славонији и да нико не може вршити јавну службу ако није католик.

Али тај пропис није канда стриктно примењиван, јер већ 1741, "Хрватски се сабор потужи царици преко угарског сабора да је католичка вјера у тројединој краљевини у опасности од православља, те стога коленопреклоно моли њено величанство да се шизматичка владичанства уклоне из земље..." "У исто време затражише хрватски племићи који су сабор сачињавали да се све српске привилегије уколико се косе са правима католичке вере укину" (293, стр. 108).

На молбу хрватског клира Мађарска дијета у Пожуну изгласала је стварно 1741. године, дакле у почетку владања Марије Терезије, фамозни законски чланак 46, у коме се, с позивом на зак. чланак 86 од године 1728, неће у Хрватској и Славонији признавати никаква друга вера сем римокатоличке и да само римокатолици могу тамо имати земље и поседе. Тим истим законом ("законским артикулом") забрањује се српском православном митрополиту вршење јурисдикције у Карловачком и Вараждинском генералату (113, стр. 622; 286,1, стр. 310, и passim).

Угарски сабор одржан у Пожуну 1790. "признао је засебним чланком грађанско право православним житељима у Угарској и у Хрватској са Славонијом и Сријемом, те их тако у свему учинио равноправним са католицима; услијед тога долазиће отсада унапријед српско-

православне владике на пожунске државне саборе, а тако и Срби заступници жупанија и градова" (Шишић, 449, стр. 64). Но "на Хрватски сабор дошли су српско- православни епископи тек од год. 1845". (цит. д.) Хрвати су се више од пола века томе опирали.

4.

На статус пресељених Срба у Аустрији утицао је, такође, и не у малој мери, јавноправни облик територије где су претежно живели. То је била тзв. Војна Граница или Војна Крајина, одн. напросто Граница или Крајина.

Испочетка су готово сви Срби бечке ћесаровине живели у Граници, све до Велике сеобе, а и после огромна већина. У "Провинцијалу" (цивилном делу покрајине), Срби су само по изузетку и у веома малим размерама живели.

И то да потврдимо изјавама несрпских писаца. Прво Хрвата, проф. Ферде Шишића.

Фердо Шишић пише (449, стр. 57): "Познато је да су испрва готово сви Срби живјели на територији Војне Крајине, па су зато и били подвргнути директно Бечу".

Затим познатог енглеско гетнографа и путописца Еванса, који у својој збирци "Илирских писама" (419, стр. 66-67) каже и ово:

"Стара Војна Граница насељена је ратоборним али не мање културним становништвом, чисто српске народности (purely Serbian nationality); то су већином припадници Грчке цркве, потомци српских избеглица, који су у разним временима избегли из српских крајева - Босне, Херцеговине и Рашке. Чак ако би се десило да међу овим становништвом има католика, то католичанство узима нарочити национални облик"...

А немачки публициста Херман Вендел, најбољи познавалац односа у јужнословенским земљама XX века, пише у једној расправи о Бизмарку и Србији (431, стр. 66):

Пруски конзуларни изасланик у Београду Лоберо каже у једном акту својој влади од 1. септембра 1865. да у Србији гледају свог идола чак и у "Војној крајини; строго царско-аустријски настројеној, која је највећим делом настањена Србима".

Једна немачка списатељка из прве половине прошлог века пропутовала је Границу и неко време ту живела. У својим "Писмима" одатле године 1825. (490), она каже из. ос.: "Грчка вера која преовлађује у Крајини одликује се изванредном умереношћу коју њени припадници упражњују за време поста, што их нарочито оспособљава за ратнички сталеж".

Разуме се да на правно уобличење те територије нису Срби имали никаквог утицаја, нити су они о томе питани. Граница је организована по вољи и према потреби аустријских власти, при чему никакви други обзири нису били меродавни. Срби су морали живети у онаквој граници какву су правно уобличили бечки војни кругови.

Али ови кругови нису из политичких разлога, из обзира опортунитета, хтели да у Граници стварају режим који би тамошњи народ онерасположио, који би код њега убио вољу за борбу, који би сломио одбрамбени дух у њему и чак допринео да се многи врате откуда су

дошли. У крајњој линији то би довело до млитављења Границе, до њеног слабљења, чак и распада. Она би промашила свој циљ, она би престала бити граница (међашњи одбрамбени крај).

Зато су се меродавни кругови Монархије трудили да у Граници створе један сношљив режим живота, који ће становнике везати за земљу где живе и државу којој припадају и којој служе, а у исто време послужити као атракциона тачка за суседне и даље становнике земље од које се брани, за хришћане, у првом реду Србе, у Турској.

Због тога је режим гранични био, мада крут и строг, ипак човечан и сношљив. Не само бољи од режима у Турској, него и у осталим деловима Аустрије. Ту се и индивидуа више поштовала него другде (кметства скоро није било), ту се иноверија далеко више толерисала него другде, ту се народност српска није не само гонила него ни запостављала према другим народностима (ако се изузме владајућа, немачка).

Из тог и таквог положаја Срби су црпли извесна не баш безначајна права. Из тог положаја је проистицао читав низ правних ситуација, садржаних у правима и дужностима. Вероватно су дужности преовлађивале, али је било и права. У науци се та права зову релаксна права (за разлику од чистих субјективних јавних права). Она не визирају појединца и не доносе се због његове заштите, нити појединац има могућности да утиче на обим и садржај тих права. Она се доносе у циљу заштите објективног јавног поретка, у интересу државне целине. Али у крајњој линији, опет, појединац се њима користи. Она стварају објективна правна стања и објективне правне ситуације који људе имају у виду. И ти људи сносе дужности које из таквих норма проистичу, али у исто време уживају и права која из њих проистичу.

То су рефлексна права: прост одраз објективних норми на стање појединаца, који немају правне могућности да та права произведу (док то имају код субјективних јавних права).

Али се не може тврдити ни да су та права само случајна, дошла становништву неочекивано. Не, оно је знало шта приближно граница собом доноси: и на обавезама и на заштити. И обавезе сноси без роптања, али и права ужива без зазора.

Као сва права, и ова могу бити и позитивна и негативна. Негативна права изгледају овде чак значајнија него позитивна. У негативна права спада ексемпција испод власти цивилне и црквене. То би данас изгледала једна страшно одиозна привилегија, некад је то била, специјално у крају где се Граница налазила, једна фаворабилна привилегија.

Ексцемпција од црквених власти значи практично отети се захтеву и инквизацији католичке цркве. Изузеће испод цивилне власти значи у пракси, на тој области, ослобођење од власти хрватских сталежа, хрватске властеле и хрватског бана. То се у даним приликама могло сматрати као сасвим повољно.

Пошто је Граница све више постајала једна потпуно засебна јавноправна корпорација, она није била ни у каквој органској вези са Хрватском и њеном цивилном влашћу. Неколико векова била је независна од Загреба и Хрватске. Била је засебна, равноправна, "круновина".

Све би ове контемплације имале чисто теоретски и платонски значај и биле би сасвим сувишне у једној публикацији која износи етничку грађу. Јест, али публикација носи наслов "Спорни предели Срба и Хрвата". Граница је спорни предео само утолико што Хрвати на њу истичу своја "историјска права". То су "права" која се данас не могу ни поставити пред озбиљан свет. Но за сваки случај треба утврдити једно: кад би та "права" била и реализибилна, што је немогуће и замислити, она се не би протезала на Крајину. Јер је ова триста година била ван склопа Хрватске и независна од ње.

Отуда ти подаци о некадашњој Војној крајини имају и данас неко више него историјско интересовање, и отуда смо им ми поклонили мало више пажње него би то нормално био случај. Зато ћемо о њој изнети неколико страних мишљења, која ће поткрепити нашу тезу.

У једној стручној војно-историјској расправи, издатој од Бечке академије наука 1919, стоји о Граници из. ос. и ово: "Старешина је имао према породици - често 70 до 80 душа - знатну власт и био је од куће веома цењен.

Капетан и официри, били су, према систему, јако ограничени у власти и све предохране да се искључи било каква њихова самовоља према граничарима биле су најбрижљивије предвиђене." (385).

О зачетку и разлогу оснивања одн. постојања Војне границе изнећемо саопштења неколико историчара, која су то питање нарочито проучавала. Један је српски, други су хрватски.

Проф. Радослав М. Грујић пише (148, стр. 15):

"Примивши врховну власт над Хрватском 1527. године, аустријски су заповедници одмах, угледајући се на Турке, приступили оснивању војних крајина у остацима Хрватске и Горње Славоније - да би лакше могли бранити аустријске наследне земље, Крањску и Штајерску, пошто су се и у те области залетале пљачкашке турске чете..."

Проф. Милан Прелог рекапитулира у Народној енциклопедији (273): "Фердинанд II је спровео унутрашње уређење Крајине, а његови генерали Немци почели су мамити разним привилегијама Србе из суседства да се настане у Крајини. Хрватски великаши тражили су на сабору да досељени Срби буду кметови, јер су се настанили на њиховим поседима. Због тога је дошло до спора између хрватског племства и централне владе, који се свршио тиме што је Фердинанд дао досељеницима диплому (15. октобра 1630), по којој су они имали да буду само крајишки војници, а уједно им је допуштено да бирају своје сеоске кнезове и судије. Од тада је Крајина у ствари посебан териториј..."

Проф. Фердо Шишић пише (103): "Већ око половине XVI века разликовала се Славонска крајина између Драве и Купе и Хрватска крајина између Купе и мора. Прави живот на Крајини

започео је кад ју је краљ Рудолф предао у непосредну управу штајерском надвојводи Карлу (1578), подвргавши му све заповеднике. И бан, и хрватско-славонски сабор, морали су му се покоравати у војничким пословима... На тај се начин узе крајем XVI века на хрватској територији стварати нова територијална јединица, изузета на штету Хрватске испод банске власти и сабора... Како су ти крајеви већином опустели, узеше их немачки официри од краја XVI века даље насељавати гомилама Срба, избеглих на њихов позив, из босанског пашалука. Ови су Срби понајвише били пореклом из јужносрпских, македонских и херцеговачких страна, а доведени су били у босански пашалук од Турака... Кад су хрватски племићи видели да су некадањи њихови опустели спахилуци опет насељени, узеше на Хрватском сабору тражити да им се земљиште врати и досељени Срби предаду као кметови; загребачки бискуп затражио је поврх тога да му Срби плаћају десетину. Будући да су Срби прешли са турског земљишта на крајишко под условом да буду слободни царски војници, нашли су они заштите против захтева хрватског племства код крајишких генерала и официра. Резултат сукоба између Хрватског сабора и крајишких генерала био је, да је Фердинанд II издао 1630. досељеним Србима диплому, која их је прогласила слободним војницима и допустила им да слободно бирају сеоске кнезове, који су опет намештали народне судије. Овим актом постала је Војна крајина са вараждинским (или славонским) и, карловачким (или хрватским) генералатом, засебна царска територија, изузета испод бана и сабора."

Тако пише највећи хрватски историчар. Он спомиње увек Србе и само Србе по пореклу, признаје да су позивани и домамљивани од Немаца, и то не на хрватско него "крајишко" земљиште (са "турског"), да су заштићени били од стране немачких генерала од претензија хрватских, да су образовали засебну царску територију независну од Хрватске, и да су уживали приличну самоуправу (бирали су кнезове и судије). Разуме се да су им и њихове судије судиле (сем случаја повреде општег војног поретка).* Али је најинтересантније да Шишић Диплому од 1630. сматра као магну карту те посебне територије, диплому којом се признају привилегије Србима. Испада онда заиста да је та територија, бар по свом националном саставу, била српска. Хрватска није била никако, то Шишић наглашава са највећим акцентом.

Аустријски публицист, иначе велики србождер, Леополд Мандел каже (274) да је после сталног досељавања Срба у Аустрију настао "уздуж леве обале Саве и Дунава предео, настањен од једног милиона Срба, који је одмах затим, организован као Војна Граница, постао готово неисцрпан извор војника за све ратове које је Хабзбуршка кућа водила..."

Јован Радонић рекапитулира податке о оснивању Војне Границе на следећи начин (113, стр. 44):

"За владе цара Фердинанда I и Максимилијана II формирана беше углавном Војна граница, подељена на Хрватску (Карловачки генералат) и Славонску (Вараждински генера-

лат) границу. Овај је, опет, подељен био на 3 покрајинске капетаније: Копривничку, Крижевачку и Иванићку. Та Војна граница формирана беше као засебна војно-административна област и за њено уређење нарочитих заслуга стекао је надвојвода Карло. Изузета испод јурисдикције хрватског бана, стављена је она под управу Ратног савета у Грацу." (И сад се Радонић овде позива на меродавног аустријског писца из ове области, Бидермана, 271). "После смрти надвојводе Карла (1590), Војном границом управљао је из Граца његов син Фердинанд, потоњи цар Фердинанд II (1619-1637)"... "Претежни елеменат у Војној граници беху православни Срби, звани погрдно Власи, под верским руководством својих калуђера и свештеника" (272).

Говорећи о новом приливу Срба у Хрватској за време Кандијског рата (око 1655), Радонић каже (113, стр. 215):

"Нове придошлице наишле су на своје сународнике већ у сређеним односима. Некадашње избеглице имали су као граничари, од 1630. у Вараждинском генералату неку врсту полуаутономије, своје статуте, којима регулисани беху односи, с једне стране према владару и његовим војним органима, а с друге стране према хрватско-славонским сталежима, особито световном и црквенсм племству са њиховом сталном тежњом да их покмете и приведу у крило католичке цркве. Граничари су се против тога бунили, предвођени врховним суцем, његовим приседницима и кнежевима које је народ бирао..."

Један од најјаснијих и најсигурнијих доказа потоњег правног положаја становника Границе имамо у тзв. царској Деклараторији од 16. јула 1779. (у последњој години владавине

---

*Ни под самим Турцима нису Срби били обимна бесправна раја, јер се иначе не би могли одржати нити би имали вољу да се множе. Срби су имали известан степен локалне самоуправе а и друге повластице које Турци нису признавали осталим ђаурима. Ево како баш у једној студији о досељавању Срба у Славонију то описује Алекса Ивић (438, стр. 93):"Иако су сви Срби после пада српских држава под Турке постали раја... ипак је међу том рајом било више или мање угледних људи који су важили као вође или поглавице у појединим фамилијама, селима или читавим крајевима. Турци су узимали Србе и у редовну војску своју, па су оне који су се у биткама одликовали производили на ниже часничке чинове, за харамбаше, вешлибаше, субаше, одабаше, јузбаше, аге и војводе над осталим њиховим сународницима. Поред ових војничких звања, појединa српска села су имала и своје кнезове, које су бирали становници тих села, а Турци су их потврђивали у звању. Ти кнезови су водили бригу о реду и миру у селу. На ове старешине српске обраћали су се и аустријски заповедници наговарајући их на сеобу, а те старешине су и Турци у првом реду позивали на одговорност за све што се у народу догађало".Онда треба рећи да је обновљена Пећка патријаршија простирала своју власт над свим Србима у границама Отоманског царства, па и на окупирану Славонију (једнако и Лику). То је био и највиши степен верске и персоналне аутономије коју је икад Турско царство признало некоме, и пећки патријарх је био свесрпски етнарх (старешина етноса - народа). То мислимо обрадити поближе у једној другој књизи (О Босни).

Марије Терезије). "Деклараторија" значи нешто налик на данашње "уредбе о извршењу закона", одн. поближа објашњења првобитних основних привилегија. Она је дата на латинском језику и за Границу на немачком. Латински јој наслов гласи: Benignum Rescriptum declaratorium Illyricae nationis, што би се могло превести као: Благохотни објашњавајући указ илирске (српске) нације. Декларторијум је придев, који се у пракси посамосталио (супстантизовао). Јер и немачки наслов гласи овако: Das Allerhoeschste Erlaeuterungsreskript der Illirischen Nation: објашњујући декларирајући указ.

Другим речима, одредбе ранијих привилегија имају бити примењиване кроз овај Декларторијум, чија формална правна снага није мања од основних привилегија (јер је и у декларторијум "allerhoechster", највиши царски акт).

Речено је малопре да је та Декларторија значила практично најнижу тачку стања у регулисању правног положаја у Аустрији настањеног Српства, да је садржавала најмање привилегија. Па ипак се из ње нешто може извести о правном положају Срба у Крајини.

Тачка 2 те Декларторије гласи у српском преводу (који је преузет из књиге 270, али са извесним исправкама према оригиналу):

"Као што ће православни припадници илирског (српског) народа у Карловачко-Босанско - Вараждинској, Славонској и Банатској Војној Крајини зависити од свога мигрополита и својих владика у стварима која се тичу вероисповедања, савести, обреда, а то значи у стварима душе, тако ће исто они у погледу на споменуте војно-граничне области, српски народ уопше заједно са клиром (свештенством), једнако као и други становници Границе, бити зависни прво од наше у свакој војно-граничној области постављене Генерал-команде и њој потчињених војних старешина и власти, а онда од Нашег Дворског ратног савета..."

Ову одредбу треба тако разумети: у Турској су духовни поглавари били тзв. етнарси или милет-баше свога становниигтва. Тако је Пећки патријарх био српски милет-баша одн. етнарх, шеф српске нације. Власти су турске преко њега и митрополита са Србима као таквим општиле. Прешавши на аустријску територију, српски јерарси су покушавали да свој положај милет-баша и тамо афирмирају. Испочетка су и успевали у томе (као што је малопре изнето). Али трајно то није било могуће одржати. Цео организаторни принцип Аустрије би био тиме поремећен. Зато су наишли на страховите сметње и то не само католичке јерархије, која их је свуда денунцирала, него чак и код аустријских војних команданата. Нарочито се такви односи нису смели трпети у Граници. Двојство старешинства тамо је немогуће.

И зато овај Декларторијум врши прецизно разграничење компетенције: у духовним стварима, in spiritualibus, Срби Граничари су подложни и даље само православној јерархији. У оригиналу стоји "nicht-unierte Glaubensgenossen" што ми преводимо са "православни", али што је још јасније него "православни". Јер је тада унијаћење било у јеку и Срби

су принуђивани да признају унијатске "владике" као своје. Овде је учињен крај томе: граничари Срби подложни су владикама несједињеним са Римом.

У световним стварима подвргнути су искључиво војним органима, а не ни хрватском бану ни његовим жупанима. Ту је тежиште ствари. Тако је морало бити испочетка, јер деклараторне одредбе, за разлику од нових, важе ex tunc, то значи од момента откад важи и пропис који објашњава (док нови самостални пролиси важе ex nunc). Због тога смо дали овако опширно објашњење.

Специјално је наглашено да и попови српски потпадају под војни режим, што је врло разумљиво, јер ту егзиминирања нису могућа (а свештеници се стално позивају на њихову искључиву подложност црквеној јерархији).

Али и ова одредба потврђује специјалан правни статус припадника једне нације. Чак се и у немачком језику употребљава тај модеран термин преузет из француског језика. Истина да се говори о илирској нацији, али се мисли на Србе и само ка Србе, тако да је то синоним.

Хрватски писац Јосип Старе даје у једној официозној публикацији о Хрватској и Славонији, изашлој непосредно после "утеловљења" Војне крајине Хрватској (65), овај приказ историјске и државноправне посебности Крајине:

"... Војна Крајина се увек развијала као непосредна царевинска земља (успркос хрватских "просвједа") "... Без обзира на приговоре од стране хрватских сталежа, ми можемо Карловачку и Вараждинску границу сматрати од времена Фердинанда III као једну посебну круновину, која је била подложна непосредно Краљу...)"

"... Крајину је сачињавао граничарски свет, састављен великим делом од босанских српских избеглица..."

"Грчка црква, која је међу насељеним избеглицама имала највећи део припадника, беше проглашена равноправном са католичком..."

(И писац даље изводи да зато нису православни имали воље да се сједине са Хрватском...").

Да је Војна Крајина била једна сасвим посебна област и правна формација независна у ма ком погледу од Хрватске показаће и ове речи најбољег хрватског историчара проф. Ферда Шишића (449, стр. 11):

"Хрватска није кроз читав XVIII вијек све до године 1776. - кад јој је враћена Ријека и сусједна хрватска обала - посједовала баш ни комадић Приморја. Од Сења до Пага опет, па онда од морске обале до Купе и Посавине код Сиска и Јасеновца, па од Беловара и Чазме даље до Славоније ширила се царска област Војна Крајина. Све до године 1745. бјеше околиш Загреба, Вараждина и Крижеваца. то јест кајкавци, заправо читава поносна краљевина Хрватска, Славонија и Далмација". (Ову последњу реченицу подвукао је сам Шишић).

Хрвати се никад нису могли помирити с тим да је Војна граница независна од њих, и стално су предузимали мере за њено присаједињење, "утеловљење" Хрватској, али нису успели све до три године иза окупације Босне од стране Аустрије. Настојања хрватска за присаједињењем границе доказ су колико је она била независна од Хрватске и Хрвата, па ћемо зато те покушаје овде репродуковати из рекапитулационог приказа Границе од хрватског историчара проф. Милана Прелога (283).

Већ 1606, док се још није била ни довољно афирмирала "после мира на ушћу Житве сматрали су хрватски сталежи да је Крајина постала сувишном, али, ако се мора одржати, да се врати Хрватској, и под власт бана. Томе се одлучно успротиви надвојвода Фердинанд и хрватске жеље нису биле испуњене" ..."И у првој половини XVIII века Војна крајина је остала, мада су хрватски сталежи после срећних ратова са Турцима стално захтевали да се Крајина укине или бар остави под банску власт..." "У току XIX века хрватски сабори стално су захтевали да се банска власт обнови присаједињењем Далмације, Ријеке и Војне крајине (године 1832, 1839. и 1840)..." "25. марта 1848. велика је Народна скупштина у Загребу, међу осталим, тражила и присаједињење Војне крајине... Хрватски сабор је створио закључак да се Крајина и Далмација присаједине Хрватској..." Резултат је био овај: "Октроисани устав од 4. марта 1849. створио је "аустријско царство", у којем је Војна крајина, и то угарска и хрватско-славонска као целина, била посебна круновина! "После пада апсолутизма састали су се, на позив бана Шокчевића, највиђенији хрватски политичари на банску конференцију (од 26. нов. 1860. до 17. јан. 1861) и закључили да се тражи присаједињење Крајине, али је цар то одбио"..." итд. Тек "Манифестом од 15. јуна 1881. проглашено је присаједињење Војне крајине Хрватској... 1. августа 1881. предана управа Војне крајине бану."

Значи да је Крајина око пуних триста година била ван састава Хрватске и државно-правно од ње независна.

5.

Сва ова правна разглабања статуса Срба насељених у Хрватској и Славонији, ово рашчлањавање појединих аспеката статуса итд, имају у суштини само теоријски значај. У пракси се она теже могу раздвајати. У пракси су и индивидуална, и колективна, и рефлексна права заједно долазила до примене, тако да је анализа посебних правних ситуација била сувишна, или веома отежана.

Чак су ова права била често и помешана: изузеће испод властеле било је за многе Србе привилегијама статуирано, али у исто време Границом обезбећено рефлексно, било је и лично и колективно право у исти мах.

Па ипак ова разликовања могу да имају и посредан практичан значај и да у даној ситуацији покажу нешто више него само правничко оштроумље.

Е) КАКО СУ СЕ СРБИ ЗВАЛИ

1.

Ако је реч о националној свести, тада је најважније како се сам тај свет осећао и обележавао. То је много важније него како су га други крстили. Националност је унутрашње осећање које нико не може тако добро и тако аутентично да установи као онај чија се народност испитује. Дзнас је то опште усвојено правило да свак о себи даје поуздане податке којој народности припада.

У том погледу постоје за Србе у Хрватској аутентични докази да су се вазда и то сасвим свесно осећали и обележавали као Срби, чак у оно време кад "Хрвати" нису знали да су Хрвати.* Кад год су могли слободно и без обзира на адресата да се означују, они су се означавали искључиво као Срби. Ми ћемо овде изнети неке податке из књиге проф. Вас. Ђерића (116), који ће то потврдити. Но прво два податка из књиге Јована Радонића (113).

У Римској курији сачувано је једно писмо Василија Предојевића писано у манастиру Марчи 6. децембра 1646. Оно почиње с овим речима: "Ми Василије Прједоевиц, милостију Божијеју епископ Српљем врјетанским, архимандрита геомирски" (113, стр. 219 и 349).

Из 1650. године сачувано је једно писмо владике Саве Станисављевића који се годину дана пред тим вратио био из Пећке патријаршије. Писмо је упућено протопопу Атанасију Драговићу и почиње овако: "Сава, милостију Божијеју, епископ Вретанији Срблем." (113, стр. 222).

1658. године пише "гвардијан" манастира Лепавине Висарион, у име своје и осталих калуђера, загребачком бискупу Петру Петрићу и каже из. ос.:"... а што ваше господство вели да нијесмо велике цркве католици, ми говоримо да смо прави католичани... а што нам ваше господство беседи за патријарху цариградскога, да га се отвржемо, богме мало за њега и маримо: он је Грк, а ми смо Српљи..." И то један кандидат уније тако себе и своју паству национално обележава (278).

Године 1664. пише унијатски владика марчански Гаврило Мијакић истом загребачком бискупу и овако се потписује, "Гаврил, епископ србски(х) синов помилованијем Божим" (278).

Око 1680. године пише српски унијатски владика Павле Зорчић својим калуђерима (у манастир Марчу) и каже за себе да је "Епископ Српљем" (279).

---

*То тврди, чак, у последње време, у емиграцији, један иначе хрватски шовиниста, "доктор државних знаности" Ватрослав Мурвар. Он каже (књига под 460, стр. 259): "Моја баба вели да се она сјећа кад су постали Хрвати. Прије Радића су они били католици у широким подручјима средишње Хрватске..."

Год. 1690,18. јуна, преговарају старешине српског народа са царем Леополдом и кажу: "Наше србско племе самовластно бити, архиепископа начинити од нашега рода и језика србского, грческога закона, кога избере вас духовни и свецки сабор... По васеј Сервији, и Булгарији, и Јустинијанији, и Далмацији, и Боснији, Илирији и Херцеговини, и Чернеј Гори до мора, и Хрватској и Угарској, Сирмији, Јанополији, земљам где је год под частним крилом светлаго цара римского, где се находе сад и после наши људи грчаскаго закона по ти земља више именовани, где се год нађу, да имат власт наш архиепископ, Србски, над њима цркве посвешчати и попове дават" (280).

1718. године састадоше се у Даљу српски посланици да се потуже Цару на гажење српских привилегија. Владика костајнички се тужио на заповеднике, што тамошњи католички попови узимају десетину од Срба православне вере (281).

1727. године пишу старешине српског народа у Хрватској, Славонији и Срему аустријском цару и кажу у писму: "народу нашему илирико-расштијанскому или сервијанскому" (282). У прва два назива (илирском и рашком) они се повинују званичној терминологији бечког двора (тим пре што су привилегије дате "илирском" народу), али одмах затим додају како се они осећају и обележавају, наглашавајући да је то исто.

1739. г. завршује се Хроника манастира Марче, у којој стоји да је тај манастир у XV веку разорен и да је после много година нанова начињен "от сербскаго национа их же Валахами ниње в Краоцији нарицајут", да се у време цара Максимилијана II (1564-1576) око горе Калника населило "в первих неколико в малом числје Сербов". Кад је изнова начињен манастир Марча, постао је тамо "сербском национу" владика Симеун Вратањски..." (283).

Овај је запис заиста веома значајан. Тамо се не само говори о Србима, већ о српској нацији, као у некој најмодернијој социолошкој расправи. И то у првој половини XVIII века, далеко пре Наполеона. И у том запису се сасвим јасно означава да су Србе у Хрватској, против њихове воље, звали Власима.

У једној белешци на еванђељу села Дивосело код Госпића из год. 1768 забележено је да је умро П. Ненадовић "нашего славено-сербскаго народа митрополит на љето 1768, мца августа 15ден" (284).

Стефан Вујановски, родом из Баније, штампао је 1772. у Бечу немачку граматику "в ползу сербских дјетеј на славеносербскоме јазике." У објашњењу стоји да немачка слова F и UV треба изговарати као "сербскоје Ф", а "S подобно јест гласом сербскому Ц" (285).

1772. написао је парох у Дебелом Брду (у Крбави, између Удбине и Коренице) Катихизис, који је 1813. штампан у Млецима. Тамо између осталог стоји:

"Вопрос:Ко си ти
Отвјет: Ја јесам человјек, Србин, христјанин.
Вопрос: По чему зовеш се Србин?

Отвјет: Зовем се по роду и слову илити језику оних људи од којих происходим и који именују се Срби" (286).

Писац је Стојан Шобат, последњи прота корјенички, а Катихисис је штампан доцније, 1813, у Млецима. Међутим, прота Грбић сматра да је Катихисис Шобатов "постао много раније" од 1772, "јер је прото морао по том Катихизису дуго и дуго поучавати свој народ, па га је тек онда написао и додао осталијем свештеницима, да и они тако раде". (цит. књ. стр. 220). А на стр. 216 каже прота Манојло Грбић: "До г. 1774. није у нас било штампана катихисиса за хришћанску науку, него су... народ учили свештеници онако без књиге, усменим поучавањем на тзв. Воспрос и Отвјат". То значи: питање и одговор.

Даље каже Грбић (стр. 222): Тај Катихизис је познат под именом "Вопроса", па га старија чељад и данас знаду од ријечи до ријечи напамет..." (дакле, после више од сто година).

Први штампани Катихизис од 1774. има наслов: "Катихисис малиј, или скокрјашеноје Православноје исповједање, на употребљеније Славено-Сербскија Јуности сочинено от неунитскаго же епископа". (исто дело, 218).

1776. г. жале се три проте Вараждинског генералата владици Живковићу да су немачке власти казниле неке родитеље што су децу "у сербску школу шиљали" и моле Синод у Карловцима да измоли од царице допуштење за уређење "школ сербских". Владика у име

Синода одговара им да ое не нада да ће Царица допустити да се у сваком протопопијату отвори бар по једна "сербска школа" (287).

1778. (26 марта) моле бјеловарски Срби свога владику да се заузме код меродавних да могу држати "онују уже начатују сербскују школу в Бјеловарје" коју им је власт затворила (287). Митрополит карловачки саопштава 1. јуна исте године да се жалио у Бечу против тога што је власт затворила у Бјеловару "сербску школу" (287).

1784,20 фебруара, пише карловачки владика Јован Јовановић својим протама и каже из. ос.: "Храбри војни Славеносербски, којих полна јест Боговрученаја мне Епархија Карлштадскаја" (288).

У засебној посланици припадницима војске, владика Јован се обраћа "мужественима и храбрима војницима словено-српскима" (296, III, 47).

1789 (9 октобра), пише карловачки владика Генадије својим протама и каже: "нашего православного народа Сербскаго в Сербији жувушчаго велико утјешеније" (288).

1790 (9 априла) пише "обешчество Карлштадско" Ријечкој црквеној општини и каже шта се може видети из приложених списа од најразумнијих "наших сербских обшчеств" (288).

1791,20 децембра, пише карловачки владика Генадије својим свештеницима и каже да ће, од те, сваке године штампати календар "на сербском језику", у ком ће ое говорити о делима "нашего сербскаго народа" (288).

1792. је забележено много аката српских протеста што су школе "славеносербске" насилно затворене. Сам бечки двор се љути и кори Србе, најпре српско свештенство што због тога "публично ропшчет и прости народ к сицевому роптанију подвизајет..." (288). Уједно се моле власти да се дозволи поновно отварање "школ слвеносербских".

Исте године, 3. марта, владика Генадије Димовић у Карловцу (Карлштату) помиње "род наш славеносербски" (288), затим 10. новембра итд. (288).

1792,10. априла, пишу из Сења Срби и Грци своме владици (Генадију) и моле га да им постави свештеника: "и велика нам долази срамота од Талиана за што нас има овди Србаља и Грка..." (без свештеника)". (288).

Око године 1792. пише лички прота Јован Милојевић своме владици и кличе: "Што мније дражајше бити може него видјети образован и васпитан свој Род Сербски" (283, стр. 246).

1796,27 марта, пишу три стараоца ријечке цркве Св. Николе неко сведочанство и кажу да су они "Славено Сербске нације, православнаго восточнаго исповједања" (288).

1800, 30 октобра, одређују православни Госпићани неке ствари о школи и спомињу ученике "од нашега Славеносербскаго закона..." (288).

Итд. Итд. Итд. Проф. Ђерић наводи још стотине сличних примера с краја XVIII и с почетка XIX века (до год. 1820), које ми не можемо овде пренети.

Довољни су и ови да покажу да су пресељени Срби у Хрватској одвајкада себе сматрали Србима и као такви се изјашњавали.

2.

Али, иако су Срби, пресељени на Север, себе звали и национално обележавали једнако као у својој постојбини, одакле су дошли, земља у коју су се доселили није их тако обележавала. Она им ни веру није означавала једнако као што су је означавали пресељени Срби: јер док су ови за себе говорили да су православни, у земљи Хабзбурга су их таксирали као "несједињене Грке", итсл. Па они ипак зато нису били мање православни него што би били да су то Немци, Мађари и Хрвати признавали.

Ми говоримо о Немцима, ређе о Мађарима или Хрватима. Стварно, Срби су се почели досељавати у Хрватску баш кад је ова постала део немачког римског царства, после Мохача (1526). Не пре тога, али ни много иза тога, већ су прва насеља настала нелосредно после Мохача. Свакако да без Мохача не би ни настала, јер без Мохача Хрвати не би побегли из своје земље и оставили је пусту, нити би се осећала потреба за Србима. - О Немцима се може с правом говорити и због тога што су углавном они Србе звали на своју територију, као што се видело из досадашњих излагања, они им одређивали насеља, они им одређивали статус. Хрвати су се при томе мало или нимало питали.

Гостинска земља Србе је различито означавала: као Влахе, као Рашане, као Илирце. Али понекад и као Србе. Да сви претходни изрази имају етничке чисте Србе у виду, у томе је

сагласна сва озбиљна историографија, једнако српска као и страна. Ми смо већ навели мишљења проф. Шишића, највећег хрватског историчара, о томе.

Међутим, то се може доказати и самим званичним актима из оног доба, још од првих сеоба. Тако нпр. у повељи цара Фердинанда од 5. септембра 1538. којом даје повластице Србима насељеним у северној Хрватској (вероватно у Жумберку). Цар каже да му је генерал Јуришић јавио да су се доселили неки "српски или рацки" капетани и војводе са народом који је под њиховом влашћу. И тако се пет пута у истој повељи називају досељеници "Срби или Рашани одн. Раци" (Serviani seu Rasciani). Ово износим према Ђерићу (116), а он према Лопашићу (182, стр. 5-6) и Ваничеку (281,26-27). Доцније сам нашао аутентичан латински текст код Чернига: 80, II, стр. 360.

Исте године, два месеца доцније (6. новембра), пише цар Фердинанд бану П. Кеглевићу о истим Србима који су се из Босне у Жумберак преселили, и њихове старешине назива капетани и војводе, Раци или Срби одн. Власи, које народ зове српскима" (capttanei et Wayvode Rasciani sive Serbiani atque Valachi quos vulgo zrbschy vocant, Ал. Ивић, 175, и архивски фасцикл Хунгарика за 1538). Интересантно је да је у тој истој повељи даље стоји да су капетани и војводе учинили цару изразе верности и понизности "заједно са својим потчињеним и припадницима" (cum eorum subditis et adherentibus). Најбољи доказ да је и тада било српских војвода, и да је народ под њиховом влашћу и организовано прешао границу а некао они на чија су се места доселили. Subditus je чак значило нешто као поданик суверена.

То су акти на латинском језику. У међувремену (22. октобра 1538) пише барон Никола Јуришић цару на немачком како се бан Петар Кеглевић вратио са једног похода из Турске и довео собом "један велики број Срба заједно са женама, децом и стоком" (und die Serfen, welcher ein grosse antzall ist, mit irem weib, khindth und viech) (Ал. Ивић, 175, исто налазиште Архива у Бечу).

Сто и више година доцније, 1651,14. септембра, пише загребачки бискуп Петар Петретић да је око год 1600. "из Турске дошло прилично много влашкога или рашкога или боље српскога народа у границу хрватску и славонску према Турцима." (ex Turcia sat frequenti numero gens Valachorum sive Rascianorum vel potius Servianorum in confinia Croatiae et Sclavoniae contra Turcos situata advenisset). (283 и тамо наведен извор).

Исти бискуп је написао 1662. један спис о Србима у Хрватској и Славонији и послао ra Дворском ратном савету (као информацију у вези с попуњењем испражњене епископске столице). У тој информацији каже из. ос.: "Пошто су делом године Господње 1608, делом 1609. или око тог времена, рачунајући од 1600, насељени у границама Славоније, дошавши из турске власти, неки Власи или Раци, или да правије кажем Срби..." Postquam partim in anno domini 1608, partim 1609, vel circa illa tempora ab anno 1600 computanda, certi Valachi sive Rasciani vel ut verius dicam Srbiani... ex Turcica ditione venientes in confinis Sclavonicis locati

fuissant. Под Славонијом бискуп разуме и Хрватску, одн. тзв. Горњу Славонију, у коју је спадао и његов Загреб. Податак је преузет из Ал. Ивића (175), који је означио и налазиште оригинала у Бечком архиву (289).

Говорећи о поунијаћеном владици Василију, бискуп Петретић каже у истом спису да му је папа дао био власт да управља "народом влашким или српским у власти његова величанства" (genti Valachicae sive Servianae in ditionibus suae majestatis), али су га, мисли бискуп, отровали српски калуђери, "да не би исти народ Влаха или Срба превео на католичку веру" (ne gentem istam Valachorum sive Servianorum ad fidem catholicam converteret). (Ал. Ивић, цит. место).

Хрватски историчар Адам (Балтазар) Крчелић пише 1770. године у својим "Претходним белешкама о краљевинама Далмацији, Хрватској и Славонији" (290) да су ускоци насељени у Поуњу 1530. у ствари "бегунци Срби или Рашани" (Profugi Serbi sive Rasciani). Каже да Србе зову разним именима: "Једни их зову Власима, други Рацима или Србима; понеки Албанцима, Босанцима". (Hi Vlahos, Vlachos vocant; hi vero Rascianos aut Serblos; quidam Albanenses, Bosnenses).

Овде смо изнели само неке податке старијег датума, старајући се да за сваки век нађемо бар по један аутентичан доказ да су православни досељеници у Хрватској и Славонији заиста сматрани као Срби.

То се тврдило са најкомпетентнијих места у XVI веку, то се тврдило у XVII веку, у XVIII такође. У XIX веку има оваквих података сијасет. Ограничићемо се само на 1848.

Људевит Гај каже на седници Хрватског сабора 6. јуна 1848: "Господо, овај народ (српски) има за нас много заслуга; промислимо да све мишице на Кордуну које нас бране, сами су Серблъи..." (291).

На истој седници каже Иван Кукуљевић: "Овај нам је народ (српски) у најважнија времена, кад смо стењали под аристокрацијом, латинизмом и германизмом, нашу чисту народност сачувао" (291).

Далеко више има до XIX века података у којима се сматрају као једно Власи и Рашани (Раци). Срби се све чешће зову Рацима, али само Срби и нико више. Јер Рац у мађарском облику, или Рашанин, значи просто онога ко долази или проистиче из Рашке. А Рашка то је Србија по превасходству. И данас се сматра као научно посве оправдано израз "Рашани", "Раци" итсл. из старих повеља преводити као Срби. То чине и Срби и Хрвати, историчари.

Ипак је интересантно утврдити да су прве царске повеље, и први званични акти уопште, Србе пребегле на некадашње хрватске територије звали заиста Срби, и то Срби или Рашани, прво Срби па онда Рашани. О Власима није почетком XVI века било ни говора. Несумњив је хрватски утицај у томе новом називу. И само они, Хрвати, консеквентно Србе називају Власима, док Двор и централна власт у Бечу, пошто су неко кратко време били усвојили овај хрватски назив, доцније стално говоре Рашани, онда Илири, да сеналослетку

врате на првобитно и једино исправно означење: Срби. Колико је муке требало Србима док су те хрватске погрде одстранили!

Барон Черниг, говорећи о Привилегијским актима Јосифа II из 1706, каже: "Израз "народа илирског или рашког", који се појављује у горњој привилегији, показује прелаз од старог ка новом уредском стилу прошлог века; јер је у пређашњим привилегијама стајало "народ рашки док су после назвати "народ илирски", док тек у најновије доба домаћи назив "Срби" не доби официјелан значај." Черниг на много места наглашава како су изрази Влах и Илир неприлични и погрешни, а Рашанин непотпун.

Ж) РАСНА ЧИСТОТА СРБА И ХРВАТА

1.

Данас је уопште усвојено гледиште да чистих раса нема нигде на свету, најмање пак у Европи. И то гледиште целокупне науке усвојио је читав свет - осим Хрвата! Као у свему другоме, тако и овде њихову болесну мегаломанију није могуће ничим умерити. Они себе сматрају најчистијом расом света, или пак јединим чистом, а све остале народе, нарочито њихове суседе, нечистим, измешаним, упрљаним. Специјално, разуме се, Србе.

Они стално истичу како су Срби, досељени у Хрватској једна страшна мешавина Влаха, Куцовлаха, Цинцара, Цигана, Грка, Арнаута, мартолога, и кога све још.* Само не Срба. Срба, сматрају они, није ни било међу овим назови "Србима", или их је било сасвим мало. Али, гле чуда, откуд је мањина могла дати обележје тако страшној већини? Истина је да су Срби у огромној већини населили оне пределе Хрватске где и данас још живе. Било је међу њима,

---

*Примера за то могло би се навести на хиљаде. Ми ћемо се ограничити на само два-три из новијег времена. Тако свуда истицани хрватски публициста, Влахо Раић, пише ту скоро у емиграцији једну памфлетску књигу (158) где Србе отворено назива "потомцима Влаха и Куцовлаха" (стр. 239), а онда још каже: Стр. 312:"... разбијена је етничка цјеловктост Хрватске и на опустјела огњишта домородоца Турчин је довео балкански нанос. "Стр. 144: "... кад је балкански налет угрозио темеље хрватске тисућљетне народне самобитности"....Министар правде НДХ Мирко Пук казао је на збору у Крижевцима да су Срби који су населили Хрватску" пљачкаши, талог и смеће са Балкана" и поручује им: "Или се уклоните из наше домовине милом, или ћемо вас истјерати силом..." (стр. 606 дела под 219).

свакако, и нешто иноплемених, вероватно понеки Влах или Бугарин. Али су огромну већину представљали чисти Срби, најчистији који се уопште могу замислити (уколико је чиста раса могућа).

То није тешко накнадно доказати, чак и кад се не би знала првобитна постојбина ових досељеника. И претходни одељак то доказује. А сад још неки посредни докази.

У целој топономастици насеља и крајева где Срби живе нема скоро трага ниједном другом језику сем српском. Ништа, ама баш ништа не указује на влашко, цинцарско или какво слично насеље.

Међу презименима лица која ту живе има веома мало влашких, ни два посто. Крштена имена која су сачувана од најстаријег доба до дана данашњега изразито су српска. Ако се читају стари документи и данашње матице, скоро су иста.

Језик којим та маса говори, то је најчистији српски језик херцеговачког типа. Према Хрватима, данашњи Срби у Хрватској "дошли су међу Хрвате и пословенили се, а за чудо говоре сви штокавски и ијекавски, као у западној Србији, Рашкој, Црној Гори и Херцеговини, а не чакавски, кајкавски, као Хрзати", утврђује г. Адам Прибићевић (168, стр. 40).

И заиста, кад не би било никаквог другог аргумента, овај би био довољан да хрватске тврдње обеснажи. Како би могли Власи, Цинцари и Грци донети у те пределе други српски језик и њим вековима говорити?

Но, има још безброј других аргумената. Срби су донели собом своју српско-православну, светосавску веру, која није била својствена ни Грцима ни Румунима или Куцовласима. Они су српске светитеље поштовали, њима богомоље подизали (детаљи код Адама Прибићевића, 168, стр. 45), њима службе појали, њима се клели и њих у помоћ дозивали. Славу су славили као и пре, као и данас и увек, исте свеце. А пропо, они су донели собом и одржали до дана данашњега цео комплекс српства и српског православља, комплекс и у позитивном и у негативном смислу речи. Донели су и одржали све особине српског човека.

Во первјех, народне песме и национални занос са којима су оне повезане. Веру у царску прошлост и царску будућност. Веру у српску мисију. Јунаштво које су код Срба истицали сви писци од Византије до данас. Чврст и непоколебљив карактер. Жељу за слободом и одвратност према кметству и феуду. Издржљивост и подношење тегоба које би сваки други народ сломиле.

Ево шта о томе последњем каже за Лику Јован Цвијић, наш најбољи етнограф (109, II, стр. 65):

"Ово је област у којој се тешко живи и од чијег земљишта треба уз велике напоре отимати мршаве плодове. У овој се је средини развио чврст, готово челичан свет, који може подносити оскудицу и невоље као Црногорци."

"У Лици нема других предања осим оних о Косову, о Краљевићу Марку и о Немањићима, које је донело динарско становништво."

Да су Срби под Турцима сачували најчистије особине своје расе, то је опште мишљење европске науке и оно ће бити изнето другом приликом и у другој књизи, поткрепљено највећим европским ауторитетима.

2.

А сад да окренемо лист и видимо како стоји расна чистота код Хрвата. Не према фразама и произвољним тврђењима и декламацијама хрватских "публициста" и надринаучника, већ на основу података људи заиста упућених у ствар и непристрасних. Многих Хрвата међу њима.

Најбољи досадашњи историчар Хрвата, Фердо Шишић, дао је у Народној енциклопедији СХС збијен али скроз научан преглед хрватске прошлости (103). Ту он дели хрватску историју, према општеусвојеном критерију, на четири периода: од досељења на Југ до 1102; од 1102. до 1526; од 1526. до 1790; од 1790. надаље.

У првом периоду, после етапе "плена и робљења" настаје воља Хрвата "да образују трајна насеља." А тада се појављују на историјској позорници Авари и они заједно са Хрватима врше инвазију доцнијих хрватских земаља. Ево шта писац каже: "С Аварима помицали су се напред и Словени, те су населили данашњу Славонију, Хрватску и словеначке земље. У приморску Далмацију провалили су Словени с Аварима први пут 597, а онда све чешће..." Па кад су Словени (Хрвати) и Авари заузели те земље, опет нису били сами: Уз Словене седели су и остаци римског житељства (Романи, Латини, Власи), нарочито по приморју, и острвима..." После Авара долазе Франци и Фурлани...(стр. 810).

У другом добу (стр. 819) "Главни елеменат становништва били су у читавој земљи од Драве до мора и у ово доба Хрвати (разуме се, у новој мешавини, ЛМК). Поред њих се одржаше на мору понеки Латини, који се поталијанчише кад доспеше под млетачку столетну власт, а у славонским неким варошима живели су досељени обртници Немци (Теутони), Мађари (Хунгари) и трговци Талијани (Италици). - Множином надвисују све стране житеље, нарочито у XV веку, Власи (Моровласи, у Поуњу Ћићи), људи романског порекла из тесалских и македонских планинских крајева, али у XIV веку свуда већ пославењени... Хрватска је била пуна Влаха, од Неретве до Гвозда и Уне, док их у Славонији није било. Ови хрватски Власи били су највећим делом католици, а дијалектом чакавци..."

У трећој периоди (стр. 823): "Мада је големо мноштво Хрвата оставило у XVI веку домовину, нарочито данашњу северну Далмацију, Лику, Крбаву и Банију, одселивши се у западну Угарску и у Аустрију, а неки чак у Моравску и јужну Италију, ипак су Хрвати и сада били главни елеменат у земљи. Уз њих седели су у XVII и XVIII веку надошли многобројни насељеници. У првом реду су то Срби (Valachi, Rasciani sive Serbiani), који се населише у Војној Крајини, Славонији и Срему. Немци населише неке градове у Славонији, и то као обртници и трговци или као официри и чиновници. Мађара је било по неким славонским

селима (делимично још из турског доба), а Арбанаса (Клименте) од 1737. само у славонским крајишким селима Никинци и Хртковци". "Поред Немаца и Мађара, сељака и обртника, доселило се и подоста великаша" (и онда наводи имена страних грофова и барона, који се населише у Хрватској: Ердеди, Раух, Кулмер, Одскалки, Елц, Прандау, Пејачевић, Јанковић итд.).

3.

И г. Адам Прибићевић у једном чланку који сам накнадно пронашао потврђује ову мисао (243). Он каже: "Крупни племићи (за разлику од ситних, тзв. "шљивара") звали су се: Норман, Куен, Гутман, Одскалки, Ердеди, Кулмер, Раух, Турн-Таксис, Јанковић, Пејачевић). Неки су Јевреји, неки Немци, неки Талијани, неки Мађари. Јанковић је старином Србин, а Пејачевић Бугарин."

Фердо Шишић каже (449, стр. 8): "Грофови Ердеди бијаху додуше мађарског поријекла, а она грана која се још почетком XVI вијека населила у Хрватској, сасвим се била похрватила..."

Грофови Сермаж, чији се један члан истакао у Загребачком сабору 1832. као протогониста хрватства, "доселише се у Хрватску из Француске, из Бесансона, почетком XVIII вијека" (Шишић,449, с. 147).

Проф. Радослав Грујић наводи које су се све српске породице у Северној Хрватској покатоличиле да би добиле племство (док је већи део остао сељак одбивши племство везано за конверзију). То су: Кукуљевићи, Драшковићи, Ожеговићи, Сладојевићи и други, који се "постепено уврштују у грофове, бароне и осталу хрватску властелу" (437, стр. 163). А те породице су давале и државнике "хрватске" и културне раднике којима се Хрвати поносе.

Кад говори о тзв. "Дванаест племена Хрвата" у северној Далмацији, која су била срж хрватског племства од XII до XV века, Јиречек нарочито истиче (358,1, стр. 45) да "нису сва имена словенског порекла. Име племена Карињана долази од римског града Коринум (слов. Карин). Име Могоровићи није словенско него, по звуку, више уралско-алтајско. Могоровићи су, у XI до XIII века, седели код Задра, а после провале Монгола помињу се они у Велебиту и у Лици"... Стр. 46: "Дедићима се зове наследно племство на великим острвима Брачу и Хвару 1185-1250, који су делимично, можда, потомци неретљанских племена". А та племена су српска, па и повеље ове породице дате су на српској ћирилици. (Јиречек, ибидем).

Али не треба зато мислити да је лрвобитно племство било хрватско. Оно је то било још мање него ово потоње. Пре свега, осниваоци хрватске државе нису били ни Хрвати ни Словени уопште.

Један од најбољих савремених познавалаца прошлости и садашњости "Југоистока Европе", минхенски професор Г. Штатмилер је написао са пуном поузданошћу (242) да су "све велике државе словенског света који је настајао - Бугарска, држава кијевских Варега,

Хрватска, Пољска - да су све те државе, као што је доказано основане од несловенских горњих слојева." (Србију Штатмилер ту не убраја).

Словеначки географ и етнограф Јоже Рус тврди сасвим озбиљно да су "народни хрватски кнезови и краљеви само потомци и наследници готских владара" (355).

И следеће, старо племство Хрватске у најмању руку је сумњивог етничког састава. То је већ логично код средњоевропског племства уопште, које се женило највећим делом женама из страних племићких кућа. Али код главног хрватског племства, код Зрињских и Франкопана, имамо и неко двојство националне припадности. Тако нпр. у штандардној књизи о националностима у Аустрији (39) јавља се као куриозум да је од два брата Зрињских, један, Никола. био мађарски, а други, Петар, хрватски песник. Онај је писао на мађарском "Сирену Јадранског мора", а овај је 1660. штампао у Млецима "Адријанскога мора сирену". Обадве се те књиге зову незванично "Зринајиде". Али је сад ово интересантно да Никола у мађарској Зринајиди, XVI певање, каже за свога брата Петра (269): Мој храбри брат је Хрват а једнако и Мађар, И воли, као што смо видели, своју отаџбину!

Разуме се, отаџбину мађарску. Он је Хрват само зато што је тамо имао своја имања и феуде, полухрват, док му је брат чисти Мађар, који сматра потребним да и брата "Хрвата" не одвоји сасвим од мађарства.

Фердо Шишић каже (449, стр. 42): "Код Зрињских важило је као правило да су их сматрали ambarum patriarum defensores, то јест добрим синовима и "браничима обију домовина, и Хрватске и Угарске..."

Слависта Јан Колар звао је Николу Зрињског "мађарско-хрватском амфибијом" (448, стр. 685). Мађари су његову песму "Не банчт а Мађарт" узели као национално гесло.

4.

Да у Хрватима, који су се прво помешали са Аварима или Обрима, има много аварске одн. обарске крви, то признају сви озбиљни научници: антрополози, историчари, етнографи. То се не може ни спорити, јер Авара није сасвим нестало: они су се великим делом утопили у Хрвате.

Хрватски научник Томо Маретић каже без икаквих коментара (255): "Порфирогенит пише на једном мјесту да још у његово вријеме (у X вијеку) има међу Хрватима аварскијех остатака, који се и својом спољашношћу лако распознају од правијех Хрвата." На много места у својој књизи Маретић опонира Порфирогениту; овде му не опонира.*).

Сасвим правилно није проф. Маретић чак ни навео Порфирогенита. Јер респективни став главе 30 његовог дела De administrando Imperio гласи овако у латинском старом преводу: "suritque etiam in Chrowatis Avarum reliqui, et Avares esse cognoscuntur". "Распознају се као Авари", то је тачно, али нигде не стоји да се распознају од "правијех Хрвата". Главно је да су се једни и други помешали.

И Адам Прибићевић у једном свом новинском чланку (247) реперкутује резултате науке кад каже: "Обара је много остало у западним крајевима од Дрине до Мора, а највише у Хрватској. Честа су имена места и река која подсећају на њих, чак недалеко од Загреба. Обарска је реч и бан. У тим крајевима се и данас говори: "обарски ударати" (тј. нечовечно) "обарски викати." Хрватски философ Дворниковић писао је да су све гомиле криминалне, а хрватске подвучено. И то ће бити, ако је његов суд тачан, траг обарске крви. У тим крајевима има и данас обарских физиономија, четвртастих лица, с истакнутим јабукама".

Сад да видимо директио шта каже сам тај заиста велики и објективни хрватски научник Владимир Дворниковић. Он између осталога у својој Карактерологији Југословена (354, стр. 290) пише: "Животна заједница са Аварима, пред вратима Империје и првом продирању на Балкан, морала је оставити своје трагове. Та заједница преко 200 година била је више паразитска него симбиотична и... морала је оставити карактеролошке и антрополошке трагове."...

Цитирајући Порфирогенита, ида се на једном делу становништва Хрватске добро познаје аварско порекло", Дворниковић додаје: Тај монголоидни потез... опажа се и дан-данашњи нарочито у панонском делу Јужних Словена; можемо мирне душе да допунимо Порфирогенита". И даље карактерише Аваре: "Авари су морали бити један мозговно сужен свакој вишој култури неприступачан, монголски сој. Били су то савршени примерци дубоке "варварске психологије": животињски лакоми пљачкаши, грамжљиви сакупљачи блага које су као хрчкови вукли у некакве подземне јазбине ограђене зидом и насипом, брутални паразити на телу и души својих поданика, а усто, изгледа, и на садистичкој бази свирепи мучитељи".

То Проф. Дворниковић говори о Аварима на оном месту где износи њихов траг код Хрвата.

На стр. 272 исте књиге каже Дворниковић: "Нешто лапоноидно, монголоидно у словенско-нордијском типу налазимо и данас подједнако на пољској Висли, у срцу Чешке, као и у Хрватском Загорју, Међумурју и Јужној Србији." (Подвлачење је пишчево).

Описујући слику сељака и сељанке из загребачке околине, Дворниковић каже (стр. 232) да такву "ширину лица ниже очију као у Калмика... има око Загреба готово свака друга, трећа сељанка."

Стр. 317: "Монголоидног порекла могла би бити садистичка свирепост која, каткад, закувана и подјармена у маси... проваљује из иначе мирног словеноидног кајкавско-хрватског сељака (нпр. линчовање из мржње или из сујеверја)".

Интересантна ствар да су савременици описивали Јелачићеву војску, састављену скоро сасвим од Хрвата, веома слично. Тако један савременик (356) овако описује ту армију" барона Јелачића: "Претпоставите једну велику мускулозну прилику са тамно-жутим, прљавим монголским лицем која седи на малом козачком коњу..."

Вођа Мађара, Лајош Кошут, овако их је описивао (357):

"...Заиста, ко је ове дивље звери посматрао сасвим изблиза, или ко је у отвореној борби стојао према њима као писац ових редова, он ће морати да призна да нешто демонско лежи у овим стравичним приликама, чији изглед наше срце испуња језом. Нека човек помисли на те бештије. Високе, мршаве прилике, са дивљим изобличеним цртама, јагодицама које јако испадају, једном мрко-тамном бојом лица, чекињасто чупавом косом, и са тамним, буљавим очима са крвним жилицама и са крвавим подливима, то су ознаке ових црвенокабаничара или црвенокапа".

5.

Аустријски етнограф Черниг, који је сав свој живот посветио испитивању етничких односа народа Аустрије у првој половини прошлог века, каже на једном месту и ово (80, II, стр. 71); "Брдски појас између Саве, Купе и Дрине, Доња Панонија или доцнија провинција Савија (још доцније Славонија) беше првобитно главно седиште панонских племена. Истина да је уз реке те области прошао главни поход Хуна, Гота и других немачких племена, доцније Авара, Бугара и Славена, па ипак изгледа да су се... одржали неки остаци илирских и панонских праплемена, који су се могли тим лакше да прикључе Славенима и тако да се изгубе међу њима... "

Черниг износи даље оно што је већ и до њега више пуга истакнуто (80, II, стр. 176) да су стару Славонију, тј. северну данашњуХрватску, већу седмом веку били населили Словенци или Винди, као мешавина, сматра он, хрватско-словеначка.

Черниг каже (80, II, стр. 74): "Прастановници Далмације, вероватно од седмог века стопљени са Хрватима, беху илирског племена; римски колонисти сачињаваху главно становништво тих градова..." "Римски колонисти били су разног порекла, ипак здружени римским језиком и установама..." (Писац поткрепљује наводе римским ауторима: Ливијом, Страбоном итд.).

Черниг 80, II, стр. 129: "Под млетачком влашћу... млетачки и други романски потомци повећаше далматинско градско становништво..."

Барон Карл Черниг каже средином прошлог века (80,1, стр. VII): "Ни у једном делу Монархије... нису се толики остаци народности и њихових нијанса, тако видно одржали... као на малом полуострву Истри... 13 етнографских нијанса које је писац сам успео да утврди: Италијанци, Романи (Власи), Арбанаси, Словенци (три нијансе), Хрвати (Брђани, Приморци, Инзулани, Безјаки, Фучки), Срби (Ускоци, Морлаци и Црногорци), и загонетни Ћићи..."

Стр. 69: "Врло су чудна језична острва источно-романска у Истри, чије је становништво, како изгледа, овде насељено у прастаро време... (Спомиње општине са страним означењем). Али су сви становници ових места присвојили словенски говор..." (то значи: постали Хрвати ЛМК).

Говорећи на другом месту о приморју барон Черниг каже (цит. дело I, стр. 65): "У Далмацији је италијанско становништво већих градова... староромanског порекла, нарочито у Задру, Шибенику, Трогиру, делом у Дубровнику, посебно у Сплиту, где је прави град насељен само од Италијана..." "Ријека, главна лука Кварнера, изгледа да је сачувала своје претежно италијанско становништво преко избеглица..." "То је случај и са Кварнирским острвима... "

На стр. 701 тома наводи мађарска језична острва али само у "српском језичном пределу" и то у Славонији, Срему, Бачкој и Српско-Банатској Граници "У Славонији насеља су: српско-мађарско Дежановац, српско-немачко-мађарско Терезовац, српско-мађарски предео Горњег Михољца и Слатине, разасута српско-мађарска места Нова Буковица, Банковци, Владиславце, мађарска места: Алагинци, Тења, пуста Шедоловец, Короћ, пуста Клиса, и Ердед; српско-мађарско-немачки предео Стари Јанковци код Винковаца до Опатовца на Дунаву и Ђелетовци код Босута..." "У Срему српско-мађарска места Нештин, Сот, српско-немачко-мађарски Ердевик, мађарско-српски Шаринци итд." (Ја сам изнео имена села како их писац наводи, мада многа нису српска).

"Према томе - каже Карл Черниг (цит. дело и, стр. 73) - показује се ова скица народа за земљу између Драве, Саве, Купе, Арсије (Врбаса?) и Уне:

У Хрватској и Славонији:

а) Хрвати и Словенци;

б) Гудускани и Тимочани и остали Словени, који су сви већ били прилично стопљени са Хрватима;

в) остаци Авара;

г) Власи;

д) Романи, и појединчно

ђ) Немци"

Ето, таква изгледа етничка слика првобитне Хрватске. А каква ли је тек сада?

Гудускани и Тимочани су према Чернигу мала словенска племена која су под Борном живела око Тимока и 818. доспела под франачку власт и насељена у источној Истри.

Дајући рекапитулациони преглед етничког састава становништва данашње Хрватске, ево како их обележава аустријски етнограф Карл Черниг (80, II, стр. 261): "У Доњој Панонији,

данас Славонији: Срби, Хрвати, Словенци, Бугари, Франци, Лангобарди и остаци Гепида, Грци, Власи. - У Хрватској и Далмацији: остаци Илира, Хрвата и остала словенска племена (Словени, Гудускани, Тимочани, Власи), Романи (Италијанци, Романи, Латини) и остаци Авара."

5.

Ето од какве су све мешавине данашњи Хрвати саздани. Они истичу нарочито како су Срби, скоро сви без изузетка (Срби у Хрватској и Славонији) потомци Влаха и Куцовлаха. То је званично учење старчевићанске странке, то понавља у наше доба сплитски факин и хрватски публициста Влахо Раић (158, стр. 239 и многе друге). Међугим, нико чистији потомак Влаха и Куцовлаха него данашњи Хрвати у Хрватској и Далмацији. То је рекао већ и Фердо Шишић. То тврди други хрватски научник Петар Скок у једној научној расправи штампаној у Јагићевом Архиву (143), опет у часопису једног Хрвата. Скок каже, говорећи о Морлацима у Хрватској:

"Да ли ови потичу од оних Влаха који се на имањима Зринских и Франкопана и у пределу Цетине спомињу још у повељама XIV века (144), не може се са сигурношћу утврдити, јер ови Власи носе искључиво хрватска имена и ми немамо критеријум да њихову народност докажемо."

Према Адаму Прибићевићу (108, стр. 9): "Хрватски историчар Клаић каже да су на острву Крку још на почетку XIX века говорили румуњски". Са своје стране додаје г. Прибићевић: "А већ за похрваћене румуњске Ћиће у Истри и Румуње око Чепићског језера знало се опћенито у наше време. Зато ти Власи нису носили српска народна имена и презимена већ влашка: Бун, Букор, Фечор, Сингур, Сурдул, Шербан, Усул и слична. - И у Подравини остао је траг ових Влаха: у Петеранцу, Струшцу, Гушћу, у Посавини, у селу Куте, код Сл. Градишке, у Лоњском Пољу..."

Доцније сам нашао и код Јиречека потврду овог гледишта. У својој Историји Срба (358, I, стр. 112 и др), пише проф. Јиречек да су сеобе влашких пастира на Балкану довеле до њихове дислокације, и да су они "нашли нова седишта... и у приморским планинама Хрватске, особито од Цетине па све до у крајеве Лике и Крбаве" (а то значи тачно у оном делу првобитно насељеном Хрватима).

Даље каже Јиречек: "Још у XVI веку говорили су, по сведочанству Негрија, Власи у планинама приморске Хрватске језиком изопаченим латинским речима. Турске провале потиснуле су их оданде на северозапад, на Кварнерска острва и у Истру. Потомци Влаха који су се, 1450-1480, преселили на острво Крк, говорили су у селу Пољицима, још у Наполеоново време, румунски". (Ту се писац позива на белешку савременог писца Феретића из 1819).

Јиречек то скоро дословце понавља и у свим осталим томовима своје Историје Срба (II, стр. 226; III, 226; IV, 198), и увек истиче да су се одселиле заједно велике групе Хрвата и Влаха. О тим Власима данас нема ни трага на Кварнеру, а Латини истарски су другог порекла. Сви Власи постадоше Хрвати, мада их је, можда, било више него Хрвата (тих пресељених на запад). Разуме се да су они данас представници западне културе, као и сви "Хрвати".

У својој посебној студији о Романима у далматинским градовима, коју је издала бечка Академија наука (446), професор Константин Јиречек каже из.ос.:

Стр. 38: "Раширење Влаха... на јадранском обалном пределу добро је познато из споменика. Они су седели у брдима код Котора и Дубровника, у пределу Неретве, крај Сплита, Клиса и Сиња, крај Нина и Обровца, и у планинама Велебит од Зрмање до Сења".

Стр. 40: "Да Власи у Хрватском Приморју још у XVI веку говораху делом румунски, јасно произлази из једне вести млетачког географа Доменика Негри из године 1557. (447)." Јиречек цитира један став кз те књиге на латинском, чији превод гласи: "У Хрватској, једном планинском пределу који лежи пуст услед честих турских провала и који се простире до реке Цетине, становаху, по Негрију, људи витка стаса и мила изгледа, ваљани људи, који у међусобном говору многе речи изражавају у латинском, мада поквареном језику, и тврде упорно и са пуним уверењем да су они Румуни ("Римљани"), и да су у стара времена доведени ту као колонисти".

Франкопан је, каже Јиречек даље, неке од тих Влаха превео са континента на острво Крк година 1450-1480, и ту су они њихов влашки језик, у селима Дубачница и Пољица тек у XIX веку канда заборавили.

Јиречек говори у Историји Срба (358, I, 41) нарочито баш о Аромунима или Куцовласима и каже из.ос.: "У листинама и архивским далматинским књигама помињу се они... у читавој северној Далмацији, између Омиша и Ријеке. Румунска лична имена јављају се у далматинским споменицима од IX века (Negulus, Draculus, Dedulus etc.)..."

И познати мађарски историчар и балканолог Лајош Талоци утврђује да је у Далмацији од давнина био распрострт чобански слој Влаха (дело 365, стр. 60 и даље.). Он каже дословно: "И у старој провинцији Далмацији био је један такав пастирски народ. Данас нема на обали нити у босанском подручју оних који говоре румуњски. Али из имена места са влашким завршетком која се јављају на овом пределу у XII и XIII веку очигледно је да словенско насељавање од Фриула до Динарских Алпа... наишло на овај пастирски народ. Резултат словенског насељења је био, да су словенски освајачи усисали чобанске елементе удаљене од обале. Ово усисавање мора да је трајало дуго времена док су се ови номадски пастири језично стопили са досељеним славенским власницима земљишта, и то утицајем хришћанства с једне стртане а с друге племенском организацијом Словена."

А мало пред тим (стр. 59) каже Талоци: "На обали живе-то не треба нарочито доказивати - и данас још изданци Нео-Романизма надошлог под млетачким утицајем..."

И Тома Архиђакон говори о "Латинима који приморске пределе насељавају" и воде ратове са Хрватима из Загорја (издање Рачког 26,70).

Ако је ико Куцовлах у данашњој емиграцији, то је баш сплитска перјаница Влахо Раић. Чак му је отац на крштењу дао у имену влашку ознаку.

Лист "Хрватска Зора", који излази у Минхену, каже у броју од 5. сијечња (јануара) 1956. надва места да је највећи живући Хрват" проф. Филип Лукас "потомак влашко-цинцарских чобана, који су се са Динаре спустили у питомо каштеланско приморје, те се силовито почели гурати у "западњаке", затим да је он, заједно са "Павелићевим Гебелсом", Ивом Богданом "баш хрватски Цинцарин, Куцовлах арумуњског поријекла..." У следећем броју један Румун тврди да су Власи и Драгановић, Бућ, Богдан итд.

Први су са Балкана пред Турцима почели бежати Власи и Куцовласи. И први су они примљени и апсорбовани од Хрвата, помешали се с њима, постали Хрвати. Ако има народа словенског коме се може приговорити да је у њему мешана куцовлашка крв, то су баш Хрвати, они који другима импутирају "куцовлашки комплекс".

6.

Војну границу, Карловачки ђенералат, населили су прво Срби. Ту је било мало Хрвата само око Огулина, Бриња, Модруше и Оточца. После, кад се граница обезбедила, долазили су Хрвати и Крањци, који би се брзо похрватили. Крањаца је било толико, те Срби на Лици и на Кордуну Хрвате и данас зову Крањцима" (Адам Прибићевић, 168, стр. 24).

Прота Манојло Грбић (423) каже да, кад неко прими католичку веру, кажу у Кордуну и Банији да се "покрањчио", јер су скоро само Крањци тој вери припадали.

Карловачки генерал Вук Франкопан заузео се био за Србе у Огулину кад су били нападнути од Хрвата који су покушали да их одатле истерају. Вук Франкопан сам каже за католике Огулинце, тадашње непријатеље Срба, да су "пустолови и скитнице, који су побегли из Крањске, из Винодола и из других места, због дугова и других рђавих дела" (423, 1,35).

У једној представци патријарха Јосифа Рајачића Хрватском сабору из год. 1861, саопштеној од проте Грбића (423,1,40 и даље.), овај се жали како је српски народ теран из Гомирја и околине, па каже: "Њихове куће буду процијењене и исплаћене, а они из тих приједјела ишћерани... а на њихове земље Пемци (то значи Чеси, ЛМК), Крањци, Штајерци и богзна какви још други народи, који сад четири велике општине сачињавају, насељени".

И Лика је била пуна Словенаца или, како се то тада говорило, Крањаца. Сам Рудолф Хорват (353, стр. 112) каже да у Лику после ослобођења од Турака "уз Буњевце и Хрвате дођоше и "Крањци" (док раније говори о насељењу "Влаха" или Срба)..." Испрвце се разликоваху ти "Крањци" од Хрвата. Тако нпр. сењски бискуп Себастијан Главинић у свом опису Лике и Крбаве год. 1696. вели да су у Косињу три села, па додаје: "У горњему је селу настањено 40 кућа, житеља из Крањске, у средњем селу 100 глава Влаха, а у трећем селу 40 насеља или грунтовна Хрвата". Данас више не постоје у Лици никакви Крањци, јер се сви римокатолици сматрају Хрватима." Каже даље Хорват да сути Крањци населили још Лешће, Брушане, Калуђеровац и Кутерово.

За становништво Лике каже и хрватски писац Мане Сладовић (444): "Пучанство преко гвозденско, а то је преко Капеле, јест крањског подријетла: у Модрушу, Мућави, Загорју, Оштарији, Генералском Столу, Лешћу, у Билају, Новом, Рибнику, Брушанима, Косињу, Калуђеровцу у Кутерову, што су послије повраћене Лике иза Херберштајна населили".

Да је Хрватско загорје било испочетка словеначко, то је скоро опште гледиште науке, што је изнето у првим главама ове књиге. Многи, веома озбиљни светски научници, Хрвате из Загорја и околине не зову друкчије него "Словенцо-Хрвати". Толико мало су они чисти Хрвати.

И Цвијић то потврђује (361, стр. 234): "Словенци су били населили, поред алпске Крањске, и велики део цивилне Хрватске (вараждински, загребачки и крижевачки округ) и Славоније... "

6а

Док су ти писци "Хрвате" у северној Хрватској звали Словено-Хрвати, Словенцо-Хрвати или Хрвати-Словенци, дотле су Хрвате у јужној Хрватској звали Србо-Хрвати или Хрвато-Срби. Заиста међу њима, али и иначе у Хрватској, а нарочито Славонији, има много похрваћених ранијих Срба. Ево да то потврде и други писци.

У целој Хрватској има потомака похрваћених Срба, каже проф. Грујић, али највише ваљда у оним пределима где данас Срба практично и нема, нпр. "у областима Загреба, Крижеваца и Вараждина", где се и дан-данас налазе "многа карактеристична српска презимена" из некадашњих "осамљених српских насеља" (Рад. Грујић, 148, стр. 12). То су "Вучићи, Југовићи, Недељковићи, Банковићи, Обрадовићи, Познановићи, Радиновићи, Станчићи и други." "Та појединачна насеља српска, без везе са својим духовним центрима у старој Отаџбини, окружена одасвуд римокатолицима, морала су ускоро, - према средњовековном принципу cujus regio, illius religio, тј. чија је област онога и вера - изменити своју стару веру са римокатоличком вером земље у коју су дошли: па су се постепено и етнички изједначили са, по крви и језику, сродним староседеоцима - утичући све јаче не само на дијалект већ и на обичаје њихове..." (Грујић, цит. дело. стр 12).

Манојло Грбић каже (423, I, 63): "Данашњи лички и крмпотски становници прешли су у Римску цркву, а биће и то да је и код саме прве насеобине било међу њима Бунијеваца, али још и данас причају многи како су им стари прадједови и дједови били вјере православне. Па и данас их има који славе своје крсно име као и православни Србљи, нпр. Радошевићи. Говоре још и данас чисто српски, а Крањци што су око њих зову их и данас Власима и боје их се као и свуда "Влаха".

Постоји цела област на граници Крањске, тзв. Жумберак, где се и данас налази унијатско, некад православно и српско становништво, које се сад осећа Хрватима.

Један и сам Жумберчанин, поунијаћени и похрваћени проф. Петар Скок, пише у Јагићевом Архиву (166): "Насељење Жумберка од стране православних који су у XVIII веку прешли у унију, датира од године 1530. и није извршено одједанпут. Из којих крајева су Босне дошли то се не види из повеље..."

Само је несумњиво да су дошли из Босне и да су били пре тога "православни" (Скок избегава речи "Срби").

И Јосип Модестин, хрватски географ, пише у Народној енциклопедији СХС (под речју Жумберак): "Грко-католички је Ускок... по говору штокавски јекавац. Ускоци се зову јер су ускочили испод турске власти из Далмације, Босне и Србије. Испрва вере православне, прешли су касније (у XVII веку) у унију (веру грко-католичку)... "Жумберак запрема управне општине Каље и Сошице котара јастребарског..." Према резултатима пописа становништва од 1948. (84, стр. 360) у Каље је био свега један Србин, сигурно са стране, а у Сошице два, опет исте провенијенције. Све остало је згољни Хрват. Поред њих и многи одсељени, већи део, између осталих и цитирани професор Скок (то значи Ускок), и велики прозелита бискуп Јанко Шимрак и многи други. Чак и један од највећих "хрватских" историчара, Тадија Смичиклас, је Жумберчанин.

А да су сви Срби који су прешли директно у римокатоличку веру постали Хрвати, не треба посебно наглашавати. Међу њима су неки са којима се Хрвати нарочито поносе. Нпр. песник Петар Прерадовић.

У реду, то је њихово право. Али како онда могу Србе који се нису преверили називати најгорим именима и сматрати једном мешавином и смећем народа, бастардима, а оне који су од Срба постали Хрвати проглашавати за своје великане без мане? То су заиста у стању само Хрвати. Ако се ради о чистоти расе, онда баш треба нарочито поштовати оне који се нису дали конвертирати, ни верски ни национално (то је код нас повезано и нераздруживо).

1941. су тадашњи хрватски управљачи у "плебисцитарној НДХ", како рече архибискуп Степинац, натерали четврт милиона Срба да пређу на католицизам. Према званичним упутствима, они су одмах постали Хрвати. Преостатку је дозвољено да се определи као "православни Хрват". Сад, разуме се, то више нису ни Власи, ни Цинцари, ни Цигани, ни балкански нанос". Сад је то све најчешће Хрват.

Кад је Павелић примио једну, насилно вођену, делегацију конвертита из "велике жупе Барања",који су на тај начин постали "Хрвати" (ово под наводницима саопштава Новак.219, стр. 778), он је "у тим Србима" видео "потомке оних који су у прошлости, једнако и заједно са хрватским народом, бранили хрватску груду, хрватску земљу и огњиште..." Сад више то нису потомци Влаха итсл. Сад им се признаје да су бранили Хрватску!

7.

Кад је сасвим при крају XVII века (1689) Лика ослобеђена од Турака, захваљујући скоро искључиво српском прегалаштву, муслимани се повукоше из Лике и Крбаве у Босну. Остаде их само око хиљаду и њих одмах преведе силом у католицизам познати прозелит, католички свештеник, Марко Месић, саветник генерала Хербертштајна, под чијом је командом Лика освојена за Аустрију. Имало је међу тим муслиманима и Турака, и Анадолаца и сличног милета, који сав постаде "непатворени Хрват".

У једној старчевићанско - усташкој публикацији изашлој у бановини Хрватској 1940. (352, стр 58) пише неки нарочити познавалац Лике Шиме Лулић "Унаточ свих неприлика и тегоба, одржао се у Лици знатан број муслиманских покрштеника, тако да њихови потомци броје преко 800 кућа, и то..." Писац набраја све породице са бројем кућа, међу њима Мисери, Османовићи, Касумовићи, Кулаши, Куртеши, Муићи, Сеферагићи, Шабани, Турићи, Уремовићи итд. Самих Хећимовића набројио је 118 "кућа".

Разуме се да су и то чисти Хрвати! На стр. 16 исте књиге стоји: "Лички су Турци били згољни Хрвати... "

Међутим, Др Рудолф Хорват у својим студијама о Лици и Крбави, изашлој 1941. (353, I, 43) не мисли тако. Он каже: "Кад су Турци од год. 1689. истјерани из Лике и Крбаве, остадоше овдје тзв. "Власи", које су Турци течајем 16. и 17. вијека населили у Лику и Крбаву из Мацедоније и српских земаља. Хрвати нијесу тјерали "Влахе", јер ови бијаху кршћани грчко-источне вјере. Нијесу тјерали нити оне Турке који се покрстише, као што учинише нпр. турске обитељи Алић, Асић, Мусић, Плишић и Шабановић у Госпићу; затим Турић, Енгић и Шабић у Новом код Госпића, те Ахмет (касније као поручника зват Иван Чанић) у Канижи код Госпића и обитељ Булић на Удбини. Поп Марко Месић покрстио је и много Турака у Перушићу".

Признаје писац, који ипак осећа одговорност, да се ради о Турцима и он то нимало не улепшава. Једино не наглашава да су сва та лица покрштена у католичку веру, а не коју друго.

На страни 112 исте књиге, Рудолф Хорват са поносом екскламира:

"Хрватима припадају и они муслимани који се покрстише послије изгона Турака". Све је то данас само "Хрват".

Према сигурним изворима, кад је октобра 1697. Евгеније Савојски освојио био Сарајево, његово муслиманско становништво се или разбегло или је одведено преко Саве и на силу покатоличено.

Хрвати данас и у емиграцији врше католизирање заједно са њима пребеглим муслиманима. То је вршено на такав начин да је произвело револт и код самих истакнутих Хрвата католика, чак и једног Јурја Крњевића!

У Босни су хтели, како су говорили последњег рата, да их покрсте после православних, али нису стигли до тога. Међутим, они су их и пре преверe прогласили за Хрвате, "дапаче цвиеће хрватскога народа".

Међу тим муслиманима је највећи део српског порекла, али има међу њима немали број турског, анадолског порекла. То је изнео Владимир Ћоровић у својој књизи "Босна и Херцеговина (221). То су Кајтази, Кемуре, Фирдуси, Бехрами, Бехмени, Коркути, Џумхури, Кулусије, Мазури итд. Затим сами Ченгићи. Све је то сад Хрват, и све је чист Хрват, од памтивека. Ох, колико су Мађари ипак мањи мегаломани и фалсификатори него Хрвати!

Један хрватски "знанственик" тј. фалсификатор, неки Ватрослав Мурвар, каже то отворено (460, стр. 101). Ако би неки Турчин остао у Босни или Херцеговини, "женидбом с домаћим девојкама убрзо се кроатизирао"!

Да међу муслиманима Босне и Херцеговине има потомака досељених Турака и осталих Азијата, то је позната ствар коју наука стално понавља. Тако и Јован Цвијић у монументалној монографији о Балканском полуострву, где стоји (361, II, стр. 74):

"Османлије које су се по Босни настаниле као чиновници, војници и трговци, били су доста многобројни, а тако и они који су се населили после протеривања Турака из Угарске".

У једној ту скоро изашлој етнографској књизи о европским народима (445, стр. 484) и то у Швајцарској, мада је писац евидентно странац стоји из.ос.: "Прамуслимани, делом из Анатолије, настанише се у Македонији и у градовима Босне и Србије..."

Проф. Дворниковић признаје да има "по која кап турске крви" у нашим босанским и новопазарским муслиманима, и спомиње "Туркуше" у Босни "са истакнутим јерменским профилом, као нпр. у угледним босанским породицама Фадилпашића, Карамехмедовића и др" (354, стр. 309).

У самој Босни и Херцеговини има око 25 хиљада Цигана, "црних" и "белих". Њих је све југословенска комунистичка статистика уврстила међу "неопредељене Муслимане". Хрвати их ревиндицирају за себе: они их не само сматрају Хрватима, него проглашују још и "цвиећем хрватскога народа".

8.

Но ни овим се ни издалека не потпуњује мозаик из кога је састављен "хрватски народ". Читав још низ народности, у читавој Хрватској одн. Славонији, или у појединим њиховим деловима страног је, сасвим различитог порекла.

Са Србима су напр. досељени у Хрватску и многи Мађари, из Босне одакле су и Срби дошли. Тако саопштава Радосав Лопашић (182, III, 73-75) извештај који су цару Леополду поднели грофови Турн и Синцендорф 1697, у коме стоји да се за време рата преселило у области око Костајнице, Дубице, Јасеновца па до Храстовице, Петриње, и Сиска доста

народа "међу њима много Мађара или католика, али већина Влаха", тј. православних, а мало даље помињу се "под Костајницом пребегли Власи и Мађари тј. католици" (256).

По сведоџби Вука Караџића, потомке ових католичких досељеника у Банији и тада су звали Мађарима (257).

Проф. Ст. Драгосављевић пише (пре неки дан): "И данас у Банији постоји хрватско село Мађари у срезу петрињском, општина Блиња" (231) У тој општини је био при последњем публикованом попису (1948) само један Мађар.

Аустријски етнограф барон Черниг каже у својој Етнографији Аустрије (80,1, стр. 37) да су у Хрватској, Чаковцу и Трагостану (?), јако помешани Немци са Хрватима и Мађарима. "У Славонији је Горњи град Осека делом настањен од Мађара и Немаца, Доњи град од Срба, у околини Сарваш, Кравица, Ретфалу и Петровац су мешано немачки. Вуковар је српско-немачки, и већа острва или чисто немачког становништва или мешаног са Немцима простиру се преко целе земље, тако нпр..." (наводи много места, али махом са немачким називима). У Хрватско-славонској Војној Граници Немци сачињавају знатан део становништва у тврђавама Брод и Петроварадин, онда у Беловару, Сиску, Сењу, Митровици, Земуну и Новим Бановцима. Искључиво они живе у Новом Селу код Винковаца и Новој Пазови..."

У једном официозном аустријском статистичко-географском опису Мађарске из год. 1834. (331) стоји код Вировитичке жупаније у Славонији да је обитавају: "Србо-Славонци, Немци и Мађари", у Пожешкој се налазе "делом Славонци а делом Илирци", у Славонској војној граници је "највише Славено-Срба, али има и Славонаца, мало Немаца и Словака". А данас?

За Дарувар у Славонији писао је лутерански теолог Чапловић почетком прошлог века (225,1, стр. 51): "Ова варошица је настањена од самих хонорациора (угледних и виших личности) и занатлија. То је колонија разних народности ("нација"): Мађари, Немци, Французи, Италијани, Срби итд." Ниједног Хрвата није забележио у целој Славонији. У Дарувару је тада било више од две трећине Срба. Данас их има (1948. године, дело под 84) 1345. а Хрвата 3825! Све се претвори у Хрвате сем Чеха које Чапловић и не спомиње (вероватно су се доселили доцније?).

У срезу винковачком (доскорашњи Срем, данашња Хрватска) једна се општина зове "Нијемци". По попису од 1948. у њој је било Хрвата 2622, Срба 35 и Немаца свега 7 (словом седам). Све се претворило у Хрвате, а Хрвати остали најчистији народ света, без стране примесе.

Најбољи познавалац етничких односа Балкана, проф. Јован Цвијић, сматра да католичко становништво долине Раме и рударских крајева Босне "по неким знацима било би мешавина саксонских рудара и Србо-Хрвата". (Дело под 361, стр. 72).

И Јиречек потврђује то гледиште. Он каже за Сасе у српским земљама (не одвајајући од тога ни Босну): "Они не беху многобројни, те су се женидбеним везама убрзо стопили са осталим католицима у тржиштима". (358, II, стр. 21). Сви они заједно постали су напослетку Хрвати.

Кад говори о Далматинском приморју, немачки путописац Кол каже (130, стр. 47): "Уопште се може рећи да није било народа европског који се није једанпут појавио на далматинској обали и неко време своје корење тамо пуштао. Источни и западни, северни и јужни народи тамо су долазили. Норманске експедиције, као и британске, сараценске као и мађарске, бивале су овамо упућиване. Углавном се становништво земље (мисли Приморје, ЛМК) јавља и сад као и у свим другим временима: иста мешавина племена која су настањивала грчко и италијанско полуострво..."

Из целе књиге Колове провејава мисао да је Далматинско приморје једна етнографска мешавина свих могућих раса. Он посебно говори о: Грцима, Римљанима, Млечићима, Мађарима, Шпанцима, Турцима, Арбанасима, Французима, Норманима и Бритима, Немцима, Словенима, Јапидима, Илирцима, Либурцима, Келтима. А у залеђу налази само Словене, Морлаке, Србе.

Владимир Дворниковић потврђује да су се "на извесним тачкама Приморја, на југословенској територији, до данас очували остаци старог римског становништва" (354, стр. 299).

Као један даљи пример националне разноликости уже Хрватске пре XIX века, изнећемо један став из студије професора Бечког универзитета Милана Решетара из Јагићевог Архива (167). Он тамо каже да је у Врбовском (у Горском котару) "крајем XVIII века било толико Чеха, да је поред пароха морао бити постављен и један Bohemorum capeИапиБ (чешки капелан), који је познавао чешки језик". По попису од 1948 нема тамо ниједног Чеха (ни Словака), а смањује се број Чеха и у Даруварском срезу где су компактни.

Још 1826. се населише у Ђурђевачком пуковском округу 68 породица чешких (у Пресаду), а 32 породице крижевачкој команди (Велики Зденци, Ламинец и Нова Плавница 80, III. 109). Данас има у Гарашници још Чеха, у срезу Ђурђевац само 13!

Говорећи о етничком саставу Северне Хрватске одн. раније Горње Словиније или Словинске крајине, проф. Радослав Грујић каже (437):

"Област је ова данас разноврсне етнографске композиције, јер је порекло данашњег њеног становништва врло различито. - Поред основног староседелачког становништва Словинаца, који само у западном делу преовлађују, налазе се ту многи Хрвати, Срби, Штајерци, Крањци, Чеси и Моравци, Немци и Мађари, а понешто има и Јевреја (већином пољских), Талијана, Цигана и Румуна. Стари Словинци, Хрвати, Крањци, Штајерци и сви римокатолички Срби, а и један део Чеха и Мораваца, етнографски се готово изједначише, те живе данас под заједничким именом Хрвата; док су остали народи очували своју индивидуалност. Међу овим народима православни Срби су најмногобројнији, али њихова

насеља не обухватају данас целу ову област. Она се пружају само по оном четвороугаонику што га чине горске косе и огранци Било-Горе са севера, Калника са запада, Марчанског хумља и Мославичке горе са југа, те речица Илова са истока. Тек неколико малених села наших прелазе те границе и спуштају се у равну Посавину..." (стр. 154).

Хрватски филолог Фрањо Фанцев, описујући кајкавски дијалекат у области Копривница-Питомача, Бјеловарско-Крижевачке жупаније, у Јагићевом Архиву (362), даје и етничке податке о становништву. Он их све сматра Хрватима, али је мали део хрватски праста-новник. Имена им већ показују да су дошљаци. Он налази имена мађарска, немачка,турска, бугарска и "штокавска" (писац избегава речи "српска", а Србе консеквентно назива "Грко-источњаци"). Наводи десет имена "штокавских" (Перовић, Рајкоцић, Соколовић итд, као да та имена имају везе са штокавштином. Везу би имала нпр. презимена Слијепчевић, Бјело-петровић итд, но њих Фанцев тамо не налази). Онда наводи седам бугарских имена, међу осталим и своје, повише турских (Хасан, Одобашић итд), мађарских (Чик, Чикош, Чорба итд.), немачких (Фрајт, Фрајман и многа друга).

Но, разуме се, сад су све сами Хрвати. Писац констатује: "Народ се зове Хорват, Харват, Хрват, а језик хорвацки, харвацки, хрвацки. Али писани језик, штокавски, разликују од кајкавског. Ако се говори штокавски, кажу да се говори "по госпоцки" или "влашки", а кајкавски "по просто, простачки, бегечки.""

Проф. Шишић је споменуо пресељене Арбанасе у два "славонска" села Хртковце и Никинце. То су у ствари два сремска села у срезу Румском. По последњем попису стано-вништва у Југославији (84, стр. 338), у Никинцима има само један Шиптар (ваљда радник досељен), у Хртковцима ниједан. Све су друго Хрвати. Иста је судбина пратила још једно насеље Арбанаса у Далмацији (које Шишић не спомиње). То је село Арбанаси у предграђу Задра, одакле је родом и пређашњи краљевски намесник Перовић. Ни ту више нема Арбанаса. Све згољни Хрват. Како онда могу говорити о чистоти своје расе, а о нечистоти других?

О пресељеним Арбанасима на територију данашње Југославије има много литературе. Најстручније је ствар приказао мађарски балканолог Лајош Талоци прво у једном мађарском часопису, а после у "илирско-арбанској" колектанеји (371). Ту износи све сеобе појединачно.

Арбанаси су населили три сремска села: Хртковце, Никинце (управо - каже Талоци - Никитинце) и Јарак. То су била веома слабо српским породицама насељена места, тек по нека породица. Талоци наводи да су Хртковци имали 1900. г. 2603 становника, од којих су говорили други језик а не хрватски 37 становника (Галоци каже да су говорили клемен-тински). У Никинцима је било становника 1816, са "клементинским" језиком свега 18, дакле један на хиљаду.

Талоци утврђује: "Са сигурношћу се може узети да су клементински језик, већ и иначе јако кроатизиран, говорили још само неки стари људи. То је природна појава, где су људи у

Српству прикљештени, да се деца поучавају у хрватском земаљском језику и служба божја је католичка. У неколико деценија остаће само успомена на раније практиковани језик. Етнографија ће из неких потеза утврдити извесне особености, док постепено не ишчезне и последњи траг разликовања."

И сам се Талоци чуди како су се Клементи одржали дуже време, и да су тиме показали своју "животну снагу". Код других народности је поступак исти, али краћи. (Клементи су се доселили 1738. и 1739).

Арбанаси су населили околину Задра постепено, од г. 1723. до 1759, и то село "Ерико", после названо "Арбанаси", и Земуник. Талоци пише (371, стр. 327): "Број колониста се не може сигурно утврдити услед непотпуности спискова. Током година су неке породице изумрле, неке исељене. Породице насељене у Земунику спојиле су се с хрватским елементом и данас нема ни трага о арбанашком језику, чак ни имена..." "Ерико је, напротив, задржао арбански карактер" каже писац, али статистика коју сам наводи то не потврђује. 1900. године било је у том селу 2415 "Хрвата", 117 Италијана, 18 Немаца и 23 остала. И писац тврди: "Политички су Арбанаси највећим делом Хрвати, али је њихов матерњи језик арбанашки". Но међу наведеним породицама Арбанаса има несумњиво и Срба (Поповић, Тановић, Вукић, Вучин, Павлов итд.). А данас су све то Хрвати!

И многе друге народности су се утопиле у Хрвате. То је једна потпуно разумљива социолошка појава, која се да свуда констатовати: иверци и мањине, удаљене од свог народног језгра, претапају се у становништво у чијем се кругу налазе. Нарочито ако је тај народ и господар на том терену, што су Хрвати били у Хрватској и Славонији у другој половини XIX века и првој половини овог века. Постојала је само једна сметња асимилацији: вера, али је вера у исто време била и највеће олакшање, најефикаснија помоћ асимилацији. TJ. иста је вера асимилацију фаворизирала, друга, нарочито супротна вера, ју је отежавала, скоро и онемогућавала.

Због тога су сви католици на територији Хрватске и Славоније, већим делом и Далмације, постали Хрвати, а православни само ако су претходно одвојени од своје исконске вере.

Фердо Шишић указује на политичку безначајност сељака у хрватској политици. Но он им ипак признаје важност националну. Ево како (449, стр. 28): "Народности хрватској пако користио је сељак много... он је највећи део оних страних досељеника те су дошли у његов круг похрватио... "

Сам фон Черниг каже на једном месту (88, III, 110) да у XVIII и XIX веку нису наступиле неке битне етничке промене у хрватском провинцијалу (тј. није било већих сеоба). Али је било етничких измена услед бракова, утицаја суседства итд. Тако су се неке породице хрватске понемчиле и помађариле. Али су исто тако многи Мађари и Немци постали Хрвати. То показују и породична имена која се сад налазе међу Хрватима а нимало хрватски незвуче, као Соргер, Руис, Сајлер, Гринвалд, Вицлер, Паишл, Зонекер, Помпер итд, која

одају немачко порекло, и Мађар, Немет, Тимар, Херцег, Хусар итд, која одају мађарско порекло.

Тај процес хрватизирања католика на српском и хрватском подручју продужује се и дан дањи. Нарочито у Босни, у Бачкој и Барањи. Али и у Срему, у Хрватској и Славонији, чак у Далмацији и Истри. Немци, Италијани итсл, који су се приликом пописа становништва бојали да се определе као такви, изјаснили су се као Хрвати. Сад: или они мисле да то остану или не мисле. Ако не мисле, онда значи да је хрватска етничка маса, бар делом, лажна. Ако мисле, онда је то даљи доказ њене етничке мешавине, шаренила какво се ретко где друго може да нађе, онога баш што другима хоће да импутирају.

9.

Разуме се да је у Хрватској и Славонији било одвајкада Цигана, који су махом исповедали веру већине становништва и управљача земље (као уосталом свуда друго).

Крајем XVIII века вршени су више пута у Мађарској пописи Цигана и њих је свуда било огромно много, у свакој жупанији. Детаљан табеларан преглед пружа Карл фон Черниг за четири узастопне године (80, III, стр. 190), из чега се нарочито може пратити несталност

седишта циганских. На жалост, ту нису наведени Цигани у Војној Граници. У Хрватској и Славонији било их је мање него у ужој Мађарској, али их је и ту било. Тако нпр. 1781. и 1782. пописано је Цигана

У Вараждинској жупанији	38	65
У Сремској жупанији	407	416
У Крижевачкој	102	26
У Вировитичкој	648	622
У Пожешкој	166	156

У Вировитичкој жупанији их је било за оно доба сасвим доста, далеко преко 600 (а разуме се да сви Цигани никад нису могли бити пописани; то зна свак ко је учио статистику).

1948. нађено је у целој ранијој Пожешкој жупанији 12 Цигана, од којих 1 у граду Броду, а 11 у срезу Дарувар, а да су се множили као други, било би их само у Пожешкој жупанији близу 2000. Куд се дедоше ти други? Одговор је прост: постадоше Хрвати, прићоше најчистијој раси света, да је учине још чистијом.

У целој "Народној републици Хрватској" нађено је 1948. Цигана 405, од чега отпада на Барању 264. Остали су већим делом војници или радници из осталих "република". Међутим у Србији нађено је тада Цигана 52.115. Откуд ова разлика? И на то је лако одговорити: у Србији Цигани осташе Цигани, у Хрватској посташе Хрвати.

10.

Не постоји ниједан крај Хрватске који би био чисто и несумњиво хрватски, још мање Славоније или Далмације, да о Босни не говоримо. Али не постоји нити један друштвени сталеж који би био искључиво хрватски.

Племство је скроз ахрватско, градски сталеж претежно (са најмање 90%), сељаци такође у великом броју. Шта онда остаје за Хрвате?

Црквени великодостојници су све доскора били туђини или по пореклу или по осећању. Чак и сам Штросмајер, највећи понос Хрвата "мецена, отац, ум и срце народа хрватског", у ствари је Немац.

Загребачки надбискупи су, сви одреда, били странци (надбискупија постоји тек сто година од 1853). Последњи под Аустро-Угарском био је Антун Бауер. Два су била кардинала (стожерника римске цркве): Ђула Хаулик и Јожеф Михалович. Први је био помађарени Словак, други такође Мађар, за кога Рачки каже да је "бивши хонведски фелдпатер" (војни свештеник мађарског домобранства). (376).

Банови "хрватски"били су такође сви Мађари, или првобитни Мађари или помађарени (сем Мажуранића).

Генерали који су се признавали као Хрвати били су највећим делом српског порекла.

Многа лица из области науке и књижевности били су само фалсифицирани Хрвати. Тако је Ткалчевић обичан Вебер, немачког или чешког порекла, Станко Враз је Словенац. Од два најпознатија књижевна историчара, један је Немац "Бранко Водник", у ствари Дрекслер, други, Драгутин Прохаска, Чех.Тадија Смичиклас и Петар Скок су поунијаћени Срби, такође Јован Храниловић, песник.

Хрватска перјаница и најгори непријатељ Срба, "новинар" Влахо Раић, казао је на једном месту (427, стр. 40): "Можда није пуки случај да ни Штросмајер, ни Гај, ни Рачки, нису били изданци народни, већ дјеца у Хрватској насељених туђинаца". То признаје овај сплитски факин зато што су ова тројица били југословенски расположени за Милана Шуфлаја, који се чак и мађарски потписивао и признаво као Мађар, каже овај фалсификатор да је "умни

хрватски патриციј", да је "један од најкултурнијихХрвата који је икад живио", "дубоко одани син Хрватске" итд. (Исто дело, стр. 144-148). Он са одушевљењем говори и о Јосипу Франку (стр. 82 ид.), опет као истинском и великом крватском патриоти, не замерајући му нимало на порекло (које и не спомиње).

Станко Враз је Штајерац, но пре ће бити Немац из Штајерске него Словенац (уосталом тада није ни било национално свесних Словенаца). Свакако, његово име је гласило Јакоб Фрас и он је "национализовао своје право име", како каже један који је такође своје име национализовао (451). Он је рођен у Штајерској и тамо свршио све немачке школе.

Богослав Шулек је "родом Словак" (Шишић, 449, стр. 140). Људевит Вукотиновић звао се Фаркаш Лајош (исто дело, стр. 157).

Ево шта о пореклу Људевита Гаја, оца илирског препорода, пише Фердо Шишић (449, стр. 132 ид.): "Породица Људевита Гаја није била хрватског поријекла. Отац његов доселио се 1783. из Пожуна у Крапину, у Хрватско загорје, гдје је купио апотеку... Свакако је изван сумње да су Гаји поријеклом Нијемци... апотекар Иван Гај оженио се 6. октобра 1789. Јулијаном Шмит... најмлађе и посљедње дијете бијаше Лудвиг, наш Људевит... Не може се тајити да је и родна кућа будућега вође Илира у главноме одисала немачким духом".

За Гаја тврде и други Хрвати да није хрватског порекла, да "није довољно познавао хрватског језика", да "се је још у петом резреду гиманзије лакше изражавао њемачким него хрватским језиком". (То пише Миле Старчевић у књизи 352, стр. 806).

Павле Ритер Витезовић био је не само цењени "хрватски" писац с почетка XVIII века, већ и праотац великохрватства. Од њега је, како каже Бранко Водник, "баштинио и даље развијао политичку великохрватску идеју А. Старчевић". (450). А тај исти проф. Водник, који се још почетком овог века потписивао по правом презимену Дрекслер, каже у истом делу: "Породица Витезовића пореклом је из Немачке, одакле су се преселили и похрватили, а Витезовић је први национализовао своје имеи.

Други препородитељ" Хрвата, Јурај Шпорер, такође је немачког порекла, иако рођен у Карловцу.

Владимир Дворниковић (354, стр. 228) истиче, истина дискретно, али ништа мање јасно арменоидни изглед Ивана Мештровића.

Поримокатоличени Срби су Иво Војновић и Милан Огризовић посредно, Петар Прерадовић непосредно. Научници Шуфлај и Сакач су несумњиво Мађари, итд. Безброј оваквих лица има у врховима интелектуалне елите "Хрвата".

Чак су и вође странака у Хрватској били понекад странци, нехрвати. Тако чувени Франк немачки Јеврејин, по коме се хрватски екстремисти зову франковци. Па и др Владко Мачек је словеначког порекла, како ми је сам причао. Старчевићева мајка је била Српкиња.

На "Велеиздајничком процесу" у Загребу 1908-1910. Србима је стављено на терет што се означавају као Срби а нису Срби. Међутим у име Хрватске је оптужницу водио Акурти, суду председавао Тарабокија, а све се вршило под баном Раухом! Велики део сведока имао је страна имена.

Још би се могла навести читава листа најугледнијих "Хрвата", који нису Хрвати. Ми признајемо да то нема никаквог значаја нити ма чему води. Али кад Хрвати себе проглашују најчистијом расом на свету, а Србе најмешанијом и најбеднијом, неће остати друго него да се ово питање другом приликом још подробније расветли.

11.

"Љубиша Петровић" пише (237, стр. 17): "Оне масе немачког народа које су се биле сместиле у Хрватској претапале су се врло лако и брзо у Хрвате. То нису биле само немачке

занатлије, трговци, чиновници и војници, већ и читава насеља немачких сељака по Славонији, Горском котару и Хрватском загорју. Отуда толики број чисто немачких презимена, не само по хрватским градовима него и по њиховим селима. Уосталом, још пре 60 година највећа хрватска места: Загреб, Вараждин и Осијек била су чисти немачки градови."

"То исто, само у мањој мери, вреди пропорционално и за све оне остале народе и народиће чији делови су се својевољно изгубили у хрватство. То су: Словенци, Мађари, Чеси са Словацима, Талијани, Пољаци, Јевреји и други"...

"Услови за прелажење у хрватство били су врло повољни. Требало је само примити име и површно језикхрватски, а све оно остало, начин живота, осећање и мишљење, тј. делове своје културе и цивилизације, свака је од тих претопљених јединица улагала слободно, као свој прилог у темељ хрватства, које је у то време било готово без садржине, без јединства усменог и писменог језика, без књижевности и уметности, и уопште без икакве јаче властите културе и традиције".

"И тако овај јужнословенски народић, готово без историје, за који се пре сто година такорећи није ни знало, ...поче нагло напредовати и ширити се далеко преко својих граница... а нарочито за последњих 100 година постадоше Хрвати и Хрватска као неки привилегисани аустро-клерикални народносни трансфоматор са словенском фирмом, у коју су се кроз деценије... сливали и таложили сви сувишни отпаци, као и насилно отргнути делови других народа Аустро-Угарске и суседног Балкана... "

Писац говори још потанко о апсорбовању Срба и Хрвате консеквентно назива бастардима. Свакако достојан и усто фундиран одговор на њихова стална врећања Срба које зову кад год то није кажњиво: Власима, Куцовласима, Цинцарима, Циганима, дотепенцима, шизматицима итд.

12.

Интернационални и анационални карактер Загреба у половини прошлог века описан је у многим делима. Види се и из мемоара проф. Јагића (138). А један скорашњи немачки етнограф, Кобер, писао је 1924. (267): "Загреб-Аграм... овај град је концилијантни компромис разних народа, раса, религија, баш као Беч или Будимпешта".

Заиста је он компонован од најразноврснијег милета, у коме Хрвати чине "ишчезавајућу мањину".

Проф. Антун Барац је писао баш наших дана (336) да је Загреб почетком XIX века имао свега десет хиљада становника, међу којима је немачки елеменат доминирао. "Цијеле су његове улице биле насељене Талијанима, Нијемцима, Мађарима". Ништа боље стање није било ни у Вараждину. Уопште је "градско становништво било малобројно и већином страног поријекла".

И Фердо Шишић главом каже (449, стр. 22) да "грађанство у Хрватској није изашло из народа, већ се образовало усељавањем страних елемената, који у неким градовима паче још ни данас нису изумрли или се нису још посве асимилирали нашему живљу..."

Стр. 24: "Градови у земљи бијаху немачки..." Стр. 25: "Још у другој половини XIX вијека неки су градови у Хрватској, као Загреб, Вараждин или Осијек, били толико заражени нијемштином, да странац фактички није знао да ли је у једној словенској земљи или није..."

То потврђује и Владимир Дворниковић (354, стр. 724): "За многе наше градове, Земун, Осек, Вараждин и друге, није потребно посизати један век унатраг да би се наишло на компактан страни слој... Преко половине старог Загреба штајерски је нанос..." "Пургарска" имена су у Хрватској "већином немачка"...

Стр. 730: "Загреб, највећи град западног дела Југославије, одаје и данас видљиве трагове немачке и јеврејске грађанске и привредне основице..." "У Загребу је старо немачко

језгро пренело своју духовну и социјалну морфологију на ново придошло хрватско становништво... "

Стр. 727: "Приморје има своје старе латинске градове, Хрватска и Славонија немачка грађанска насеља... "

Стр. 897: "Усред Загреба дешавало се и то, да су странци, Аустријанци, Штајерци итд., који ни језик нису знали, домаће корените Хрвате поучавали о правом смислу и садржини хрватства."

Говорећи о Славонији, проф. Јован Цвијић је казао (361, стр. 246): "Мали је број вароши, и то само са по неколико хиљада становника. У њима знатно место заузимају Немци и Јевреји, али су их Хрвати готово већ похрватили."

Хрватски шовинистички писац и глорификатор свега хрватског Рудолф Хорват каже у књизи о Лици (353, стр. 43): "Године 1689. доселише се у Госпић њемачке обитељи: Раух, Локмер, Кресног, Хадер, Бауер, Улбрих и Лиценбергер..."

За остале градовеХрватске постоје слични подаци (за далматинске изнето је напред).

Барон Черниг износи да су првобитно становништво градова: Загреба, Самобора, Јабланића, Крижеваца и Копривнице сачињавали Немци, док је првобитно становништво Вуковара, Вировитице и Петриње било мешано. (80, II, стр. 251). Реч је о становништву приликом оснивања градова. У Вуковару је било немачко, саксонско, мађарско и словенско становништво, што је исправама доказано. При оснивању Карловца (1579) спомињу се стано-вници Немци, Мађари и Хрвати. (исто дело, стр. 253).

О народносној мешавини града Карловца нека послужи и овај податак: 1642. године пише загребачки бискуп В. Винковић да је град Карловац имао од свог почетка два попа католичка: "једног за Немце, другог за Словенце и Хрвате". (200, II, стр. 251). Немаца је, према томе, било свакако више него свих других, а и Словенаца јамачно више него Хрвата, јер их бискуп ставља на прво место. Сви су они у току векова постали Хрвати.

1608. каже неки немачки путник да су у Вуковару становници, осим нешто Турака, "Мађари и Раци" (Срби) (306).

Што се тиче једног великог дела похрваћених Дубровчана, цитираћемо италијанског публицисту прошлог века Атилија Тамара (452, стр. 161) који пише:"... знатна и обилна имиграција у XV веку породица које потичу из свих покрајина Италије: из Ђенове, Кремоне, Флоренце, Фаенце, Пезара, Пијаћенеце". Надругом месту стоји (стр. 190) да су у Дубровнику "више стотина Напулитана (неки их цене на десет хиљада), већим делом поданици Италије, сасвим похрваћени".

13.

Сад се мора неколико речи казати о хрватским теоријама свога постанка и происходства. Они се тиме баве више него иједан народ света и никако да се сложе откуда потичу и чији су потомци. Док је пре као утврђено стојало да су они Словени, последњих деценија сами демантују ту поставку и проналазе своје несловенско порекло. Али и ту се не слажу сасвим.

Најпре су говорили да су Хрвати Готи, а сада кажу да су Перзијанци.*)

Заиста су за време последњег рата Хрвати кроз "своје научнике" доказивали да они нису Словени већ Готи. То је била и полузванична верзија управљача земље све док се испоставило да Хитлер не може победити.

Словеначки етнограф Јоже Рус тврди сасвим поуздано да су Хрвати готског порекла (353).

А српски историчар Владимир Ћоровић ни сам не зна да ли су Хрвати у далекој прошлости били Словени. (Историја Југославије).

И татарске крви мора да има међу Хрватима. Сам др Вл. Дворниковић, Хрват, а један од најбољих стручњака у овој области каже: "За расуте одреде Татара, после најезде у Угарску и Хрватску у XIII веку, мисли се да су делимично и остали на Балкану" (354, стр. 306).

Теорију перзијанског порекла прочитао сам пре неки дан у чикашкој "Даници" од 21. "просинца" 1955. (божићни број). Налази се у великом чланку дра фра Доминика Мандића под насловом "Како су говорили стари Хрвати". Респективни пасус гласи:

"Најновија истраживања проф. J. Штрзиговскога, Љ. Хауптмана, нашега О. Сакача, проф. Фр. Дворника и других, толико су изнијели градива и чињеница на видјело, да се мора узети као утврђено да су стари Хрвати били Иранци, који су своје прастаро сједиште имали у Харахватја, у источном дијелу данашње Перзије (Ирана) и јужном дијелу Афганистана. У 2. стољећу послије Криста налазимо их на обалама Азовскога мора. Послије тога су били потиснути од других народа и доспјели су у данашњу јужну Пољску. Ту су се славизирали и са славизираним Антима, по свој прилици такођер иранскога поријекла, основали су у 6.

---

*Шафарик каже да су Хрвати потомци Карпа (Черниг, 80, II, стр. 75)!

стољећу прву славенску државу. У новом славенском језику Хрвати су сачували своје иранско име "Хрват" те цијели низ личних имена и других иранских израза поименице управних као што су "бан", "жупан" итсл."

Хрвати који сами своје поријекло најразноликије приказују, који сами не знају од кога потичу, они Србима пребацују неку нечисту и несловенску крв!

Док се ова књига увелико штампала, колега Станко Драгосављевић ми је послао један извадак из предговора најновије "Историје" хрватског народа од Фрање Преведена, изашле у Њујорку 1955. У тој иначе мегаломанској историји, достојној писца Хрвата, отворено се признаје мискуитет порекла хрватског народа. Писац без околишавања каже (370) да су Хрвати по доласку из Карпата у Илирик "апсорбовали и усвојили староседелачко становништво земље"... "Хрват се... чак и физички мора сматрати смесом грчких, римских, илирских, аварских, франачких и турских елемената са старим словенским пореклом".

Много тога је Преведен признао, али не све. Изоставио је нарочито влашки и куцовлашки елемент (сем ако њега не схвата под "римским", јер кад га Србима пребацују Хрвати ни најмање га не називају римским). Изоставио је и српски елеменат", сем ако њега не сматра старим словенским пореклом". Но доста је навео и сам.

Сам тај Филип Лукас, кога сматрају у емиграцији "највећим живућим хрватским знанствеником" казао је и ово (402, стр. 206):

"У току својих сеоба, Хрвати су затекли разноврсна племена и са њима се помешали, преображујући на тај начин њихове расне елементе. Али највећу мешавину крви Хрвати су примили на југу, у Далмацији, у својој новој постојбини, где су пронашли велики број Иберо-Келта, у земљи која је била под римском влашћу до доласка Хрвата".

Завршићемо овај пасус са речима Адама Прибићевића, који у чланку "Из готске луде куће" (243) замера Хрватима што сами себе проглашавају Готима, и закључује: "Који се народ поноси тиме да буде унижен на ванбрачно потомство туђинаца, на народ-мелез? Сви ови хрватски готомани вређају хрватски народ, како га није никад увредио ни најфантастичнији српски шовиниста, кад уверавају свет да су Хрвати незаконити потомци Германа и Гота и словенских хрватских жена".

* * *

Најбољу карактеристику хрватске националности и етничке чистоте дао је њихов историчар Иван Кукуљевић Сакцински, кад је на седници Хрватског сабора 2. маја 1843. казао: "Ми смо мало Латини, мало Нијемци, мало Мађари и мало Славени, а искрено говорећи нисмо укупно ништа".

Ipse dixit. (Сам рече). Ја овим речима немам шта да додам и њима завршавам своја излагања.

ПЕТА ГЛАВА

ПОСЕБНО О СЛАВОНИЈИ

А) НАСЕЉАВАЊЕ СРБА У СЛАВОНИЈИ

1.

Нико од страних научника и стручњака не излаже правилније етничке односе старе и новије Славоније него мађарски историчар Лајош Салај. У својој књизи "Уз мађарско-хрватско питање" изашлој четири године пре Аустро-мађарске нагодбе (64), он пише:

"У речене три жупаније (Пожешкој, Вировитичкој и Сремској) живели су највећим делом Срби, већ пре турског времена, а још више за време турске владавине, јер су Славонци и Мађари своја насеља у масама налустили. Отуда је дошло да на многим географским картама које су се појавиле у средини XVII века нарочито област Срема и Вуковара носи назив "Рашани", "Раци". После поновног освајања (мисли на ослобођење од Турака, ЛМК), овај је предео био само ретко насељен. Па ипак остаци старог српског становништва појачани су новим српским колонијама. (Баш се у то време појавило дело Сентивањија, и онда се не смемо чудити да он те три жупаније назива Рашком...)" (Он овде мисли на мађарског писца, језуита Мартина Сентиваљи - Szentivanyi Martin, ЛМК).

Дакле, оно што сами српски историчари једва и спомињу: да су Срби насељавали Славонију још пре турске најезде (пре Мохача, 1526. одн. освајања Славоније у тридесетим годинама тога века), то тврди један озбиљан мађарски научник. И он тврди да су при појави Турака побегли из Славоније не само Славонци, него и његови Мађари. Зато му пре треба веровати оно што о Србима саопштава.

На жалост, Салај не каже кад су први Срби населили Славонију, али је вероватно то било после пада Деспотовине. Срем је већ и раније био Србима насељен.

Сам проф. Константин Јиречек каже (358, ili, стр. 227) на акта саопштена од Ферменџина (153) да су "већ 1437. године становали многобројни "Расциани" у Срему и Славонији, између Саве и Драве". То је заиста Славонија у ужем смислу, јер после Драве долази тек Срем.

Да су Славонију Срби почели насељавати одмах по паду српских слободних држава, износи и Грујић. "У тој области почели су се насељавати православни Срби још XV века, а нарочито у првој половини XVI века, пре него што су іе Турци заузели". (Рад. Грујић, 300).

Није ваљда чист симбол да је при одбрани Славоније од Турака, 1537, погинуо последњи српски деспот Павле Бакић. Њега је код Иванке, у околини Ђакова, погодило турско тане у главу и тако је ишчезао са попришта један од највећих јунака који су се икада Турцима супротстављали.

Поводом његове смрти писао је мађарски историчар и пропалатин Никола Иштванфалви ово (332): "Кад се пронела вест о смрти Бакића, с којим ниједан од свих наших војсковођа није могао да се упореди у војној вештини и неизмерној срчаности духа, велики страх је завладао у целом логору, јер нико више није преостао под чијим би се вођством И примером могла очекивати победа над Турцима." А на другом месту пише Иштванфалви: "И од свих војника, било које нације, Бакић је био у великој цени и части, и због личног јунаштва и због вештине у војним стварима."

Разуме се да је деспот Бакић имао под собом и многе српске војнике, који су с њим заједно бранили Славонију од турске најезде.

Алекса Ивић, у својој Историји Срба у Мађарској (333) каже после погибије Бакића: "Сад се разви очајна и упорна борба између српских коњаника и Турака о мртво тело деспота Бакића. Турци најзад потиснуше Србе и одсекоше Бакићу главу. Међу Србима који су прискочили Бакићу у помоћ налазиле су се и одличне војводе Павле Федор и Теодор Пајић, али обојица заједно са многобројним српским коњаницима платише главом..."

Мада Бакићева српска војска није вероватно била из Славоније, чудан је стицај околности да је Славонију бранио до своје смрти последњи српски деспот и да је она постала турска кад је овај погинуо.

Но и претходник Павла Бакића на деспотском достојанству, претпоследњи српски деспот Стефан Борислав, био је некако везан за Славонију. Тако Алекса ИВИЋ за њега саопштава (333) да је 1526. "остао по краљевом налогу у Славонији да штити Пожегу од турских пљачкашких чета" (стр. 64), после је, као непријатељ Фердинанда, "по султановој дозволи преузео у Славонији све градове које је држао у свом поседу пре него га је Фердинанд бацио у тамницу" (стр. 105). Велики део Славоније припадао му је као феудном господару. Итд.

Па и Стефан Штиљановић, кога је народ деспотом прогласио, био је 1530. "кастелан града Новиграда и намесник и управитељ свих градова Владислава Мореа, најбогатијег властелина у Славонији". (Ивић, 333, стр. 110).

Ту се налазио и Радослав Челник, "генерални капетан" "цара" Јована Ненада. (Исто дело, стр.112).

На једном другом месту каже Алекса Ивић (175, стр. 4): "Још под деспотом Стефаном и под његовом мајком деспотицом Јеленом насељавано је на деспотском имању српско становништво. Кад Турци освојише Срем, у Славонију се повукао и негдашњи сремски војвода Радослав Челник, и становао је у славонском граду свом Небојцу. Славонске Србе спомиње и Павле Бакић више пута током 1536. у својим преговорима о заједничкој акцији Срба и Аустријанаца против Турака". (Документа се налазе у књизи под 301).

Разуме се: док није било борбе и никакве опасности ту није било ни Срба. Заједно са ратом, ево и њих. Има у српском карактеру једна црта коју је народни песник онако рељефно приписао Цинцар-Јанку (Јанку од Орида):

Свијетом иде, свуђе кавгу тражи,
Ђе је кавга, да се онђе нађе.

Тако и Срби нису тражили заклон и мир, већ борбу и рат, јер им је то од давнина најомиљенији занат, јер се ту налазе у свом елементу. И јер само кроз борбу, рат и патње хоће да побољшају удес своје нације.

2.

Славонија је остала турска око један и по век. За то време насељено је такође много Срба у празне пределе напуштене од "Славонаца и Мађара", јер ни тада није био мир.

Једнако као у Хрватску, тако је и у Славонију многи српски живаљ дошао са Турцима, али нешто доцније него у Хрватску, углавном крајем XVI и почетком XVII века, каже Радонић (113, стр. 44).

Алекса Ивић пише (175, стр. 4): "Тек после пада славонских градова под Турке убрзало се насељавање Срба у Славонију. Турци су затекли Славонију празну, свет се разбежао, а много их је изгинуло бранећи земљу од непријатеља. Турци су освојени део Славоније били поделили на два санџака (пожешки и пакрачки - доцније зват цернички). Да би оснажили границу и обезбедили своју власт, непрестано су насељавали у оба санџака Србе из Босне и Србије" (176).

Даље пише Алекса Ивић (175, стр. 5): "Временом је јако нарастао број Срба, те, кад је 1557. обновљена Пећка патријаршија и кад је донекле било сређено стање у српској православној цркви, основана је и српска пожешка епископија за славонске Србе са седиштем у Ораховици..."

У једној доцнијој и посебној студији посвећеној досељавању Срба у Славонију (438) проф. Алекса Ивић, каже: "На челу Срба досељених из Деспотовине били су племићи српски, те се Срби у новој домовини груписаше око њих. Досељеници из Босне били су проста раја турска"... "те се народ у Хрватској и Славонији груписао око својих славонских владика и у њима гледао не само духовне пастире него и политичке вође"...

"У аустријском делу Славоније све до последње десетине XVI века врло се ретко спомињу Срби". (175). "Досељеника је бивало, али у мањим групама, те власти нису ни обраћале већу пажњу на ове сеобе". Прва знатнија сеоба је она у години 1586, па се и имена поглавицатих насељеника спомињу у актима Ратног архива (177). То су Иван Пејашиновић,

Милак Грахољан, војни харамбаша, Милосав Каталенић. Њихова имена се после често налазе у актима дворског ратног савета. (175).

Аустријски околни команданти су још крајем XVI века покушавали да један део Срба из турске Славоније пребаце на своју територију. Тако 1594. барон Херберштајн. (175,17). Следеће године је пребегао на аустријско тло славонски епископ Василије. Пребегли Срби из Славоније махом су насељавани у границама Хрватске или чак Штајерске, тако да су они за српство више били изгубљени него да су остали под турском влашћу у Славонији. Било их је подоста, у групама; 117 године 1597,1700 душа нешто мало доцније, затим с пролећа 1598. још 500 итд.

1649, загребачки бискуп Петар Димитровић говори у једном акту о Симеону Вратањи који је раније дошао у Угарску "са готово небројеннм бројем породица влашког или рацког народа". (211).

Алекса Ивић (175, стр. 25) овако описује значај тих померања: "Овим сеобама ослабљена је турска граница а ојачана аустријска, и у томе треба тражити најглавнији узрок што Турци у даљем току петнаестогодишњег рата нису имали моћи да нападају Хрватску и Славонију ни са приближном жестином како су нападали остале пограничне земље аустријске."

Алекса Ивић наводи у свом делу (175, стр. 61) места у аустријском делу "Славоније" где се спомињу српске колоније. То је већим делом тзв. Горња Славонија, садашња Северна Хрватска. Тако треба разумети и овај став (стр. 89 исте књиге): "У то доба (средином XVII века) били су славонски Срби подељени на три капетаније: копривничку, крижевачку и иванићку. У свакој од тих капетанија имали су по једног великог судију, који је са својих осам помоћника судио народу. Избор великог судије се понављао сваке године и сваки избор је ишао на потврду славонском граничарском врховном заповеднику". (стр. 89).

Ово је заиста јасан доказ њиховог привилегисаног положаја у коме су живели.

У одељку 5 ове главе ми ћемо се неколико пута срести са славонским српским судијом. У том одељку ће бити такође доста других споменика из живота славонских Срба још у првој половини XVI века, као доказ њиховог тадашњег постојања и живљења.

Турци су били протерани из Славоније 1687, али су се понова вратили 1690. Нарочито су се били ушанчили код Славонског Брода, и док тај бастион није освојен, Славонија је била или њихова или угрожена од њих. То је успело тек октобра 1691. "највише храброшћу капетана "рацког" хајдука Перчинлије", како признаје и сам хрватски шовинистички писац Модестин. (471). Срби су Славонију највише бранили од турске инвазије и, после, највише допринели њеном ослобођењу.

3.

Насељавање Славоније Србима продужено је и даље, кад су Турци морали ову покрајину да напусте. И опет исти разлози насељавања Срба: пусто земљиште и потреба за борцима, за браниоцима тога земљишта.

Ево шта каже о томе Алекса Ивић (175, стр. 96): Године 1689. пала је сва Славонија под Аустрију, али су они крајеви у којима су дотле Турци господарили слабо били настањени. Да би попунили проређено становништво, населе у њих аустријски генерали 6000 Срба које доведоше са обале реке Мораве и из околине Ужица"..

"Даље ратовање изазвало је и нове сеобе српске. У мају 1690. уселио је генерал Капрара Србе у Мославину, а нешто раније нападе хришћанска војска Доњу Тузлу, убије тамо 300 Турака и, крај великог плена, изведе из Босне 1500 Срба, те их настани у Славонији..." (стр. 96).

"Несрећа која потера аустријско оружје 1690. проузрочила је Велику сеобу Срба из Турске у Угарску и Срем под патријархом Чарнојевићем."

О томе пише и Хрват, проф. Шишић, следеће:

Кад је после ропства од једног и по века Славонија била ослобођена од Турака "пресели се из Србије са патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. у Срем и Славонију велико мноштво Срба" (Шишић, 103).

Славонија је добила и тада велико национално појачање српског живља. То је једна од последњих сеоба Срба у Славонију.

Мађарски историчар Лајош Талоци, који је проучавао само прошлост Балкана (специјално Босне), пише у једној својој студији о арбанашкој диаспори (371): "По одласку Турака, земља између Дунава и Саве, предео жупанија Вировитица и Вука, као и Срем, беху заиста табула раза"... Систематског насељавања није било. "Балканске масе" су наилазиле под оружјем и стално мењале седишта. Било је међу њима трговаца Грка и Куцовлаха, али "и имућних Раца". И у примедби писац објашњава да тај назив долази од порекла становништва, да није ни најмање "деспектирајући" (омаловажавајући) или "подругљив". "Раци су сачињавали главну масу оружаних лица, народ тај је сам себе звао Срб или Хришћанин, званични кругови су их, високоучено, називали Славено-Илирцима".

Драгоцени су ови подаци Талоција у књизи која има иначе и антисрпску тенденцију (Талоци је био у то доба, за време Првог светског рата, цивилни адлатус војног гувернера окупиране Србије). Срби су долазили наоружани, неки међу њима као "имућни". Није то био баш "балкански нанос", како тврде хрватски фалсификатори.

Талоци пише даље: "Од 1690. до 1750. придолажаху полако увек нови елементи: Срби, Босанци, Херцеговци, даље Власи, Арбанаси и Грци помешано. Иако је Београдски мир 1739. утврдио да Турци не смеју своје поданике гонити из земље, ипак је трајао овај огањ сељења и постао је био... хроничан код хришћанских елемената".

Главни гро усељеника сачињавали су "Срби, Босанци и Херцеговци". Талоци их дели овде по покрајинама из којих су долазили: јасна је ствар да су етнички то све били махом Срби.

Као сасвим последњу сеобу Срба у Славонију Адам Прибићевић (108, стр. 40) спомиње сеобе за време Јосифа II и његовог рата са Турцима 1788-1790. Он каже: "У Славонију прешло је у бродску крајишку регименту 49 породица са 312 душа, а у новоградишку 179 породица са 1722 душе".

У једном званичном табеларном прегледу наводи детаљно и прецизно фон Черниг колико је где избеглих Срба примљено за време Турског рата 1788-1789. У Пожешкој жупанији је примљено 524 лица у 33 места, у Сремској 8379 лица у 67 места. Нека сремска села примила су тада по 200 и више лица (Крушедол преко 300). Многа се од ових места налазе данас у границама "Народне републике Хрватске".

4.

Колико је Славонија после ослобођења од Турака морала већ бити српска, види се и по томе што је патријарх Арсеније Чарнојевић свим силама настојао да у њу смести сав новодошли део Срба. Они су најпре били разбацани по целој Мађарској, јер су веровали да ће се брзо повратити кућама. Кад су видели да од повратка моментано нема ништа, Патријарх и подвојвода Монастерлија упутише "ћесару молбу да се српским породицама које су дошле да се склоне од турске најезде, уступи земљиште на коме би се могли настанити и стално остати док им се постојбина не ослободи од Турака. У истој молби Патријарх и Подвојвода затражише да им се за ту цељ уступи земљиште у Куманији и Славонији, и то у тзв. Малој Влашкој". У Бечу пристадоше одмах на то да се Србима уступи земљиште за стално пребивање, али се не хтедоше сагласити у томе да то земљиште буде Куманија и Мала Влашка..." (Дадоше им земљиште између Дунава и Тисе). "Срби се не задовољише овим решењем но се понова обрате с молбом у Беч, да им се дозволи да заузму Куманију и "Малу Влашку". Већ 31. маја 1694. стиже од Дворског ратног већа одговор да "служба Њ. В. неизоставно захтева да се Срби на означеном земљишту што пре настане"." (Адамовић, 293, стр. 47).

Патријархје несумњиво знао зашто хоће баш тамо да насели пребегло Српство, али ми те узроке можемо само нагађати.

Радонић обележава Малу Влашку као "крајеве између Саве и Дунава" (113, стр. 413), позивајући се на неке изворе (297). А онда додаје зашто су тражили Срби Чарнојевићеви да је населе: Мала Влашка или пакрачка епархија, насељена густо Србима у XVI и XVII веку, тако да се Славонија са Сремом кадшто назива Расција, тражена је с једне стране стога да би Срби били у непосредном додиру са Србима у Војној Граници, а друго због тога што су се оданде најбоље и најлакше могле одржавати везе са балканским Србима под Турцима... На

тој територији имали су, по захтеву Збора, населити се Срби привремено као војнички организована целина с привилегијама, под управом Патријарха, Подвојводе и осталих главара, с тим да признају једино врховну власт Леополда I".

(Збор је одржан у Баји, северна Бачка, почетком јануара 1694. То је био српски Народни збор, сазван од Патријарха и Подвојводе. Формално су његове тежње биле Цару поднете).

У једној представци будимских Срба (дакле оних најудаљенијих од српског националног стабла и најугроженијих) нострификованој на Сабору после смрти патријарха Арсенија и избора митрополита Ђаковића стоји у тач. 12: "Преузвишеном царском наредбом од 1694. г. казано нам је и обећано да ће нам се дати Славонија и Срем између Дунава и Саве до хрватске границе, и Бачка и Банат између Кереша и Мориша. Стога сада захтевамо да нам се то потврди и даде, да би се наш народ могао ту настанити."

Сам тај документ, тј. царска повеља, није сачуван (293, стр. 89), тако да се не зна у коме смислу је текло то царево обећање: да ли се радило о привременом смештају или трајном додељивању територије. Свакако, обећање је постојало, јер будимски Срби не би могли у представци самоме цару износити неистине о његовим актима. Али се још сигурније из те представке види да су новоприспели Срби желели пошто-пото да населе Славонију и околне покрајине, но у првом реду Славонију.

И патријарх сам је најрадије резидирао у Славонији одн. Срему. Само ако су га натерали, он је те пределе напуштао. Па и онда је гледао да бар патријаршиска добра тамо буду. Немачки историчар Швикер (294) пише из. ос.: "Српски је патријарх испочетка имао седиште у сремском манастиру Крушедолу, и ту је био у близини границе и груписане масе свог народа. Али г. 1701. доби он 8. октобра наредбу да се пресели у Сент-Андреју више Будима. Као дотација било му је 1695. дато патријаршијско добро Сирча, у пожешкој жупанији, Славонија, које је 17. фебр. 1696. и предато Патријарху"... Адамовић даље саопштава (293, стр. 81): "Место добра Сечуј, које је Патријарху раније одузето, доделише му декретом од 15. јуна 1706. домену Даљ на Дунаву, с дозволом да се тамо може настанити"... (То је опет у Славонији код Осека).*

Јован Радонић објашњава ту наредбу овако (113):

Патријарх је властелинство Даљ добио из чисто политичких разлога. Желело се удаљити га из Пакраца, где је много сметао ширењу уније. То се види из извештаја инспектора Дравске коморе Александра Каланека од 7. јула 1706"... Тамо стоји како треба бити обазрив према Патријарху "јер господин Патријарх стоји код своје нације у великом страхопоштовању". "Најбоље би било кад би се Патријарху уступило неко село, недалеко од Осека. Ту би он наместио своју резиденцију и на Пакрац и Славонију (Малу Влашку) не би више мислио... Из Осека би се могло на њега и његов рад боље мотрити..." (299, прилог XII и XIII).

У то време је био у Славонији страховит прозелитизам и патријарх је само настојао да га сузбије, као што ће се видети из следећег одељка. Није му било лако, али се показао као енергичан и непопустљив. Ниједан други крај Српства није тада био угрожен као Славонија. Удица је бачена на свежу рибу. Да није било Арсенија и његове специјалне наклоности према Славонији, специјалне пажње њој посвећене (вероватно као најугроженијој), тешко би данас и у Славонији и у Срему било православних и Срба.

Б) ГОЊЕЊЕ ПРАВОСЛАВНЕ И ПРОТЕСТАНТСКЕ ВЕРЕ У СЛАВОНИЈИ

1.

Чим је Славонија била ослобођена од Турака почела је систематска акција унијаћења. Постављани су намет епископи који нису увек ни истицали своје католичанство да би забуну створили, вршене су претње, обећаване награде итд. Сва позната скала прозелитске активности!

"Али ни Срби залуд не стојаху". Баш у то доба наилази гро српских избеглица из Турске (Велика Сеоба), они доносе и бројно појачање и моралну подршку. Они доносе и борбеност заједно са свежом крвљу, нов дух ренитенције!

Зато, кад је био посвећен и постављен за рацког епископа у Пакрацу унијат Петроније Љубибратић, новонадошла јерархија је све предузела да му онемогући опстанак. Ево како то приказује Јован Радонић, на основу поузданих извора (113, стр. 453):

"Да би онемогућио сваки рад епископу Петронију у Срему и Славонији, Патријарх је разаслао писма на све стране, позивајући Србе да не приме унијатског владику Петронија.

Тог владику, писао је Патријарх, њега не признаје, а Цар је привилегијом од 4. марта 1695. ставио Србе у Срему и Славонији под његову јурисдикцију. У ту сврху, по наредби Патријарха, сазвано је неколико зборова, као нпр. у манастиру Ораховици, а затим, на Св.

---

*У Даљу је г. 1718. одржан Српски сабор, на коме су узимане у претрес тужбе народне, између осталих да се Србима у Лици и Крбави забрањује исповедање православне вере. Сабор је усвојио те тужбе и доставио их цару. (293, стр. 101).

Андреју 1700, у Каменском, на којима је објављена Патријархова порука да ће онај ко се позиву не одазове бити каменован и дом ће му се запалити" (298).

На доставе и жалбе ултрамонтанске, цар је попустио и истакао да се у новоослобођеним крајевима Угарске (ту је спадала и Славонија) не сме исповедати никаква друга вера сем католичка. И зато је Патријарх склоњен више Будима (у Сент Андреју).

Из Сент Андреје је Патријарх наставио борбу, која је крунисана успехом. "Пошто је уклонио опасност од уније у Славонији, Патријарх је на Спасовдан 1705. посветио за славонског елископа Софронија Подгоричанина, ударивши тако темељ Пакрачком владичанству." (Радонић, 113, стр. 457 и број 299 литературе).

Са великим мукама му је успело да се, место унијатског, постави православни владика. Он је више via facti то реалисао, купивши кућу (резиденцију) унијатског елископа у Пакрацу и поставивши на брзину православног елископа на упражњено место. Власти су после признале fait accompli.

2.

Пишући о Славонији, лутерански теолог, иначе Мађар, Чапловић, спомиње унијаћење у Вараждинском генералату или Горњој Славонији. На стр. 23 II књиге (225) стоји ово: "Рафаило Марковић је 1727. у манастиру Марчи изабран за елископа и јавно обзнанио, одмах после своје инсталације исте године, да су он и његова нација сједињени (са Римом), па се чак дрзнуо да свештенство силом тера на унију. Али сад отворено плану незадовољство народа до тада задржавано. Дворски ратни савет нареди генералу Галеру да изврши попис унијата, при чему се показа да у генералату немаше ни једног јединог унијата. Одмах затим залоче гоњење српске нације и свештенства које није хтело да прими унију наређену од епископа. Покушано је на све могуће начине да се присили на унију. Свештеници који су остали верни вери праотаца били су по наредби владике-преверника бацани у гвожђа и затвор, где су већим делом постали жртве смрти од јада и глади. Међу многима који су свој живот изгубили наводи се и тадашњи лепавински игуман Конрад, који кад је управо хтео да ступи у цркву на службу бива убијен са два пушчана метка од војника који су ишли за њим, и то на прагу цркве. - Многи клирици били су, по наредби генерала Петаци, бичевани до бесвести, затим бачени у затвор, где су имали да поднесу све степене јада".

Онда опширно писац наводи све шикане Срба у обе Славоније да заврши (стр. 58 исте књиге): "Из претходних историјских описа се може видети како су источни црквени другови, једнако као и евангелици, све до доласка на власт бесмртног Јосифа II (нарочито док су језуити желели) имали да испијају многу горку чашу и да трпе мање или више груба завитлавања. Свештенство је третирано грубо, насилно и оштро, нарочито у околини Вараждина, а и у Славонији често отворено вређано. У Пожеги се није смео ниједан јавно

показати на улици а да не буде инзултиран. На основу 46 (законског чланка) из 1741. нису ни племићи смели имати имања у Славонији и Хрватској, због чега су се неки међу њима нашли принуђени да мењају веру. Ту спада нпр. породица Михановић, чији преци леже у ораховачкој грчкој цркви, крстови подигнути од Срба на улицама бивали су посечени, свештенство је противузаконо терано да плаћа данак господи, а онима који су то одбијали, биле су куће плењене..."

3.

Као што се види из горњих речи пастора Чапловића, и евангелици су такође, а не само православни, били запостављени, дискриминисани и гоњени на територији Хрватске и Славоније (док су у ужој Мађарској уживали пуна права). О томе је споменуто нешто напред код Хрватске, али главне податке ћемо овде пружити, јер су протестанти одн. евангелици живели углавном у Славонији, и где год се у следећим цитатима спомиње Хрватска мисли се у првом реду на Славонију.

Хрватски научник Имбро Ткалац каже у својим мемоарима (461, стр. 127):

"У Хрватској нијесу, на основу њених муницилалних права, били толерисани протестанти. За вријеме трију царева имена Фердинанд био је искоријењен протестантизам, што га је у XVI стољећу исповиједао највећи дио хрватског народа. Искоријенили су га огњем и мачем и пљенидбом иметка."

Одиозну привилегију протестаната у Хрватској су сматрали за једну од седам најважнијих тачака својих муниципалних права, у која није смео дирати ни заједнички сабор мађарско-хрватски нити сам краљ. Ту тачку овако формулише проф. Шишић: "Протестанти (лутерани и калвини) нису могли стећи у Хрватској грађанскога права, дакле нису могли да се стално населе у земљи, нити су могли стицати земљишнога посједа нити запремати јавних служби". (449, стр. 45).

Кад су на Пожунском сабору 1790. покушали Мађари да уклоне та ограничења за протестанте у Хрватској, тим пре што је 25. октобра 1781. прописао био цар Јосиф II такозвани Толеранц-едикт, проглашавајући једнакоправност свих вероисповести у његовој држави, Хрвати су се томе успротивили. Ево шта Шишић пише о томе (цит. дело стр. 62): Већина мађарских заступника и великаша била је за то да им се ово даде (грађанско право протестаната) у Хрватској, но бан се томе успротиви рекавши да протестантима, на основу старих хрватских закона и краљевских потврда почевши од године 1608, нема у Хрватској и Славонији мјеста..." ..."Енергични иступ Хрвата био је успјешан: мађарски језик и грађанско право протестаната остадоше ограничени на Угарску..."

За време Француске револуције, цар Франц је био велики противник слободоумних књига и стално их је забрањивао. Али, како пише хрватски историчар Фердо Шишић (449, стр. 91): "Овај су краљев систем и хрватски и угарски великаши и племићи примили са

заносом, а поједине жупаније пошле су још и даље, јер су га сматрале преблагим. Сад се опет диже феудални и клерикални дух до потпуне превласти у јавном животу; стало се захтевати да се забрани свака књига написана од писца некатолика, јер да је пристрана и да улијева читаоцима отрова у душу, а од тога ваља народ бранити..."

Чак на Пожунском сабору одржаном у јесен 1830, Хрвати су се и рукама и ногама опирали да протестантима признају до тада оспоравана права у Хрватској и Славонији, док су Мађари на томе инсистирали. Кратке податке о овоме пружа хрватски историчар Фердо Шишић према званичним дневницама Сабора (449, стр. 107 ид). Тамо стоји: "Мађари заподјенуше у једној својој сједници 4. децембра расправу о праву посједа некатолика на територију краљевина Хрватске, Славоније и Далмације; код тога су имали на уму протестанте..." Мађарски католички прелати су такође бранили поступак Хрвата, говорећи да се то заснива на њиховим "муниципалним правима". Тако бискуп Дурчак из Јегра. "Нашто заступник Балог Јанош добаци, да су таква iura municipalia права сатира на дух времена, па да им стога нема мјеста у законику, док заступник Боршицки (тренчинске жупаније) примјети: 'Ми смо синови једне исте домовине, а искључити један дио од природних права значи радити у духу мрачњачког средњег вијека". Дне 14. децембра дође ово питаље на расправу у доњој кући. Сад се подиже хрватски посланик Никола Зденчај, те у подуљем латинском говору изјави... да се захтјев... да се акатолицима (протестантима) даде право

посједа у Хрватској и Славонији противи муниципалним правима савезних краљевина. Упоредити протестанте с православним погрјешно је, јер ови обитавају у Хрватској од прадавних времена, док протестаната има само неколико у вировитичкој жупанији..."

На Пожунском сабору 1830. остаде питање протестаната нерешено. Две године затим понова је сазван исти сабор, и то под сасвим другим ауспицијама: начела Француске револуције продреше и до Пожуна, обухватише чак и Мађаре. Али Хрвате нису обухватила. Они сазову по обичају свој сабор у Загребу, који је имао да бира делегате за заједнички сабор и да да инструкције. Дискусија је била прилична, али се не нађе нико да брани слободу вере. "У питању протестантском имали су хрватски посланици остати код дојакошњег становишта, тј. да протестантима нема мјеста на територију хрватском." (Шишић, 449, стр. 148). На Пожунском сабору исте године, најпре је био на дневном реду предлог закона о укидању кметства (урбара), које су тражили Мађари. "Овом су се предлогу противили Хрвати свом жестином, изјављујући да хрватско племство мора пропасти ако се ослободе кметови и докине работа, јер нити има у земљи радника нити их сиромашно племство може плаћати..." (исто дело, стр. 151). "Поред урбарског питања дошло је на ред и протестантско, али хрватски су посланици постојано бранили свој древни вјерски закон, не допуштајући да им Мађари пониште то право, мада су у ствари одиста били "несувремени". "То такође констатује професор Шишић одмах иза цитираног члана. Он књигу (I део) убрзо затим завршава и не саопштава шта је даље било са "протестантским питањем".

Према једној студији мађарског историчара Салај Ласла (462. III, 23): "Сабор у Пожуну донео је 11. априла 1848. закључак о равноправности свих хришћанских вероисповести. Хрватски клир је био јако озлојеђен због тога. Протестанти су били избачени из Хрватске (и то је био један од разлога антимађарском ставу Хрвата 1848)".

Разуме се да је тај став Хрвата према протестантима осуђивао цео културни свет. Енглески научник и путописац Фацет пише нпр. 1842. (463): "То је без сумње срамота за наше доба, да су протестанти због своје вере искључени из једне целе земље..."

4.

Патријарх Арсеније III успео је да отклони убиствене последице католичког прозелитизма на славонске Србе. Али то нити значи да после прозелитизма није никако било, нити да он раније није имао бар делимичног успеха.

Било је, на жалост, доста преверавања у Славонији, и Српство је ту изгубило много својих чланова. Ево шта о томе саопштава, према хрватским писцима, Јован Цвијић (109). - По Ферду Шишићу (Преглед повиjести хрватскога народа с. 303) главно унијаћење је извршено "нарочито радом загребачких бискупа".

(Цвијић, 109, страна 406) "У Босни и Славонији, фрањечци, главни представници католичке цркве, развијају велику прозелитску ревност јер, кажу. њихова је прва дужност обраћање иноверчика на католичку веру" (овде се Цвијић позива на књигу: Стипан Златовић - од фрањевачког реда - "Врановци државе пресв. Одкупитеља и хрватски пук у Далмацији". Загреб 1888. - изгледа да наводи страну 233).

(Иста страна 409). По Батинићу (фрањевачки писац фра Мијо Већеслав Батинић живео 1846-1921), то се заиста дешавало по Босни и Славонији. У Славонији су фрањевци обратили "невјернике, кривверце и расколнике у католичку веру". Тако су око Великог Илока, Љубе, Паклаина, Соћа и Гибарца у Славонији и Срему многе иноверце обратили. Има и попис душа које су фрањевци од 1702. до 1723. покатоличили. Тај је извештај "састављен на темељу изворних сведоџаба и потерђен од ц. к. провизора у Пожеги"; по њему је 1601 душа у Славонији, нарочито у околини Брода, преведена на католичку веру.

(Страна 236),"... и доцније, после завршених главних сеоба, многи су од православних досељеника примили католичку веру, врло мало унијатску."

5.

Све ово што је досад изнето бледи потпуно пред оним што је против Православља, против Српства, против чојства и морала, учињено у тзв. НДХ, првој чисто хрватској држави после 8-9 векова. Велики део тих злодела изнет је у претходној глави, јер се активност прозелитизма и разбојништва, којом се одликовала та држава, није ограничавала на само једну област, већ на целу територију те криминалне државе. Манифестације су биле свуда

једнаке, а нарочито у Хрватској и Славонији. Зато је у претходној глави приказана та делатност и за Славонију.

Овде ће само, потпуности ради, бити изнете неке појаве које се могу убицирати у Славонији, и то само прозелитске акције, јер су злочинства те државе тако међусобно повезана, да их је једва могуће просторно диференцирати.

При томе ћемо се опет послужити књигом Хрвата, проф. Виктора Новака (219), која је, несумњиво, објективно писана, али која ограничава кривицу Хрвата само на њихов клир (што је у ствари погрешно). Ево неких извода из Новакове књиге.

Славонски бискуп Акшамовић, највећи камелеон кога је нова историја дала (поздравља сваку власт и удвара јој се) дао је штампати у својој "Бискупској тискари" "Пријатељски савјет" упућен "становницима грчко-источне вјере". У њему их наговара да слободно пређу на католичку вјеру и завршава: "Ви ћете као католици моћи остати у својим домовима. Ви ћете несметано унапређивати своје господарство и одгајати своју младеж за Бога и државу хрватску. Ви ћете у католичкој цркви осигурати спас неумрлих душа..." (стр. 618).

Стр. 640: "Од месеца новембра 1941. па даље вршен је страховити притисак на Србе у срезу славонско-пожешком да пређу на ркту вјеру..."

Стр. 641: Према сведочанствима заклетих сведока у селу Балевици "сва зла су Срби поднијели са стране католичких свећеника преко усташа... Сви су Срби под најужаснијим терором прешли на католичку јединоспасавајућу вјеру. Од тих свећеника громовник у нашем срезу (нашичком) био је патер Сидоније Шолц. Он је на најзвјерскији начин дао убити нашег мјесног пароха Ђорђа Богића. Извели су га из стана у пола ноћи и искасапили су га (одрезали нос, језик, огулили браду, распорили стомак и замотали цријева око врата...!

"Сидоније Шолц нагони Србе да морају славити ркте свеце и редовно ићи у цркву, пријетећи им логорима. Прије сваког рктог свеца мора опћина бубњем јавно по селима прогласити да је дотичног дана ркти светац, да се не смије радити и да сви морају ићи у цркву на мису. Исто тако нагони Србе да морају радити на православне свеце све пољске радове и друге послове, пријетећи да ће свакога онога тко не би радио, послати у логор"...

Стр. 654: "У једном усташком документу говори се о фра Берковићу да је успио да у опћинама Voћин, Чачинци и Чералије (срез Слатина) преведе на католицизам преко 6000 душа."

Стр. 685: Терор је претходио прекрштавању у срезовима пакрачком и окућанском. Пакрачки Срби, мада од старине имају у својој средини владику, морали су попустити терору већ јуна 1941... Власти су Србима ставиле до знања да имају до краја године прећи на католицизам, иначе ће бити одведени у логор а онда протјерани у Србију, а сав иметак одузет у корист НДХ".

Стр. 757: У срезу Славонски Брод долази депутација из Ступничког Слатиника под вођством неког Мартиновића и саопштава капелану католичком у Броду и полицајцу Драгутину Марјановићу да је у њиховом селу побијено 20 Срба. "На ово саопћење упао је у

Мартиновићеве ријечи капелан-полицајац Марјановић и повикао: "Зар само 20"? Изасланици су га умирили кад су му одговорили: "Не брините, бит ће их још".

Стр. 763: Жупник у Даљу, Асталош, "именован је одмах по оснутку НДХ за усташког таборника, те је водио управо садистичке зулуме колико у Даљу толико у Ердуту... Извршио је небројена хапшења и тјерања у логор у Осијеку, гдје су многи заувијек нестали... По ноћи знао је са својом бандом покупити Србе са женама и дјецом, истјерати их у подруме, гдје су их њихови људи батинали, а многе жене су до гола свлачили..."

Убијене Србе нико не може да врати. Али на силу преведени опет су се вратили у Православље. Мислим сви до једног. Раније (под Аустријом) би покоји и остао, сад баш нико. То је најбољи доказ колико су та превођења била добровољна, како тврди др Влатко Мачек!

В) НЕКИ "СТАТИСТИЧКИ" ПОДАЦИ ИЗ 18.И 19. ВЕКА

Успело нам је да пронађемо неколико "статистичких" података о распрострањености вера и, посредно, народности у Славонији на крају XVIII и почетку XIX века. Мада ти подаци немају важност модерних статистичких дата, њихов значај није за потцењивање: они имају релативну вредност. Уколико приказују односе, свакако су више него употребљиви (јер се не може претпоставити да се погрешке простиру само на једну веру или једну област). Кад се каже да је више ових или оних, ту не може бити сумње у исправност података. И називи су интересантни.

Бројеве треба ипак анализирати и њихово порекло, одн. степен веродостојности. по могућности установити.

1.

С краја XVIII века, дакле више од сто година после ослобођења Славоније, имамо један "попис", управо конскрипцију, како се правилно означава, становништва по вери у целој широј Мађарској. То је било 1797. године, и подаци су саопштени у табеларној форми код Чапловића (225, II): Број православних је дат по епархијама. Пакрачка епархија се углавном подударала са Славонијом, али не у потпуности. Карловачка архиепископија обухватила је

Срем, а Карловачко владичанство Хрватску (Горњи Карловац), али се те поделе нису сасвим поклапале. Зато ћемо навести податке за све три епархије.

Дакле, при "конскрипцији" од 1797. нађено је несједињених Грка у

Епархији	Крајини	Провинцијалу	Срба укупно	Цинцара, Грка и Влаха
Г. Карловац	162406	1881	164 287	
Пакрац	36571	50136	86 707	
Ср. Карловци	66 475	61629	128104	1012
"Хрв. и Слав."	265 452	113 646	3790981012	

Дакле, тада још, било је у границама доцније целокупне Хрватске и Славоније 400 хиљада Срба, без унијата и без покатоличених Срба, којих је такође морао бити знатан број.

Скоро сви Срби православни у границама уже Хрватске живели су у Војној крајини, у Славонији око 40%, а у Срему више од половине. Остали у "Провинцијалу", цивилном делу тих области.

Влаха није било ни једног јединог у све три епархије, мада је то специјално питано. Било је само Грка и погрчених Цинцара у Срему нешто више од хиљаде.

Подаци су дати још и за куће и брачне парове, па ћемо и то изнети, јер је књига ретка и потребно је извесно статистичко знање да се бројеви са табеле пренесу. Било је, дакле, искључиво српских:

Дијецеза	Домова (кућа)		Брачних парова	
	Крајина	Провинција	Крајина	Провинција
Г. Карловац	14 058	245	38147	371
Пакрац	4 326	5 430	8876	11393
Ср. Карловци	8 739	10484	13 928	15014
Укупно	27123	16159	60 951	26 778
	43 282		87 290	

Из истих разлога навешћемо овде и податке о броју цркава у појединим дијецезама (главних и филијалних), о броју парохија, броју свештеника (са ђаконима) и конфесионалних школа, све из године 1797.

Дијецеза	Црква	Парохија	Свештенства	Школа
Г. Карловац	159	138	240	2
Пакрац	146	100	167	7
Ср. Карловци	149	140	243	109
Укупно	454	378	650	118

У целој Хрватској биле су свега две српске школе, у Славонији свега седам док их је у Срему било преко сто, као и скоро свим другим дијецезама Угарске (у будимској је било 39 школа на свега 23.600 Срба). И ови бројеви заиста нешто значе, показују хрватску толеранцију кроз векове.

2.

Док су ови подаци с краја XVI11 века ипак плод једне квазистатистичке операције и потичу од државних власти, новији подаци од једно петнаестак година доцније, које наводи Чапловић у својој књизи (стр. 71) добивени су од стране црквених власти (епархија). Па ипак су ти бројеви дуго употребљавани, у свим научним и званичним публикацијама неколико доцнијих деценија, као најпоузданији извор података о православљу у Угарској.

Тако се скоро истоветни подаци налазе у једној књизи из 1834, у безименом али канда званичном "Статистичко-географском опису Угарске..." (331) и једном приручнику "Државописа Европе" из године 1842. (67), са подацима тобоже из 1834. Ни овде аутори не износе одакле су податке узели, тако да је та научно-пљачкашка пракса и раније била практикована, кад је много лакше могла да се утврди оригиналност дела уопште (јер их је било несравњиво мање).

Елем, по тим конгруентним подацима из првих деценија прошлог века било је Срба православних у

Дијецези	Укупно	Кућа	Парохија
Горњи Карловац	174 370	14 811	152
Пакрац	99 086	?	110
Сремски Карловци	148 945	21 151	202
Укупно	422401	?	464

Тада је укупан број Срба онолико изнад 400 хиљада колико је пре био испод. Порастао за преко 43 хиљаде.

Неколико даљих објашњења и експликација бројева у овој званичној анонимној публикацији (331) неће бити на одмет.

Тако, кад говори о Славонији, писац каже (стр. 467)*: "Број грчко-несједињених је већи него римокатолика. Они, наиме, износе, према најновијим вестима, 248.000 душа, а ови (римокатолици) 148.346. - Несједињени Грци (и то највише Србљи) најбројнији су у Петро-

---

*За Хрватску, међутим, стоји ово (стр. 465): "Становници три жупаније Хрватске су римо-католици, изузев мали број несједињених Грка. Ови (Трци") чине у вараждинском генералату скоро трећину становништва или 30.963 душа и то у 29 парохија; у Загребачкој жупанији 1695 душа." То је без Војне Границе.

варадинском пуку, онда у Сремској, Вировитичкој и Пожешкој жупанији. Најмање их је у Градишканском и Бродском пуку".

Овде се под Славонијом разуме и Срем. Али обе области заједно са Границом имале су још у првој половини прошлог века далеко више православних него католика. Били су у сразмери 5:3.

У књизи се налазе и неки детаљни подаци по ужим областима Славоније (жупанијама и Крајини).

Тако за Срем каже (провинцијски Срем, срезови Вуковар, Илок, Ириг са Румом): "Становници су Славонци и Срби... по вери православни 50.016, римокатолици 38.00". За Вировитичку жупанију (опет, јамачно, провинцијал) стоји: "Они су Србо-Славонци, Немци и Мађари", од чега отпада на православне 35.060, а католике 84.500. У загради стоји на коју се територију односи: Осијек, Валпово, Ђаково, Вучин, Вировитица.

У Пожешкој жупанији се налазе "делом Славонци, а делом Илирци", и то православних 25.677, а католика 38.580.

Славонска војна граница или Славонски генералат: "Становници су највише Славено-Срби, али има и Славонаца, мало Немаца и Словака". Православних је било 1797 (ипак се овде аутори позивају на "конскрипцију") 85.219, од чега отпада на Петроварадински пук 64.062, Градишкански 4477, Бродски 3147, Шајкашки 13.533.

Појединачни и укупни бројеви се овде не слажу. Кад се саберу појединачни бројеви, православни не допиру ни до пуних 200 хиљада. Али зато, вероватно, писац наглашава да је укупан број "несједињених Грка" дат према "најновијим вестима" (и то облим), док су појединачни подаци, како се писац већ на једном месту открива, дати према ранијим извештајима, делом и из 1797.

Приближно, али само приближно, све то мора да одговара правом стању ствари.

Интересантно је како писац обележава народности. Поред Немаца и Мађара у вировитичкој жупанији, све су друго Срблзи, Славонци, Србо-Славонци, Илирци.

Читаоци су сигурно запазили да је у целој Славонији, и цивилној и војној, нађено Хрвата нула.

Интересантно је каква се карактеристика налази у тој званичној публикацији за Србе Славонце. Тамо директно стоји:

"Славонски грчко-несједињени љубе своју веру и своје савернике врло јако, друге не сметају у вршењу њиховог вероисповедања и не гоне их, не бацају ни мрежу прозелитизма на њих".

3.

Има и још доказа да су Срби у Славонији били на прекрету у XIX век у великој већини, и то сами Срби православни. Тако се нпр. на Темишварском сабору 1790. званично захтевало

од Цара из. ос. и ово: "Пошто је у сремској и вировитичкој жупанији већина српско-православног народа, то да се у којој год жупанији архиепископ или други који Србин за врховног жупана наименује". (293, стр. 153).

"У којој год" значи свакако: у ма којој од обе. А три су жупаније биле у Славонији. Трећа је пожешка, са Пакрацом и Дaруваром. Јасна је ствар да Сабор не би смео да тврди неистину, и на основу те неистине да тражи за српски народ извесна права. То је несумњиво добро било испитано. На седници Благовештенског сабора од 1861. казао је др Јован Суботић за Славонију из. ос. и ово: "Доцније су многи Срби западној цркви прешли, али је број исповедатеља источне цркве још и год. 1790, и то у самој вировитичкој жупанији, где су сада можда најслабији, знаменито већи био, као што акта Народног сабора од 1790. потврђују". (293, стр. 236).

1921. било је у вировитичкој жупанији, без града Осека, 45.649 православних на 242.649 укупних становника, одн. 180 хиљада лица са српским или хрватским језиком. Међу овим последњим чинили су четвртину, према укупном броју ни пуну петину. У целокупној Славонији са Сремом било је тада православних 308 хиљада на 941 хиљаду укупног становништва. То је слаба трећина.

Али лица са српским одн. хрватским језиком било је тада у Славонији 713.868. Од њих, несумњивих Срба има преко 43%, а сумњивих Хрвата преко 56%. Велика разлика између Срба и Хрвата није била ни тада. Она се тек сад, после убиства Срба у последњем рату и даљег хрватизирања мањина, много јаче испољава.

Тако нпр. у Осијеку је било 1921. г. свега лица са српскохрватским језиком 20.650, од којих много Јевреја и 4.581 православни Србин. 1948. је било у Осијеку граду само Хрвата 38.622. - У свим срезовима Славоније је број Срба или опао или остао стационаран, а број Хрвата порастао за 10,20,30,40 и више процената. Жалимо што нам простор не дозвољава да извршимо подробнију анализу.

Приказујући словенску граматику Аврама Мразовића издату 1794. за "славено-српска народна училишта", Јосиф Добровски потврђује да је та граматика потребна за школе "илирске нације која исповеда грчку веру", а која је (та нација) "тако многобројна у Славонији и Бачкој". (466).

У Таубеовом Опису Славоније изашлом 1777, (364) чији сам један одељак ("Карактер Илира") нашао у "Славину" Добровског (363), он под Илирима разуме Славонце српског језика, и кад описује њихове обичаје има скоро увек у виду православно становништво.* Па ипак на крају тог одељка он каже: "Две религије деле данас Славонију и Срем, једнако као угарску Хрватску и Далмацију; прво наиме староверска, источњачка или грчка црква, друго: католичка, западна или латинска црква... Према броју су чланови обе цркве у Славонији и Срему скоро једнаки: иако по општем, или погрешном мишљењу, којима припадају и Унијати,

ценим на пет деветина..." У примедби исте стране стоји: "Готово половина сељака је привржена грчкој цркви".

Кад је 1790. држан српски сабор у Темишвару (познат као Српски Темишварски сабор), он је расправљао и о питању засебне територије за већ бројно велики српски народ у Угарској, одн. на југу Бечке монархије. Бечке власти су биле у принципу сагласне да доделе Србима једну аутономну територију или једну "круновину", но нису знале где. Сам царски комесар на Сабору, фелдмаршаллајтнант барон од Шмидфелда, казао је дословно ово: "Што се њега, комесара, тиче, то он држи да је српски народ и пре рата живео у Срему, Славонији и Бачкој, а за време рата учествовао једнодушно у освајању истих предела, и да већим делом и сад тамо живи, дакле да на те земље има највеће право, кад не би отцепљене тих земаља, због њихове инкорпорације са угарском краљевином, било врло тешко или чак немогуће" и да би се Србима могао предати Банат, тек тада ослобођен од Турака, "где такође Срби у већини живе" лако могао Србима доделити, јер још није био инкорпорисан Мађарској.

Све се ово налази, пренето из докумената, код Манојла Грбића (324, III, стр. 117 и 102). А на страни 171 стоји, у некој другој вези, да је генерал Шмидфелд истакао како је он "командирајући генерал Славоније". Да ли је неко други могао боље знати стање у Славонији, и који народ тамо живи, него тај заповедник области?

4.

Чалловић даје и неке специјалне податке ("топографске фрагменте") за поједина насеља (поједине фадове). Тако он каже за Пакрац (дело 225,1, стр. 38): "Загребачки бискупски шематизам из године 1817. броји у Пакрацу 392 католика, 416 Србаља и 11 Јевреја, укупно 819 глава". Затим наводи неколико ранијих и доцнијих података истог шематизма, који се не поклапају потпуно са овим, и закључује: "Неспорно у Пакрацу има, по моме сопственом знању, више Срба него католика". На стр. 40 каже: "Пошто је ова варошица скоро за две трећине српска" (то има и три православне цркве). Он је живео дуже у Пакрацу и зна околности. Интересантно да православне назива Србима и њима супротставља "католике".

---

*На једном месту нпр. стоји: "Посних дана који у источној цркви одузимају скоро половину године. Илирци не смеју да једу ни јаја, ни млеко, ни путер, а њихови свештеници чак ни рибу..." У примедби: "Сви аустријски ратници добили су дозволу да посних дана једу месо. Пошто се илирски пукови нису хтели да користе овим допуштењем, то су добили наредбу од њиховог Митрополита или Патријарха из Карловаца. Па ипак, неки војници су дозволили да их радије шибају него да једу месо..." На десетак места се још спомиње православна јерархија као црквена власт Илираца. А на једном месту стоји: "Сви Илирци имају још грчки или стари календар". Сад ја не знам да ли су га имали и католици Славоније.

Разуме се да то не морају бити нити су били искључиво Хрвати. Чак изгледа да је хрватско име тада било потпуно непознато.

За Дарувар каже (стр. 51): "Загребачки бискупски шематизам из год. 1818. наводи 270 католика и само 190 Србаља, поред једног унијата. једног реформираног и 10 Јевреја, укупно

472 душе." Али у предговору, стр. XXIII, исправља овај податак и каже: "УДарувару има795 Србаља (а не 190, као што хоће загребачки шематизам), и тиме би целокупно тамошње становништво било јако 1077 глава".

На страни 69 каже за Јасеновац: То је велико место са око 180 кућа и према бискупском шематизму (из 1818) има 1834 становника, од којих су 824 католици и 1010 несједињени".

За ова три места навешћемо податке о броју Срба 1818,1931. и 1948. (У загради укупан број становника).

Место	год. 1818.	год.1931.	год. 1948.
Пакрац	416 (819)	1101 (3642)	659 (4597)
Дарувар	795 (1077)	466 (3460)	1345 (7311)
Јасеновац	1010 (1834)	2591 (5545)	414 (2086)

Код Дарувара мора да је вршена после последњег рата нова арондација општина. Иначе, у свим овим местима, где су Срби сачињавали некад огромну већину пали су на 15 или 20% становништва. Хрвати су се, зато, повећали тамо за неколико хиљада процената у ових 120 година. Срби смањени не само релативно, већ и апсолутно. Тако је и другде.

Говорећи о националном саставу Војне Крајине, Чапловић каже за Славонску крајину (225, II, стр.с 306): "Гранично становништво у Славонији састоји се највише од Србаља, Босанаца, неколико Арбанаса и Епирота (названих Клементи и Буњевци), затим од последњег насеља из раније млетачке Далмације под владом Марије Терезије, онда неколико Цинцара, Македонаца и Тесалаца из Грчке (Панчево, Земун итд) и неколико португијских Јевреја који се баве трговином".

Сав могући милет је нашао Чапловић у Славонској крајини (иако сем Срба у малим количинама), али Хрвате не нађе тада (почетком прошлог века) ни у најмањим количинама.

Г) НАЗИВИ КОЈИ ОБЕЛЕЖАВАЈУ НАЦИОНАЛНИ КАРАКТЕР СЛАВОНИЈЕ

Релативно је највише Срба било у Славонији за време турско. Тада је земља била слабо насељена.Турци су држали само гарнизоне, али земљу једва су насељавали муслиманским живљем (за разлику од личког Санџака). Огромна већина хришћана били су Срби. Није, онда, чудо да је та земља сматрана као српска и тако обележавана. Ми ћемо навести неколико примера по Ђерићу и другима.

1.

Још рано су, у почетку турске владавине, у XVI веку, поједини делови Славоније називани Србија или слично.

Тако је 1572. издао Волфганг Ланц карту Угарске и на њој сав крај на исток од Валпова и Ђакова назвао Расција (Србија). (265, стр. 164).

Годину дана доцније, 1573, ишло је аустријско изасланство у Цариград, а вратило се назад 1578. У том посланству био је и Ст. Герлах као посланички проповедник, који је тај пут описао. Тамо стоји у хрватској верзији (304), да код Мохача почиње "Србија" (баш тим речима). Помиње "Отиавар, српски Отин (Сотин), биели градић на Дунаву. Ниже је убава варошица која се српски зове Оилак (Илок)". (Данас у Хрватској).

1596. начињена је једна географска карта Мађарске и Ердеља (305), на којој се Срем источно од реке Босута (данас "Хрватска") назива Рацка одн. Расција. (80, II, стр. 161).

Сто година доцније, 1691, мађарски научник језуит, Сент-Ивањи описује "Славонију" (у ствари "Горњу Славонију") или северну Хрватску (296) и каже (на латинском):

"Славонија има на северу Угарску и реку Драву, која је између њих; са запада Штајерску; с југа Хрватску од које је дели река Сава; с истока Рашку. У дужини има 20 миља, у ширини 10 између Драве и Саве. Дели се на три жупаније: крижевачку, загребачку и вараждинску. - Рашка, која је, као и Хрватска, одвојена од Славоније, има са запада Славонију, са севера Угарску и реку Драву, с истока уток Саве у Дунав, добар део Мађарске, с југа Босну и Србију, од којих их раставља река Сава. Она има у дужини 20 немачких миља, низ тока Саве 25, у ширини 12 између Саве и Драве. Садржи такође три жупаније: пожешку, валповачку и сремску".

То је најбољи доказ да се цела данашња Славонија звала Рашка или Србија, одмах после њеног ослобођења од Турака, и да, као таква, није била мања (него чак мало већа) од "Горње Славоније", тј. северне Хрватске.

То потврђује и мађарски историчар Салај (Лајош) у малопре цитираном ставу (64), чији један део треба овде поновити: "Отуда је дошло да на многим географским картама које су се појавиле у средини XVII века нарочито област Срема и Вуковара носи назив "Рашани", "Раци". После поновног освајања, овај је предео био само ретко насељен. Па ипак, остаци старог српског становништва појачани су новим српским колонијама. Баш се у то време појавило дело Сентивањија, и онда се не смемо чудити да он те три жупаније назива Рашком..."

Највећи аустријски етнофаф прошлог века, Мерниг, потврђује ово и каже (дело под 80, II књ. стр. 161): "Према тим рашким досељеницима су три жупаније: пожешка, валповачка и сремска, једнако као и Банат, у обичном говору називане Рашка или Рацка с краја XVI века па још и у првој половини прошлог (XVIII) века."

У познатој књизи "Европска Позорница", која је доживела више издања, у издању од 1701. (316) на карти Угарске обележени су између Драве и Саве западно од Срема "Рашка и Раци" (80,11,161).

На једној штампаној књизи у манастиру Ораховици има један запис од око године 1714, КОЈИ гласи: "Свјатаго Николи Славенији, србској земљи". (317).

На једној књизи у дреновачкој цркви (западна Славонија) стоји записано да је дарована од руског цара "в Георгијевски монастир Сербскија и кесарскија земљи". (319).

Француски конзул у Травнику П. Давид пише 1807. и из. ос. каже: "Вели се да је буна букнула у Аустријској Србији (тако Турци називају Славонију и Банат)". (327).

Љуб. Ковачевић наводи у књизи под 256 многе примере где се Славонија зове Рашка, Влашка итсл.

2.

Један мањи предео у тој и таквој Рашкој одн. Влашкој називан је Мала Влашка. (Читаоци су тај назив већ сретали у претходним одељцима). Мора да је српски живаљ био нарочито концентрисан у том пределу.

Мала Рашка, а то значи мала Рацка, Мала Србија, био је предео око Пакраца и Дарувара који је бројио 73 "лијепа града, трговишта и села". (295).

Радонић обележава Малу Рашку која "крајеве између Саве и Драве" (113, стр. 413), позивајући се на неке изворе (297). А онда додаје зашто су тражили Срби Чарнојевићеви да је населе (цитирано напред).

Карл фон Черниг каже (80, II, 160): "Такозвана Мала Влашка не може да се тражи у Влашкој, јер ова није била под влашћу Леополда I, него у Славонији, где је један део

Пожешке жупаније зват Мала или Црна Влашка, јер су ту живели тзв. Власи, тј. досељени несједињени Срби и Босанци..." На следећој страни каже Черниг, опет у једној примедби: "Ми пишемо Власи (Влахен, да бисмо тзв. Влахе српског језичног племена разликовали од романских или истинских Влаха". На стр. 168 истог дела пише Черниг: "Мала Влашка је сачињавала у XVI веку западни део Пожешке жупаније, и простирала се почевши од Пожеге, северо- западно преко Пакраца, одатле западно кроз данашњи Ђурђевачки пук до Крижевачке жупаније, а онда јужно преко Саве до на Босну (западни део данашњег Градишканског пуковског округа). Краљева Велика беше главно место ове Мале Влашке, како то показују више карата из истог времена." Да се тај предео и доцније, за време Аустрије, звао Мала Влашка, писац се такође позива на молбу патријарха Арсенија Чарнојевића где тражи да се Срби населе in Slavoniam et in hac parvam Valachiam.

И у царском одговору на латинском језику од 1694. област о којој је реч означена је била као Мала Влашка (Parva Valachia). Но латински се каже и Parva Sclavonia (334).

Видело се раније, такође, како су аустријске власти у Славонији препоручивале цару да уступи Патријарху неко село у близини Осијека (који је ипак по страни): "Ту би он наместио своју резиденцију и на Пакрац и Славонију (Малу Влашку) не би више мислио..."

Чак је при првој административној подели Славоније после ослобођења од Турака образована била и жупанија "маловлашка са Сирачким спахилуком".

3.

После заузећа Славоније од ћесарове војске издата су упутства комесарима који су имали да утврде границе између Турске и Хрватске крајине (1699). Тамо је споменуто "стално и привремено уређење и премештање влашких и рацких граница". (256 и 200, III, 145).

Комисија која је после освајања Славоније имала да је уреди, погодила је још у Будиму тумача за српски језик ("Човека вешта рацком језику"). Иста комисија у извештају од 21. новембра 1698. саопштава да Срби у Малој Рашкој ("Рацки народ") одбијају да плате ма шта држави, јер веле да су се откулили давши осечком ђенералу Штарембергу хиљаду дуката..." (295).

Фратар Лука Ибрашимовић наводи 1679. близу Копривнице село Рацка Брезовица за разлику од Турске Брезовице (200, II, 365). А пола века после ослобођења Славоније од Турака фратар Фрањо Ивановић каже да су Власи у Славонији Раци, а њихове официре назива српским официрима. (256, стр. 12).

Д) СПОМЕНИЦИ СРПСКИ ИЗ СЛАВОНИЈЕ И ОБЕЛЕЖАВАЊЕ НАРОДНОСТИ

Сем наведених назива који обележавају претежно српски национални карактер Славоније, има и мноштво других појединачних помена Срба у Славонији. Те помене је навео доста екстензивно проф. др Василије Ђерић у својој хрестоматији "О српском имену" (116, стр. 106 до 129, и passim). Само неки од њих биће овде репродуковани.

1.

1534. пише Павле Бакић цару Фердинанду и прича шта су казали "неки Срби (Раци) тамо у Осијеку". (301).

1537. пише крањски војсковођа Кацијанер (Коцијан) да су се и он и његова војска надали, при ратовању у Славонији, да ће им Срби (Раци) храну довозити и да ће Срби око Осијека уз њих пристати. (Из тога изгледа да се радило о претурском насељу ЛМК). (302).

И 1567. спомињу се Срби у Осијеку. (303).

1608. каже неки немачки путник да су у Вуковару становници, осим нешто Турака, "Маџари и Раци" (Срби). (306).

1688. помиње барон Б. Петачић у свом "Дневнику" Србе (Рашане) око Брода. (307).

1696, новембра месеца, моли "сав српски (рацки) народ у Славонији" за ослобођење деспота Ђурђа Бранковића. (311,1, стр. 236).

1697. јављају "Срби из Вуковара" да има 12.000 Турака у околини Шапца. (312).

Исте године је био попис људства око Осијека, па се на неколико места спомињу Срби, а у селу Ретфали Мађари и Раци (Срби) католичке вере. (313).

Следеће године (1698) био је попис среза Воћин. Ту су нашли такође Србе "некатоличке" вере. (Исто дело стр. 77-90).

1707, 27. августа, папин нунције из Беча помиње у једном писму Ватикану Србе у ђаковачком крају. (314).

1702. спомињу се у опису Славоније "Рашани католици" (Срби католичке вере 313, II, стр. 205).

Те исте године спомињу се у попису Славоније многа села у којима живе Рашани одн. Срби или просто српски (рашки) сељаци. (Смичиклас, цит. дело, на много места).

1703. помиње острогонски кардинал Л. Колонић српски народ у јужној Мађарској и Славонији и препоручује босанске фрањисканe за тамошње "Раце... који су католици". (315).

1706. пише неки царски пуковник из Осијека и помиње Србе (Раце) у западној Славонији (Мала Влашка) (283, стр. 58).

2.

У многим актима државне централне власти у Бечу, укључујући ту и цареве повеље, спомињу се Срби у Славонији (разуме се: после ослобођења од Турака).

Тако 1689. (11. јуна) заштићује цар Леополд "Србе, Хрвате и Влахе насељене у обе жупаније: вировитичкој и пожешкој". (303).

1691, 2. алрила, одговара цар Леополд "целокупном народу српском у нашем краљевству угарском, а посебно онима који обитавају око Осијека, Будима и Комарома". (309).

Исте године, 20. августа, у Привилегији цара Леополда спомиње се српски народ у "Угарској, Славонији, Илирији" итд. (310).

1692,31. маја, ослобађа цар Леополд Србе... између Драве и Саве "десетка и других данака". (311).

1693. (9. јануара) спомињу се у одлуци бечке дворске канцеларије "Срби који су помагали при освајању Градишке". (175, стр. 101).

1695. (4. марта) заштићује цар Леополд митрополита Арсенија и српски народ, и нарочито спомиње српски народ у пожешком и сремском крају: populum Servianorum, Rasciani seu Serviani popoli, popoli Rasciano seu Serviano... (200, III, стр. 13-14. - 311,1, стр. 81-63).

1699. (26. маја) одређује цар Леололд каква ће права имати унијатски владика Петар Љубибратић и спомиње "влашки или српски народ и то грчког обреда који живи у сремској области и суседном делу Доње Славоније". (308, стр. 125).

Исте године (22. јуна) пише угарска Дворска канцеларија команданту Осијека и Доње Славоније о спору карловачког архиепископа и унијатског владике и помиње неред тим проузрокован "у самом српском народу". (308, иста страна).

1706, бечки Дворски савет помиње у једном акту "краљевског рацког судију у Славонији". (308, стр. 133).

1719. цар Карло VI издаје 19. јула диплому В. Поповићу који сеозначава као "митрополит или архиелископ народа илирског или рашког грчког обреда у славонском и сремском крају". (318). Није то једини пример где се црквени великодостојник народоносно опредељује, не као митрополит православни одн. "грчки", већ српски грчког обреда. И Срби се означују као народ одн. народност (gens).

1722. потврђује цар пакрачког владику Н. Стефановића, овлашћујући га да врши све владичанске послове док буде веран царском дому заједно "са српским народом свога владичанства". (308, стр. 145).

1728. године, 26. јуна, даје цар Карло VI право да потврђује Мојсију Петровићу, православном архиеписколу "илирскога или рашког народа по Славонији, Србији и Тамишком крају". (320).

1751. пише угарска Дворска канцеларија Марији Терезији и каже да су многи крајеви у Славонији који су од Турака отети остали пусти и да сетамо насељава "српски народ" (natio rasciana). (322).

3.

И католичка околина у самој Славонији је Србе сматрала као Србе. 1746. пише фратар Фр. Ивановић славонским гвардијанима и каже "да би врло добро било да од свега народа нашега, толико крстјана колико ристјана, имадемо testimonia authentica in scriptis'; каже да ће им много помоћи "рацки атестатиони", па "српски официри нека нам даду attestatione"... (323).

Познати су стихови Матије Рељковића у "Сатиру", први пут штампаном 1762, где једном Славонцу одговара:

> Ваши стари јесу књиге знали,
> Србски штили, а србски писали!

Католички фрањевац из Славоније (Валпово) Матија Петар Катанчић написао је у једкој латинској књизи с краја XVIII века (326) о српском имену: "Оно је заиста нашим Илирима тако обично, да се свуда Срби зову, не само они који живе у Србији, него скоро по целом Илирику па и по Дакији, особито они који следују грчку цркву и који мисле да се највише тиме од других разликују што се зову Срби и Србљани". (... ut Srblos passim se compellent, non Serviam incolentes modo... qui per hoc maxime se ab ceteris distinqui putant, quod Serbli, Srbliani noncupantur).

4.

Да су Срби славонски себе сматрали Србима и тако се обележавали, о томе не треба читаоце посебно уверавати. Ипак неколико доказа неће бити сувишни.

1701. (десетак година после ослобођења Славоније) жале се православни Срби у Славонији царском комесару за уређење славонске границе што се газе права српског народа и износи се тамо какве су слободе уживали раније "наша отаџбина и српски народ " (nostra patria et gens Serviana). (316).

1708. је био у Манастиру Крушедолу сабор и избор митрополита. У запису се каже да су присуствовали "православни архијереји народа словјеносербскаго", међу којима и славонски С. Подгоричанин. (283, стр. 161).

О томе истом збору саопштава митрополит Исаија Ђаковић да је било много људи из "србскије земљи". (Исто дело и страна).

1708. (или седме) у једном акту се спомињу владике и друге поглавице "српског народа", међу којима Софроније Подгоричанин, владика Мале Влашке". (Исто дело, стр. 67).

Исти владика пише 1708. цару писмо и потписује се овако: "Софроније Подгоричанин, славонски владика и посланик српског народа". (311, стр. 189).

1721. тужи се унијатски свештеник пакрачки цару на славонског православног владику који га прогони што се поунијатио и каже да је много претрпео од "свога шизматичког рацког народа". (308, стр. 143).

1743. пише српски архиелископ Арсеније Јовановић царици Марији Терезији и спомиње како су Срби (Servianey) из".... горње и доње посавске крајине... а тако исто из Хрватске" помагали царицу у данашњим незгодама. (321).

Негде око 1778. жале се вуковарски Срби царици Марији Терезији на неке неправде и у тој жалби истичу "наш славеносербски и верни народ"; спомињу "заслуге нашега народа сербскаго", затим "народ сербски", "нашем народу сербском", "наше светковине навластито сербске", туже се да им деца неће знати "да смо ми кадгод от свог сербског рода и кољена свете... људе имали". (324).

Из године 1791. остала су два акта пакрачког епископа, у којима се истиче што је од двора учињено "нашем славено-сербском народу". (116 и извори; 283, стр. 247).

1793, (8. августа), пише пакрачки владика Ћ. Живковић пакрачком проти и народу његовог протопопијата, и у писму спомиње сва "већа обшчества нашега Славнаго Сербскаго народа"). (116 и извори).

Те исте године тужи се цару шидска општина што су Шид и Беркасово дати унијатском владици, да би "унија у роду овом славеносербском распространити се могла". (325).

1810. (20. јуна) пише пакрачки владика Ј. Путник неком проти у свом владичанству и каже да се цар брине за просвећивање "Славено-сербскаго народа нашего". (116 и директни извор).

1811. (4. октобра) пише исти владика пакрачком проти и спомиње опет "Славено-Сербски Народ наш" (исто).

1812. пише исти владика истом проти и каже: "Вливајте јелеј Милосерднија в свјетилник сеј Славониски, да некако угаситсја свјешча сија Сербскаја" (исто).

Фердо Шишић каже у једној књизи (449, стр. 128) да Хрвати одн. њихова интелигенција нису поклањали готово никакву пажњу српским устанцима с почетка XIX века, одн. "буђењу Срба у њиховој беспримјерној борби за слободу", јер су ту "гледали, по свој прилици, тек једно унутарње питање турске царевине". "Томе насупрот, српска интелигенција, нарочито у Славонији и Војводини, пратила је, паче и судјеловала најживље код ових крупних догађаја, сматрајући их као нешто своје".

5.

Несумњиво да су Срби у Славонији и друкчије обележавани, а не увек као Срби. То се видело из неких цитата. Најчешће су звати Рацима, ређе Власима (за разлику од Хрватске). И о томе треба нешто рећи.

Мађарски публициста и путописац Јохан (Јанош) Чапловић, који је онако топло и лепо писао о Славонији, у уводу своје књиге (225) осврће се и на другу дотадашњу литературу о Славонији, и у појединим делима хоће да докаже нетачност. Тако из. ос. у једној књизи изашлој 1816. (330), у којој се скоро редовно говори о Рацима кад се описује Славонија (I, стр. V и даље). Он каже (Чапловић) да је именовање Раци један "неприличан израз", али ће га он задржати, јер је и у књизи коју критикује употребљен. Елем, у тој књизи се каже, описујући Славонију, да рацки људи и жене много воле кафу и пију је без шећера као Турци. Да Раци једва имају књига на свом језику. Да сви Раци, и мушкарци и жене, имају један изразито пркосан карактер. Да би Раци били верски нетрпељиви кад би само владали. Да Раци немају звона на црквама итд. Свуда Раци, све сами Раци. Чапловић му замера за многу неистину, али не пориче да тамо "Раци" тј. Срби дају физиономију крају. Напротив, он то у мериторном делу књига још потврђује.

Тамо се он најпре осврће на називе припадника "источне цркве" у "Славонији и делом Хрватској", и протестант Чапловић пише (225, II, стр. 12): "Припаднике ове цркве гомила зове неправо Раци. Они се сами зову, и то сасвим правилно, хришћани источног закона. - Католици их зову још "староверци" или "Власи". То може да важи само за оне који влашки говоре..." Стр. 20: "Царевински закони који се односе на "привилегије Влаха" тичу се ових (Срба), јер Хрвати ове људе стално звраху Власи* - као што је горе речено - па их и сад још зову". - Стр. 219: "Православне хришћане зову католици Власима и шизматицима у обичном говору, али зато и ови њих зову Шокци, Бог зна зашто. Те обе титулатуре се имају сматрати погрдним именима и не обзирати се на њих. Паметни људи не говоре тако нешто, а гомиле има свуда... "

---

*После Карловачког мира 1699. "о промењеним приликама у Хрватској и Славонији све се ређе чује назив "Власи", него наше прадедове називају обично Расцијанима или Рацима, а често пута и Србима, док ово име није доцније потпуно овладало". (Ал. Ивић, 175. стр. 100).На Темишварском сабор у г.1790. постављени су из. ос. ови захтеви: "Да се нагрдна имена "Рац, акатолик, шизматик" забране; да се укине називање "грчко-сједињени и несједињени", него да се ови зову "источна црква" а они "западна" итд. (293. стр. 151).То је доказ више да тада обележавање Срба као Власи није постојало, јер би се Сабор у првом реду против тога дирао.

Опет стр. 12 и 13: "Неки зову (припаднике источне цркве) Грцима, који израз такође одговара само народу који тај језик говори. Срби (Славени), као такови, не разумеју ни влашки, ни грчки, ни цинцарски. Мора се знати да, као што има католика који су Мађари, Немци, Словаци итд, тако има и источних хришћана разних језика, наиме Грка, Влаха, Словена, иначе званих Срба. Међу овим последњим неће се... нити у Мађарској, нити у Славонији, Хрватској, Далмацији, Херцеговини и Црној Гори, нико звати Рац... Само Мађар употребљава ту номенклатуру (Рац)... У краљевским повељама, нарочито под Маријом Терезијом, зову се сви припадници ове вере који станују у наслеђеним земљама "верна и веома љубљена илирска нација". И то није ништа мање погрешно, како је показао г. пл. Хицингер у својој Статистици Војне крајине I књ. стр. 198. - Да они сами нису сагласни са овим илирским наименовањем види се из једне књиге Србина Текелије... из г. 1791. Наименовање које кајвише одговара изгледа ми, у црквеном смислу, источни хришћани, у цивилном значењу (ван верском, ЛМК), уколико сетиче Славонаца: Србљи или Славонци". Видећемо да и он сам, Чапловић, те изразе идентификује.

Кад говори о језику (I књ. стр. 211) Чапловић супротставља хрватскоме: "српски, (славонски, рацки)". То су за њега синоними. Жалећи се што се словачки језик назива понекад slavonica lingua, он каже да је то нетачно. "Slavonica је славонски, српски; slavica је словачки, славенски". (стр. 219). И дале писац све до краја прве књиге пише опширно о српском језику.

На стр. 166 и даље наводи крштена и породична имена "Славонаца". Скоро све сама срлска имена (Драгојло, Милош, Љубица, Цветко, Јоцо, Сава, Стево итд.).

И онда, под насловом "Слављење имена" каже ово: "Свој прави имендан не слави нико, и странац се вара ако некоме оде са ономастичном честитком, коју ће тамо примити са забуном. Јер свака кућа слави, место тога, дан свога кућног и породичног заштитника, и при томе се честитке у реду и приносе и примају. Свака кућа или породица има једног одабраног свеца као патрона..."

Адолф Гринхолд, уредник једног од најрепрезентативнијих немачких часописа средином прошлог века, писао је 1842. у студији о славонским народним песмама (467) и ово:

"Становници ове мале земље зову своју романтичну отаџбину Славонска, себе Славонци, и говоре тзв. илирски језик, који се, са незнатним дијалектским разликовањима, говори још и у Србији, Босни, Херцеговини, Далмацији, источним и јужним деловима Хрватске у многим жупанијама Угарске...

Припадници грчке цркве зову се Срби, док их католички земљаци зову Власи, а Мађари Раци. Славонски Срби се служе ћирилском азбуком...

Славонија је пуна народних песама, и подвизи Марка Краљевића се описују у простим песмама једнако ту као и у суседству, и тако се (ови подвизи) очувају у старим а ипак зато увек свежим песмама..."

Скоро пола века доцније пише у истом листу немачки етнолог Фридрих С. Краус, који је рођен и школован у Славонској Пожеги (468):

"Најглавнија пролећна свечаност врши се на Ђурђевдан. Тај дан славе једнако Срби као и католици" (стр. 54).

Мало пред тим (стр. 8) каже да "Рељковић зове славонски језик српски".

А у једној три године доцнијој печатаној студији о боји косе код Јужних Словена (469) Краус каже како је у његовом детињству у Пожеги једно Јеврејче имало црвене косе: "Срби су га звали црвендаћ, Немци орангутан". Треће нације није, канда, ни било, бар по Краусу.

6.

Адам Прибићевић наводи (108, стр. 48): "Два професора Будимског универзитета, Пилер и Митербахер, пропутовали су у другој половини XVIII века Славонију и објавили путопис 1873, под насловом "Пут кроз пожешку славонску покрајину". У тој књизи кажу да је народ ванредно певао у песмама славна дела својих краљева и деспота."

Трагајући свуда за овом књигом Пилера и Митербахера, према индикацији г. Адама Прибићевића, дошао сам накнадно до ових констатација.

У историји Далмације, Хрватске и Славоније од Јохана Кристиана Енгела изашлој на прекретници 18. и 19. века говори се и о становништву Славоније (464, стр. 246). Писац се позива на два будимска професора, Пилера и Митербахера, који су крајем XVIII века обишли Славонију и издали једну расправу о њој. Међутим, нити је Енгел ту расправу директно цитирао, нити ју је библиографски прецизно означио. То је учинио нешто мало доцније "патријарх Славистике" Ј. Добровски. У својој књизи "Славин" (466), он каже: "Пошто је овде у питању дело двојице поменутих професора "Пут кроз Пожешку област Славоније" (465), то сам ја у стању да наведем чак и места латинског оригинала која г. фон Енгел у изводима саопштава".

Извештај има више етнолошки значај него етнички (говори махом о обичајима становништва). Али на крају Енгел износи из те књиге будимских професора ове речи: "Још увек се међу њиховим народним песмама одржавају песме о старим краљевима и херцозима". (Noch erhalten sich unter ihnen Volkslieder von ihren alten Koenigen und Herzogen). Под херцозима се несумњиво разумеју војводе. То се још боље види из латинског текста, у коме респективни став гласи: "Res veterum suorum regum, ducumque praeclare gestas canere amant, easque carmins et rhytmi legibus implicitas habent". То би значило: "Подвиге и јуначка дела својих краљева и војвода умеју ("воле") предивно да опевају и да их по правилима песме и ритма повежу".

7.

Но, не само што има много података који потврђују укупни или делимично српски карактер Славоније, већ има такође података који негирају хрватски карактер те земље од времена кад су је Турци освојили (од Мохача). Споменућемо овде неке податке само од времена ослобођења Славоније од Турака (углавном према Ђерићу. 116).

Почетком XVIII века, одмах иза године 1700, дакле десетак година иза ослобођења, вршени су пописи становништва Словеније. Као што се види из књиге проф. Смичикласа (313) тамо има једва помена о Хрватима. Само се појединци тако означују или мала насеља за која се износи да су досељена из Хрватске.

Још неколико година пре тога, 1698, 5. априла, пишу славонски фратри Ђаковачком бискупу против попова које им шаљу из Загреба и дословно кажу: "Сви чврсто и постојано, једнодушно и сложно тврдимо да нећемо никад примити ни онога кога би можда он послао, нити ма кога другога од Хрвата, па макар био и световњак..." (оригинал латински, 323, стр. 532).

1707. моли фрањисканcки провинцијал фра Марко Булајић цара Јосифа I да их заштити од бискула који хоће да им одузму парохије и да их дају световном свештенству из Хрватске и каже да ти бискупи "доводе презвитере Хрвате, који овом народу нису нимало драги нити добро знају језик народни..." (283, стр. 80).

Б. Модрушић из Лоње, срез Новска у Славонији, писао је средином XVIII века (329): "Упиташ ли пако ком приликом старо или младо, осим војаках који су, ето, у најновије доба по војнах, заповиедих итд. од поглаварах хрватскоме привикли, којим језиком говори, одрећи ће ти: рацким или славонским." И онда се жали како Славонци исмејавају онога ко им говорни језик назива хрватским. А слично је и код наименовања народа, што писац веома жали.

А на крају тога века, сто година после ослобођења Славоније, пише Славонац франци-сканац и научник М. П. Катанчић да се Хрвати разликују од околних народа нарочито својом кајкавштином. Он је живео дуго у Загребу и познаје кајкавски језик добро. Једанпуг, говорећи о Словенцима, каже да су "нам у више ствари ближи него Хрвати". Нама, то значи Славонцима. (326, стр. 150).

И професор Шишић истиче то као симптоматично да су у другој половини XVIII века два Славонца издала граматике"славонскога језике",тј. Рељковић 1767.И Ланосовић 1778. (449, стр.122).

Песник Рељковић није био познат ван Славоније, како тврди сам Фердо Шишић, јер га као штокавца Хрвати нису могли разумети (449, стр. 160). Из истог разлога "Качић никад прије тога времена (тј. пре Илирског препорода) није допро до кајкаваца. Дубровчани не пријеђоше далеко границу своје републике..." (На истом месту).

Славонски песник Матија Антун Рељковић жалио се у својој познатој песми "Сатир" да славонски народ још тада, у XVIII веку, слави Марка Краљевића "као свеца", што он, по мишљењу Рељковићевом, не заслужује, (354, стр. 542 и 1021).

Но култ Марка Краљевића није баш тако лако ишчезао из Славоније, мада су се и државне хрватске власти и католичко свештенство много заузимали да се Марко заборави. Хрватски писац Ловретић каже да су епске песме и католичких Славонаца, а не само православних, биле још у почетку XX века исте као у Срему и балканским земљама (432). Јован Цвијић томе додаје у двадесетим годинама овог века (362, стр. 246): "Данас само старци знају песме о Краљевићу Марку, цар Лазару и Мандушићу, Станку, али их певају без пратње гуслама или другом каквом свирком". Инквизиција је већ била учинила своје.

Но ипак, како каже Цвијић на наведеном месту: "Католици имају породичне свечаности које одговарају слави код православних, а сви на исти начин прослављају Божић, Ускрс и Духове". Православни, међутим, то славе на начин њихових старих од пре више векова.

8.

Да су Хрвати дуго после ослобођења Славоније сматрали Славонце нечим другим и посебним према Хрватима, да их нису са собом идентификовали ("поистоветовали"), показаћемо са неколико изјава веома угледних Хрвата из половине прошлог века, пре око сто година. Примери су узети из књиге проте Дим. Руварца, 136, стр. 129,48,53,95. сем другог по реду (Шулека), који је преузет из једне књиге проф. Виктора Новака (342).

1843. издао је Драгутин Рековец брошуру под насловом "Мали катекизам за велике људе". Ту поставља и ово питање: "Зашто се ми зовемо Илирима а не управо Хорватима?" И одговара: "Зато што хоћемо да имамо литературу, а знамо да наше три жупаније и војена крајина (у којима живе кајкавци) не могу имати своје посебне литературе. Наша пак литература треба да обухвати и осталу нашу браћу по крви и језику: Славонце, Далматинце, Србе, Крањце, једном речју све југозападне Словене. Она се (литература) не може назвати хорватсксм по томе, што би тада свака одречених народности могла захтевати да се зове њеним именом. Зато се морало узети једно опће име које неће никога врећати..." Рековец очигледно сматра и Славонце и Далматинце друкчијим од Хрвата, само њима блиским, као што су и Срби и "Крањци" (Словенци).

Хрватски публициста Богослав Шулек писао је 1844. (343): "Боже сачувај да би илирски домородци славно "Сарбско" име презирали и мрзили: они га заиста баш онако штују кано име "Хорватско" оли "Славонско", и само то желе... Уосталом нека остане Сарбљин Сарбљин; Хорваг Хорват; Славонац Славонац итд, јер као што прави Сарбљин не би нипошто допустио да се његово славно сарбско име у хорватско или у славснско стопи,

тако би се и Хорвату и Славонцу видило криво да би своје хорватско оли славонско име са сарбским заменити морао... Ајде дакле, храбри Хорвати и Славонци! Збаците са старим летом стари јал и назлоб..."

На седници Хрватског сабора од 17. јуна 1848. реферисано је прво о пријему хрватске и српске делегације код избеглог цара у Инзбруку, па је после говора бана Јелачића узео реч историчар Кукуљевић и рекао из. ос.: "Заиста није било Хорвата, Славонаца и Срба, или боље да речем ниједног поштеног Славјана..."

На седници Хрв. сабора од 19. јула 1848. повео се разговор о условима под којима би се могао постићи мир између Хрвата и Мађара, и ту је главом Иван Мажуранић, доцнији "бан пучанин" казао: "Да се не погађамо као народ хорватски, него као краљевина или народ хрватскославонско-србски"...

Исти Иван Мажуранић је Банској конференцији у Загребу одржаној 28. новембра унео у предлогу представке на цара ове речи: "Да се језик народни хрватско-славонски, каконо већ патентом од 7. травња 1850. признано бјеше, уведе у све јавне послове..."

10. децембра исте године прочитано је у Сабору царево ручно писмо у коме стоји из. ос.: "... наређујем хрватско-славонски језик..."

На седници истог Сабора од 17. јануара 1861: "Г. Кукуљевић прочита проглас на народ хрватско-словенски". У истом прогласу на четири места стоји: Хрвати и Славонци! (Према записнику седнице).

Кукуљевић је упутио 31. децембра 1860. одговор конту Меду Пуцићу у Дубровник, у коме стоји:"... откад смо ми Хрвати и Славонци..."

Тако су и водеће новине тада писале (нпр. Позор, ДОЦНИЈИ "Обзор" итд.).

Још у последњој четвртини прошлог века разликована је славонска народност од хрватске. У званичном извештају пруског генералштаба негде око 1880. наведен је етнички састав војске Аустро-Угарске. О томе има једна забелешка у немачком часопису "Иностранство" (470): "О етнологији аустро-угарске армије саопштава "Регистранда" Пруског ђенералштаба да су од сваких 1000 војника били 273 Немци, 177 Мађари... 46 Хрвати, 36 Славонци, 31 Срби".

Јасна је ствар да сви подаци потичу од самих лица у питању, од самих војника. Они су приликом ступања у службу (приликом регрутовања) питани шта су по народности, и Славонци католичке вере су махом одговарали да су Славонци. Иначе их не би толико било.

Ђ) ДРЖАВНО-ПРАВНА И ПОЛИТИЧКА ПОСЕБНОСТ СЛАВОНИЈЕ

1.

Славонија је дуго времена имала државно-правно другу судбину него Хрватска. После Печуја она је, готово сва, потпала под Турке и остала у турској власти више од један и по век. И тако одвојена од Хрватске.

"Мир склопљен у Карловцима (1699) учини крај турском столетном владању у Хрватској до Уне и до јужног Велебита, затим у читавој Славонији сем југоисточног Срема. Али бечки двор не хтеде да сједини ослобођене крајеве с банском Хрватском, како је то тражио Хрватски сабор, већ увећа њима територију Војне крајине." (Шишић, 103).

Мађарска дијета је год. 1741, у почетку владавине Марије Терезије, изгласила Законски чланак 18 по коме се Тамишки Банат, Срем и Славонија имају инкорпорисати Мађарској чим наступе мирнија и сређенија времена. (113, стр. 622).

Тек Марија Терезија, у току својих ратова за наслеђе "да привуче Хрвате, удовољила је старим захтевима Хрватског сабора кад је 1745, сјединила с банском Хрватском данашњу Славонију и обновила жупаније вировитичку, пожешку и сремску. Посавина остаде ипак Војној крајини, организованој 1756. у регименте:... градишку, бродску и петроварадинску. Но кад су наступиле мирне године, Марија Терезија поче лагано уводити централизам... већ 1779. укину хрватску аутономну владу с баном на челу и предаде хрватске аутономне послове угарској аутономној влади (намесничком већу). Тим крупним решењем краљичиним, Хрватска је први пут подвргнута Угарској и њезиној влади". (Шишић, цит. дело).

Њен син, Јосиф II, продужи централизацију још жешће. "1785. разделио је Угарску и Хрватску на десет округа (Kreis-крајз), од којих је свако било састављено од неколико жупанија. Хрватска и Славонија буду раздвојене: Славонија је потпала, с Барањом, под Печуј док су Хрватска и заладска жупанија (Међумурје и Прекомурје) чиниле особито окружје са седиштем у Загребу. Окружју је стојао на челу краљевски повереник ("директор"). Сада је банска част постојала само по имену, јер гроф Фрањо Балаша бејаше управо царев комесар и владао је силовито, без сабора". (Исто.)

Посланици на Угарском сабору из Хрватске и Славоније били су строго одељени, организаторно чак. Док су представници Хрватске били делегирани од Хрватског сабора, и седели за председничким столом, дотле су "заступници трију славонских жупанија (од 1751 даље) седели међу угарским жупаниским друговима". (Шишић, цит. дело).

2.

Ту посебност су представници појединих крајева специјално изражавали.

Имамо један траг о томе и 1848, кад је тобоже цео хрватски народ као један човек иступио против Мађара. Велики аустријски историчар Шпрингер демантује то јединство. Он је изнео како је Далмација, скоро у потпуности, разочарала и оставила на цедилу Хрвате из Хрватске. То је наведено у глави о Далмацији. Усред тога текста (86, II, стр. 438) он каже: "Још гора вест стиже из Славоније. Сталежи Вировитичке жупаније одлучише да учествују у мађарском парламенту, а то значи да се придруже народном непријатељу." Срем то није урадио само зато што је тамо био центар српског отпора, случајно тада паралелног са Хрватима. Али он није хтео да чује тада за Загреб.

Поједини делови Славоније, нарочито тамо где су живели Срби, нису никако хтели власт Загреба над собом. Један ситан али карактеристичан случај још првих година после ослобођења Славоније од Турака, још с краја XVIII века, навео је проф. Алекса Ивић.

Кад је, после Карловачког мира 1699, преузето уређење границе, "један српски крај у Славонији, Подборје, тражио је од Ратног савета, јула 1699, да га потчине под јурисдикцију Доње Аустрије. Разуме се да та жеља није могла бити испуњена." (Ал. Ивић, 175, стр. 100).

3.

У једној картографско-историјској студији којује издала Бечка академија наука непосредно иза Првог светског рата (која је, дакле, писана за време тога рата кад је све српско у Аустрији било проклето), писац Палдус (385) говорећи о Славонској граници тога доба (1763-1787), вели из. ОС. и ово:

"Године 1686. протера Штаремберг Турке из Славоније и Срема и организира земљу по појединим граничарским четама..."

"Генералати: "На Сави и Дунаву", прозван такође "Славонска Граница", и "Граница Тиса-Марош", образовани су год. 1701. и 1702. од Срба који су под паријархом Арсенијем Чарнојевићем 1686-1690. у гомилама усељени били. Славонска Граница је почињала на ушћу Уне код Јасеновца, обухватала је Славонију, Срем и Бачку и допирала је до ушћа Тисе у Дунав. Река Божут је чинила границу између Савске и Дунавске Границе..."

"После Пожаревачког мира 1718. нареди принц Еуген да све што је остало у аустријском поседу на десној обали Саве и Дунава буде поседнуто од лаких трупа, које су звате Рашани или Хајдуци. Они нису имали систем, служба им је била мали рат, запоседнуће Границе. Под маршалом Најпергом је Славонска Граница систем исана и изузета испод власти тзв. банских викара, и то по наредби Двора".

"Услед реорганизације Савске Границе 1734. од стране коњичког генерала грофа Кевенхилера, она је била подељена у "Горњу Савску Границу" састављену од шест хајдучких капетаната... "Средњу" са седам хајдучких капетаната... и "Доњу Савску Границу" са шест

капетаната и два војводства: Рајево Село и Жупања" (овде су изостављена имена капетаната).

Кад су, после Београдског мира 1739. многи Срби и Арбанаси, под патријархом Јовановићем емигрирали из европске Турске, била су им одређена седишта на Доњој Сави до Земуна. Они су образовали основу "Сремске Војне Границе" (доцније Петроварадинске Регименте).

1743. је издвојен Славонски Провинцијал, састављен од жупанија Вировитица, Пожега и Срем, од "Савско-Дунавске Границе и подложен Угарској Круни"...

После су основане, 1747, три граничне регименте и гранична област (Славонски генералат) подељен на три пуковске области, "Разрешење граничних регимената (њихово укидање) извршено је 1. октобра 1873".

4.

Особеност Славоније баш у историјско-правном погледу, до тога је Хрватима толико стало, наглашава нарочито мађарски историчар и балканолог Лајош Талоци. У једној својој студији о хрватском обичајном праву из половине XVI века (369), он истиче како су Мађари, по освајању хрватских земаља, оставили овима њихова обичајна права. Мађарски краљ Коломан задовољио се сувереношћу ни од кога неспречаваном; он је остао "господар хрватске нације, а народ је живео по својим обичајима преношеним од оца на сина".

Али гле чуда: у Славонији није било исто обичајно право као у Хрватској. Талоци изричито каже: "У доба Арпадовића постојало је посебно обичајно право у херцогштву Славоније", и позива се на једну одлуку из год. 1266. донету "juxta ducatus Slavoniae consuetudinem" (према обичају херцогштва Славоније). А 1499. беше један процес у коме су учествовали судије Хрвати и судије Славонци (процес Николе Зрињског против фратара у Задру). Судије се нису могле да сложе и предале су ствар на коначно решење угарском краљу. А нису могли да се сложе "que quidem duo regna in aliquibus iudicariis consuetudinibus minime conveniunt" (јер заиста оба краљевства се веома мало слажу у извесним судским обичајима). Хрвати "суци" хтели су да спор расправе по своме, а славонски опет по своме обичајном праву. А оно је било дивергентно.

Интересантна је мотивација деволвирања спора двору: оба краљевства, или обе државе (регнум значи и једно и друго), имају диспаратне обичајне прописе. Као да су разне земље (на шта такође наводи и сталан назив најновијег доба: Краљевине Хрватска и Славонија)!

Јер шта је обичајно право? То је кондензација дуго вршених обичаја које један правни поредак признаје као обавезне. Правни поредак хрватски признавао је своје, а славонски

опет своје. И Талоци сам тврди на основу неколико примера да они "најбоље доказују околност да се хрватско обичајно право потпуно разликовало од славонског". И то у доба

пре освајања Славоније од Турака. У најмању руку то доказује посебност правног живота и правних институција Хрватске и Славоније.

На крају своје расправе (стр. 501) Талоци износи мишљење да је особеност Славоније последица разних околности, од којих истиче две: Мађарско племство је у Славонији било скоро независно. - Појавили су се "славонски" насељеници "од којих је земља добила своје име. Овај славонско-словински народ и градски поданици пребродише татарску инвазију и њихови међусобни односи определише развој Славоније."

ЛИТЕРАТУРА

Молим читаоце да приме знању да америчка штампарија у којој се ова књига слаже нема сва потребна немачка и француска слова. Нарочито нема преглашене немачке вокале и извесне француске акцентуиране вокале. Због тога се морало прибећи разним супституцијама.

1) Pavel Josip Šafarik, Slowansky Narodopis. I vyd. 1842, II 1849.

2) A. N. Pypin and V. D. Spasevič, Geschichte der slavischen Literaturen. Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen uebertragen von Traugott Pech. Autorisierte Aus- gabe, I Band 1880, II Band 1880.

3) Vatroslav Jagić, Einige Streitfragen. Verwandschaftverhaeltnisse innerhalb der slavi¬schen Sprachen. Archiv fuer slavische Philologie, Band XX, 1898, C. 16.

4) Имбро Игњатијевић Ткалац, Успомене из младости у Хрватској, Београд 1925 (превод са немачког), стр. 137.

5) J. G. Kohl, Skizzen aus Natur - und Voelkerleben, I Teil 1851, S. 378-79, im Artikel: Donau in ihren natuerlichen und culturgeschichtlichen Verhaeltnissen.

6) J. G. Kohl. Skizzen aus Natur - und Voelkerieben, Teil 1851, S. 378-79, im Artikel: Donau in ihren natuerlichen und culturgeschictlichen Verhaeltnissen.

7) Vatroslav Jagić, Ein Kapitel aus der Geschichte der suedslavischen Sprachen, Archiv fuer slavische Philologie, Jahrgang XVII. 1895, C. 64.

8) P. J. Šafarik, Geschichte des serbischen Schriftums, herausgegegen von J. Jirećek, Prag. 1865.

9) Приказ Ватрослава Јагића у Archiv fuer slavische Philologie. IV. 489.

10) Dr Hugo Franz Brachelli, Hofrat, o. o. Professor. Die Staaten Europas, III Auflage, Bruen, 1876.

11) G. Lejean, Etnographie de la Turquie d'Europe, са паралелним немачким текстом: Ethnographie der Europaischen Tuerkei, Ergaenzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen, Gotha 1861.

12) Franz Miklosich. Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen, 1, 2, Wien 1879.

13) Zwei Briefe Dobrowsky's an Kopitar. - Archiv fuer slavische Philologie, XXII Band. 1900, S. 624.

14) H. F. Bracheiii. Professor der Statistik am K.k. polytechnischen Institute in Wien. Handbuch der Geographie und Statistik des Kaiserthums Oesterreich. Leipzig 1861.

15) Briefe Kopitars and Dobrovsky. Archiv fuer slavische Philologie, V. 286, 293, 296, 297. etc.

16) Milan Rešetar, Die čakavština und deren einstige und jetztige Grenze. Archiv fuer slavische Philologie, XIII, 1891.

17) Franz Miklosich, Die Darstellung vom slavischen Volksepos. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historijsche Glasse, 38 Band, Wien 1890.

18) Briefe Dobrovskys an Kopitar. Archiv fuer slavische Philologie, IV, 1879, S. 520,524.

19) Briefe Kopitar an Dobrowsky, Archiv fuer slavische Philologie, V.

20) Briefe Kopitars an Dobrowsky, Archiv fuer slavische Philologie, IV, 677,678, 687, etc.

21) Briefe Kopitars an Dobrowsky, Archiv fuer slavische Philologie, VI, S. 438,641.

22) Vatroslav Jagić, Einige Streitfragen. Verwandtschaftverhaeltnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Archiv fuer slavische Philologie. Band XX, 1898.

23) P. J. Schaffarik. Serbische Lesekoerner, Pesth 1833.

24) Archiv fuer slavische Philologie, Band XXVII, J. 1905, S. 310.

25) Nouvelle Geographie universelle. La terre et les hommes. Par Elisee Reclus. I Tome. L' Europe Meridionale, Paris, 1876. III Tome, L'Europe Centrale, Paris 1878.

26) A. Ubicini, Le pays Serbe et la principaute de Serbie. Souvenir de voyage. Revue des deux Mondes, 15 mai, 1864. P. 444,445.

27) Johann Severin Vater, Litteratur der Grammatiken, Lexica und Wortersammlungen aller Sprachen der Erde, II Ausgabe von B. Julg, Berlin, 1847, S. 354.

28) Jacob Grimm. Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1815, S. 1179. Vidi Jacob Grimm. Kleinere Schriften. IV Band. Recensionen und vermischte Aufsaetze, I Theil, Berlin 1869. S. 439.

29) Javob Grimm, Wuk's Stefanowitch Kleine Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede, von J. G. 1824. Vidi takođe zbirku pod 28, Band VIII, str. 112.

30) B. Kopitars Briefwechsel mit Jacob Grimm, von Max Wasmer. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1937, Philosophisch-historijsche Klasse, Bertin 1938, S. 206.

31) Prof. Dr Wiegand, Die nationalen Bestrebungen der Balkanvoelker. Hochschu-Ivortaege fuer Jedermann, Heft IX, Leipzig, 1898.

32) H. Massieu de ClervaJ, Les Turcs et le Montenegro. Revue des deux Mondes, 1 juin 1858.

33) Wilhelm Gerard's Gesaenge der Serben. II Aufl herausgegeben von Karl Bruen - Wiesbaden, Leipzig, 1887, Karl Bruen, Einleitung, S. 17 ff.

34) Ami Boue, La Turquie de l' Europe, I - IV. Paris. 1840.

35) Prof. Michael Haberlandt und Prof. Arthur Haberlandt. Die Voelker Europas und ihre volkstuemliche Kultur, Stuttgart, 1928.

36) Hugo A. Bernatzik, Die neue grosse Voelkerkunde. Voelker und Kulturen der Erde in Wort und Bild, Bd. 1.1954.

37) Dr Karl Kadlec, Archiv fuer slavische Philologie, XXXIV, 1913, S. 612-613.

38) N. Jorga, Le Romantisme dans le Sud-Est di Γ Europe. Revue historique du Sud-Est europeen. I annee, p. 328.

39) Karl Gottlieb Hugelmann (et consortes) Das Nationalitaetenrecht des alten Oesterreich, 1934.

40) Hermann Wendel, Der Kampf der Suedslawen um Freihleit und Einheit, Frankfurt/Main, 1925. S. 236.

41) Constantin Jireček, Der regusanische Dichter Šiško Menčetić, Archiv fuer Slavische Philologie, XIX, 1897, S.52ff.

42) Vatroslav Jagić im Archiv fuer slavische Philologie, XVII, 1895, S. 596.

43) Paul Joseph Schafariks Slawische Altertuemer. Deutsch von Mosig von Aehrenfeld, herausgegeben von Heinrich Wuttke. I Band Leipzig 1843; II Band L 1844. - II, S. 308.

44) Die Voelkerstaemme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Graenzenund Inseln. Historijsch, geographisch, statistisch dargestellt von Dr Adolf Ficker, Direktor der Administrativen Statistik, Wien 1869.

45) Archiv fuer slavische Philologie, Band VI, S. 85.

46) Dr A. Ficker, Bevoelkerung der Oesterreichischen Monarchie in ihren wiontigsten Momenten statistisch dargestellet. Gotha, 1860.

47) Adrian Balbis Allgemeine Erdbeschreibung. Ein Hausbuch des geographischen Wissens fuer die Beduerfnisse aller Gebildeten. VII Auflage. Neu bearbeitet und erweitert von Dr Josef Chavanne. I Band 1883. S. 726. Dtto, VIII Auflage, III Band 1894, S. 106.

48) Dr Heinrichs Berghans, Prof. in Berlin, Die Voelker des Erdballs nach ihrer Abstammung und Verwandtschaft und ihren Eigentuemlichkeiten, 2 Baende, 1845,1847. - II Band S. 313-314.

49) Auguste Dozon, correspondant de l' Instutut - L' Europee Serbe, chants populaires heroiques (Serbie, Bosnie et Hertzegovine, Croatie, Dalmatie, Montenegro), Paris, 1888, p. XV-XVI.

50) Rene Pinou, L'Europe et la Crise Balkanique, Revue des deux Mondes. 1 decembre 1908, p. 873.

51) Michajlo Tersakoveć, Kopitar und Vuk, Зборник у славу Ватрослава Јагића, 1908, str. 465. - Копитар шаље извештај an die Zentral-und-Polizei-Hof-Stelle.

52) Dora D' Istria, La nationalite serbe d'apres les chants populaires. Revue des deux Mondes XXXV annee, tome 55,1865, p. 315.

53) Rene Pinou, Le Montenegro et son Prince. Revue des deux Mondes, 1 mars 1910, p. 92.

54) Rene Henry, Questions d'Autriche-Hongrie et Question d'Orient, Librarie Plou, Paris, s. a. (oko 1905). P. 270.

55) Србија и Русија од Кочине Крајине до Свето-Андрејевске скупштине. Написао Нил Попов. Превели с руског П. Срећковић, А. Васиљевић, 3. Жујевић, А. Марјановић, Свеска 1. стр. 12, Београд, 1870.

56) Nicolo Tommaseo, Canti populari Toscani, Corsi, Ilirici, Greci, Volume IV, Venezia, 1842. P. 24.

57) Rene Pinou, Le Conflit Austro-Serbe, Revue des deux Mondes, 1 fevr. 1907, p. 660.

58) Die Christlichen Unterthanen der Tuerkei in Bosnien und Herzegowina, Ein Vortrag von G. Kinkel, Prof. Eidg. Polytechnikum, Basel, 1876, S. 5.

59) E. Denis, Professeur a la Sorbonne, La Grande Serbie, Paris, 1915, p. 19-20.

60) W. Ruestow, Der Krieg in der Tuerkei 1875-76, Zuerich, 1876.

61) Saint-Rene Taillandier, La Serbie au Dix-neuvieme siecle. -VI partie: Les revolutions de 1842 et de 1858. Revue des deux Mondes, 1870, p. 392.

62) Rene Milet, Du Danube a l' Adriatique. II, Les Races. Revue des deux Mondes, 15 mai 1889 S. 346.

63) Karl Eckermann, Lehrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie der vorzueglichsten Voelker des Altertums. Vierter Band, Erste Abteilung: Die Slawen (und Finnen). Halle 1848, S. 5.

64) Ladislaus von Szalay, Zur Ungarisch-kroatischen Frage. Pest und Leipzig, 1863, S. 46.

65) Josef Stare, Die Kroaten im Koenigreich Kroatien und Slavonien, 1882. S. 43,44 ff.

66) Neuste statistisch-geographische Beschreibung des Koenigreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militaergrenze. II Ausgabe 1834, Leipzig.

67) Friedrich Wilhelm Schubert, Handbuch der allgemeinen Staatskunde von Europa II Abteilung, I Theil. Das Kaisertum Oesterreich. Koenigsberg 1842.

68) Edmond Plauchut, La Nouvelle Serbie, Revue des deux Mondes, 15 decembre 1881. p. 905.

69) Henri Gaidoz, Les nationalites de la Hongrie, leur histoire, leurs Privileges, leurs eglise, leur etat politique et social. Praque et Paris 1873.

70) Anonymus (Emile Picot), Les Serbes de Hongrie, leur histoire, leurs privileges, leurs eglise, leur etat politique et social. Praque et Paris 1873.

71) Спиридон Голчевић, Wahrheit uber Makedonien, C. 44, цитира Француз Лаваллее, али не спомиње у ком делу.

72) Meyer Handlexicon (Konverstationslexicon). 1875. s. v.

73) Deutsches Staatswoerterbuch von Bluntschli und Brater. IX Band, 1865, sub vice Slaven, von Adolf Beer, S. 456.

74) Opus citatum, Oesterreichische Slaven von Adolf Beer. IX Band, S. 443 ff.

75) La Race Slave. Statistique-Demographie-Anthropologie. Par Luber Niederle, professeur a l' Universite de Prague. Traduit du tcheque par Louis Leger, de P Institut, 1911. Nouvelle Collection scientifique, Felix Alcan, editeur.

76) Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels. 1852-1862. Heraus¬gegeben von N. Rjasanoff. Stuttgart, II Band, 1917. S. 228.

77) Joseph Hermant. La Revolution hongroise de 1848, Paris 1901.

78) Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges 1848-49. Von W. Ruestow. I Band, 1860.

79) Dr F. H. Ungewitter, Neuste Erdbeschreibung und Staatenkunde oder Geographisch - statistisch - historisches Handbuch, 3 Auflage, I u. II Band, 1853.

80) Carl von Czoernig, Etnographie der oesterreichischem Monarchie, Wien I Band 1857; II u. III Band 1855.

81) Joseph Redlich, Das oesterreichische Staats-und Reichsproblem. I. Band 1. und 2. Teil, Leipzig 1920; II Band 1926.

82) Dr Albert Wirth, Der Balkan. Seine Laender und Voelker in Geschichte, Kultur, Politik. Volkswirtschaft und Weltverkehr. Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1914.

83) Enzyklopaedie der Erdkunde. Otto Maull, Prof. der Geographie in Graz: Laenderkunde von Suedeuropa. 1929.

84) Коначни резултат пописа становништва од 15 марта 1948 године. Књига IX. Становништво по народности, Веоград 1954 Савезни завод за статистику.

85) Статистички годишњак ФНРЈ. 1954. II издање. Стр. 76.

86) Anton Springer, Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. In zwie Theilen, 1 863.1 865.

87) Rene Milet, La Dalmatie. Revue des deux Mondes, 15 avril 1890. P. 870.

88) Милан Марјановић, Савремена Хрватска. Београд 1913.

89) Alexander F. Heksch, Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Muendung. Eine Schilderung von Land und Leute des Donaugebites. Wien 1881. S. 44-45.

90) Alexander Szana, Laender und Voelkerkunde Jugoslawiens. Land und Leute. Geschichte. Geographie. Kultur und Wirtschaft. Heidelberg 1921.

91) Leopold Mandl. Die Habsburger und die serbische Frage Geschichte des staatlichen Gegensatzes Serbiens zu Oesterreich-Ungarn. Wien, 1918.

92) Štipan Zlatović, Franovci države presv. Odkupiteqa i hrvatski puk u Dalmaciji. Zagreb 1888. Str. 42.

93) Frawa Rački, Documenta hostoriae croaticae periodum antiquum illustrantia (Mo¬numenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium), Zagrabiae 1877.

94) Frawo Šupilo, Iz članka "Monokl g. Izvolskoga". 1908 godine. Citirano po "Hrvatskoj Zori", br. 15,1955.

95) Emile de Lavelaye. L' Allemagne depuis la guerra de 1866. Les nationalites en Hongrie et les Slaves de Sud. Revue des deux Mondes. 1 aout 1868.

96) Ernest Denis. Du Vardar a Sotcha. Paris 1925. Collection Historique de l'Institut d'Etudes Slaves.

97) Vatikan i Jugoslavija. I deo. Odnosi Vatikana prema južnoslovenskim narodima do kraja Prvog svetskog rata. Beograd 1953, str. 153,154.

98) L'abbe Paul Pisani. La Dalmatie de 1797 a 1815. Paris, 1893.

99) Franz Petter, Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, II Theile. Gotha 1857.-I Teil, S. 159.

100) Е. Н. М. (Епископ Никодим Милаш), Православна Далмација, Нови Сад 1901.

101) Dr Otto Schlueter (Berlin), Das oesterreichisch-ungarische Okkupationsgebiet und sein Kuestenland. Eine geographische Skizze. Geographische Zeitschrift, Lepzig 1905. XI Jahrgang, 1 Heft, S. 20.

102) Max Braun, Die Slawen auf dem Balkan. 1941. S. 93.

103) Фердо Шишић, Хрвати. Народна енциклопедија СХС. IV књига стр. 823 и даље.

104) Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, Београд 1940. Српска Краљ. академија. Посебно издаље књ. CXXIX. Стр. 144.

105) Драгутин Анастасијевић, Порфирогенит. Народна енциклопедија СХС. III књ. Стр. 511 ид.

106) Цонстантинус Порпхџрогенитус. Де администрандо империо. Више издања у свим деловима света. Главе које се односе на Словене, углавном Јужне Словене, репродукоеао је Шафарик у књизи под 43.

107) Franz Miklosich, Die Blutrache bei den Slaven. S. 153.

108) Адам Прибићевић, Насељавање Срба по Хрватској и Славонији. Виндзор 1955. Стр. 10. - Мада је цитат сасвим веродостојан, писац на жалост не наводи дело одакле Та је узео.

109) Јован Цвијић, Балканско полуострво и Јужнословенске земље. Београд 1922. Књ. I.. II књ. Б.1931.

110) Јован Цвијић, Сеобе и етнички процеси у нашем народу. Сарајево, 1922.

111) Јован Цвијић, Метанастазичка кретња, Београд 1922.

112) Ђорђе Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине, Београд 1955. САН Посебна издања књ. CCXXIX.

113) Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950. САН, Посебна издања књ. 155.

114) Nikod. Milaš, Documenta spectantia historiam orthodoxae dioeceseos Dalmatiae et Istriae a XV usque ad XIX saeculum, Jaderae, 1899. - Српски наслов гласи:

Списи о историји православне цркве у Далматинско-истарском владичанству од XV до XIX вијека. Књ. I. Задар 1899. Сабрао и уредио Е. Н. М.

115) Јован Радонић, Јероним Пастрић, историчар XVII века. Глас Српске академије наука, CXC (190). Други разред 95. Београд 1946. Стр. 194.

116) Проф. Вас. Ђерић, О српском имену по западнијем крајевима нашега народа. Друго, врло повећано издање. у Београду 1914.

117) Archivium Sacrae Congregations de propaganda fide. Congregazioni particolari vol. 106. fol. 1.

118) Vatroslav Jagić, Archiv fuer slavische philologie XIV, 1892. S. 157. - R. Lopašić, Urbaria (Monumenta historico - iuridica Slavorum merid. V, 1894. p. 8. - Đuro Šurmin, Hrvatski spomenici (Mon. hist. - jur. Slav mer. VI, 1898, p. 434).

119) Daniele Farlatus, Illyricum sacrum. V, 1775, p. 133a.

120) D. Farlati, op. cit. III, 1765, p. 538a.

121) N. Milaš, op. cit. (114). I. p. 110 et 112.

122) N. Milaš. op. cit. 1,248.

123) N. Milaš, opus citatum, 1.264,266.

124) N. Milaš op. cit. 1,399.

125) D. Farlatus. op. cit. (119). V. p. 168b.

126) Viek i djelovawe sv. Cyrilla i Methoda. 1,1857, str. 24.

127) Š. Qubić, Ogledalo, L, 1864, str. 94.

128) Programma del ginnasio di Zara per 1859-60, Zara 1860. p. 33-34. (Don Andrea Ciccarelli).

129) Luka Svilović, Kratka povjesnica Dalmacije, 1861, str. 42.

130) J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. I Theil, 1851.

131) Lett. ant vol. 307, fol. 85.1 13,152.158,166.

132) Scritture orig. rif. nellecongr. gen. vol. 514, Nro. 18.

133) Errori dello scisma serviano. - Arch. Stae Congregationis. Scritture riferite nei Congressi. Sevia vol. L, fol. 12.

134) Catarina Sturzenegger. Serbien im europaeischen. Kriege 1914-1915. Zurich 1916. s. 10.

135) Igwat Alojs Brlić, Grammatik der Illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmatien, Slavonien, Serbien. Ragusa etc. gesprochen wird. Ofen 1833.

136) Цитирано према књизи Димитрија Руварца: Ево, што сте нам криви! Посвећено "Обзору", Земун, 1895, стр. 85.

137) Разлике између језика србскога и хрватскога. Гласник Српског ученог друштва, у Београду. књ. 9.

138) Ватрослав Јагић, Спомени мојега живота. Београд 19261,1931 ll део.

139) Friedrich S. Krauss. Slavische Volksforschungen. Leipzig 1908, S. 5 ff.

140) M. Murko. Die serbokroatische Volkspoesie in der deutschen Literatur. - Arciv tuer slavische Phillologie, XXVIII, 1906. S. 430.

141) Milan Rešetar, Prikaz kwige Frana Ivaniševića: Poqica. Narodni život i običaji, Zagreb. 1906. - Archiv fuer slavische Philologie, XXVIII, 1906. S. 430.

142) Према саопштењу руског официоза "Известија" од 28 фебруара 1917, преузето из књиге: Ottokar Czernin, Im Weltkriege, 1919.

143) Petar Skok, Einige Worterklaerungen II. Ein Ueberbleibsel des Rumaenischen im Serbokroatischen. - Arcih fuer slavische Philologie, XXXVII Band. 1920, S. 82.

144) R. Lopašić. Monumenta historico-juridica, V, 1-8.

145) aleksa Ivić. Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven. - Archiv fuer slavische Philologie, Band n. XXX. 1908, S. 213 - Wiener Geheimarchiv, fosc. Turcica. 1613.

146) Le peuple serbe et son eglise sous la domination turque, par Ladislas Hadrovics. Paris 1947.

147) Darxava sveta slavna i kreposna carkovnoga letopisa trudom Andrie Zmajevicha Perasctanina, filosofie nauciteglia i bogoslovca, gniegda opata Perasckoga, sada arkbiskupa barskoga, u Budvi SV. pristoglia apostolskoga namesnika, kragliestva Servie načelnika svome narodu Slavinskom... MDCLXXV.

148) Радослав М. Грујић, Историјски значај Срба у Хрватској, Библиотека Српског културног клуба, бр. 2, Београд 1940.

149) Вас. Ђерић саопштава (116, стр. 25) да је ту нотицу нашао у рукопису академика Јована Томића. Она је несумњиво доцније публикована у једном од многобројних Томићевих дела. - Ђерић се позива још и на хрватског историчара С. Љубића: Огледало, II, 340.

150) Guide en Dalmatie par Reinhard E. Petermann. Traduction libre de l'allemand par La Comptesse Marianne de Harnach. Vienne-Paris, 1900. - p. 31.

151) Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС од 31 јануара 1921. Издање Дирекције државне статистике у Београду. Сарајево 1924. Стр. 2/3,159 исл., XXII. XXIII.

152) Acta Sacrae Gongregationis de anno 1662, fol. 31. ad congr. diei 28 Februarii, Nro

17.

153) Eusebius Fermenyin, Acta Bosniae potissimum ecclesiastica. Zagabriae 1892, p. 320.335. - Saopšteno prema J. Radoniću, 113, str. 5.

154) Venedig traegt den besten Gewinst davon oder des Venetianischen Loewens Victorioese Tapferkeit wieder den Erb-Feind. Das ist: Dieser Durch Herrschaft denckwuerdige Kriege, welche sie in diesem Jahrhundert, sonderlich von A. 1645 bis 1685 wieder den Tuercken, zu Wasser und Lande, bevoraus in Dalmatien, Candien, Maura Prevesa und Morea et cetera gefuehret. -1686.

155) Dr Fr. Krones, Handbuch der Geschichte Oesterreichs. IV Band, Berlin 1879. S. 116-120.

156) Charles Loiseau. La Conflit Serbo-Croate. Revue des deux Mondes, 1 septembre 1896, p. 78.

157) Robert E. Sherwood: Harry L. Hopkins, an intimate history. T. II, p. 708.

158) Vlaho A. Raić, Hrvatska i Srbija. Buenos Aires 1953.

159) Л. М. Костић, Хрватске чињенице. Канадски Србобран год. V, бр. 109, од 19 Маја 1955.

160) Eugene Ehrilch, Quelques aspectes de la Question Nationale Autrichienne. Geneve 1918. P. 113.

161) "Susret s Istrom". 'Hrvatska Zora". 1 listopada 1954.

162) Dr Janko Šimrak. De relationibus Slavorum meridionalum cum Santa Romana Sede Apostolica saeculis XVII et XVIII, vol. I, Zagreb 1926. p. 88-89 n. 21.

163) Летопис Матице Српске. Књ. 266. Нови Сад 1910,59.

164) Acta S. Co n g regati on s de anno 1672. fol. 136; ad congr. diei 30 Maii 1672, Nro.
51.

165) Prof. Jovan Cvijić, Die etnografische Abgrenzug der Voelker auf der Balkanhalbinsel. Zur etnographischen Karte der Balkanhalbinsel. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes Geographischer Anstalt. 1913. S. 189.

166) P. Skok, Mundartliches aus Žumberak. Archiv fuer slavische Philologie, XXXII, 1911,S. 364.

167) M. R. im Archiv fuer slavische Philologie. XXIV, S. 586.

168) Адам Прибићевић, Насељавање Срба по Хрватској и Далмацији. Виндзор (Канада) 1955.

169) Како је српски постао био официјелним дипломатским језиком Европске Турске. Српски народни календар "Америка". 1955. Стр. 28.

170) Ludwig Albrecht Gebhardi. Geschichte der Koeningreiche Dalmatien, Kroatien, Slavonien, Servien, Raszien, Bosnien. Rama und des Freistaats Ragusa, Pesth 1808. S. 148 sq.

171) Vjesnik Zemaqskog arkiva XVIII, 1 05-106.

172) Radoslav Lopašić, Acta historiam confinii militaris croatici illustrantia, Zagabriae, 11884.111885. II11889.

173) Scotus Viator. R.'W. (Seton Vatson). Die suedslawische Frage im Habsburger Reiche, 1913. S. 107.

174) Hermann Wendel, Der Kampf der Suedslaven um Freiheit und Einheit, 1925.

175) Сеоба Срба у Хрватску и Славонију. Прилог испитивању српске прошлости током 16 и 17 века. Написао Алекса Ивић. Сремски Карловци 1909.

176) Wiener Geheimarchiv, fasc Hungarica. fuer das Jahr 1599.

177) Wiener Hofkriegsarchiv. Windica 1588 squs.

178) Исти архив, Croaticafuer 1580, p. 69.

179) Исти архив, Croatica. p. 74.

180) Isti arhiv, Croatica. 1582, p. 33,65; 1583. p. 18.58.76.85.94; 109,121.

181) Исти архив. Croatica, 1586. p. 13,63.

182) Radosav Lopašić. Spomenici Hrvatske Krajine, Zagreb 1884.1, str. 5.

183) Ал. Ивић: Hungarica, 1538.

184) Croatica, str. 142. - Lopašić op. cit. (182) str. 214.

185) Windica, str. 68. 74.

186) Lopašić. op. cit. (182), str. 266.

187) Al. Ivić: Prager Hof-Kriegs-Rath ruer 1599. No 142.

188) Arpad pl. Karolyi, Vlasi koji su iz okolice bihaćke iselili koncem 16 vijeka. Glasnik Zemaqskog muzeja u Bosni i Hercegovini godina II.

189) Алекса Ивић: Windica fuer das Jahr 1600. S. 50.

190) Hungarica fuer das Jahr 1602.

191) Croatica fuer das Jahr 1613, str. 106.

192) Алекса Ивић, cit. delo (175) str. 47 i 51 i tamo navedeni izvori.

193) Croatica fuer das Jahr 1638; Lopašić (182) str. 197.

194) Croatica 1642.

195) Croatica 1643, S. 6; Lopašić op. cit. (182) str. 252.

196) Vid.: Aleksa Ivić cit. delo. str. 66-87 i tamo navedeni mnogobrojni izvori.

197) Croatica 1683, str. 38; 1685, str. 25, 28. Windica 1684. str. 59. - Lopašić op. cit. (182) str. 367.

198) Croatica 1686. str. 14. -1687. - Windica 1686. Lopašić op. cit. 382.

199) Radoslav Lopašić. Hrvatski urbari. 1894.1, str. 41,47-51,56-60,261,263,275,375.

200) Radoslav Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine, III, 1889, str. 39-40.

201) Radoslav Lopašić. Žumberak. 1881, str. 26. 6. - Citiram prema jednom napisu Vatroslava Jagića u Archiv-u fuer slavische Philologie. XXV Band. 1903, S. 466.

202) Ал. Ивић: Fasc. Croatica 1583, fol. 1 8,58.76.85.94.

203) Loc. cit. 109,121.

204) Opus citatum (175), str. 9.

205) Croatica 1586. f. 2.13.63.

206) Felix Kanitz, Das Koenigreich Serbien und das Serbenvolk von der Roemerzeit bis zur Gegenwart. II Band 1914. S. 160.

207) Ems Bauer, Italien und Kroatien 1938-1945. Zeitschrift fuer Geopolitik, XXVI Jahrgang, Heft 2, Februar 1955, S. 112-122.

208) Dr Rade Korać. Povodom članka Ernesta Bauera: Italija i Hrvatska 1938-1945... Savez Zemqoradnika Juli-avgust 1955. str. 30 i daqe.

209) Ивић: Croatica. 1639, jan. No. 14.

210) Croatica 1643. p. 6. - Lopašić (182) str. 252.

211) Illyrico-serbica, Fase. I, conv. 1.

212) Illyrico-serbica 1.c. - Windica 1646, p. 58. Lopasić, op. cit. 277,279,282.

213) Ivić: Illyrico-serbica 1. c.

214) Aleksa Ivić, Srbi za vrijeme urote Zriwskog i Frankopana. Savremenik br. 121907, str. 740.

215) Windica 1675,46, 49, 104, 110.

216) Starine, Zagreb XXXVI, 181.

217) J. Šimrak, op. cit. (162), 35-36; Vjesnik Zemaqskog arhiva XVIII, 105-106.

218) Šimrak, op. cit. (162), 74-75.

219) Viktor Novak: Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj. Zagreb, 1948

220) Л. М. К. један детаљ о православној цркви у жалосној НДХ, "Слобода" од 8 септембра 1954.

221) Владимир Ћоровић, Босна и Херцеговина. Српска књижевна задруга. Поучник I, Београд 1925, стр. 69.

222) Др Л. Л. Поповић: Који су основни и главни српски злотвори? Торонто 1953.

223) Ужаси логора Јасеновца, "Политика", Београд, 28 маја 1945 (још за време постојања тога логора).

224) Архив Земаљске комисије за утврђивање злочина. Загреб. (Вј. Од. Бр. 26847-41).

225) Johann von Csaplovics. Slavonien und zum Theil Croatien. Ein Beitrag zur Voelker

- und Laenderkunde. Theils aus eigener Ansicht und Erfahrung (1809-1 812), theils auch aus spaeteren zuverlaessigen Mittheilungen der Insassen. ErsterTheil, Zweiter Theil, Pesth 1819, in Harlelebens Verlag.

226) Schwartner's Statistik, I Theil, S. 162. - citirano prema Čaploviću, 225, II, str. 4.

227) A.: О предавању г. Јукића. - Глас Канадских Срба од 28 априла 1955.

228) Л. М. Костић, Систематско сузбијање ћирилице у Југославији, "Канадски Србобран" од 3 марта 1955. - Проф. Л. М. К.: Неколико података о сузбијању ћирилице у Југославији. "Канадски Србобран" од 11 августа 1955. Итд.

229) Л. М. Костић, "Ниекање" Срба од стране Хрвата. "Братство" бр. 7,1 955, стр. 5 и даље.

230) Фердо Шишић у Народној енциклопедији СХС, II, 829.

231) Проф. Ст. Драгосављевић, Хрватска пропагандна активност "Слобода", Чикаго 4 јануара 1956 (Божићни број).

232) Др Л. П. Поповић, Мегаломанија једног малог и нескрупулозног народа. Хамилтон 1955. Стр. 19-22.

233) Претње хрватских јавних радника. Српско Јединство од 2 децембра 1954. (без потписа; писац Л.М.К.)

234) А.: ћириличари. Глас Канадских Срба од 19 маја 1955.

235) Da quai paese e venuto un monito all' Italia. Jugoslavia dilaniata da eccidi tra serbi e croati. Corne e da chi furono commesse le atrocita che il maresciallo attribuisce agli Italiani. - "Il Tempo", Roma, anno X, No 250,9 setembre 1953.

236) Јеромонах Арсеније (Тошовић), Злочини хрватског римокатоличког свештенства. Приказ књиге: Документи о протународном раду и злочинима једног дијела католичког клира. Загреб, 1946. - У листу "Српско Јединство" за 1954 (више бројева, највише у августу).

- Затим приказ књиге Јасеновачки логор од дра Николе Николића, опет у "Српском Јединству" за 1955.

237) Љубиша Петровић (канда псеудоним за Бранка Машића, професора и публициста, познатог јавног радника из Баније): Тајни план. Великохрватске идеје и њене експанзије. Документ мрачне мегаломаније једног народића. - Слободне српске планине 1943 године. - Штампано у Чикагу.

238) Gilbert in der Maur. Die Jugoslawen einst und jetzt 2 Ваенде, 1936. • И Банд. S. 60.

239) Адам Прибићевић, Жумберак и Бојанци - Два символа. Глас Канадских Срба од 30 априла 1953.

240) Dr Vladko Maček, O takozvanom nasilnom prekrštavanju "Hrvatski Glasnik". Čikago. 11 marta 1953.

241) Омер Кајмаковић, Такозвани Мачеков морал. Глас Канадских Срба, 9 јула 1953.

242) Georg Stadtmueller, Geschichte Seudosteuropas. Muenchen. 1950. S. 95.

243) А.: Из готске луде куће. Глас Канадских Срба 6р. 987.

244) Dr Ante Starčević, Pasmina slavo-srbska po Hrvatskoj. Zagreb 1876. Izdawe Lava Hartmana. - Citirano prema "Glasu Kanadskih Srba" od 3 aprila 1952.

245) Dr Prvilav Grizogono, Korisna Potsećawa. "Poruka", London 1 maja 1954, br. 20.

246) М. Прелог, Павлиновић Мијо. Народна енциклопедија СХС.

247) Адам Прибићевић, Хрватски Нарциз. Глас Канадских Срба Но. 1112.

248) А.: О предавању г. Јукића. Глас Канадских Срба од 28 априла 1955.

249) Адам Прибићевић. "Америчка Домовина" и Срби. Глас Канадских Срба од 21 маја 1953.

250) Миле Вујиновић, Андрија Артуковић и Дру Пирсон. Американски Србобран од 10 марта 1952.

251) Curzio Malaparte, Kaputt, Denool. Paris, 1951.

252) К. Ст. П. (јамачно Коста Ст. Павловић. дипломат и публициста у Лондону), Малапарте и Поглавнику. - Глас Канадских Срба, 25 октобра 1951.

253) Западнонемачки народни посланик, Г. Јакоб Алтмајер, о Југославији. - Пише Милан Микашиновић. Американски Србобран, Но. 10.867 од г. 1953.

254) Др Бранко Миљуш, Без Маске. Глас Канадских Срба од 23 априла 1953.

255) Dr T. Maretić, Slaveni u davnini. Zagreb 1889. Naklada "Matice Hrvatske", str. 67.

256) Љуб. Ковачевић, Срби у Хрватској и Велеиздајничка парница 1909. Београд 1909. стр. 37.

257) В. Караџић, Рјечник српског језика код речи Маџука. То исто у Рјечнику хрватског језика од Ивековић-Броза.

258) "Hrvatski Glas" od 8 avgusta ('srpwa') 1955. Citirano prema članku Dra Milenka Radotića: Dr Krwevic po Kanadi i Američkim Sjediwenim Državama. "Radikal" (Pariz), oktobar-decembar 1955. str. 10.

259) Radoslav Lopašić, Karlovac. Povjest i mjestopis grada i okolice. 1879. Str. 144. - Confer 256, str. 64.

260) Op. cit. p. 141.

261) А. Ивић, 175, стр. 9. Цроатица 1583.

262) Windica, 1598, p. 125.

263) Windica, 1617 nov. No 1.

264) R. Lopašić, Op. cit. (182), str. 227, 228, 230, 231, 237.

265) Ferdo Šišić. Hrvatska poviest. II kwiga. Izdawe 'Matice Hrvatske", Zagreb 1908.

266) Auguste Gauvain, Les origines de la guerre europeene, Paris 1915, p. 195.

267) August Heinrich Kober, Balkan. - Jena 1924. S. 8.

268) H. J. Bidermann, Die Serben-Ansiedlungen in Steiermark und in Warasdiner Grenz-Generalate. Graz 1883.

269) Zriny grof Miklos, Adriatengernek Syrenaja.

270) Јован Радонић и Мита Костић, Српске привилегије од 1690 до 1792. САН, књ. CCXXB посебна издања, Бгд. 1954.

271) H. J. Bidermann, Steiermarks Beziehungen zum kroatischslavonischen Koenigreich im XVI und XVII Jahrhundert. S. 30 ff, 73 ff.

272) Рад. М. Грујуђ, Марчанска унија у Жумберку, Срем. Карловци 1938, стр. 6. - Цитирано по Радонићу 113, стр. 44.

273) Милан Прелог, Војна Крајина, Народна енциклопедија СХС, под речју.

274) Leopold Mandl, Die Habsburger und die serbische Frage. Geschichte der staalichen Gegensaetze Serbiens zu Oesterreich-Ungarn. Wien 1918. S. 17.

275) Ивић: Windica 1597, p. 68 et 74.

276) Croatica, an. 1627, p. 7,30,53,57. - Lopašić. 200 str. 142.

277) Lopašić, op. cit. p. 143,146,148. - Windica per annum 1628, p. 49.

278) Први пут објављено у (загребачком) Србобрану од 12 (23) августа 1909, број 174.

279) Први пут објављено у часопису "Српски Сион" год. XIV, 1904, стр. 313.

280) Први пут објавио К. Суботић у Летопису Матице Српске 184, год. 1895, стр. 8-9.

281) Fr. Vaniček, Specialgeschichte der Militaergrenze, 1,1875, str. 389 i 390.

282) Први пут објављено у Летопису Матице Српске за год. 1880, бр. 124, стр. 153-154. Упор. и следећу годину (125) стр. 1 15,122,125,127.

283) Рад. Грујић, Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији, 1909, стр. 167-168. Преузето из Марчанске Хронике у манастиру Лепавини, лист 25 и 26.

284) П. М. Крајиновић. Из српске прошлости, 1904, стр. 9.

285) Стојан Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност (1741 до 1861), 1869, стр.12.

286) Манојло Грбић, Карловачко владичанство, II, 1891, стр. 220-222.

287) Р. Грујуђ, Алологија (283), стр. 240. одн. 241.

288) Проф. Василије Ђерић (116) пронашао лично у одговарајућим црквеним архивима.

289) Illyrico-Serbica Fase. I, Conv. 1.

290) Ad. Kerczelich, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae preliminares. 1770. P. 342, 433.

291) Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske od 6 juna 1848. - Iz kwige Viktor Novak, Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva, Beograd 1930. Str. 148 i 151.

292) (Chr. J. Bartenstein), Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zarstreuten zahlreichen Illyrischen Nation in k.k. Erblanden. Frankfurt u. Leipzig 1802. Capital: Von den

Privilegien der Illyrischen Nation in k. k. Erblanden und ihrem wahren Verstande, S. 68-101. Цитирано према књизи Јована Радонића - Мита Костић, 270.

293) Јова Адамовић, Привилегије Српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861. Загреб, 1902.

294) H. J. Schwicker, Poliische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest, 1880. Saopšteno prema Adamović, 293, str. 69.

295) Љ. Ковачевић, цит. дело (256), стр. 11 и 65. Тамо наведена литература загребачких "Старина", Тласника Српског ученог друштва" итд.

296) Szentivanyi Mart., Mescellaneorum Decad. Secund. I, p. 148-150.

297) Летопис Матице Српске, књ. 248, стр. 25.

298) Jos. Friedler, Beitraege zur Union der Valachen, Beilage XI, S. 25-27.

299) Starine Jugoslavenske akademije XXXVII, 173.

300) Р. Грујић. Пакрачка елархија. Народна енциклопедија СХС.

301) Алекса Ивић, Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији, током XVI и ШИИ столећа. Нови Сад, 1,1910.

302) Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaqskog arhiva, III, 1901, str. 162-164.

303) P. Matković, Starine, 22,1890, str. 90.

304) P. Matković, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 116,1893, str. 13-14.

305) Vetustissimi Potentissimique Hungariae regni Transilvanoaeque Principatus gost varias editiones delineatio, ut compendiosa sicut vera ac perspective aeri exarata anno 1596.

306) Р. Михаиловић, Јавор за год. 1890, стр. 152 а.

307) E. Laszowski, Starine 27,1 890, str. 201.

308) Jos. Friedler, Beitraege zur Union der Valachen (Vlachen) in Slavonien und Syrmien: Archiv fuer oesterreichische Geschichte, 37,1 867. S. 119-120.

309) Г. Витковић, Гласник Српског ученог друштва, II одељење, 6,1875, стр. 174.

310) Г. Витковић, цит. дело, 73, г. 1892, стр. 278-79.

311) Јован Радонић, Прилози за историју Срба у Угарској, i, r. 1909. стр. 68-69.

312) Andr. Torq. Brlić, Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten... 1854, S. 233.

313) Tadija Smićiklas. DvestogodiSwica oslobodewa Slavonije, II, g. 1891, str. 54-66.

314) A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia II, 1875, p. 238.

315) Gr. Csevapovics, Synoptico-memorialis catalogus, 1823, p. 184, cfr. 202.

316) L. Petit, Serborum per Hungariam constitutum ordinationes ecclesiasticae. 1906, p. 511,513.

317) Л. Богдановић, Бранково Коло IV, 1898, стр. 1596.

318) Димитрије Руварац, Српски Сион, XVI, 1906, стр. 358.

319) Лаз. Богдановић, Братство, 8, г. 1889, стр.106.

320) Г. Витковић, Гласник Српског ученог друштва, II одељење, III, г. 1873, стр. 306.

321) ђ. Рајковић, Летопис Матице српске, 137, г. 1884, стр. 46.

322) N. Nilles, Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani, 1885. p. 703.

323) E. Fermenyin. Acta Bosniae. Monumenta Slavorum meridionalium. XXIII, 1892, str. 552.

324) Р. Михајловић, Јавор за год. 1890. - Адам Драгосављевић, Летопис Матице српске, 1857.

325) Адам Драгосављевић, Летопис Матице српске, 96, г. 1857, стр. 108.

326) M. R. Katancsics. De Istro eiusque adcolis commentatio, an. 1798. pag. 217.

327) Preveo Vjekoslav Jelavić u Glasniku Zemaqskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. 16,1904, str. 281.

328) M. R. Katancsics, Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum, 1795. P.

329) Arkiv za povjesnicu jugoslovensku. Kw. VII god. 1863. str. 310.

330) Miniaturgemaeide von lllyrien und Dalmatien, Wien 1816.

331) Neuste statistisch-geografische Beschreibung des Koenigreichs Ungarn, Coatien, Slavonien und der ungarischen Militaergrenze, II Ausgabe. Leipzig 1834.

332) Према латинском тексту у "Зборнику Илариона Руварца". Издање САН, Београд 1934.

333) Алекса Ивић, Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до 1703. Нови Сад (Матица српска), 1929.

334) Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, XXX. str. 1 73,1 74.

335) Вук Ст. Караџић, Српске народне љесме, ИИ издање, књ. III, стр. 120,130,257,147.

336) Anton Barac, Hrvatska kwiževnost. Kw. I. Zagreb 1954. - Saopsteno prema prikazu u "Slobodnoj Jugoslaviji" decembra 1955, br. 3.

337) Highlands and Islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the south¬ern provinces of the Austrian Em pire. By A. A. Paton, author of "Sevia"... London 1894. Citat prema delu pod 338, str. 469.

338) Миљан Мојашевић, Културно-посредничка улога часописа Дас Ауслапд између Немаца и Југословена (1828-1893). Зборник Филозофског факултета Београдског уни- верзитета, III књ., Београд 1955. Стр. 422-517.

339) General Baron Velden, Gemaeide aus Dalmatien. "Das Auslond", 1829. No. 328. Cfr. op. cit. (338), str. 446, 473.

340) Vjesnik kraq. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaqskog arkiva XV. Zagreb 1913, str. 102.

341) Прота Павле Зелић, Српски задужбинари Северне Далмације. Американски Србобран од 6,8, и 9 децембра 1955.

342) Др Виктор Новак, Антологија југословенске мисли и народног јединства. Београд 1930.

343) Богослав Шулек, Шта намеравају Илири? У Београду 1844.

344) J. M. Šporer, Odziv iz prošlosti. "Pozor" 1863. (Autobiografija).

345) Hrvatski Glas od 26 rujna (septembra) 1955.

346) Хрватска и Славонија. Предавање дра Ивана Гмајнера држано 26 јула 1917 у Женеви. II изд. Женева 1918.

347) Јован Ердељановић, О пореклу Буњеваца.

348) Mihailo Dinić, Tri poveqe iz ispisa Ivana Lučića. Zbornik Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta. III kwiga. Beograd 1955. Str. 69-94.

349) Johannes Lucius. Memorie storiche di Tragurio o detto Trau. Venezia 1673.

350) Srpsko-hrvatski spor. Malo istorije. 1937. Str. 9.

351) "Nova Riječ", Zagreb od 30 avgusta 1913, No 142. Saopstio W. D. Isla (Dr Vladislav Stakić) u kwizi Commentaires sur les problees yougoslaves. Geneve, mai 1944, p. 77.

352) Lički Grudobran. Spomenica povodom 250 godišwice izgona Turaka iz Like. Uredio Nikola Matijević. Zagreb 1940.

353) Dr Rudolf Horvat. Lika i Krbava. Povjesne slike, crtice i biqeške. Zagreb 1941. Izdawe Matice hrvatske. I, II.

354) Владимир Дворниковић. Карактерологија Југословена. Издање "Космоса", Београд 1939. ("Човечанство. - зборник за културну и политчку историју").

355) Jože Rus. Kraqi dinastije Svevladičev... Qubqana 1931, str. 185.

356) Die Wiener Oktober-revolution... von dem Wiener Legionaer und Waffengefaehrte Blums Dr J. Sch... g, Leipzig 1848.

357) Ludwig Kossuth und Ungarns neuste Geschichte. Unter Mitwirkung ungarischer und osterreichischer Schriftsteller herausgegeben von Arthur Frey. Erster Band. Dritte Auflage. Mannheim 1849. II Band. S. 90.

358) Konstantin Jireček, Istorija Srba. Preveo i dopunio Jovan Radonić. Prva kwiga 1922. II sveska 1923, II sv. 1923, IV sv. 1925.

359) Nicolo Tommaseo, Canti populari Toscani. Corsi, Illirici. Greci, Volume IV, Venezia, 1842. P. 20.

360) Spiridon Gopčević. Serbien und die Serben. Leipzig 1888, S. 424.

361) Јован Цвијић, Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Основи Антропогеографије. Књига друга: Психичке особине Јужних Словена. Превео с францусkог Бор. Дробњаковић. 1931. Београд.

362) Frawo Fancev, Beitraege zur serbokroatischen Dialektologie (Kaj-Dialekt im Gebiete Koprivnica - Pitomača). Archiv fuer slavische Philologie, Band XXIX, Jahrg. 1907, S. 308).

363) Dobrowsky's SLAVIN. Botschaft aus Boehmen an alle Slawischen Voelker, oder Beitraege zu ihrer Charakteristik, zur Kenntniss ihrer Mythologie, ihrere Geschichte und Alteruemer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten... Zweite vebesserte, berichtigte und vermehrte Auflage von Wenceslav Vanka... Prag 1834.

364) Friedrich Wilhelm von Taube, Historische und geographische Beschreibung des Koenigreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien. I u. II Band Leipzig 1777, III Band 1778.

365) Illyrisch-Albanische Forschungen. Unter Mitwirkung von... zusammengestellt von Dr Ludwig von Thalloczy. I Band, 1916. - Članak: Beitraege zur Siedlungsgeschichte der Balkanhalbinsel... 2) Die Theorie der wlachischen oder rumaenischen Frage von L Von Thalloczy.

366) Ami Boue, La Turquie de l'Europe. I-IV. Paris 1840.

367) Сурриен Роберт, профессеур де литературе славе ау Цоллеге де Франце, Ле Монде Славе, сон пасс, сон тат прсент ет сон авенир. И-ИИ, парис 1852.

368) Цџприен Роберт, Лес Славес де Турљуие (Сербес, Монтенегринс, Босниаљуес, Albanais et Bulgares). Leurs ressources, leurs tendences et leurs progres politiques. Paris I-II tomes, 1844.

369) Ludwig v. Thalloczy, Das kroatische Gewohnheitsrecht vom Jahre 1551 und 1553. Kwiga pod 365, str. 495.

370) Francis R. Preveden. A history of the croatian people. Volume I Prehistory and Early Period until 1397 A.D. - New York 1955. Philosophical Library.

371) Ludwig v. Thalloczy, Die albanische Diaspora. - Kwiga pod 365, str. 313-314.

372) Josip Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u Sredwem veku. Preveo s nemačkog originala Đorde Pejanović. Sarajevo. 1951. Str. 11. (Иако овде стоји Јосип а другде Константин Јиречек, ради се о истом лицу, чувеном чешком историчару и професору Бечког универзитета, који је имао оба имена: Јосиф и Константин. Раније је канда употребљавао прво име, а после консеквентно само друго).

373) Једна значајна књига о нашој народној поезији. Реферат Др Светислава Стефановића књиге под 374 у Прилозима проучавању народне поезије. Год. IV, свеска 2, 1937, Београд, стр. 306-307.

374) H. M. Chadwick and K. Chadwick: The Growth of Literature. London 1936.

375) B. Vodnik, Kačić Miošić Andrija. Narodna Enciklopedija SHS, s. v.

376) Ferdo Šišić, Josip Juraj Strossmayer, Dokumenti i korespondencija. I. Zagreb 1933. str. 104.

377) Jaša Prodanović, Srpska stranka na Primorju, Narodna enciklopedija SHS, s. v.

378) Marko Car, Sava Bjelanović, Jedan pogled na pidca. Dubrovnik 1911. Mala biblioteka Matice srpske u Dubrovniku, kw. 2, str. 17.

379) Les Archives secrets du conte Ciano. Paris 1948, Pion.

380) Текстови здравица били су публиковани у целокупној хрватској штампи тога доба (а делом и у италијанској), одакле их је пренела "Хрватска Зора" Минхен у броју од 5 свибња 1956 под насловом: "Да се не заборави. Пре петнаест година". За Уговор вид. 6р. 402.

381) Северна Далмација некад и сад. Београд 1939, (Главна задруга за народно про- свећивање). Чланак М. Лежаића - Просветни и привредни напори далматинских Срба у предратно време (1860-1914), стр. 46 и др

382) Аутобиографија протосинђела Кирила Цвијетковића и његово страдање за Православље. Приредио Димитрије Руварац, протојереј. Београд 1989, Српска краљевска академија.

383) Бошко Стрика, Далматински манастири. Загреб 1930.

384) Relazione sulla Dalmazia di Antonio Giustiniano nell' anno 1575.

385) Die milrtaerischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Laender aus der Zeit Kaiser Josephs II Ein Beitrag zur historischen Landeskunde von Josef Paldus. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historijsche Klasse. Denkschriften, 63 Band. 2 Abt. - Wien, 1919.

386) Историја котарских ускока. Сабрао и објавио Др Бошко Десница. Св. 1,1446-1684, Београд 1950. II св. 1684-1749, Београд 1951. - Српска академија наука. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Треће одељење, књ. XIII.

387) Relazione di P. Lando ritornato di Sindaco di Dalmazia, 1580. - Saopšteno prema Milašu, 114, str. 112.

388) Franz Maurer. Mitteilungen aus Bosnien. Die Zigeuner. "Das Ausland" No 2,1870 (8 Januar).

389) Friedrich S. Krauss, Eine Sprachprobe der Mundart der "weissen Zigeuner in Bosnien und der Herzegowina. "Das Ausland", 8 November 1886.

390) Др Ристо Јеремић, 0 пореклу становништва Тузланске области. Гласник Географског друштва, Београд, св. 7 и 8,1 922.

391) Conte L. de Voinovitch: La Dalmatie. L'Italie et L'Unite yougoslave (1797-1917). Geneve-Bale-Lyon, 1917.

392) Conte Orsato Pozza, Serbia e l'Impero d'Oriente. Nuova Antologia, Firenze, gennaio 1867.

393) Nicolo Tommaseo: Lettera ai Dalmati, 1861, p. 6; IIMozambano eSebenico. L'Italia e la Dalmazia. 1869; Il serio nel faceto, 1860.

394) Giuseppe Prezzolini, La Dalmatie. Traduit de l' italien par dr Qubo Radić. Geneve 1917. P. 28-29.

395) Nicolo Tommaseo, Alla Dalmazia, "Dalamatino", calendario per l'anno 1897, Zara.

396) Српски Глас бр. 19 за год. 1896. Саопштено према Данилу Петрановићу у Предговору књиге: Искрице, написао Никола Томазео, Српска књижевна задруга, бр. 50,1898, стр. XVI.

397) Luca Poduje, Lettere politiche di un Dalmata. Zara 1920, pag. 28.

398) Nicolo Tommaseo, Via facti. La Croazia e la Fraternita.

399) Johannes Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. 1666. - Tom VI, p. 210.

400) V. Solitro, Relazioni de' Rettori. 1574. (Prema kwizi 394. str. 24).

401) A. A. Paton, The Highlands and Islands of the Adriatic. Vol. II. p. 104.

402) Pero Digović, La Dalmatie et les problemes de l'Adriatique. Lettre-preface Ivan Meštrović. Lausanne 1944.

403) Almanacco Dalmatico, Spalato. 1860.

404) Dalmaticus, La question de la Dalmatie. Geneve, 1918.

405) Јован Ердељановић, Број Срба и Хрвата, Српски Књижевни гласник за јануар 1911, бр. 239 и 240.

406) Yves Chataigneau, Les nouveaux etats (Autriche... Yougoslavie). Annales de Geographie, mart 1921.

407) Dr Frawa Rački: I) Borba Južnih Slovena za državnu samostalnost. - II) Bogumili i Patareni. II izdawe u spomen stogodiswice od rodewa Frawa Račkoga. Za štampu priredio Dr Jov. Radoić. - Srpska kraqevska akademija. Posebno izdawe kwiga LXXXVII. Društveni i istorijski spisi kw. 38. Beograd 1931.

408) Ferdo Šišić. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925.

409) Nicolo Tommaseo, Il serio nel faceto, Firenze 1868. Le Monnier.

410) Nicolo Tommaseo, La questione dalmatica riguardata nei suoi nuovi aspetti. Zara 1861. Battari.

411) Nicolo Tommaseo, Ai Dalmati, Fiume 1861. E. Rezzo.

412) Nicolo Tommaseo. Il secondo esilio. II, Milano 1862. Francesco Savito.

413) Antonio Cippico, La Dalmazia, Genova 1915. Formiggini.

414) Put i zadaća Dalmacije. Hrvatska Zora 5 jula 1956. Muenchen.

415) Oesterreichische Statistik 1902. Band LXI11, I Heft.

416) Matej Škarica. Topografski priručnik Dalmacije. I, Popis stanovništva, Split, 1922. Str. 48.

417) Svedočanstva iz najbliže prošlosti. - Zapisnici sednica Jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu prilkom diskusije oko Vladine deklaracije. - "Naša Stvarnost", broj 9, Johannesburg, decembar 1955.

418) Emil Haumant, La slavisation de la Dalmatie. Revue historique t. CXXIV. 1917.

419) Arhur J. Evans, Illyrian Letters. a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia. Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia. addresed to the Mancheset Guardian during the year 1877. London 1878.

420) Politisches Handwoerterbuch. II Band, Leipzig 1923. S. V. Suedslawen von Joseph Raeuscher.

421) Винко Витезица, Талијанска књижевност код Срба, Хрвата и Словенаца, Народна енциклопедија СХС, под том речју.

422) Milan Rešetar, Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina von den Anfangen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XLX. Jahrhundert Von Dr Dragutin Prohaska. Zagreb 1911. - Archiv fuer slavische Philologie, XXXIII Band. 1912. S.257.

423) Манојло Грбић, Карловачко владичанство. Прилог к историји српске православне цркве. У Карловцу. I књ. 1891, II књ. 1891, III књ. 1893.

424) Др Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до Уједињења. Едиција "Српски народ у XIX веку" књ. XVIII, Београд 1938.

425) Dr Lovro Monti, Zašto sam istupio iz Sabora i iz Carevinskog vijeća?

426) Dott. Lorenzo Monti, Considerazioni sull'annessione del Regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia. Spalato 1861. P. S.

427) Vlaho A. Raić, Hrvatska i Srbija, Buenos Aires. 1953.

428) Domenico Ciampoli, Letterature Slave. Hoepli,Milano.

429) Conte Sanminiatelli nella Nuova Antologia, numero di 1 giugno 1897.

430) Tadija Smičiklas, Poviest hrvatska, I kwiga, 1882.

431) Hermann Wendel, Bismarck und Serbien im Jahre 1866. Berlin 1927.

432) Josip Lovretić, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena. Jugoslavenska akademija Zagreb. Kw. II. 1897.

433) Алекса Ивић, Миграције Срба у Хрватску током 16, 17 и 18 столећа. Српски етнографски зборник Српске академије наука. Насеља и порекло становништва, књ. 16. Уредио Јован Цвијић, Суботица 1923.

434) Алекса Ивић, Миграције Срба у Славонију током 16. 17 и 18 столећа. Српски етнографски зборник С. Кр. Академије, Насеља и порекло становништва rio архивским документима. Књ. 21. Суботица 1926.

435) Sresnewskys Reisen in slawische Laender. 2, Steyermark. Krain. Kaernthen und Friaul. - Das Ausland 1842, S. 475.

436) Die Uskoken von Schumbor. Mitgeteilt von Sresniewski in der Warschauer "Denniza", Februar. - Das Ausland, 1 April 1843. S. 361, 366.

437) Рад. М. Грујић, Најстарија српска насеља у северној Хрватској (1597 год.). - Гласник Српског географског друштва. св. 2,1912 г.

438) Алекса Ивић, Досељивање Срба у Славонију током XVI столећа. Гласник Географског друштва Београд, св. 7 и 8,1922.

439) Рад. М. Грујић, Српско-хрватско насељавање по Штајерској. Гласник Географског друштва Београд, св. 7 и 8,1 922.

440) J. H. Schwicker, Politische Geschichte der Serben in Ungarn, Budapest, 1880.

441) Adolf Gruengold, Die ungarisch-kroatischen Wirren. "Das Ausland" von 13 Oktober 1848. S. 981.

442) J. S. Vilovski, Ueber Ursprung und Bedeutung des nationalen Namens Serben und Kroaten. - "Das Ausland'. 1874, S. 438.

443) Пренето из часописа "Радикал", Париз, мај-јуни 1956.

444) Mane Sladović, Povjest biskupijah Sewske i Modruske, str. 28.

445) Nicolas Lahovary, Les peuples europeens, Neuchatel, 1946.

446) Constantin Jireček, Die Romanen in den Staedten Dalmatiens waehrend des Mittelalters. Wien 1902. Denkschriften der Kais, ungarischen Akademie der Wissenschaften. Phil. - Historijsche Classe. Band XLVIII, Wien 1902.

447) Dominici Marii Nigri Veneti Geographiae commentariorum libri XI, Basileae, 1557, pagina 103.

448) "Das Ausland". 1847. Seite 763.

449) Фердо Шишић, Бискуп likpocМајер и Јужнословенска мисао. I део. Београд 1922. Српска књижевна задруга б р oj 162.

450) В. Водник, Витезовић Ритер Павао. Народна енциклопедија СХС, под речју.

451) В. Водник, Враз Станко. Народна енциклопедија СХС, под речју.

452) Attilio Tamaro. Italiani e Slavi nell' Adriatico, Roma.

453) Frano Cvjetiša. Nacionalističke preteranosti u srpsko-hrvatskim odnosima. "Poruka", London. 1 maj 1956.

454) Л. М. Костић, Ватрослав Јагић и српске народне песме. "Слобода", Чикаго, 15 септембра 1956.

455) Dr Wladan Georgewitsch. Die Serbische Frage, Stuttgart-Leipzig 1909, S. 95,104, 110,135.

456) Hrvatski saborski spisi, uredio Ferdo Šišić, pravi Clan Jugoslavenske akademije, Kw. III, od g. 1558-1577. Zagreb 1916.

457) Јован Цвијић, Анексија Босне и Херцеговине и Српски проблем. Београд 1908, Државна штампарија.

458) Hermann Bahr, Hochverrat in Agram. Op. 'Austriaca', Berlin 1911. S. 138 ff.

459) Hermann Bahr, Prozess Friedjung. Op. cit. S. 154.

460) Vatroslav Murvar, Hrvatska i Hrvati. Chicago, 1953.

461) Имбро Ткалац, Успомене из младости у Хрватској, СКЗ, ^ВИИИ, 187, Београд, 1925
(И).

462) Ladislaus Szalay, Letters sur la Hongrie. Zuerich, III, 23.

463) Reise-Skizze von Pesth nach Fiume. Aus John Paget's: Hungary and Transylvanie etc. - Das Ausland, 1842, S. 199-200.

464) Johann Christian von Engel, Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenlaender, II, Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien.

465) Johann Christian von Engel. Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenlaender, II, Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien.

465) Piller und Mitterbacher, Iter per Peseganam Sclauoniae prouinciam, Budae, 1783. p. 130.

466) Dobrowsky's Slavin... Zweite verbesserte... Auflage von Wenceslaw Vanka, Prag 1834, S. 52. (Prvo izdawe 1806 i 1808).

467) Adolf Gruendhold, Slavonische, Volkslider. "Das Ausland" 8 Februar 1846.

468) Dr Friedrich S. Krauss. Zur Volkskunde Kroatiens und Slavoniens. Das Ausland 1888.1 Haelfte.

469) Fr. S. Krauss, Von der Haargarbe der Suedslaven, Das Ausland 1891, S. 249.

470) Registrande des preussischen Generalstabes. "Das Ausland", 1880, No. 9, S. 180.

471) J. Modestin. Slavonski Brod, Enciklopedija SHS. sub voce.

472) Emile Haumant, La nationalite serbo-croate. Annales de Geographie, No 127,15 janvier 1914.

473) Wilhelm Hoffmann, Enzyklopadie der Erd-, Voelkerund Staatenkunde. Eine geographisch-statistische Darstellung. Zweiter Abdruck. I Band (A bis I), II Band (K bis Z). Leipzig 1866, s. v.

474) Heinrich Noe. Dalmatien und seine Inselwelt nebst Wanderungen durch die Schwarzen Berbe. 1870.

475) A. Ubicini, Le pays Serbe et la principaute de Serbie Souvenir de voyage. Revue des deux Mondes, 15 mai, 1864. P 444.445.

476) Bismarcks Gedanken und Erinnerungen. Die drei Baende in einem Bande, vollstandige Ausgabe. Stuttgart und Berlin. Golla. S. 468,510,545.

477) Theobald Fischer, Mittelmeerbilder. 1908 Abhandlung: Die Voelker des Mittelmeergebietes und ihre weltpolitische Bedeutung. S. 403.

478) Prof. Robert Sieger. Die geographischen Grundlagen der oesterreichisch-ungarischen Monarchie und ihrer Aussenpolitik. Geographische Zeitschrift Laipzig, 1915. (XXI Jahrgang). S. 89.

479) Hain, Statistik des Oestarreichischen Kaiserstaates. 1208.

480) Die Erde und ihre Voelker. Eine geographischeds Hausbuch, von Friedrich von Hellwald. II Band, 2 Ausflage. Stuttgart 1878. S. 306.

481) Slovenske novice, št. 8 decembra 1849.

Саопштено према расправи: Д-р Љубомир Дурковић - Јакшић, Гајев покушај да издаје "Народне Новине" ћирилицом. - Историјски часопис Српске академије наука. Књ. IV (1952¬1953, стр.111).

482) Heinrich Stieglitz. Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen. Stuttgart und Tuebingen 1845. (Reisen und Laenderbeschreibungn. XXIX Liferung).

483) Bianchi, Istorica relatione della pace di Passarovitz. Padova 1719, p. 162.

484) A. L. Mit welchem Recht nennen sich die Suedslawen Illyrier. "Das Ausland", 1857, 11 September.

485) Editio Rački, 26. 70.

486) Uzeto iz: Kostrančić. Urkundliche Beitraege zur Geschichte der protestantischen Literatur der Suedslaven, Wien 1874.

487) Josip Horvat, Politička povijest Hrvata. - Saopšteno prema citatu prof. St. Drago-savqevića u čikaškoj 'Slobodi* 1956.

488) Dr Victor Kuhne, Ceux dont on ignore le martyre. Geneve, 1918.

489) Јозиф Холичек, Анте Старчевић и Момзен. Глас Канадских Срба, 24 јануара 1952. (Није речено одакле је то узето, али се у аутентичност не може сумњати).

490) Therese von Artner, Briefe ueber Croatien und Italien. Halberstadt 1830, S. 36.